

M. tart.
0. 6384 / 2.

TANULMÁNYOK
A MAGYAR PARASZTSÁG
TÖRTÉNETÉBŐL

TELEKI PÁL TUDOMÁNYOS INTÉZET

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYAI

II.

SZERKESZTI:

BENDA KÁLMÁN
BERLÁSZ JENŐ

KOSÁRY DOMOKOS
MAKKAI LÁSZLÓ

FELELŐS KIADÓ: KENYERES LÁSZLÓ

47566o — ATHENAEUM, BUDAPEST.

FELELŐS: GORSZKY TIVADAR IGAZGATÓ

150105 52400
SZABÓ ISTVÁN

TANULMÁNYOK A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETÉBŐL

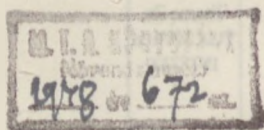
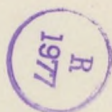
MTAK

BUDAPEST, 1948

201054

TANULMÁNYOK
A MAGYAR PARASZTSÁG
TÖRTÉNETÉBŐL

A PARASZTSÁG
TÁRSADALMI RÉTEGEI
A KÖZÉPKOR VÉGÉN

I.

A jobbágyság egységes társadalmi osztályként a XIV. és XV. században jelent meg Magyarországon s benne az Árpád-kori társadalom különböző szabad- és szolgaállapotú elemei vegyültek össze. Tömegre nézve az ország lakosságának nagy többségét zárta magába s kialakulása lassú, a történelem távlatából is alig megfigyelhető társadalmi és gazdasági kiegyenlítődés eredménye volt. E kiegyenlítő folyamatban a kifejlődött földesúri hatalom köteléke alatt elmosódtak a szabad, szabados és szolgai eredet elválasztó falai. Ugyanakkor — a felvirágzó városgazdaság elvonva a falutól az ipart és a kereskedelmet — a megtelepedés korából származó merev foglalkozási tagoltságok szétoldódtak s a földesúri hatalom alatt folyó munka a mezőgazdaság terén közös formákat vett fel. Az egységes jobbágyosztály kibontakozásának korában a szabadok sokrétű társadalmából a nemesek rendje alakult ki. Miközben egyes kisbirtokos rétegeknek sikerült a nemesi rendbe küzdeni magukat, mások, a nagybirtok erősebb nyomása alatt élő szabadok a jobbágyság osztályába hanyatlottak. Azok a szabad népelemek, amelyek a jobbágyság elemeivé lettek, a földesúri hatalom alatt lassanként elvesztették kapcsolatukat a szabadok társadalmával s kiestek a vármegyében szervezkedő nemesi közösségből. Míg ezek veszítettek a nagy társadalmi fordulón, addig a szolgaeredetűek nyertek rajta, elsőben is elnyerve az addigi szabad földesúri telepések költözési szabadságát, mely a jobbágyság közös java lett.

A jobbágyságot, melyet a földesúri hatalom és a terhek rendszere foglalt egybe, a nemesi renddel még sokáig összekötötték a multból eredő és azóta is szüntelenül szövődő

szálak. A nemesség csak a XV. században, a köznemesség politikai hatalmának kibontakozásával s nemesi állásának ennek következményeként történt élesebb megvonásával vált el a jobbágyságtól. A fejlődés lassan gördülő folyamatában azok a társadalmi elemek sem tűnhettek el egyszerre, amelyekből a jobbágyság nagy tömege összerakódott. A XIV. században okleveleinkben még gyakran olvashatunk várnépekről, udvarnokokról, szabad állapotúakról és szolgákról, olyan elemekről tehát, melyek még a jobbágyságot megelőző társadalmi szerkezetben foglaltak helyet. Nyilvánvaló azonban, hogy akkor, amikor az 1351. évi törvények vagy más történeti kútfők a XIV. században jobbagyokról vagy parasztokról szólnak, alattuk — miként 1351-ben a kilencedről szóló artikus világosan ki is fejezi — minden földesúri népet érteni kell, azok eredetére való tekintet nélkül. Az előző állapotra utaló kifejezések tehát ekkor már csak elhalványuló hagyományok, melyek fölött szilárdan állanak a jobbágy-osztálybeliség keretei s a jobbágyi állapot fogalma felölel minden társadalmi elemet, amely kívül maradt a nemesség rendi keretein s a királyi városok falain.

Nem kétséges, hogy amikor a XIV—XV. században a jobbágyságról, mint »osztály«-ról szólunk, olyan újabb fogalmat viszünk a multba, amely ezekben a századokban még ismeretlen volt. Amellett a jobbágyság korántsem mutat olyan homogenitást és társadalmi egysíkúságot, amely az »osztály« társadalmi fogalmában előttünk megjelenik: maga is rétegekre, szinte osztályokra tagozódik. Ha arra gondolunk, hogy a jobbágyság is születési keret, vagyis tagjai a jobbágyságba nem belépnek, hanem beleszületnek, helyesebben lehetne jobbágy- vagy paraszttrendről beszélni. Annál inkább, mert a jobbágyi köteléknek s a parasztság közzelfogásszerű foglalkozásának, az őstermelésnek elhagyása önmagában még nem jelenti a jobbágy-, illetőleg parasztállapotból való kilépést: a jobbágy társadalmi állapotát meghatározó jogi sajátságok ezzel még nem enyésznek el, parasztállapotú lehet valaki nem paraszti foglalkozással is.¹ Minthogy azon-

¹ H. Fehr: *Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung Germ. Abt. 38. B. 4. 1., ezért a jobbágyságot kifelé egységes születési rendnek tekinti. V. ö. Dékány István: *Gazdaság- és társadalomtörténet* (Hóman Bálint: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1932) 232—235. l.

ban a »rend«-nek, illetőleg a »rendek«-nek a köztudatban a jobbágyságot kirekesztő jelentése van, mégis inkább osztályról kell szólnunk s annál több joggal, mert a jobbágyság társadalmi keretei a születési határok ellenére is rugalmasabban voltak a nemes rendekénél. Rend vagy osztály? — a kérdés végül is elméleti értékű: a jobbágyság egységes társadalmi keret, amelyet azonban már tömegénél, de a társadalmi élet örökkön működő erőinél fogva is belső rétegek osztottak meg.

Bár kialakulása óta egységes jobbágyságról szoktunk beszélni, a jobbágyság egysége már kialakulása után, történetének körülbelül a parasztlázadással záródó első szakaszában sem jelentette azt, hogy e nagy társadalmi test befelé is egységes volt s nem bontották szét egymástól többé-kevésbé elkülönülő rétegek. Ha el is fogadjuk Max Weberrel, hogy a falvak közösségének tagjai között elvileg és eredetileg egyenlőség volt¹, — bár minden hasonló elmélet az élet sokféleségével szemben csak schematikus értékű — figyelembe kell venni, hogy a magyarság településrendszere és a falusi közösségek kialakulása már nagy időre, itt-ott 3—4 századra tekinthetett vissza akkor, amikor a jobbágyság társadalmi körvonalai kibontakoztak. Nyilvánvaló, hogy annyi idő múltán, különben azonos jogállású — mondjuk: udvarnoki vagy szolgai — s azonos foglalkozású — például szántóvető vagy halász — falusi közösségekben is különböző vagyoni jellegű rétegződés ment végbe, melyet az egyéni boldogulás és a vagyonosztódás különböző tényezői alakítottak. Ha tehát a jobbágyság közös keretében elsímultak is a szabad, szabados és szolgai eredet, valamint a foglalkozási tagoltságok különbségei, a jobbágyság részeivé váló társadalmi elemek mégsem valami újkezdetű s így azonos állapottal, hanem a maguk vagyoni rétegeivel foglaltak helyet az új közös osztályban. A jobbágyság kialakulása nem társadalmi forradalom eredménye volt, amely ledöntve egy régi rendet, újat állított helyébe, hanem a lassú fejlődése s a jobbágyságban olyan társadalmi elemek élnek tovább, amelyek multjukat hordva maguk is alig vehették észre, hogy új társadalmi építmény boltozata kerül föléjük. A szolga vagy szabados »mansio«, melyről már a XI—XII. században bőven

¹ M. Weber: *Wirtschaftsgeschichte* (München—Leipzig, 1924) 25. l.

szólnak forrásaink, lényegében egy volt a későbbi jobbágyságokkal. A szolgáló népelemek a maguk, már kezdettől eltolódásban levő viszonyaikkal foglalódtak a jobbágyságok keretbe. A magukkal vitt belső rétegek ugyan nem mutatkoznak most olyan élesen és határozottan, mint korábban a jogi állapot, valamint a foglalkozás és az ehhez igazodó szolgáltatásrendszer válaszfalai, a valóságban azonban az életmód és a társadalmi törekvések szempontjából nem kevésbé döntő jelentőségűek voltak. Így jobbágyságunk alakulására valóban alkalmazható Spencer tétele a társadalomnak a rendezetlen hasonlóságokból a rendezett különbségek felé való haladásáról. A jogok sokféleségével szemben — mint Bezold mondja a középkorvégi német társadalomról¹ — a szokások egyenlősülése került szembe. A parasztság a későközépkorban szociálisan kiszélesült s jogilag felosztódott, sokrétű lett.² A belső rétegződés eltolódásai a középkor végén a magyar parasztságban is egyre világosabban jelentkeznek s ha azt látjuk, hogy e rétegek a kibontakozásnak ekkor már nem is kezdeti fokán vannak, az előrebecsült értékelésben tekintetbe kell venni, hogy a rétegalakulások lehetőségei, sőt többé-kevésbé maguk a rétegek is megvoltak már a jobbágyságot összetevő társadalmi elemekben s azóta természetesen továbbhaladtak a kifejeződés és az eltolódás útjain.

Ezek a rétegek mintegy lépcsőzetesen rakódnak egymás fölé s így együtt középkorvégi parasztságunk függőleges keresztmetszetében jelennek meg. Ugyanakkor azonban, amikor parasztságunkat a középkor végén egymás fölé vertikálisan illeszkedő rétegek osztják fel, rétegszerű megosztódások vízszintes irányban is figyelhetők meg. E tekintetben elég az oppidum és a falu megosztó hatására utalni, mely nagyjelentőségű éppen ebben a korban volt, hiszen a középkor végén parasztságunknak körülbelül egyötödét a különböző szabadságokkal élő mezővárosok foglalták magukba. A horizontális rétegződés egyéb elemeiként lehet még mutatni a különböző helyi nemességgel rendelkező parasztközösségekre, a jászkunságra, a székelyek zömére, a havasokban legeltető

¹ F. Bezold: *Die «armen Leute» und die deutsche Literatur des späteren Mittelalters*. Hist. Zeitschrift 41. B. 3—4. 1.

² R. Kötzschke: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924) 555. 1.

különböző vlach-jogú pásztornépre, melyeket azonban a függőleges rétegződés rendszerint éppen úgy feltagol, mint magát a jobbágyság társadalmi testjét.

A parasztságban egymás fölé helyezkedő társadalmi rétegek nálunk nem olyan elhatároltak és összetettek, mint egyidejűleg a német parasztságban, melyben a birtoktalan parasztnép, továbbá az ú. n. Grundhörigek és Zinsleutek, legfelül pedig a »gemeinfrei«, a közsabad parasztok három nagy, szinte osztályszerűen elváló rétegének mindegyikét még további, jogi tekintetben is elkülönülő rétegek szelik fel. Ebben a középkorvégi német paraszttársadalmi lépcsőzetben a legalább három telekkel bíró »schöffenbar« paraszttoktól igen sok fokozaton leereszkedve lehet eljutni a földdel egyáltalában nem rendelkező, személyükben is kötött, házi munkát végző Leibeigene-parasztokig. A rétegződés egy-egy német territóriumon belül is más volt, a sajátos jogi, gazdasági és politikai viszonyoktól függött.¹ A francia parasztság az újkor elején alapjában két nagy rétegre osztható: a birtokos és a bér munkára vagy bérletre szoruló kisbirtokos-földmunkás parasztságra, azonban a parasztság törzsét alkotó birtokos-telkes parasztságnak már mintegy fölötte, itt is megtalálhatók a gazdag, egyenesen nagybirtokos-számba menő parasztok, akik maguk is parasztok segneur-jei voltak. A törpebirtokos és földnélküli »journalier«-k az ország egyes részein a középkor végén már főelemévé lettek a francia parasztságnak: Észak- és Középfraanciaországban 20—50, sőt 80%-ot is elérik, azonban a bérletrendszer nagy lehetőségei enyhítik e parasztproletariátus jelenlétét s a mély hűbériség hazájában ezeket a rétegeket még az újkor elején is áthatja a hűbériség hierarchikus rendje.²

A magyar parasztság a középkor végén láthatólag két nagy rétegre oszlik: a birtokos vagy telkes jobbágyságra és

¹ Schröder : *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte VI. kiad.*, (Berlin u. Leipzig, 1922); H. Hon-Firnborg : *Lohnarbeiter und freie Lohnarbeit im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit* (Wien, 1935).

² H. Sée : *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen-âge* (Paris, 1907); u. az : *Histoire économique de la France. Le moyen-âge et l'ancien régime.* (Paris, 1939), 125—136, 175—183, 1.; J. Kulischer : *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit II. k.* (München-Berlin, 1929) 76—86. 1.

a birtoktalan parasztnépre. Látható inkább csak a telkes jobbágság s ez az oka annak, hogy ez a korai birtoktalan parasztság mindezideig történeti vizsgálatokban kevés szerephez jutott. A két parasztréteg tulajdonképpen társadalmi képlet, de a különbség a középkor végén már a jog síkján is hangsúlyt nyert. Mind a birtokos, mind a birtoktalan parasztságban — ha nem is olyan éles és elhatárolt vonalakkal, mint a német parasztság alaprégeiben — további különbségek, belső eltolódások ütköznek ki s mindkettő felső szintjén olyan feltörő elemek foglalnak helyet, melyek jórésze előbb-utóbb a nemesi vagy polgári rendbe emelkedett.

II.

A magyar parasztság igazi törzse — mint minden parasztsága — a *telkes-birtokos* réteg. Szűkebb értelemben »jobbágy«-nak csak a földdel rendelkező, tehát birtokos parasztnépet értették, szemben a birtoktalan zsellérekkel. A telkes jobbágy telkének, a portának nagyságát az döntötte el, hogy mennyi szántóföld és rét tartozott a falubeli belső telekhez. A szántóföldhöz és a réthez, melyet esetleg a falu határának más-más részein időközönként újra osztottak ki, megfelelő eszmei vagy tényleges rész járult a legelőből és az erdőből is. Nem volt megállapítva azonban egységesen, hogy mennyi szántóföldnek kell tartozni a jobbágytelekhez ahhoz, hogy az »egész« (integra) teleknek legyen tekinthető. Az egész telek elvileg és eredetileg körülbelül annak a területnek felelt meg, amely vidékenként egy-egy család megélhetéséhez és önálló gazdaság viteléhez szükséges volt. Minthogy egységes területállománya a teleknek nem volt, a valóságban az egész teleknek s osztódó részeinek, a fél-, negyedteleknek a terjedelme igen különböző volt. A középkor végén az egész telek általában a 20—30 hold körül mozgott, de voltak kisebb s jóval nagyobb, a 70 holdat elérő jobbágytelkek is.¹ A telkek földjárulékában mutatkozó különbségek a föld hozadékképességének különbségeihez igazodtak, így a rosszabb — hegyi, homokos, mocsaras — földön nagyobbnak kellett lenniök. Azonban

¹ Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején* (Budapest, 1933) 43. s köv. ll.

sokszor egészen indokolatlan eltolódások álltak elő s ezek következményei annál súlyosabbak voltak, mivel a jobbágyság földesúri és állami terheinek a kulcsa-egysége a telek, a porta vagy sessio volt. A telek maga ugyanis a földjárulék különbségei mellett is már jobbágyságunk első szakában, a XIV—XV. században is meghatározott fogalom, szilárd egység volt.

Eredetileg minden telek egész lehetett s a telkeken egy-egy jobbágycsalád élt. A telek felosztódása azonban korán megindult. Bár egy-egy telken gyakran 2—3 nemzedék is együtt élt asszonyokkal és gyermekekkel — miként a későbbi összeírások mondják: egy kenyéren — egyszer végül rendszerint ilyen helyen is bekövetkezett a telek szétesése s előálltak a fél-, negyed-, kétharmad, stb. telkek. A telek felosztásának tilalom nem állott az útjában, ilyen tilalom a kötöttebb német parasztság történetében is csak az újkorban született.¹ A földesúri érdek nálunk éppen nem állott az útjában a jobbágytelkek osztódásának. A kisebb hányadtelkek ugyanis nem estek állami adó alá, így tehát ezeket a földesúr a maga számára még jobban ki tudta aknázni.² A királyi hatalomnak természetesen szintén törekednie kellett arra, hogy az adóegység alá süllyedő résztelkek után, illetőleg az osztatlan telken lakó jobbágycsaládoktól külön-külön behajthassa az adót. Zsigmond 1411. évi törvénye az osztatlan közös-telken élőkötől még egyszeri adóösszeget kívánt, de a telkek felosztásából keletkezett, elhatárolt és külön kis kapuval ellátott portára már külön-adót, mégpedig féladót vettetett. A jobbágytelkek továbbfolyó osztódása, a telken osztatlanul élő jobbágycsaládok gyarapodása, végül az adó alól az idők folyamán nyújtott sok kivétel-kedvezmény miatt törölte el Mátyás király 1467-ben az eddigi portális jobbágyadót, a »lucrum camerae«-t s állította ennek helyére a »tributum fisci regii«-t, a királyi kincstár adóját, melyet minden eddigi felmentés érvénytelenítésével és a jövőben való felmentések kizárásával mindenkinek meg kellett fizetnie, kivéve a valódi nemeseket. Az újítással a jobbágytelkek felaprózódásával és

¹ G. Below : *Probleme der Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1920) 95. l.

² Ila Bálint : *A szentgyörgyi és bazini grófok birtokainak kialakulása* Kny. a Turul 1927. évf.-ból 12—13. l.

a több családot tartó telkek kialakulásával előállott adómentességet is igyekezett kiküszöbölni. Az egész telket ugyanis emelkedő adóösszeggel terhelték meg, aszerint, hogy a telken hány jobbágycsalád élt. Ha a telken csupán egy jobbágy élt, 20 dénárt, ha kettő, együtt 30 dénárt fizettek és így emelkedett tíz dénárral minden család után az adóösszeg. Abban az esetben pedig, ha az egész telek részekre esett, minden rész után önállóan meg kellett a királyi kincstár adóját fizetni. Ez az adó tulajdonképpen tehát nem a porták, hanem a jobbágygazdaságok után volt fizetendő s ezzel feloldódott a régi telekrendszer merevsége, maga az adóforrás pedig jobban kihasználhatóvá lett.¹ A király az osztatlan telken élő jobbágycsaládok száma szerint emelkedő adót nem tudta fenntartani s ez a jobbágybirtokos rendek ellenállásán múlt. A rendeket valószínűleg nem az aránytalanság állította szembe vele — ezt a portális adóból a porta említett különbségei miatt kiküszöbölni nem lehetett — hanem a földesúrnak a fokozott állami adóztatás ellenében jelentkező gazdasági érdeke.

Zsigmond és Mátyás törvényei arról tanuskodnak, hogy az adóegységül szolgáló jobbágytelek és a vele eredetileg egységes jobbágygazdaság között a telkek felosztása és az osztatlan telkek népesülése következtében más a középkor végén olyan mérvű eltolódások álltak elő, amelyek az adón szemét tartó királyi hatalmat cselekvésre készítették. Az adóújitások maguk azonban csak magáról az eltolódás jelenségéről szólnak. Arról nem tudnak tájékoztatni, hogy milyen mérvű volt a jobbágytelek osztódása és hogy a jobbágyok milyen nagyságú, milyen hányadú telken éltek ekkor. Közelebbi felvilágosítást elsősorban urbáriumokból, adójegyzékekből vagy oklevelekből (osztályozás, csere, adás-vétel) meríthetnénk, azonban XIV—XV. századi történeti forrásainkban ritkán bukkannak fel ilyenek s egyébként is szűkszavúak: falvanként összegezve közölnek egy-egy portaszámot s ezek mögé nincs módunk tekinteni. Ha szólnak is egyenként jobbágyokról vagy telkekről, rendszerint megleégesznek a teleknek a jobbágy nevével való megjelölésével, arról, hogy egész-e a jobbágy telke vagy nem,

¹ Juhász Lajos: *A porta története 1526—1648* (Budapest, 1936) 6—9 l.

hallgatnak. A középkor végéről azonban már maradtak fenn kimerítő részletességgel megszerkesztett urbáriumok is, kevés számmal, de mégis alkalmasként arra, hogy némi világot derítsenek a jobbágytelek középkorvégi osztottságának mértékére.

A jobbágytelkeket a jobbágyok nevei alatt egész-, fél-, negyed-telek, stb. megjelöléssel sorolják fel az alsólendvai uradalomnak 1524-ben¹ és a világosi uradalomnak 1525-ben² készített urbáriumai. Az alsólendvai uradalom Zala megyében, az ország délnyugati sarkába, a zaránd-arad-megyei világosi uradalom az ország keleti felébe esik s az előbbi 142, az utóbbi 120 falut és mezővárost számlált, egyik is, másik is tehát valósággal közepes megyével ért fel. A Dunántúlról az alsólendvai uradalmon kívül még az előbbieknél állíthatjuk a veszprémi püspöki, a kanizsai, a lékai és a sárvár-kapuvári uradalmak adatait. A veszprémi urbárium a püspökségnek Zala, Veszprém, Somogy, Tolna, Fehér és Pilis megyékben szétszórtan fekvő birtokairól adott számot 1524-ből 76 faluban.³ A kanizsai urbárium Kanizsay László birtokairól készült 1512-ben s 31 zalai és somogyi falut ölelt fel.⁴ A sárvári-kapuvári urbárium Kanizsay Györgynek 37 faluban összeírt birtokairól tájékoztat 1942-ből, a Kanizsay-osztályozás alkalmából.⁵ Ugyancsak Kanizsay György birtokáról készült 1492-ben tíz faluban a lékai urbárium is.⁶ A hat urbárium együttvéve tehát 416 falu jobbágyait, jobbágytelkeit tünteti fel; ezek közül a világosi uradalom 142 faluján kívül a többi a Dunántúlra, ennek is főleg nyugati felére esik.

Az összeírások alapján készült a következő kimutatás, mely arra ad feleletet, hogy hány jobbágy kezén volt egész-, fél-, negyed- stb. nagyságú jobbágytelek:⁷

¹ Orsz. Ltár., Dl. 37.006.

² U. ott, Dl. 37.000.

³ Holub József: *Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén* (Pécs, 1943. Pannónia könyvtár 62. sz.).

⁴ Orsz. Ltár., Dl. 36.998.

⁵ Orsz. Ltár., Dl. 36.992.

⁶ Orsz. Ltár., Dl. 36.996.

⁷ Az elhagyott-deszta telkeket nem vettük számításba. Éppen úgy a slibere-ek (l. róluk később) telkeit sem. Ezek telkeit rendszerint nem is tüntették fel telekarányok szerint. Nem szerepel itt-ott néhány bizonytalan-meghatározhatatlan telek sem.

Összeírás	Egész	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$1\frac{1}{2}$
	telket bíró jobbággy							
alsólendvai jóság	211	11	697	115	16	3	—	—
világosi jóság ¹	346	—	22	1	—	—	—	—
veszprémi püspöki jóság	674	13	227	44	2	—	4	5
kanizsai jóság	21	8	129	185	—	—	—	—
sárvári-kapuvári jóság	88	4	91	62	—	—	—	—
lékai jóság	—	—	32	27	—	—	—	—
Összesen ..	1340	36	1198	434	18	3	4	5

Az összeírt jobbággyok között tehát első tekintetre is többnek mutatkoznak azok, akiknek fél-telkük vagy ennél kisebb telekrészük volt, mint azok, akiknek fél-teleknél nagyobb volt a telkük. Tekintetbe kell azonban még azt is vennünk, hogy a világosi uradalom 1400 jobbággyát nem vehettük fel kimutatásunkba, mivel közösen éltek osztatlanul hagyott telkeken. Ez az 1400 jobbággy egészében a fél-telkesek és kisebbek csoportját gyarapítja, mivel ha már két család lakott is egy telken, eszmeileg egy-egy családra fél-telek esett. Egy-egy telek keretében azonban az összeírásban sokszor többen is szerepelnek. A világosi uradalom osztatlan közös telkein ugyanis 1525-ben

299 egész telken lakott	2—2 jobbággy
137 » » »	3—3 »
48 » » »	4—4 »
22 » » »	5—5 »
9 » » »	6—6 »
3 » » »	8—8 »
1 » » »	11 »

Az osztatlanul bírt közös telkeket legalább eszmeileg megosztottnak tekinthetjük s ez esetben a szóbanforgó 6 összeírásban 3055 olyan jobbággyal találkozunk, akik ténylegesen vagy eszmeileg csupán fél- vagy annál kisebb résztelek birtokában voltak. Ezzel szemben a fél-teleknél nagyobb telket bíró jobbággyok száma 1384 volt. Százalékos szemléltetéssel a következő képet kapjuk arról, hogy a telkes

¹ Az urbárium 1769 telkes jobbággyot sorol fel, de a 346 egész, a 22 fél- és az egy negyedtelkes jobbággyon kívül a többi osztatlanul élt közösen a telkeken, így azokat itt nem sorolhattuk fel. Nem szerepel a kimutatásban a 94 különféle »liber« vagy különleges szerepet betöltő (pl. vámos) személy sem.

jobbágyságok hány százaléka milyen nagyságú telek birtokában volt az egyes uradalmakban:

	egész telkes	egész és féltelek között	fél-telkes	féltelek alatt
alsólendvai jószág	20%	1%	66%	13%
világosi jószág	20%	—	35%	45%
veszprémi püspöki jószág.....	70%	2%	23%	5%
kanizsai jószág	6%	2%	38%	54%
sárvári-kapuvári jószág.....	36%	2%	37%	25%
lékai jószág	—	—	39%	61%

A kép nem egységes a szóbanforgó birtoktesteken. Nyilvánvaló, hogy egyes uradalmakban helyi tényezők hatása alatt eltérő ütemben haladhatott a telekosztódás. A fenti nagy birtoktestek közül a veszprémi püspök elszórtan fekvő kisebb-nagyobb birtokain jóval kedvezőbb volt a telek-arány, mint a többiekén s figyelemreméltó, hogy a püspökség egyes birtokain sem volt jelentékeny az eltérés a püspökségi jószágok együttes számarányához képest. A veszprémi püspökségi birtokoknak a többiek közül kiugró aránya mellett is levonhatjuk azonban azt a következtetést, hogy a számbavett birtokokon a jobbágyság közül legtöbben féltelek birtokában voltak s hogy a jobbágyság többi részében is több volt a fél-telkesnél kisebb, mint a nagyobb-telkes jobbágyság. Ezt a megállapítást annál inkább megtehetjük, mivel a veszprémi püspökségi birtokon élő 969 telkes jobbágyság az ismertetett összeírásokban szereplő 4438 főnyi jobbágyságnak alig 20%-a. Jellemző a telekosztódási folyamat előrehaladottságára, hogy a lékai jószágban Kanizsay Györgynek 1492-ben nem is volt egész-, csak fél- és negyedtelkes jobbágyság, s hogy a lékai, valamint a többi Kanizsay-uradalomban, a kanizsai, sárvári és kapuvári jószágokban az urbárium számítási egysége a negyed-telek, a »sessio quartalis« volt.

A fenti összevetésekkel azt lehetett megállapítanunk, hogy a jobbágyság kebelében milyen mértékben haladt már előre a birtokosztódási folyamat: a jobbágyság milyen nagyságú-hányadú telkek birtokában voltak. Az adatok segítségével azonban meg tudjuk azt is állapítani, hogy a középkor végén milyen telek-átlag volt jellemző a megnevezett birtoktesteken élő jobbágyság telkeire. Ha ugyanis az egyes telekkategóriákban mutatkozó együttes telekmennyiséget

arányba állítjuk a telkes jobbágyságok számával, olyan arányszámot kapunk, amely kifejezi, hogy a birtoktesten a telkes jobbágyságokra átlagosan milyen hányadú, az egészhez tizedes számokban hogyan viszonyuló telekrész esett. A számok a következők:

alsólendvai uradalomban	0·58
világosi uradalomban	0·49
veszprémi püspökségi uradalomban	0·77
kanizsai uradalomban	0·40
sárvári-kapuvári uradalomban	0·40
lékai uradalomban	0·39

A telekátlag e számok szerint az öt-tized, tehát a féltelek körül mozgott. Ha tekintetbe vesszük, hogy Németországban a középkor végén egyes vidékeken már a negyedtelek volt a normáltelek,¹ a magyar viszonyok még mindig messze elmaradnak a német parasztföld osztódási folyamatától.

Kérdés azonban, hogy a fenti birtoktesteken mutatkozó telekarány mennyiben lehet jellemző az egész országra nézve, hiszen ezeknek az uradalmaknak a telkes jobbágysága alig egy százalékát tehetette ki az ország egész jobbágyságának.² Nyilvánvaló, hogy helyenként feltűnő eltérések fordulhattak elő természetes okoknál fogva, de egyébként azért is, mert maga a jobbágytelkeknek hányadrészekben való minősítése is csak ekkor kezdett általánosabbá válni, első sorban valószínűleg az említett XV. századi adóújítások nyomán, melyek az adóegységet hozzáigazítani igyekeztek a már nagymértékű telekeltolódásokhoz. Éppen azért, mert a telkeknek hányadrészekben való számítása nem volt még általános és nem támaszkodott szilárd egységes gyakorlatra, az eltérések magyarázatát esetenként magában a számításban is kereshetnénk. Reámutathatunk például a Kanizsai László egervári jószágáról 1523-ban készített urbáriumra, amely 15 faluban 136 egésztelkes és mindössze 17 féltelkes jobbágyot tüntet fel.³ Ezt az urbáriumot éppen azért nem

¹ Köttschke, 554. l.

² Az ötös családi számmal szorozva a 4438 jobbágyfő 21.190 léleknek felel meg, viszont a középkorvégi telkes jobbágyság lélekszámát közvetett és mindenképpen nagyon feltételesnek tekintendő számítással két és fél millióra véltük becsülhetni. Szabó István: *A magyarság életrajza*. (Budapest, 1942) 50. l.

³ Orsz. Ltár. Dl. 37.007.

illesztettük a fentiek közé, mert valószínűtlennek látszik az, hogy akkor, amikor a Kanizsayak egyéb dunántúli uradalmaiban nagyobb részben már féltelkek és negyedtelkek voltak a jobbágyság kezén, az egyik közeli uradalomban jóformán teljesen egésztelkesek voltak a jobbágyságok. Nem utasíthatjuk el magunktól azt a feltevést, hogy ez az eredmény csupán azért állott elő, mert az egervári összeíró mást érthetett az egész- és féltelkek alatt, mint összeíró-társai, akik a negyedhányad alapján már $\frac{1}{4}$ — $\frac{4}{4}$ egységekben számolták össze a telkeket. Ha viszont az egervári összeíró nem tévedt el a negyedalapról, akkor meg az látszik valószínűnek, hogy összeírásába a féltelkeknél kisebb hányadú telkeket nem vette fel.¹ Az ilyen lehetőségek fenti szám-eredményeinkkel szemben különösen is óvatosságra intenek. Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy ha a kutatás fog is még hozni a napvilágra — mint reméljük — további urbáriumokat, jobbágyságösszeírásokat, olyan nagy számban semmiesetre sem, hogy ítéletünket lényegesebben szilárdabbakká tehetnénk. Meg kell nyugodnunk tehát abban, hogy eredményeink csak óvatosan és feltételelesen alkalmazhatók általánosításra. Eppen ezért ellenőrzése tekintetében nagy szerepet kell juttatnunk annak a kérdésnek, hogy ezek az eredmények beleilleszthetők-e és ha igen, milyen mértékben az általános fejlődés vonalába, amit utóbb — már a XVI. század második felében is — bővebb és szilárdíthatóbb adatok birtokában rajzolhatunk meg. Meg tudjuk állapítani, hogy az az eredmény, ami fenti vizsgálódásainkban jelentkezett, fejlődésileg megfelel annak a képnek, amit a XVI. század második felében telkes jobbágyságunk rétegződése és a telekátlag mutat.² Vagyis aligha távolodunk el a valóságtól, ha a középkor végén a magyar jobbágyságra a féltelket tartjuk jellemzőnek s úgy találjuk, hogy a zömöt alkotó féltelkű jobbágyságról kívül a jobbágyságról.

¹ Talán azért sem, mert a féltelkeknél kisebb jobbágyságok gazdája nem fizetett adót. Ezért az adójegyzékekben a XVI. század második felében is gyakran csupán az egész- és féltelkes jobbágyság szerepelnek.

² Szabó István: *Ugocsa megye*, (Magyarság és Nemzetiség. I. sor. 1. k. Budapest, 1937); Illa Bálint: *Gömör megye* (U. abban a sorozatban I. sor. 2—3. k.); Juhász Lajos i. m.; Acsády Ignác: *A jobbágyság 1564—76-ban* (Budapest, 1894); u. az.: *A jobbágyság 1577—97-ben* (Budapest, 1896).

ság másik felében inkább a kisebb, mint a nagyobb telkesek voltak számbeli fölényben.¹

A fenti összeírások adatainak megbízhatósága alátámasztható azzal is, hogy az ott szereplő urbáriumok közül a kanizsai urbárium összevethető az alig két évtizeddel korábbi, 1493-ban ugyanazokról a falvakról készített testvérurbáriummal.² Ezekkel a hányadtelkek százalékos arányára nézve a következő összevetésre nyílik mód:

	egésztelkes	egész- és fél- telek között	féltelkes	féltelek alatt
1493	4%	1%	50%	31%
1512	6%	2%	37%	54% ³

A két urbárium egymásmellé állított adatainak az a szembeszökő tanulsága, hogy a két évtized alatt a jobbágy-ság legalább tíz százaléka a féltelek alá szállott le: a féltelkesek száma csökkent, míg a kisebb telkeseké meggyarapodott. Ez a hanyatló folyamat igazolható, megfelel az általános fejlődési irányzatnak s az összevetés a telekaprózódás mellett az adatok valószerűségéről is tanúságot nyújt.

A középkori telkes jobbágyságunknak az ismertetett urbáriumok alapján bemutatott számadatai elsőben is arra figyelmeztetnek, hogy a korszak történeti forrásaiban itt-ott szereplő összesített telek- vagy portaszámok nem ugyanannyi jobbágyfőt jelentenek, hanem jóval többet, mert ez összesített számok számolási egysége, az egésztelek sokszor különböző hányadtelket foglal egybe, vagy ezek az összesítések a kisebb hányadtelkeket egyáltalában nem is tartal-

¹ A szentgyörgyi és bazini grófok birtokain már a XV. század első felében nagyon sok jobbágy fél-, negyed-, sőt nyolcadtelken gazdálkodott. Ila i. m. (*A szentgyörgyi és bazini grófok*) 12. l.

² Orsz. Ltár. Dl. 36997.

³ Az 1493. évi urbáriumban a telkek 14%-a nem volt osztályozható. Ha ezt a 14%-ot a féltelek alatti csoporthoz számítjuk is, még mindig csak 45% adódik a tíz évvel későbbi 54% helyett, ami az egy évtized alatt végbement telekhanyatlásról tanuskodik. (Az 1512. évi urbáriumot az 1943. évvel szemben éppen az utóbbi sok meghatározhatatlan telke miatt s azért vontuk vizsgálódásunk alá, mert az egy-egy falubeli jobbágytelkek számából arra lehet következtetni, hogy az 1493-ban osztályozás alkalmával készített urbáriumban nem ugyanaz, illetőleg nemcsak ugyanaz a birtokrész szerepel, mint az 1512. éviben: az utóbbiban ugyanis lényegesen több, esetleg sokszorosán is több egy-egy faluban a jobbágyok száma, mint az 1493-i urbáriumban. A két urbárium százalékos jellegű összevetésének ez nem lehetett akadályá.)

mazzák. Jelenti azonban azt is, hogy telkes jobbágyságunk a középkor végén nem egyszintű, hanem erősen rétegzett társadalom volt s e rétegek az életszintnek és a társadalmi állásnak is különböző lehetőségeivel rendelkeztek. A telkek osztottságaiban levő különbségeket ugyan éppen ebben a korban, amikor az országban mindenfelé sok volt az üres, elhagyott telek, e telkek bérletei esetenként kiegyenlíthették, a bérföldek azonban a földesúr rendelkezése alatt maradtak s a XVI. században a földesúri majorsági üzem kialakulásával erősen vissza is szorultak.

III.

Középkori jobbágyságunk tárgyalásánál történetírásunkban eddig kevés szó esett a nagy jobbágykeret birtoktalan rétegéről, a *zsellékekről*. Pedig számuk már ekkor, a jobbágyság történetének első szakaszában sem lehetett jelentéktelen. Ott voltak már az 1437. évi erdélyi felkelésben is. A felkelés folyamán kötött második egyezséglevél ugyanis olyanokat említ, »akiknek éppenséggel nincs semmiféle háziállatjuk, sem egyéb vagyonuk, hanem kapálással, csépléssel, szóval, két kezük munkájával szerzik meg mindennapi élelmüket«. ¹ Latinul »inquilinus«-nak, házaikat pedig a középkor végén a német nyelvből eredő »hostat« ² szóval is jelölik, valószínűleg azért, mert ez a szegény zsellérnép a helységek szélein építette fel szegényes kalyibáit. Ezekhez nem tartozott föld, legfeljebb kisebb darabkák, de a zsellérek esetleg a pusztatelkek földeiből is vállaltak bérleteket, ha tudtak megművelésére vállalkozni. A zsellérség mivoltára nézve nem szükséges körülményes magyarázatokat keresni: a zsellérnek nem volt jobbágytelke, nem volt »telekföld«-je, nem lépett tehát be a kötelezettségeknek és jogoknak abba a szövevényes, de szokások által erősen meghatározott rendjébe, ami a telken ülő jobbágyságot jelentette. Ha voltak is közöttük, akik töredék vagy bérelt földeken maguknak szánhattak-vethettek, elsősorban mégis bér munkások voltak s a földesúr úrbéres földjén kívül tehe-

¹ Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története*. (Kolozsvár, 1898.) 110. l.

² Károlyi okl. II. k. 28. l.: »sessiones inquilinorum vulgo houstath dictas«; Illa i. m. (*A szentgyörgyi és bazini grófok*) 13—14. l.

tősebb jobbágyságok udvarain is megtalálhatók. Magáról a mezőgazdasági bér munkáról azonban ekkor még kevés adat kerül elő.¹ Az egész zsellérréteg nehezen vonható a történeti megvilágítás körébe: a valóságban is a társadalomnak kevés megláttatást nyújtó mélyein éltek. Pedig a középkor vége felé nálunk is éppen úgy felduzzadóban volt rétegük, mint a német vagy a francia parasztságban.²

Annak megállapítása, hogy a telkes jobbágyság tömegéhez képest mennyi lehetett a számuk a középkor végén, még alig leküzdhető nehézségekbe ütközik. A királynak ugyanis nem fizettek adót s tárgyi, pénzben megmérhető szolgáltatást uraiknak sem igen nyújtottak. Ezért a korai időkben a jobbágyleltárok és urbáriumok is csak elvétve adnak számot róluk. Ha tehát e korai időkbeli urbáriumok vagy összeírások kerülnek a kezünkbe, végül sem tudjuk megállapítani, hogy a zsellérek azért hiányzanak-e azokból, mert egyáltalában nem is voltak a birtokon, vagy azért, mert nem óhajtották őket számbavenni. Ez a körülmény egyenesen lehetetlenné tenné azt, hogy a középkor végéről néhány, zsellérekről is számot adó urbáriumunk zselléradatait általánosabb következtetésekre használjuk fel, hiszen, ha csak a zselléres urbáriumokból következtetünk a zsellérség arányára, a zsellértelen urbáriumoknak esetleg valóban a tényleges viszonyokat tükröző adatai nem jutnának a mérlegen a megfelelő ellennyomatékhoz. A kérdés mégis egyszerűbb. Éppen az ismertetendő zselléres urbáriumok, de az oklevelek szórványosan előbukkanó adatai szerint is a középkor végén olyan számottevő volt már a zsellérség rétege, hogy ha az összeírások egy-egy nagyobb birtoktesten zselléreket nem tüntetnek fel, ez feltehetőleg csak azért történhetik, mert nem emelik őket az összeírásokba, nem pedig azért, mintha a zsellértelen urbáriumokban szereplő nagybirtokon a valóságban egyáltalában nem is volnának zsellérek. Az olyan birtoktesten, amelyen százszámra is éltek telkes jobbágyságok, teljesen nem hiányozhattak. Ezzel a megfontolással mégis lehetővé válik szá-

¹ Hon-Firnberg i. m.

² A középkor végén Németországban is a zsellérség erős gyarodását figyelték meg. Kötzschke, 554. l.; a francia földműves proletáriátusról H. Sée i. m. (Histoire) 176. l. V. ö. Lengyelországra nézve J. Rutkowski: *Histoire économique de la Pologne avant les Partages*. (Paris, 1927.)

munkra, hogy a középkorvégi zsellérösszeíráásokat óvatos általánosításokra felhasználhassuk.

A már ismert 1524. évi alsólendvai és 1525. évi világosi uradalmak urbáriumai mellett a telkes jobbágyságon kívül a zselléreket is feltüntetik a semptei uradalomnak 1510. körül, a megyesi uradalomnak 1512-ben és a kisvárdai uradalomnak 1521-ben készített urbáriumai. A pozsony-megyei semptei urbáriumban az uradalom 21 faluja közül 14 faluban,¹ a szatmármegyei megyesi uradalom 31 faluja közül 19 faluban,² a kisvárdai uradalomban pedig 14 falu közül 11-ben³ találkozunk zsellérekkel. Főleg kisebb lakosságú, valószínűleg fiatalabb eredetű helységekből hiányzanak: itt még a társadalmi tagolódás elmélyüléséhez kevesebb volt az idő. Az idő szerepét szemlélhetjük az alsólendvai és világosi uradalomban is: a régi településű zalamegyei uradalomban a 142 falu közül 116-ban találunk — és pedig aránylag nagyszámmal — zselléreket, míg a későbbi településű, már a középkorban is nagy mértékben román lakosságot tartó világosi uradalomban mindössze 16 faluban találkozunk zsellérekkel a 120 falu közül. Az említett uradalmakban a zsellérek száma és a zselléreknek a telkes jobbágysághoz⁴ viszonyuló aránya a következő:

		telkes job- bágy	zsellér	száz telkes jobbágyra esik zsellér
alsólendvai uradalom	1053	555		52
világosi »	1863	94+62 *pauper*		8
semptei »	586	117		20
meggyesi »	181	80		44
kisvárdai »	433	86		20

A kép ezúttal sem egységes. Most a világosi uradalom ugrik ki csekély zsellérszámával. Amellett azonban, hogy a világosi uradalom falvai újabb, főleg hegyvidéki települések, tekintetbe kell vennünk azt is, hogy itt az összeíró 2—

¹ Orsz. Ltár., Dl. 36.985.

² U. ott Dl. 37.002.

³ Zichy okm. XII. k. 344 s. köv. 11.; az urbárium csonka.

⁴ A telkes jobbágysághoz számítottuk ez esetben a »liber« vagy »exemptus« jobbágyságot is, akiket a telkes jobbágyság belső rétegződésénél — az urbáriumok telkeik nagyságáról nem adnak számot — a világosi uradalomban nem vehettünk figyelembe. Itt az 1769 jobbágyszámhoz ezen a címen 94 főt kellett most még adnunk.

3—4, sőt 5—6—8, egy esetben pedig 11 jobbágycsaládot¹ is foglalt össze egy-egy osztatlanul álló telken, olyan csekély telekhányadra támaszkodókat is tehát, akiket más helyeken talán zselléreknek minősítettek volna. A fenti nagyobb számú adatokat kiegészíthetjük néhány kisebbel is: Szikszó mezővárosban Perényi István jobbágysai között 1521-ben 79 jobbágys mellett 85-öt írtak zsellérnek,² Zselizben viszont — igaz ugyan, hogy még a XV. század elején — a lakosoknak csupán 7%-a volt zsellér, Kissarló faluban 23 telkes és 7 »liber« paraszt mellett 4 birtoktalan szegény lakott.³ Ezeknek az adatoknak a tükrében a zsellérség már a középkor végén is igen számottevő paraszttömegnek mutatkozik: legalább 25—30 zsellér látszik számíthatónak 100 telkes jobbágyra.

Ennek a jelentékeny, önmagában is nagy tömeget képviselő társadalmi rétegnek a gazdasági szerepe és társadalmi helye a történeti források világánál nem látszik mindenben tisztának. Gondolnunk kell arra, hogy a középkor utolsó szakában a jobbágytelkeknek igen nagy része, általában körülbelül fele üres, lakosaitól elhagyott volt. Vajjon *miért nem lettek a zsellérekből telkes jobbágysok*, mikor bőven volt gazdátlan parasztföld és sok helyre telepítő kedvezmények is hívták az új jobbágyot? Arra a csábító feltevésre, hogy a birtokos igyekezett jobbágyát zsellérségre süllyeszteni s bér munkára kényszeríteni, nem alapíthatunk, mert a XV. században, de az újkor elején is még igen csekély, szinte számba sem vehető volt a majorsági gazdálkodás, amelynél a zsellér olcsón kihasználható bér munkáját értékesíteni lehetett volna. Viszont akkor, ha a birtokos nem a maga majorsági gazdaságából, hanem a jobbágyaitól nyerte jövedelmét, még inkább érthetetlennek látszik e telken kívül élő s a telek jövedelmével urának nem szolgáló zsellérség

¹ Az a benyomásunk, hogy az összeíró itt mesterkélt ideális telekegységeket hozott létre: nem csak a valóban közös családi telken élőket foglalta egy telek keretébe, hanem e sokszor csak tanyaszerű, kis hegyvidéki települések más lakosait is, földjeik terjedelmének és anyagi magabírásuksnak megfelelően. Ott, ahol egy osztatlan telken közös családi név alatt találjuk a jobbágyokat, minden bizonnyal tényleges közös családi telket találunk.

² Orsz. Ltár., Dl. 36.986; több zsellér lakik egy házban, egy esetben öt is.

³ Sinkovics, 60. 1.

felgyarapodása. A birtokosok elsőrendű érdeke lett volna, hogy a zsellérségre való aláahanyatlást meggátolják, sőt az is, hogy már meglevő zselléreiket is telkesítsék, termelő-szolgáltató jobbágyá emeljék. Ez azonban nem történt meg. A zsellérek például az alsólendvai uradalomban semmivel sem növelték a földesúr által népeitől szedett adókat, mégis az uradalom falvaiban 371 üres jobbágytelek mellett 555 zsellér élt, s volt olyan falu, amelyben 13 üres telek ellenére is 24 volt a zsellér.

Erre a komoly társadalomtörténeti kérdésre megnyugtatóan rávilágítani a jövő kutatás feladata. E helyen csupán néhány gondolat felvetésére szorítkozunk. Van arra is adat, hogy a földesúr már e korai időkben is maga vette művelés alá a pusztán maradt telket.¹ Ez azonban szórványos s így még más magyarázatra is szükség van. Bár egyes eseteket ilyen nagy távolságban nehéz volna megfigyelni, fel lehet tenni, hogy a zsellérek közül némelyek valóban telekre ülték vagy pedig — és még inkább — anélkül bérbe vették a pusztá telekhez tartozó szántót, rétet.² A zsellér így továbbra sem fizetett királyi adót, a földesúr viszont a bérből — ami ekkor általában holdanként 1—3 köböl gabona, aránylag tehát számottevő volt³ — megfelelő jövedelemre tehetett szert. Az ilyen zsellér-bérlet igen elterjedt lehetett, mert 1478-ban az országgyűlésen kimondták, hogy az adóval a zsellért is meg kell róni, ha szántót, sessiót vagy saját szőlőt művel.⁴ Ha a rendek — valószínűleg a királyi kincstár forrásainak gondosan utánanéző Mátyás király akaratából — törvényt alkottak a gazdálkodó zsellérek megadóztatásáról, akkor az ilyen zsellérréteg semmiesetre sem volt jelentéktelen. A földesúr nem járt rosszul, hiszen a királynak nem adózó zsellér keresetét ő terhelhette meg:⁵ olyan társadalmi

¹ A birtokos »konyhá«-jára alkalmazott elhagyott telkek 1437-ben: Sztáray okl. II. k. 340. l.; ezzel szemben: »várföld« és »alodium«-hoz tartozó földek jobbágyoknak bérbeadásáról 1518/19-ben Orsz. Ltár., Dl. 37.007. 25, 55. l.

² A középkorvégi urbáriumokban a jobbágyszolgalmányok megállapítása során rendszerint rendelkeznek a pusztatelkek bérleti feltételeiről is.

³ Orsz. Ltár. Dl. 37.002, 37.007; előfordul a tized vagy holdanként egy gabonakereszt ellenében való bérlet is.

⁴ 1478: 4. t.-c. : »inquinini autem illi dicentur, qui terras arabiles, sessionem vel vineas proprias colunt, alii autem non dicentur.«

⁵ 1467-ben még olyan törvényt hoztak, hogy a zsellérek akkor

réteget formáló erőket látunk itt megjelenni, mint Mária Terézia nagy úrbéri reformja után a »kuriális« vagy »majorsági« zsellérségnek, legújabbkori parasztságunk ez elesett s a jobbágyszabadulás után is hátrányos helyzetbe került rétegének kialakulásában.

Fel lehet tennünk, hogy a középkorvégi zsellérséget jelentékeny mértékben éppen ez a majorsági és bérleti földeken gazdálkodó, a földesúri függőségnek új terheit magára vállaló birtoktalan réteg szolgáltatta. Azonban akkor, amikor ugyanabban a faluban zselléreket és pusztatelkeket látunk egymás mellett, gondolnunk kell még valami másra is. Arra, hogy a zsellérnek tökével és jószágállománnyal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy sessióra ülhessen, jobbágytelket vállalhasson. Ez magyarázza meg azt is, hogy miért nem lehet a zsellérnek telekre ültetésében egyszerű mechanikus problémát látni. A zsellér megtelkesítése nemcsak a földön, hanem magabírásan is múlt s nyilvánvaló, hogy e földtelen tömeg zömét olyan szegény emberek alkották, akiknek két kezükön kívül egyebük nem igen volt s így nem is gondolhattak arra, hogy a maguk erejéből telekre üljenek.

A középkori nagy zsellértömeg láttán végül azt is tekintetbe kell venni, hogy a földesúri hatalom alatt úrbéri viszonyban olyan zsellérek is éltek, akiknek nem is volt hivatásuk a föld munkája. Kézművesek, írástudók és más sajátos foglalkozásúak voltak ezek, akikre elsősorban a nagyobb keretekben, a földesúri mezővárosokban lehet találni. Szikszó mezővárosban például 85 zsellér között 4 »Literatus« volt, viszont a jobbágyok között egy sem. Azonkívül előfordul, hogy az özvegyasszonyokat is zselléreknak számították: lehet, hogy kíméletből, lehet, hogy azért, mivel telke földjét más művelte újabb férjhezmeneteléig vagy gyermekei felnövéséig.

Ez a zsellérréteg a társadalmi szint és tudat szempontjából más arcot mutat, mint a birtokos parasztság, de fejlődésileg szervesen egybetartoznak. A zsellérséget elsősorban a telkes jobbágyságból való lesüllyedés duzzasztja: maga az osztódó telek is eljuthat a zsellérségig, azonban éppen a

sem fizetnek adót, ha volna birtokukban valamelyes »particula terrae«, de csak akkor mentesülnek, ha a földesúrnak sem fizettek. Juhász Lajos i. m. 8. l. Tehát már ez a törvénycikk is igyekezett megszorítani a gazdálkodó zsellérek adómentességét.

felaprózás veszélye miatt indulnak el sokszor a parasztfiúk a szülői házból új élet, új sors keresésére, mely vezethetett jobbágytelekekhez, de zsellérházba is.¹

IV.

A telkes jobbágyságnak és birtoktalan zsellérségnek már a középkor végén is rétegszerű, belső társadalmi képletekre hasadozó tömegeiben elfér a magyar jobbágyság túlnyomó nagy része. Azonban még mindig nem az egész jobbágy-paraszt nép. Telkes jobbágyoknak és birtoktalan zselléreknek sokszor már alig megfoghatóan szétfolyó társadalmi keretei között olyan elemek is megtalálják helyüket, amelyek a telkes jobbágy és a birtoktalan zsellér merev meghatározottságait nehezen vállalják, inkább csak külsőséges formaként viselik: elég e tekintetben a telkes jobbágynek számító mezővárosi parasztpolgárokra és a zsellérnek nevezett tanult diákemberekre reámutatnunk. Azonban bármilyen rugalmas is ez a forma, az élet által létrehozott sokszzerű társadalmi viszonylatoknak és a parasztság kebelében kibontakozó rétegszerű képződményeknek nem tud teljesen helyet adni. A telkes jobbágyok és a birtoktalan zsellérek mellett már a középkor végén is tömegében észrevehető és súlyában lemérhető különálló parasztrétegnek tekinthetjük a *szolgacselédnépet*. A várak, udvarházak, földesúri majorságok lakói ezek. Míg a zsellérek önálló háztartást, gazdaságot visznek, addig a szolga- és cseléd nép belép ura háztartásába, familiájába. A földesúri bíraskodás jogairól szóló középkori oklevelek a »jobbágyok« mellett elengedhetetlenül szólnak a »birtoktalan szolgák«-ról is² s mint akik »in propriis curiis nobilium nutriuntur et in serie villanorum agros seu vineas aut prata non tenent et de talibus non utuntur«,³ a királynak adót nem fizetnek. Az adómentesség kiváltsága végigkíséri őket, azonban az 1454. évi rendelkezéssel az előbbi módon meghatározott követelmények — a nemesi udvarokban élnek, a falubeliek sorjában földjük, rétjük vagy szőlő-

¹ Sinkovics, 46. l.

² Szabó István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv Budapest, 1938) 419—439. l.

³ Az országnagyoknak hadiadó kivetésére kiadott 1454. évi rendelkezésében. Hazai okm. VII. 473. l.

jük nincs és ilyent nem is használnak — a valóságon már gyakran kicsorbulnak. A világosi uradalom 1525. évi összeírása például 3 bérest, 1 kertészt és 10 várszolgát sorol fel a »vár és kastély familiárisai« megjelölése alatt, de őket is csak azért, mert — miként az összeírás mondja — ezek jó jobbágyságok lennének, de a várnagy a vár szolgálatára hívta be őket s így semmit sem fizetnek. Tulajdonképpen tehát: soros, szerez jobbágyságok, de a várbeli szolgálat miatt adót nem fizetnek.

Ez a földesúri személyes szolgálat a középkor végén még legtöbbször valóban »személyi« szolgálat: ekkor a majorsági gazdálkodás még fejletlen, sok helyen nyoma sincs, a földesúri várakat, udvarokat, gazdasági központokat még nem az újkori termelő uradalom gazdasági cselédhada — majorosok, kocsisok, béresek, tehenészek, pásztorok stb. — népesítik be. Itt még többnyire a középkor társadalmi berendezkedése található: a földesúri familiában paraszt-jobbágy familiárisok az uradalom igazgatásában vesznek részt nemes társaik mellett, ellátják a vár és az udvarház kezelésével-fenntartásával járó feladatokat s a legalsóbb fokon a földesúr háztartásában és mindennapi életében a szolgálai teendőket. Amellett a várkatonaságot is így szervezik meg: a világosi uradalomban a várhoz szolgáló 18 és a madarászásra alkalmazott 9 szabados mellett 48 »lovass« szabadost találunk, de van itt »Pattantyús« szabados is, az említett várbeli »familiáris«-okon kívül. E királyi és földesúri adó alól mentesített familiáris parasztréteg terjedelmének és arányának megállapítása ma már alig közelíthető meg. Némi útmutatásként fogadható el, hogy 1494-ben 100 jobbágyra 5 olyan jobbágyot számítottak, aki az ura személyes szolgálatában adómentesnek volt tekinthető.¹

Az ilyen familiárisi-várbeli szolgálatra behívott jobbágyságok a középkorvégi összeírások olykor »liber«-nek, szabadosnak is írják, mivel szabadok lettek az adóbeli szolgáltatások alól. A »liber«-ekkel mindenütt találkozhatunk. Számuk nem volt éppen csekély. A veszprémi püspökségi uradalom 969 jobbágya közül 51 volt »exemptus« vagy »libertatus«, az alsólendvai uradalom 1053 jobbágya közül már csak 16, a világosi uradalomban 1863 jobbágy-zsellér

¹ Szekfü Gyula: *Serviensek és familiárisok.* (Budapest, 1912) 66. l.

közül 112 főnyi volt a várbeli szabadosok és familiárisok száma, a semptei uradalomban 586 jobbágy közül 49 neve mellé írták az »exemptus«, a kapuvári uradalom 277 jobbágyán-zsellérén kívül 33 neve mellé a »liber«, 5-nek neve mellé pedig a »liber domini« megjelölést. A Maróthy-jószág 1476-ban 96 telkes jobbágy közül 11-et nevezett meg az összeírás »liberi de istis«-ként. A megyesi uradalomban 180 telkes jobbágy és 80 zsellér mellett 1 »libertinus« volt, viszont ugyanezen a vidéken a kisvárdai uradalom 519 jobbágy-zsellére közül már 38 volt liber.¹

Valamennyi »liber«-nek megjelölt jobbágyban azonban nem lehet földesúri familiárist — szolgát-cselédet — tekinteni, sőt legtöbbjében sem. Az adó és más szolgálmányok alól szabadságot nyerhettek ideiglenesen vagy »örökre« mások is. A megyericsei uradalom 1519. évi urbáriumában² a »liber domini« mellett, akiben talán valóban joggal sejthetünk földesúri familiárist,³ találunk »ad praesens« szabadot, aranyműves-, futár-szabadokat, továbbá olyan asszony-szabadot, aki e szabadságot »propter mariti sui per turcos abductionem« kapta. Van, aki »literas habet, ideo liber«, aki tehát az urától mentesítő kiváltságlevelet szerzett. De szabadoknak írják azokat is, akik az új telepeseknek járó első kedvezményes éveket töltik. Az említett Maróthy-jószág az összeíró 1476-ban néhány szabadnak írt jobbágy nevéhez magyarul fűzte: nem fizetnek taksát, csak majd a szabadság elmúltával, de más ajándékokkal tartoznak.

A szabaddá vagy familiárisrá tett jobbágyinak most még olykor esetleg egybemosódó különbsége a későbbi fejlődés folyamán élesen elvált. A földesúri familiáris-szolga-cselédreteg egyre jobban kiterjeszkedett az újkori uradalom termelő gazdálkodásának kibontakozásával s egyenes vonalban fejlődött tovább a legújabbkori nagybirtok gazdasági személyzetéig. Adót később sem fizettek s szabadok voltak személyükre nézve is. Szabadok-szabadosok valójában mégis azok a jobbágyok voltak ezután, akiket földesuraik felmentettek a jobbágyi szolgálatok alól: ideiglenesen vagy egy-

¹ Az itt felsorolt urbáriumok forrásai az előző jegyzetekben. Az eddig nem említett Maróthy-jószág 1476. évi urbáriuma: Orsz. Ltár., Dl. 36.993.

² Orsz. Ltár., Dl. 37.007, 227, 229, 245, 263, 290, 292, 312, 316, 354 l.

³ A kapuvári uradalomban is megkülönböztették a »liber«-t a »liber domini«-tól.

szersmindenkorra, mintegy részükről »megnemesítve« őket. Familiaritás és szabadosítás egyformán a paraszt társadalmi felemelkedésének útja lehetett. Más utak a vagyongyűjtés, a mezővárosi polgárság, vagy a katonai zsoldba állás állomásain keresztül vezettek a magasabb életforma, esetleg a nemesi rend felé, sőt olykor tovább is. A familiaritás felsőbb fokain officiálishi, várnagyi s más tisztségeket tartanak jobbágyemberek kezükben. A szabadosítás félig-meddig már kilépést jelentett a jobbágy-ság robotoló szürke tömegéből. A tömeg felső szintjére a szerencsés kézzel gyűjtött vagyon is fellendíthette a jobbágyot. A Károlyiak egyik jobbágyának 14 ökre és 24 disznója volt,¹ a vasmegyercei uradalomban 1520-ban hatalmaskodásban elszenvedett károk felvétele során az egyik jobbágytól 10 ökröt, 5 lovat, 10 kövér disznót, 30 köböl búzát; másiktól 50 köböl búzát és 50 tyúkot, ismét másoktól ökröket, teheneket, lovakat vettek el; nem ritkán a 20—30, sőt a 100 forintot is elérte a kár összege.² Az alföldi mezővárosokban már a középkor végén tőkeerős parasztpolgárság élt, mely az ekkor felvirágzó nagy állatkivitelnek is szervezője és hasznélvezője volt.

A középkor alkonyán — jobbágy-ságunk történetének még első szakában — már változatos képet mutat jobbágy-ságunk társadalmi rétegződése. Ezek a rétegek nem öltöttek fel éles jogi kereteket s világosan is csupán a jobbágy-zsellércseléd hármas társadalmi rétegződése domborodik ki. Azonban e rétegeken belül is további rétegződések vannak kialakulóban s a társadalmi mozgás hajtóereje keresztülhatol a rétegfalakon: ez az örök hajtó-mozgó erő magán a parasztság hatalmas tömbjén belül is széles skálát járhat végig. A skála felső fokain álló liberektől, várkatonáktól, familiáris tisztviselőktől és vagyonos parasztpolgároktól számos fokozat után lehet eljutni a kétkézi zsellérekhez és az uradalmi béresekhez. E különböző társadalmi viszonyokban és szinten álló jobbágyok-parasztok lelkét természetesen más gondok, más tervek és más vágyak töltik be, de valamennyiüket összefogja a földesúri hatalom köteléke és a teher közös sorsa, de nem kevésbé a tőlük egyformán és éppen ebben az időben, a nagy magyar parasztfordalom korában egyre jobban elzárkózó rendi tudat is.

¹ Károlyi okl. I. k. 493. l.

² Orsz. Ltár., Dl. 36.984.

A KÖZÉPKORVÉGI
PARASZTLÁZADÁSOK

1437—1514

I.

Történelmünk a parasztságnak két nagyerejű erőszakos megmozdulásáról adhat számot: az erdélyi részeken 1437-ben lezajlott felkelésről és alig nyolc évtized múlva az 1514. évi nagy felkelésről. A magyar történetírás és az általa formált történeti köztudat rendszerint igen egyszerű módon nyújt magyarázatot a két középkorvégi magyar parasztfelkelés okairól: a parasztot annyira elnyomták, gazdaságilag annyira kizsákmányolták, hogy elkeseredésében felkelt elnyomói és kizsákmányolói ellen. Nem kétséges, hogy a parasztság súlyos terheket viselt s hogy ezek a terhek a XV—XVI. században, a felkeléseket megelőző évtizedekben fokozódtak. A felkeléseket az elkeseredés tüze lobbanította fel és táplálta. A felkelések okainak ilyen egyszerű — bátran mondhatjuk: kezdetleges — magyarázataival azonban nem jutunk messze a történeti nyomkeresés útján. Maga az elnyomás és az elégedetlenség még nem vet elég világot a parasztlázadások mélyebben fekvő okaira és mozgató rugóira. Gondoljunk arra, hogy a jobbágyság és általában az alsóbb társadalmi rétegek mindig súlyos teher alatt és társadalmi alávetettség állapotában éltek, az elégedetlenség máskor mégsem indította a jobbágyságot forradalmi cselekvésre. Az 1514. évi bukás után meg éppen annyira elnyomott, letaszított és megterhelt volt a magyar jobbágyság, amennyire sem azelőtt és sem utóbb, kisebb helyi mozgalmakat meghaladó nagyobb megmozdulások azonban ekkor mégsem következtek be. De különösen is megfontolást kíván az a körülmény, hogy Európa keleti részeiben éppen a parasztelnyomásnak kiáltóan súlyos rendszereit

megvalósító keletnémet, lengyel és orosz társadalomban a parasztnak általános nagyszabású megmozdulásaira nem került sor. Ellenben a jobbágyszabadság felé vezető fejlődés élen haladó nyugateurópai jobbágyságban az angol, francia, spanyol és nyugatnémetországi jobbágyság megvívta a maguk szabadságharcukat. Ezek a nagysodró parasztfelkelések a középkor végén 1358—1525 között zajlottak le s bár azokat a parasztnak rendre elveszítették, forradalmaik jövő sorsuk alakulásának és emelkedésének legtöbbször így is nagyhorderejű előmozdítói lettek.

Az 1437. és 1514. évi magyar parasztfelkelések a középkor végéig ama közel másfélszázados időközébe esnek, amely a nyugat- és középeurópai parasztfelkelések korszakának felel meg. Elsősorban is azt kell tehát megállapítanunk, hogy e parasztfelkelések az alkonyodó középkorban nem elszigetelt jelenségek. Egységes fejlődési vonalba illeszkednek s a fejlődésben az európai társadalom-szerkezet erői működnek. A középkor rangsoron felépülő társadalomszerkezete lényegében statikus volt, mozdulatlan és isteni elrendelésen nyugvó. A középkor utolsó századaiban ez a statikus kép megbomlott, a társadalom működésébe dinamikus erők nyomultak be. A láncolatossá váló hűbéri kapcsolatok számai, amelyek függőleges viszonylatokra bontották a társadalmakat, szétoldódtak s az érdekeikben egységesülő rétegek nagy társadalmi síkokban rendeződtek el. Elhalványultak a személyi függőség szerint meghatározódott társadalmi viszonyok s a közös társadalmi érdekek a függőleges személyi függőségeket keresztezve nagy egységes társadalmi rétegeket formáltak meg. Így alakultak ki egy-egy nemzet társadalmában a hovatovább politikai tartalommal megtelítő és hatalmi igényekkel fellépő nemesi és polgári rendek. A kiváltságos rendek egységesülésével párhuzamosan azonban a társadalom rendi rétegei alatt is végbement az egységesülés: a különféle szolgálónépek az európai jobbágyság nagy keretei között egyre jobban egybesimultak, közös vonások és érdekek fűzték össze a nagybirtok és a nemesi jószág által egybefoglalt parasztkisüzemeket. A középkori birtokszervezet tulajdonképpen a római nagybirtokrendszerre tekint vissza. A római birodalom utolsó szakaszában a nagybirtok helyhez, tehát rögéhez kötött szolga-bérlő parasztnak foglalt össze s a nagybirtok e rendszere azután az új

európai társadalmakba is áttevődött. A koraközépkori uradalom szolgál-rabszolga parasztjai közé az idők folyamán szabad parasztok, sőt nemesek is beszerveződtek. E függőszolgáló népelemek között a középkor második felében megindult a kiegyenlítődés s a kialakuló egységes jobbágyrend magasabb társadalmi síkon állapodott meg, mint amelyen az összetevő elemek alsó rétege, a szolganép állott. A paraszttelkek többé-kevésbé önállósultak, a korábbi szolgál-rétegnek birtoktól való függősége inkább gazdasági, mint jogi-társadalmi meghatározottságokat öltött fel. A jobbágy-ság egységes tömbjében kiegyenlítődő függő rétegek viszonya a földesúrhoz egységes vonásokat vett fel s a függőség szálain keresztül is egyre élesebbek lettek a hasonló függőségben levők közös sorsának kapcsolatai: az egységesülő rendek alatt kifejlődött a jobbágyság társadalmi egysége. A parasztok ekkor már társadalmiiban élnek, egy testet alkotnak.

A jobbágyság társadalmi egységesülése maga is fejlődést jelentett a legtöbb paraszt, a telkes szolgálk korábbi állapotához képest. Azonban a középkor második felében egyéb tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a jobbágy-társadalmak kebelében emelkedést jelentő fejlődési folyamat induljon meg. A pénzgazdaságnak a terménygazdasággal szemben való térfoglalása következményeként a jobbágy szolgálmány-rendszere és egész megkötöttsége enyhült, mivel a pénzszolgáltatás többé-kevésbé meglazította a közvetlen függőség kötelékeit. A függőség közvetlenségét és személyileg nyomasztó jellegét elsősorban éppen a természetbeni termény- és munkaszolgáltatás mélyítette. A XI—XIII. századokban Európában általánosan növekedett, elhatalmasodott a nagybirtok, de ugyanakkor a nagybirtok saját termelése, a maga eszközeivel folytatott majorsági gazdálkodás visszafejlődött. Az uradalom jóformán teljesen az általa egybefogott kis jobbágyüzemek szolgáltatásaira támaszkodott, annál inkább kidomborodott a jobbágytelkek önálló gazdasági üzemszerűsége. A robotmunka jelentősége csökkent s a jobbágyszolgálmányokban egyre nagyobb szóhoz jutó pénzszolgáltatás a jobbágyot mozgékonyabbá, gazdaságilag függetlenebbé tette. Nagy hatást gyakorolt a jobbágyság életformájára és társadalmi helyzetére a középkor második felében felvirágzó városgazdaság is. A városok

kebelében a parasztságnak nagy tömegei találtak új otthont és táplálhattak magasabb életigényt. Amellett a városok kiváltságos közösségei példát nyújtottak a helyén maradó jobbágyságnak is a közösségi és önkormányzati formára. A parasztek helyi közösségei a városok nyomdokaiban jutottak az önállósulás több-kevesebb feltételéhez, ezek birtokában alakultak ki a francia parasztkommuniák és a magyar oppidumok-mezővárosok. A parasztság helyzetének a javulását előmozdította ebben a korban a nagy parasztelvándorlás is. Az elvándorlást az 1347—49. évi nagy halál rettenetes emberpusztítása, a további járványok, a városrendszer kifejlődése s az egyes országokban telepítésre kínálgató lehetőségek mozgatták. A XII—XIV. században általános volt Európában a jobbágyság helyzetének a javulása s a javulás jeleit a szolgalmányoknak egyszerű pénzdókká váló átalakulásában, a vagyoni függőség enyhülésében és a vagyonnal való rendelkezés nagyobb szabadságában, a jobbágybirtok örökölhetővé-örökletessé való válásában, a személyes udvari szolgálatok és a robotszolgáltatás csökkenésében, a szabad parasztbérletek és a parasztpolgári szabadságok rendszerének kibontakozásában, mindenekelőtt pedig a személyi kötöttség lazulásában s ennek következményeként a szabad elköltözködés jogának elnyerésében vehetjük észre. A parasztek személyi állapotának jellegéből kezdett kiesni a szolgarétegből eredő röghözkööttség, helyét inkább a fegyverképtelenség foglalta, de az sem sokáig, mert a XIII—XV. században itt is, ott is intézményes formákban megjelent a jobbágykatonáskodás rendszere.

A jobbágyság társadalmi egységesülésével és más tényezőktől is segített emelkedésével párhuzamosan megindult a parasztság társadalmi öntudatosulása is. A rendiség formáinak kifejeződése együttjárt a társadalmi határok tudatosulásával és élesedésével. A jobbágy már nem csupán a személyes viszonyok vonalán mozog, hanem egy közös és annak elismert intézményes osztálykeretben is. Miként a rendi rétegek tagjai felismerték közös érdekeiket s ezekért politikai eszközökkel harcoltak, akként a parasztság nagy tömegében is mindenfelé társadalmi, sőt politikai igények kezdenek születni. Ezekben a közös sors és a közös társadalmi érdek tömegképző és osztályformáló erői működtek. Ezeket az igényeket a középkor második felében vallási mozgalmak is

táplálták. Az emberek egyenlőségéről szóló tanok a vallás szárnyain jutottak nagyobb lendülethez. A közös keretben egységesülő, egységének tudatát hordó, jogokra és fegyverforgatásra képesített nagy társadalmi tömegben már megvolt a közös fellépésnek, az erőszakos megmozdulásnak a lehetősége is, amit az egyedül egyéni függőségekben szét hullt korábbi szolgáló népek még nem érthettek el.

Ezeket a megmozdulásokat azután hamar meg is hozta az idő. A XIV—XVI. századokban a jobbágyfejlődés emelkedő irányzata válságba jutott. A gazdasági érdekeikben sértett birtokosrétegek a fejlődés útjába óhajtottak állni s mindenáron megtartani igyekeztek az eloldódó jobbágyságot. A reneszánsz korának a keresztyén lelki egység kötelékéből kibontakozó, önmaga felé forduló, önmaga törvényeit kereső, a világ örömeinek élvezetét hajszoló s a nyereségért fáradhatatlanul dolgozó, a nyerészkedési szellemnek polgárjogot szerző életszemlélete a birtokosokat birtokaik teljesebb kihasználására indította. Jobbágyaikat erősebben megterhelték, maguk is gazdálkodásba kezdtek s a földesúri majorsági gazdálkodás kiterjedése nyomán a saját gazdaságához sokszor a jobbágyföldek rovására szereztek művelhető földterületet. Ugyanakkor a jobbágy gazdasági erőinek megtartásától vezetve el óhajtották zárni a jobbágy további felemelkedése előtt az utat, sőt már megszerzett jogait is megrövidítették. A pénzgazdaság viszont hátrányokat is hozott magával a jobbágyság számára: a terménygazdaság korában nem volt meg a gyakorlati indoka és lehetősége annak, hogy a földesúr a jobbágyszolgáltatásokat mindenáron emelve, a természetbeni szolgáltatásokat felhalmozza, tökécsítse, erre azonban a pénzgazdaság már módot nyújtott. Két nagyérdékű és nagyerejű társadalmi tényező került tehát egymással szembe s a kitáguló feszültségben gyúltak ki a parasztlázadások tüzei. Éppen azokban az országokban tehát, melyekben a jobbágy sorsa emelkedő s társadalmi öntudata már fejlettebb volt.

A jobbágyok középkorvégi forradalmi megmozdulásai mögött ugyanis öntudat és igény él. Ott törnek ki, ahol az öntudatnak éppen az emelkedő fejlődés következtében már megvan bizonyos mértéke. A forradalmak tehát egyben a magasabb társadalmi állásnak, a felderengő osztályöntudatnak és bizonyos erőnek a kifejezői is. Mindehhez a parasztság

a rendi rétegeződés korában a társadalmi egységesülés és a közös sors tudatának megszületése után jutott el és az öntudat hevítésére akkor léptek fel erőszakosan, amikor arra ébredtek, hogy emelkedésük útja lezáródik, sorsuk immár lehanyatlík, sőt már megszerzett szabadságaik is veszendőbe mennek. Nem az a kérdés tehát, hogy egy mai történetkutató mennyire találja elviselhetetlennek a jobbágy terheit, hanem azt kell megállapítanunk, hogy mennyire és miért találta annak maga a paraszt. Legtöbbször nem is maga a teher, hanem annak durva bántó kezelési módja, a paraszttal mint szolgálval, páriával szemben meggyökerező gyűlölet, a nyers paraszti élet lenézése volt az, ami keserűséget szült és szenvedélyeket lobbantott fel. Ezekben a középkorvégi parasztfelkelésekben az öntudatosuló jobbágyság a lenézésre már büszkeséggel felel. Érti, hogy munkájának minden lenézés ellenére is nagy fontossága van. Isteni igazság után törekvő vallásos lélek hevíti őket s maguknak krisztusi szabadságot kívánnak. Amellett e parasztmozgalmakba olyan új társadalmi elemek nyugtalanságforrálló törekvései torkolnak, amelyek a középkor végső századaiban a parasztság kebelén belül, vagy annak társadalmi viszonylataiban fejlődtek ki: a jobbágyságra nehezedő birtoktalan parasztproletáriátusé, a szegény alsópapságé és a szellemi javak társadalmasodásával párhuzamosan kifejlődésnek induló világi értelmiségé, a szegény diákrétegé.

A történeti háttér egységét látva, érthetővé válik, hogy a panaszok, amelyek a felkelő jobbágyok ajkairól az egyes országokban elhangzanak, általában közös síkon mozognak. Adósérelmek, robotolások, a költözködési szabadság korlátozása, a legelő és az erdőirtás használatából való kizsorfítás, a földesúri bíróságon keresztül érvényesülő nyomás szerepel általában a panaszok lajstromán, de e panaszok a történelem helyes távlatában csak a jobbágyrendiség és a jobbányöntudat kifejlődésének és az emelkedéssel szembe-szegülő erők mozgásának a mérlegre vetésével helyezhetők el. Amellett a középkorvégi parasztmozgalmak a forrongó-erjedő állapotból rendszerint a központi hatalom gyengesége, vagy a közállapotok általános válsága idején lendültek cselekvésre, kirobbanásukat azonban valami váratlan esemény idézte elő. Tettre készek: egy nagy társadalmi réteg erőit érzik magukban. A magyar jobbágyság is az egységesü-

lésnek, az öntudatosulásnak és a társadalmi emelkedésnek az útjain járt a középkor végén: így vetülnek a magyar jobbágyfelkelések is a középkorvégi Európa történeti képére.¹

II.

A magyar társadalomban a rendi fejlődés kezdetei a XIII. századig mennek vissza. A főnemesek mellett már ekkor társadalmi keretet jelentő, politikai igényeket ápoló nemesi rend továbbfejlődésének nagyhorderejű állomását tekinthetjük Nagy Lajos 1351. évi törvényében, amelyben a király a nemesek kérésére beleegyezett, hogy az ország határai között levő összes nemesek »egyugyanazon szabadsággal« éljenek. A nemesség Zsigmond korában a nagybirtokos arisztokrácia túlfejlődő nyomása alatt — éppen e nyomással szemben keresve rendi állása intézményes biztosítékait — fokozott mértékben kezdett az ország politikai hatalmának gyakorlásában részt venni. A nemesség öntudatosodásával és rendisége politikai intézményesítésével párhuzamosan Zsigmond korában már a városok lakóinak közös érdekei is keresik a politikai kifejezés lehetőségeit. Zsigmond király 1405 tavaszán tanácskozársra hívta meg a királyi városokat,

¹ Az európai fejlődés rajzához J. Huizinga: *A középkor alkonya* (Budapest, é. n.); H. Sée: *Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge* (Paris, 1901); u. az: *Histoire économique de la France. Le moyen âge et l'ancien régime* (Paris, 1939); Pirenne-Cohen-Focillon: *La civilisation occidentale au moyen âge du XIe au milieu du XVe siècle* (Glottz: Histoire générale. Hist. du moyen-âge VIII. Paris, 1933); G. Brodnitz: *Englische Wirtschaftsgeschichte* (Jena, 1918); M. Kowalewsky: *Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform I—VII. k.* (Berlin, 1901—1914); J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I—II. k.* (München u. Berlin, 1928—1929); R. Kötzschke: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924); M. Weber: *Wirtschaftsgeschichte* (München-Leipzig, 1924); K. Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (Tübingen, 1922); G. Below: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1920); G. Franz: *Die agrarischen Unruhen des ausgehenden Mittelalters* (Marburg, 1930); u. az: *Der deutsche Bauernkrieg* (München-Berlin, 1933); R. Schröder: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte* (VI. kiad. Berlin u. Leipzig, 1922); W. Scholze: *Neuere Literatur zum Bauernkriege*. Historische Zeitschrift 105. B. 296—315. l.;

mezővárosokat és szabad — tehát kiváltságos állású — falvakat s kívánságaikat meghallgatva, decretumba foglalta a városi követek által támasztott kívánságokat s a velük szemben támasztott kívánságait. A királyi városok illetékesnek érezték magukat arra, hogy minden városias állású község — tehát a magánföldesúri hatóság alatt állók — nevében is szóljanak s ezt csak annak megfontolásával érthetjük meg, hogy a városok általában — akár királyi, akár magánföldesúri hatóság alatt — lényegében a királyi városok kiváltságainak több-kevesebb elemét tartották kezükben. Abban, hogy a városi gyűlésen a mértékről, harmincadról, a kereskedelmi forgalomról, fémkivitelről, pénzforgalomról is articulusok születtek meg, hallgatólagos kifejezését láthatjuk annak, hogy a gazdasági életnek ezek a jelenségei Magyarországon már szorosan hozzátartoznak az alig másfélszázados városi élethez. Társadalmi szempontból pedig azt jelenti az 1405. évi városi követgyűlés, hogy a nemesi rendi keretek kifejeződésével párhuzamosan a városok polgárai is keresik helyüket-szerepüket a rendi társadalom szerkezetében. 1405-ben, amikor a király hívására külön gyűlésre jönnek össze, e társadalmi tájékozódásnak még tétovázó és kevésbé politikai formáját találják meg. A végleges forma csak néhány évtized múlva forr ki, amikor a városok követei az országgyűléseken jelennek meg a főurakkal, főpapokkal és nemesekkel együtt.

A társadalom rendi elhatároltságainak fokozatos fejlődésével a jobbágyságnak már egységesnek tekinthető tömegében is megindult a társadalmi tudatosulás. A jobbágyság azonostársadalmi állapot s akik ez állapotban élnek, lassanként sorsuk és érdekeik közösségének a felismerésére jutnak. Nagy Lajos 1351. évi törvényei után, amelyek megteremtették az egységes kilencedszolgáltatást¹ s visszaszorítani törekedtek a pallósjogos urak túlkapásait², Zsigmond korában újabb szabályok nyulnak be a jobbágyság életébe. Kötelességet vagy jogot állapítanak meg, de ugyanakkor a jobbágyság egységes értékelését végezve el, akaratlanul elősegítik a jobbágy társadalmi tudatosulását is. A jobbágy

¹ Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén*. Századok 1938. 10—59. l.

² Szabó István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv, Budapest, 1938.) 419—439. l.

elnyerte társadalmi jelentősége és egyéni boldogulása nagyhatású zálogának, a szabad elköltözésnek a törvényes biztosítását. Már az 1405. évi városi követ gyűlés végzése megállapították, hogy a királyi városok, mezővárosok, szabad községek és falvak polgárai-jobbágyai szabadon költözködhetnek az egyházak és nemesek birtokaira, de ezek is kötelesek jobbágyaikat a királyi városokba és községekbe elengedni. Általában a szabad állapotú emberek bárki birtokáról elköltözhetnek s a jobbágyot az ura olyan bírságért, amelyet kirovása után egy hónappal nem hajtott be, vissza nem tarthatja¹. A városi követgyűlés legtöbb végzeményét, a főpapok, bárók és előkelők még ugyanabban az évben 1405-ben tartott országgyűlésükön törvénnyé formálták. Az országos törvény átvette a jobbágyok szabad költözéséről szóló végzést is, sőt tovább is ment az elköltözködő jobbágy érdekeinek biztosítása terén. Hozzáfűzte ugyanis, hogy a jobbágyot a földesúr fizetetlen szolgálmányok címén nem tarthatja vissza, ha követelését záros határidőn belül a jobbágyon be nem hajtotta. De nem tarthatja vissza akkor sem, ha a jobbágy ellen a költözködési szabadság elnyerése után emel valami korábbi cselekményéért vádat.² A jobbágy költözésének tehát a törvény semmi feltételét nem támasztja — a tartozások kiegyenlítését természetesnek kell tartanunk — ellenben a kiegészítő rendelkezések a szabadság kijátszásának lehetőségeit igyekeznek elzárni. Az 1298. évi törvény óta, amely még a jobbágyság rendszerének kialakulása előtt az akkor szabad telepes jobbágyok költözködését biztosította, most 1405-ben hallunk először a jobbágyköltözködés szabadságáról. A korábbi szabadállapotú parasztok költözködési szabadsága most a jobbágyság egészének jogává lépett elő. Nem véletlen, hogy ez a városok gyűlésében született meg s hogy a király a városi kívánság mellé állt. A városoknak érdeke volt, hogy a kebelükbe költözködő jobbágyot megtarthassák s érdekeiket egyes városok esetenként külön királyi privilégiummal is biztosíttatják. A királynak, mint a legtöbb, főleg pedig a legtekintélyesebb városok urának érdekei nem ütköznek a városi kívánsággal s akadály nélkül törvénnyé lehet a városi végzés az országgyűlésen is, amelyen

¹ Zsigmond 1405. évi első decretumának 6 cikkelye.

² Zsigmond 1405. évi második decretumának 15—16 cikkelyei.

a köznemesség nem volt jelen, viszont a főurak-főpapok-előkelők — szintén városok birtokosai — hasonlóan inkább csak nyerhettek, mint veszthettek azzal. Három évtized múlva, 1435-ben újabb törvényes rendelkezések biztosították a költözködést. Most előírták, hogy a jobbágyok erőszakos visszatartásáért, egyben erőszakos elviteléért 3—3 márka büntetéssel kell sújtani a földesurat s az ilyen bírságot a megyei bíróság soron kívül is kiróni köteles. Számos rendelkezés a jobbágyot a hadbavonult katonaság zsarolásaival szemben igyekezett megvédeni s ezeknek a rendelkezéseknek az egyszerre két oldalon, délen és északon harctérre vált ország bajai adtak súlyos alkalomszerűséget. Már előzőleg részletesen szabályozták az egyházi tized beszedésének a módját s kimondták, hogy abban erőszakot alkalmazni nem szabad, csupán kánoni megintés után egyházi fenytéket.¹

E jobbágytörvények mögött a rendi elhatároltságában egymásratáláló parasztnak öntudatosulását is észre kell vennünk. A jobbágyokra és akkor egyenesen védelmükben hozott rendelkezések ugyan nem ez öntudat termékei, mivel azok a földesúri érdekek hatásai alatt születtek, azonban fokozatosan előbb vitték a jobbágyok jogi állásának tisztázását, osztályszerű kiképződését és ezek nyomán a közös tudat mélyülését. Az árpádkori szolgálonépeknek egyéni szolgálati viszonytalal meghatározott, széthulló függő kapcsolatai közös mederbe térültek. A magyar jobbágy nem csupán személyes függő viszonya vonalában mozog, hanem egy közös osztálykeretben is. Öntudata azzal is növekedett, hogy a hadszervezetben a Zsigmond által behozott portális katonaság révén szerepet nyert. Az egységesülő, társadalmi igényében és tudatában fejlődő magyar jobbágy nép azután az ország keleti részében, Erdélyben és a Felső Tiszántúlon 1437-ben fegyverre kelt urai ellen.²

¹ Zsigmond 1411. évi decretumának 5, 6, 1435. évi első decretumának 8, 9, s második decretumának 7 cikkelye.

² A felkelés történetére ma is az egyetlen komoly tanulmány Gombos Ferenc Albin: *Az 1437. évi parasztlázadás története* (Kolozsvár, 1898.) Adatai nélkülözhetetlenek, de a munka maga általában túlhaladott. Azok, akik utána — mindig Gombos könyve alapján — foglalkoztak a kérdéssel, nem vitték azt előbbre. (E tanulmányban az európai háttér és a magyar társadalomfejlődés szem előtt tartásával megkíséreljük, hogy a mozgalom gyökerére és mélyebb összefüggéseire reámutassunk.)

A felkelés 1437 tavaszán Alsó-Fehér megyében lobbant fel. A felkelők innen a gazdag szász földre törtek. Az erdélyi haderő távol volt a török hadszíntéren s a szászok segítségére az erdélyi alvajda nem mutatott nagy készséget. Hamarosan azonban sikerült maguknak a szászoknak a rájuk tört pusztító parasztcsapatot szétugrasztani s földjükön a nyugalmat helyreállítani. A parasztság megmozdulása azonban nem korlátozódott csupán a fejérmegyei délerdélyi részre. A Szamos vidékén Erdélyben és Szatmár megyében a tavasz folyamán szintén felzúdultak a jobbágyság s valószínűleg ezek sorait erősítették az elszigetelt és korán elfojtott fejérmegyei mozgalom szétszóródó menekülői is. A fegyvert kezükbe ragadó jobbágyság végül is a szolnokdobokamegyei Alparét község határában a bábolnai hegyen verődtek össze akkor, amikor a nemesség hadbaszállt a mozgalom elnyomására. A bábolnai tábor sáncokkal erősítette meg magát, védelemre rendezkedett be s az ostromló hadak vezetőihez követeket küldött megegyezés céljából, a követeket azonban a nemesek táborában kivégezték. A harc elkerülhetetlen volt. Az elsáncolt paraszt gyalogtábor az ostromló lovas hadakat visszaverte s most már a nemesség kész volt a jobbágysággal való tárgyalásra. A jobbágyság és a nemesek követeket küldtek a kolozsmonostori konvent elé s itt július 6-án írásba foglalták az egyezségokmányt, mely az erdélyi jobbágyság viszonyainak szabályozására lett volna hivatott.

Az egyezményben a nemesek és parasztok kölcsönösen feloldották egymást a mozgalomban okozott emberhalálok és károk felelőssége alól. A bosszúálló nemest hitszegőnek nyilvánították, viszont az úr ellen jövőben felkelő jobbágyság fej- és jószágvesztéssel fenyegették. A felkelésben résztvevő jobbágyságnak azonban büntetlenséget biztosítottak. A mozgalom kirobbantásában fontos szerepet játszó tized ügyét rendezték: minden 20 kalangya után 1 frt volt fizetendő, a dézsmaeredő azonban nem lehetett familiáris vagy a nemesek pártfogója. A kilencedet eltörölték, a jobbágynak idegen úr földjén levő szántójáért és szőlőjéért a szokásos census, illetőleg terragiumot kellett fizetni. A földesúri szolgálmányokat tíz dénárnyicensusban, ajándékokban és egy napi robotban állapították meg, egyben eltörölték a disznó- és méhtizedet s a bor akó-adóját. Szabaddá tették a jobbágyság borkimérését, az átvonuló hadak ellátását pedig úgy szabá-

lyozták, hogy a jobbágy ne legyen kénytelen javait elvesztegetni. Kimondták, hogy a bandériumtartó bárók kötelesek hű és igaz hírvivőket tartani és bizonytalan hírekre nem szólíthatják felkelésre a népet. Az elhalt jobbágy vagyona egészében megilleti az özvegyet és a rokonságot, a földesúrnak csupán egy hároméves barom jár. A feleség vagy örökös nélkül elhalt jobbágy szabadon végrendelkezhetik, de végrendelet hiányában az ilyen jobbágy javai a földesúrra szállnak. Igen nagy súly lehetett a jobbágy szabad költözködési jogának a biztosításán, amit a fennálló törvények — mint láttuk — ez időben korlátlanul megadtak a jobbágyoknak. Az okmány szerint minden erőszakos prédálás és elnyomás abból látszik eredni, hogy a földesurak a költözni óhajtó jobbágytól elvették javait s elköltözni mégsem engedték. Minthogy ez az egyezség a mozgalom olyan szakaszában keletkezett, amelyben a jobbágyok csatát nyerve, mintegy a feltételek megszabói voltak, az egyezség pontjaiban a kor jobbágyköveteléseit szemlélhetjük, így azokban az úri-jobbágyi viszony olyan kérdéseit vehetjük szemügyre, amelyek rendezésére a jobbágyok elsősorban helyeztek súlyt.

Az egyezménynek haszna nem lett: a harc tovább tartott. A fejlemények alig érthetők meg másként, mint a kölcsönösen táplált bizalmatlansággal. A jobbágyok nem tették le a fegyvert, viszont a nemesség újabb erőpróbára készült. A dolgok ilyen fejlődésében része lehetett Lépes György erdélyi püspöknek is. A felkelés okai között első helyen a püspök igaztalan dézsmaköveteléseit említi meg a kolosmonostori megállapodás. A püspök a dézsmaváltságot nem szedte be az előbb futó rossz pénzben s amikor már három évi váltság felgyűlt, az új jó pénzben egyszerre követelte annak kifizetését, a nem fizetőket egyházi átok alá helyezve. Most a püspök nem ismerte el az egyezményt, mely rendezte a dézsma-kérdést, ellenben a nemességet, amely eddig Erdélyben nem volt mentes a dézsmától, felszabadította a dézsma alól. Ezzel a jobbágyok mozgalmához szító szegényebb nemességet elvonta a jobbágyoktól, erősítve a jobbágyok ellen folyó küzdelmet. A táborba szállt jobbágyokra igen súlyos csapást jelentett, hogy időközben Erdély kiváltságos rendei, a magyar nemesség, a székelység és a szászság Kápolnán unióra lépett, melyben véd- és dac-

szövetséget kötöttek egymással s kölcsönös segítségre kötelezték magukat. Szeptember végén a második összecsapást Dés környékén már az unió jegyében, de a kápolnai szövetségesek nélkül vívták meg a magyar nemesi hadak. Az ütközet most sem hozott határozott döntést, de a parasztmozgalom akkor már megindult a bukás felé. A mozgalom hanyatlásának világos jeleit láthatjuk a két fél követői között Apátiban kötött újabb egyezségben, mely az előző egyezségben szinte jelképe ssé tett földesúri pénzbeli cenzust jelentékenyen — egy nagy-ekés jobbágy részéről egy arany forintra — emelte, cenzus alá vetette a kis-ekéseket és zselléreket is, terhesebbé tette a robotszolgálatot, elismerte a földesúri bírói hatóságot, biztosította a földesúrnak a mozgalomban elidegenedett jobbágy visszavitelére való jogát, de a költözködés szabadságát most is zavartalanul megadta. Bár az egyezségben a felkelt parasztok még el tudták érni büntetlenségük elismer tetését, a kolozsmonostori egyezményben még öntudatos, magabízó tárgyaló fél láthatóan hátrányos helyzetbe került. Az egyezség maga is csak ideiglenes óhajtott lenni. A tárgyalók a király döntésére bízták ügyüket s e célból követeket készítettek hozzá küldeni.

A mozgalom hanyatlását azonban már nem lehetett feltartóztatni. Egyik fél sem tette le a fegyvert, amely már erősebb volt az önbizalmát visszanyerő nemesség kezében. Egy Kolozsvár-környéki vesztett csata után a parasztok Kolozsvár városába szorultak. A város a parasztcsapatok előtt valószínűleg önként nyitotta meg kapuit, mert kiváltságait ezután csaknem egy évtizedre elvesztette. Lehetséges, hogy a városnak jobbágyságból sorolódó magyar polgársága rokonszenvet érzett egykori osztályosai iránt. A paraszthadak vezetői között valóban volt Kolozsvárra való »magister« is. A felkelés végső jelenetei Kolozsváron játszódtak le. A parasztok heteken keresztül védték a várost, de ennek kapui végül is megnyíltak az ostromlók előtt, akiknek sorai ban ekkor már megjelentek az unióban szövetségessé lett szászok is. Ezzel az első magyar parasztlázadás le is zárult. Már korábban elcsendesült a szatmári-nyírségi vidék is, ahol egyidejűleg szintén uraik ellen támadtak a parasztok. Ez a mozgalom katonailag nem talált kapcsolatot az erdélyivel, bár a parasztok itteni felkelésére minden bizonnyal a Szamos mentén Erdélyben zajló események adtak ösztönzést.

Maguk a felkelt parasztok a kolozsmonostori béketárgyaláson az erdélyi püspök mértéktelen dézsmakövetelési mellett a mozgalom okául még arra mutattak rá, hogy földesuraik mint vásárolt szolgákat kezelik őket, akadályozzák a szabad elköltözést s megfosztva őket »szabadságuk« összes jogaitól, elviselhetetlen terheket vetnek rájuk. A mozgalom csúcspontján kivívott kolozsmonostori egyezményben a földesúri terhek rendezése mellett valóban a szabad költözés biztosítására és a dézsmakérdés megoldására fektették a súlyt. A püspök eljárásában nem az volt az elégedetlenség szülője, hogy pénzben követelte a dézsmát. A pénzbeli megváltás a pénzgazdálkodásra áttérő középkor végén — mint láttuk — előnyös is volt a jobbágy számára. Egész határozottan erre mutat, hogy az erdélyi jobbágyok a kolozsmonostori egyezésben a földesúri terhek között siettek a kilencedet eltörölni, ellenben a pénzbeli cenzust a csökkentett úri szolgálmányok között is elsősorban vállalták. Az elégedetlenség a dézsma körül a jó és rossz pénz között való különbségnek a dézsmafizetőkre hátrányos kihasználása miatt keletkezett. Emellett a jobbágyok csupán a költözködési szabadság sérelmében jelölnek még meg konkrét panaszt. A dézsma és költözködési sérelmek azonban végigkísérik a jobbágyság történetét s önmagukban nem is voltak olyan súlyosak, hogy megmagyarázhatnák a fegyveres felkelést. Természetesen a kolozsmonostori egyezséglevél egyéb jobbágykövetelései mögött is sérelmeket kell látnunk: amikor szabaddá teszik a borkimérést, megszabják a katonaság ellátásának módját, biztosítékokat óhajtanak szerezni a jobbágykatonaság céltalan fegyverbe szolítgatásával szemben, biztosítják a jobbágyözvegy öröklési s a jobbágy végrendelkezési jogát, egyúttal világosan kifejezik, hogy nincsenek ilyen jogok birtokában, vagy ha vannak is, azokat sérelmek érik. Inkább fokozódó igény szöcsöve, mint az alábukó kapaszkodása a követelés. Meg kell tekinteni mérlegelésükhöz a társadalmi háttérrel és a lelki talajt is, amelyben az elégedetlenség lángra gyulhatott. A középkor vége — mint láttuk — Európa-szerte a jobbágyság társadalmi emelkedésének a kora s a magyar jobbágyság zöme a szolgai kötelékből kibontakozva éppen a XV. század első felében érte el fejlődése során legmagasabb társadalmi állását. Költözködési szabadsága elvben minden

fenntartás nélkül elismertetett, terhei — legalább is a későbbiekhez képest — nem voltak súlyosak, a robot, mivel földesúri majorsági gazdálkodás még alig volt, jelentéktelen volt s a jobbágy társadalmi öntudatát fokozta, hogy az ország fegyveres védelmébe bevonták. Ez az öntudatában emelkedő, a rendi társadalmi keretek kibontakozása korában élő s abban a maga helyét kereső jobbágyság fogott fegyvert 1437-ben, amikor — mint írták — »szabadságukat« sérelmek érték. A kolozsmonostori egyezségben a »szabad« jobbágyság szava szólalt meg, kiküszöbölni óhajtvá szabadsága sérelmeit, sőt intézményesen biztosítani törekedve szabadságjogait. E szabadságban — szinte azt mondhatjuk — már-már egyenesen rendi jellegű igények lebegtek a felkelt parasztok szemei előtt.

Nézzük csak közelebből a jelenségeket. A bábolna-hegyi körülsáncolt táborban a jobbágyok gyűléseken tanácskoznak, magukat »universitas«-nak nevezik, miként a nemesek s ősi jogokra hivatkoznak, amelyeket még Szent István állapított volna meg számukra. A nemesekkel tárgyalva egyenesen azt követelték, hogy keressék elő a Szent István-i privilégiumot s ahhoz szabják terheiket és viszonyaikat. A privilégium felkeresésére maguk is követeket óhajtanak küldeni. Az egyezségük csak az esetben maradt volna meg viszonyuk szabályozójának, ha a privilégium nem lett volna megtalálható. Nyilvánvaló, hogy a jobbágyok között hagyományok éltek az ősi szabadság felől s ezeket a nagy jobbágytömegbe, amely elsősorban mégis szolgálattól emelkedett oda, a földesúri szolgálat kötelékébe süllyedt szabad magyarok plántálhatták be. A parasztok a mozgalmuk céljaként egyenesen azt tűzik ki, hogy a szent királyok által Magyarország lakosainak adott egykori »szabadság«-ot visszaszerezzék. Társadalmi tudatukra jellemző, hogy készek megfogadni: Isten, az ő igazsága, anyaszentegyháza, valamint a »szent korona« és Zsigmond király jogai ellen sem tesznek. De különösen sokat fejez ki a jobbágyság lelkében felderengő rendi állapotról a kolozsmonostori egyezségnek az a követelése, hogy évenként a Bábolna hegyen a jövőben *gyűlések* tartására jönnek össze, a gyűlésben minden faluból és mezővárosból 2—2 öreg, okos és hitelre méltó ember vegyen részt s tárgyalják meg, hogy a nemesek megtartják-e őket szabadságaikban. Az egyezményt megtörő,

esküszegő nemest a többi nemes nem veheti védelmébe. Az évi gyűlést, mintegy parasztparlamentet elővillantó egyezmény, erősen emlékeztet egy másik nevezetes oklevélre. Arra, amelyet IV. Béla király két fiával, István ifjabb királlyal és Béla szlavóniai herceggel 1267-ben adott ki a nemesek kérelmére. Ezek a nemesek 1222-ben még a »király szolgái« (servientes regis) voltak s az aranybullát harcolták ki. Most már egyenlők a nemesekkel s az 1267. évi oklevél különféle sérelmes jogaik biztosítása mellett elfogadta, hogy a nemesek megyénként két-három nemest küldjenek a székesfehérvári törvényt napokra s a király mindenféle sérelmeik ügyében jelenlétükben tegyen igazságot. Tudjuk, hogy e megyei követekkel intézményes formát nyert székesfehérvári törvényt napokból a következő évtizedekben a nemesi országgyűlések fejlődtek ki. A XIII. század utolsó évtizedeiben ezeket a gyűléseket már »parlamentum regni publicum«-nak nevezik s a nemesség rendi fejlődésének fontos tényezői voltak. Az 1437. évi felkelés erdélyi parasztjai is gyűlésre akarnak küldeni évente 2—2 parasztot, hogy a gyűléseken orvosoltassanak sérelmeik. Valaminő parasztparlament, parasztországgyűlés lebeg a parasztok szemei előtt. Ezen a ponton a legvilágosabban előremutat a parasztfelződés. Az 1437. évi parasztfelkelés nem is a hanyatló, hanem az emelkedő jobbágyságban robbant ki akkor, mikor a kiteljesedő jobbágyszabadságot az ország egyik részében váratlanul bántalmak érték. A felkelést sokszor kapcsolták utóbb össze a huszitizmussal, mely Magyarországon éppen Erdélyben és a Délvidéken tett hódítást. Az Erdélyen áthullámozott, de korán kiirtott huszitanoknak nem tulajdoníthatjuk az 1437. évi parasztmegmozdulást, azonban az említett társadalmi háttérben, az emelkedő jobbágyság öntudatosulásában bizonyára része volt a huszita-táborita mozgalmak, a tábor-hegyeken tanácskozó parasztkommuniák s a huszita parasztsereg hatásának is.

A mozgalom földrajzi elszigeteltsége legjobban bizonyítja, hogy helyi jellegű, részleges akadály vetődött most a jobbágyfejlődés útjába. A szatmári-nyírségi és az alsó-fehérmegyei csekély jelentőségű oldalhajtasok mellett a mozgalom jóformán Erdély belsejében a Szamos vidékére korlátozódott. A kolozsmonostori tárgyalásokra kiküldöttek Szolnok-Doboka és Kolozs megyékből valók voltak. A nagyobb

tömegre támaszkodó apáti tárgyalás parasztkövetei pedig ezeken kívül még néhány erdélyi megyét juttattak képviselőhöz. Végül is azonban az egész mozgalom szűk kiterjedésű volt. Nyilvánvaló, hogy a felkelés nem volt elemi és átütő erejű, mert az ország nem volt telítve gyuanyaggal. A szikra tehát nem lobbantotta lángra az országot, mint 1514-ben, amikor hirtelen mezei futótűzként áradt el a forradalom lángja az ország különféle részeiben. Amellett, hogy a mozgalom elszigetelt maradt, a bukásnak más oka is volt. Nem volt igazi vezére, aki szervezetet adott volna a mozgalomnak és a mozgalomnak nem volt lendülete, amelyet a céltudatos programm adhatott volna meg. A fegyverre kapott rabló-dúló parasztok az első ellenállásra táborba vonultak és sáncaik mögött hónapokon keresztül tétlenül várták megostromlásukat. Így mozgalmat nem lehet győzelemre vinni. Követelései, amelyeket a kolozsmonostori tárgyaláson megszövegeztek, nem is voltak forradalmiak. Elismerték a jobbágyköteleket s a kor rendi gondolatvilágának hatása alatt, de bizonytalanul formulázták meg társadalmi állásuk rendi jellegű fejlődésének feltételeit is. Az elszigetelt mozgalom az ország jobbágyságának állapotán nem is változtatott az ország jobbágyságának sem hátrányára, sem javára. Míg az 1514. évi parasztfelkelést széleskörű megtorlás és az egész jobbágyság társadalmi alávetése követte, most csupán arról olvasunk, hogy a parasztok kilenc vezetőemberét kivégezték s a fegyvert fogottak közül egyeseket megvakítottak, de a felkelésben résztvetteken túlmenően a jobbágyságot nem sújtották, mint 1514-ben. Sőt újból biztosítást nyert a szabad költözés joga, jelölül annak, hogy a jobbágymelkedéssel szemben rendi részről még nem forrott ki az ellenmozgalom, a rendi visszahatás.

Az 1437. évi parasztmozgalom nem a parasztság, hanem a nemesség részén vetette meg messzeható fejlődés alapjait. A kápolnai unióban, melynek megalakítására azonban a parasztfelkelés mellett a déli török veszedelem is hatással volt, egymásra talált a három kiváltságos rend, a magyar megyék nemessége mellett az immár török veszélyzónába került székelység és szászág. Az unió alap gondolata a kölcsönös védelem volt, a királyi hatalom oldalán. A három rendi nemzet uniója Erdély különállásának kidomborítása mellett az erdélyi alkotmánynak is nagyjelentőségű fej-

lesztő eleme lett. Az önálló Erdély alkotmányos életében tovább fejlődött a szövetség s századokon keresztül meghatározta az erdélyi állam szerkezetét. A román történetírás abból, hogy a három rend között nem foglalnak helyet a románok, ellenben a felkelésben a magyar paraszttal együtt románok is résztvettek, szívesen ad az egész uniónak románellenes tartalmat. Az ilyen beállítás azonban korunk nemzetiségi gondolatvilágát vetíti olyan korba, amikor azzal még nem lehet számítani. A három uniós nemzet közé nem kerülhetett be a románság azért, mert nem volt egységes privilégiuma, nem volt rendi jellegű állása, mint a megyék nemességének, a székelyeknek és a szászoknak. A románság előkelői a magyar nemesség soraiban foglaltak helyet s ezen a címen azok szintén részesei lettek a rendi szövetségnek. A román parasztság azonban éppen úgy nem lett részese annak, mint a magyar parasztság sem, sőt részben éppen a parasztsággal szemben — akár magyar, akár román volt — alakult meg az unió. Azonban nem lehet e mozgalomba a román kérdést ilyen formában beleszőni azért sem, mert az 1437. évi parasztfelkelés elsősorban és legnagyobb részben a magyar parasztság megmozdulása volt. A kolozsmonostori egyezséglevél a paraszthad zászlótartóját a magyar és román lakosok zászlótartójaként jelöli meg s ismételten szól együtt magyar és román parasztokról, azonban legtöbbször egyedül magyaroknak nevezi a felkelt parasztokat. A vezetők nevei, a földrajzi tér, amelyben a mozgalom lefolylt és az egyezséglevelekben megállapított szolgáltatásrendszer, amely elsősorban állandó falutelepülésekben folyó földművelő s így a románokra nézve akkor még nagyobb részben idegen életmódot tükröz, egyformán arról tanuskodnak, hogy a felkelés elsősorban magyar parasztok mozgalmaként volt s csupán azok a románok kapcsolódtak be mozgalmukba, akiket a forrongó magyar jobbagyok akkor még elsősorban magyar jellegű településterületükön magukkal sodortak. Az igazi román települési vidékek, a fogarasi, hunyadi, krassói, aradi, bihari és máramarosi vidékek lakosságát hiába keresnők a mozgalomban. A társadalom, mely megmozdul, egybeeshetik nemzetiségi kerettel is, mégis történetietlen lenne a társadalmi tartalmat korunk nemzetiségi szemléletén keresztül népi tartalommal átváltoztatni. Az 1437. évi parasztfelkelésben ilyen párhuzam nincs: a fel-

kelésben elsősorban magyar parasztok vettek részt s mi sem fejezi ki jobban a mozgalom merőben társadalmi tartalmát, mint hogy soraik közé állottak a vidékükön lakó román parasztok is.

III.

Alig három emberöltő múlva, hogy az erdélyi jobbágyok fegyverhez nyúltak, 1514-ben kirobbant a magyar parasztok nagy forradalma. Mi volt ennek a hatalmas arányú lobogó kitörésnek az oka? A közvetlen oka sohasem volt rejtett vagy vitatott. Az év áprilisában és májusában tízezrével sereglettek Pest alá a parasztok, hogy a keresztet felemelve, halálos ütést mérjenek a déli Duna vonaláig felnyomult török hatalomra. A pápa legátusa, Bakócz Tamás, aki kárpótlásként a füstbement pápai tiaráért, pápai legátusi kereszttel tért haza, a gyülekező kereszteshad vezérletét a székely Dózsa Györgyre bízta, aki vitézségének a török harcokban már számos jelét adta. Dózsa hada nem indult el a török ellen. A pesti táborban naponta összetűzések játszódtak le. A nagy sereg élelmezési nehézségekkel küzdött. A jobbágyokat olyan hírek tüzelték, hogy a mozgalomtól egyébként is távol maradó urak a nyári munkára hivatkozva visszatartják jobbágyaikat. Bakócz felismerte a veszélyt, azonban már késő volt. Az összeverődött parasztság nem engedelmeskedett a primás feloszlató rendeletének. Nem riadt vissza az egyházi átoktól sem, mellyel fenyegette. Nem tette le a fegyvert, hanem a primás által tett vezére alatt megindult az ország urai és nemesei ellen. Nyilvánvaló, hogy a mozgalom kitörésére a keresztes háború meghirdetése adott alkalmat. A keresztes táborban kirobbant ellentétek indították el a parasztokat a lázadás, a forradalom útjára. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a kereszteshadra való hívás és táborozás a magyar parasztforradalomnak csupán a végső elindító lökést megadó alkalma volt. A felkelés áradásszerűen öntötte el az országot s miközben a Pest alá gyűlt had dúlva vonult keresztül az Alföldön, azalatt az országnak távolabb eső különböző részein is helyi mozgalmak fakadtak fel. Arról tanuskodnak tehát, hogy a pestkörnyéki mezőkön kigyult forradalom a parasztság lelkében legtöbb helyen azonnal visszhangra talált. A magyar

parasztságnak ez a felkelése tehát esedékes volt, a lelkeket készen találta. Nyilvánvaló, hogy a nagy megmozdulás okai között msszebbmenőeket kell keresnünk. Az ország egész parasztságát eltöltő feszítő robbanás gyújtóanyaga után kell néznünk.¹

Az 1437. évi parasztfelkelés óta eltelt 77 év után az 1514. év a magyar jobbágyságot lényegesen más, kedvezőtlenül megváltozott viszonyok között találta. Társadalmi állapota és a földesúri hatalomhoz való viszonya formailag még nem mutat lényeges eltolódást, de élete formái alatt mégis más lett az élete és más a jövő ígérete is számára. Maga a sikertelen 1437. évi felkelés nem volt hatással a kedvezőtlen alakulásra. A magyar jobbágyság a század derekán még változatlanul birtokában volt a szabad költözés jogának. Rendelkezési joga nyugodott vagyonán. Vagyonát meghatározott korlátok között örökössé tehetette. Költözködési jogához ragaszkodott s vagyonát élvezte. A kifejlődő társadalmi határok még nem voltak annyira élesek, hogy jobbágyságunkban a reménytelen elkülönítettség és letaszítotttság érzetét kelthette volna. Azonban a XV. század derekán a jobbágyság emelkedő irányú fejlődésével szemben az európai parasztlázadásokat felidéző ellenhatás nálunk is bekövetkezett. A jobbágyságban rejlő gazdasági erők megtartásáért és kihasználásáért hevesebbé vált a küzdelem. Ennek nyomában Magyarországon is feszültség lépett a jobbágy viszonyaiba. Ezt a feszültséget a gazdasági és politikai, a szellemi és erkölcsi élet válsága súlyosbította, alapjában azonban a jobbágyság bensejében lefolyó átalakulási folyamatból fakadt. Ez a folyamat ugyanis jobbágyságunkat a XV. században a szabad bérlőség vagy éppen a parasztpolgárság irányába indította el.²

¹ Az 1514. évi parasztlázadás történetének máig alapvető műve: Márki Sándor: *Dózsa György* (Budapest 1913.) Lényeges újabb történeti adatok nem kerültek elő. Akik azóta foglalkoztak a kérdéssel, legfeljebb újabb szempontokat nyújtottak. Egyrészt a gazdasági-társadalmi fejlődés, más részről a többi európai középkorvégi parasztmozgalom mélyebb megtekintése előbbre viheti meg tudásunkat, de nem volna elhanyagolandó a szellemi-erkölcsi tényezőknek, különösen a diák-papi értelmiség előkészítő s a hajduk katonai szerepének felfejtése sem.

² Az itt következő folyamatra nézve közelebbről Szabó István i. m. Századok 1938. 10—59. 1.

A szabad bérllőség, illetőleg a parasztpolgárság felé tartó fejlődés a nyugati — itáliai, angol, francia, nyugat-német — parasztság kebelében a XV. században már előrehaladott volt. Magyarországon ez a fejlődési lehetőség elsősorban a XIII. század óta nagy számban születő és felgyarapodó városokban rejlett. A középkor végén már közel ezer helység élt az országban különféle városi jellegű jogokkal. E városok legtöbbje az ú. n. mezővárosok nem voltak egyebek parasztközösségeknél, melyek legtöbbször a városi életforma minden komolyabb adottsága és lehetősége nélkül bíraskodási jogra, tehát a legfontosabb önkormányzati jogra és arra a kiváltságra tettek szert, hogy az úri terheket egy közös összegben róhatták le. Ez a két kiváltság egyformán nagyhorderejű volt. Azzal, hogy egy-egy közösség megszerezte a földesúrtól magának a tagjai felett való bíraskodás jogát, tulajdonképpen a földesúri hatalom egyik legfontosabb elemét vehette a maga birtokába: ezzel a földesúri hatóság közvetlen nyomása alól kiemelkedtek, többé-kevésbé a maguk urai lettek, a maguk portáján maguk tartottak rendet és a maguk szervezetével intézték belső dolgaikat. A közös úri adó pedig azt jelentette, hogy elmentszódott az a közvetlen szál, amely az alattvalót a szolgáltatáson keresztül az úrhoz fűzte. A közösség lakói nem az úrnak fizettek közvetlenül, hanem saját előljáróságuknak, ez a szolgáltatásrendszer tehát egyúttal az önkormányzat szerveződésének is hathatós ösztönző tényezője volt. Bár a közös úri adó rendszerét, mely egyébként a királyi és a nagyobb földesúri városok kiváltságaihoz képest egymagában még igen csekély volt kiváltságnak, a mezővárosoknak nem mindegyike nyerte el, a szolgáltatások tekintetében az egyszerű jobbágyszervezetekhez viszonyítva még mindig kedvezőbb helyzetben voltak ezek is. Minthogy pedig a középkorban a jobbágyszervezetek száma kb. 25—26.000 volt, általában minden 25—30 jobbágyszervezethez esett egy város vagy egy mezőváros, amely magasabb életszintjével vonta magához a jobbágyszervezetek szorgalmas, vagyamosodó elemeit. A parasztság az ilyen közösségek kebelében valójában parasztpolgárságnak tekinthető, azokban a városokban nevezetesen, amelyekben a város egy közös összegben rója le tartozását. Szabadbérllőszerű helyzetbe jutott pedig ott, ahol — a szabad költözés jogának mindenképpen birtokában — úri szolgálmányai egészen

vagy nagyobb részben pénzdóvára alakultak át. A XV. századi magyar jobbágyságban élt ez állapotnak az igénye, hiszen — mint láttuk — a jobbágyok az 1437. évi kolosmonostori egyezségben jóformán pénzszolgáltatásokra egyszerűsítették le a jobbágyviszony terheit.

A magyar jobbágyság kebelében a városok-mezővárosok felszívó hatására nagyméretű elvándorlás-beköltözés fejlődött ki. Ennek a mozgalomnak a középkor utolsó szakaszában szembeszökő jelei voltak a jobbágyfalvakban egyre szaporodó üresen hagyott telkek. E pusztásodás mögött a korabeli pestisjárványok mellett elsősorban a parasztvárosok vonzó ereje működött. A magyarországi jobbágyság városba igyekevéseinek jelentőségét nem lehet alábecsülnünk: a középkor végén a jobbágytömegnek körülbelül egy negyede már a felemelkedés útjait megnyitó kiváltságos parasztközségek-mezővárosok lakója volt. Viszont ugyanakkor a jobbágyfalvak telkeinek 50—60%-a már az egész országban elhagyottan, pusztán állott. A városokba tartó paraszttáramlásnak — mint tudjuk — költözködési tilalom nem állott az útjában. Sőt törvények mellett az egyes városoknak nyújtott kiváltságos levelek külön is biztosították a jobbágyoknak a városokba való szabad beköltözést.

Azonban a XV. század derekán egyre világosabban bontakozik ki az ellenmozgalom a városi vonzással és a költözködési szabadsággal szemben. A visszahatás kezdeti formájában a törvények szövegében még igen enyhe: a birtokosokat a jobbágyok elvonásában óhajtották gátolni s az általános, a költözködési szabadságot egyelőre még nem sértették. Azonban Mátyás király korában már ismételten előfordult, hogy meghatározott időre — egy-két évre — felfüggesztették a szabad költözködést s egyre erősebben szálltak szembe a jobbágyot elvezető, a jobbágyszöktető földesurakkal. A jobbágy költözési szándéka mögött ugyanis legtöbbször egy hatalmasabb, erősebb karú s talán városokat is birtokoló földesúr hívó-védő szava állott, sőt a jobbágy elköltözése a valóságban sokszor a jobbágy erőszakos elvitelét jelentette. A rendek az országgyűléseken ugyan még megújították a költözködési szabadságot, de egyre nagyobb büntetést róttak már a más jobbágyát jogtalanul magához fogadó vagy éppen a más jobbágyát erőszakosan elvivő földesúrra. Ugyanakkor lejjebb szállt a

jobbágy költözködését akadályozó földesúr büntetése, mely a XV. század első felében — mint láttuk — még egyedül csatlakozott a jobbágy szabad költözését megállapító törvénycikkelyekhez. Az 1495. évi országgyűlésen a költözés jogáról már nem is történik említés, amikor igen nagy büntetéssel — 25 márkával — sujtják azt a földesurat, aki a bűnbeesett s azután hozzászökött jobbágyot nem adja ki. 1504-ben pedig úgy találták a rendek, hogy az eddigi jogszabályok ellentmondanak egymásnak s hogy a jobbágy elvitelére kevés a büntetés, amiért is naponta »plurima et indicibilia scandala« keletkeznek. Ezért ezentúl senki más jobbágyának másként, mint a szolgabíró útján nem szerezhet szabadságot s a szolgabíró köteles törvényt látni az elköltözni óhajtó jobbággal szemben emelt vádakban is. A jobbágyok szabad költözködésének joga immár súlyos válságba jutott: már csak hivatalos megyei eljárással nyithatnak maguknak utat s a törvények inkább védik a jobbágy megtartására irányuló földesúri, mind a földesurat felcserélni óhajtó jobbágyi szándékot. A gyakorlati életben még egyéb akadályok is meredhettek a jobbágy elé, aki néhány évtizeddel előbb elvileg akadálytalanul élhetett személyisége szabadságának és anyagi boldogulásának legerősebb jogával, az elköltözési szabadsággal. Már az erőskező Mátyás király budai várának gondnoka panaszkodott 1484-ben, hogy Várday Miklós a királyi Halas mezővárosba nem engedi el a »juxta laudabilem consuetudinem regni« elköltözni óhajtó jobbágyokat, hanem azokat »az ország teljes sérelmére« személyükben és javaikban zavarja és károsítja.¹ Nyilvánvaló, hogy mások — kisebbek — birtokaira még kevesebb kilátással vágyakozhatott el a jobbágy: az elmerülő jobbágyságért hatalmas érdekek küzdöttek.

A jobbágyért folyó küzdelemben a birtokosok érdeke nem volt ugyanaz. Városaik csak a nagybirtokosoknak voltak, míg tehát ők a hullámozó jobbágyköltözködésen nyertek is, a kisbirtokosok a város felé tartó jobbágyvándorlásban mindenképpen csak vesztesek voltak. Amellett a hatalmas és hatalmaskodó urak a maguk jobbágyait meg is tudták gátolni az elköltözésben, hiszen egyenesen el szokták ragadni erőszakkal mások jobbágyait s meg is tudták hatal-

¹ Zichy okm. XII. k. 308. l.

mukkal azokat tartani. A nagybirtokosok kölcsönös érdekeiken meg is tudtak egyezni: 1460-ban két nagybirtokos szerződésre lépett egymással arra, hogy egymás jobbágyságait nem engedik birtokaikra költözni.¹ Máskor a pécsi püspök az egyik földesúr kérésére visszaküldte püspöki városából az utóbbinak ideköltözött két jobbágyságát s csupán hasonló magatartást kívánt tőle is a jövőre.² Az ilyen jelenségek nem csupán arra mutatnak, hogy a gyakorlatban már a XV. század utolsó évtizedeiben kérdéses értékű volt a »laudabilis consuetudo«, a jobbágyság költözködési szabadsága, hanem arra is, hogy a nagybirtok a maga érdekeit hatalmi eszközeivel meg tudta védeni. De milyen eszközökkel védekezzenek a kisbirtokos nemesek, a jobbágyságköltözködés szabadságának igazi vesztesei, akiknek pedig egyenesen létalapját jelentette néhány jobbágyság? A köznemesség politikai fejlődésében van a magyarázata: a törvény hatalmával óhajtottak védekezni. Nem véletlen, hogy a jobbágyságköltözködési jog időleges felfüggesztéséről, a jobbágyságátvitel és jobbágyságot vissza nem adók büntetéséről a XV. század második felében hoznak az országgyűléseken törvényeket: a köznemesség ekkor jelentkezik komoly politikai tényezőként az országgyűléseken. A törvények »hatalmas«-ok erőszakosságairól szólnak, jelezve, hogy a törvényt hozzók maguk nem azok, s hogy érdekeiket azok veszélyeztetik. Mátyás halála után pedig, mint tudjuk, a köznemesség döntő szóhoz jutott az országgyűléseken: ekkor születik meg az a rendelkezés, amely a jobbágyságköltözködést a megyei szolgabírák eljárásához kötötte. A megyékben is a kisbirtokos nemesség akarata érvényesült, hiszen a megye önkormányzata Mátyás alatt kezdett kiteljesedni és halála után is tovább haladt előre. A köznemesség sikere volt, hogy a jobbágyságabsztrakciók ügyébe 1504-ben bevonták a szolgabírákat, ezek ugyanis az ő soraikból kerültek ki. A köznemesség volt az, amely az 1514. évi megtorló országgyűlésen sietett a jobbágyságabsztrakciót örökre megvonni s az 1540/50-es évek országgyűlésein ugyancsak a köznemesség állt a jobbágyságabsztrakció ügyének a királyi hatalom részéről kezdeményezett újrafelvételével szemben.

¹ Orsz. Levéltár, Dl. 15473.

² Zichy okm. XII. k. 327. l.

A birtokosság — tehát elsősorban a kisbirtokosság — törekvése veszendőnek indult jobbágyállománya megtartásáért egy másik irányban is megindult a XV. század utolsó évtizedében. A jobbágyok költözködési vonulatait — mint láttuk — nagy mértékben a városok és mezővárosok mozgatták. Itt a jobbágyok szolgálmányai leegyszerűsödtek a parasztpolgár vagy szabad bérlő-féle jobbágyok szolgálmanyaivá. Az országgyűlési rendek törekvése tehát érthetően irányult arra, hogy egyenlőssé a jobbágyterheket a parasztvárosok és parasztfaluk között, megszüntetve így a jobbágyok elköltözésének a városiasodásban rejlő ösztönző indokait. Már az 1351. évi törvénynek is, mellyel a kilencedet bevezették, a teher ilyen célból való egyenlősítése volt a célzata. Most a rendek kilencedkötelessé tettek minden mezővárost s ezzel a nemesi jogot gyakorló királyi városok területét kivéve, az ország minden földje kilencedköteles lett. A kilenced beszedése földesúri kötelességé tétetett. Ha azonban a rendek azt akarták elérni, hogy a kiemelkedő mezővárosi parasztréteg visszasüllyesszessék a kilencedfizető jobbágyság közé, ezt a célt nem érték el, hiszen a városok urai sokkal hatalmasabbak voltak, semhogy ilyen előírások megszabhatták volna magatartásukat. Ahhoz azonban a rendelkezés hozzájárulhatott, hogy a társadalomban növekvő mindenféle feszültséget újabbakkal gyarapítsa.

A jobbágyköltözködés válsága — ismerve a válság mögött működő tényezőket — egymagában is alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a XVI. század elején a magyar jobbágy helyzete már lényegesen kedvezőtlenebb volt, mint a XV. század első felében. Az akkor még emelkedő jobbágyság azóta hanyatló pályára jutott. A költözködési válság mellett azonban a hanyatlásnak más jelei is vannak. Az ország azóta bekapcsolódott a reneszánsz életigény és a párhuzamosan vele kifejlődő korakapitalizmus európai áramkörébe. A nagybirtok kapitalisztikus fejlődése akkor kezdődött, amikor a pénzgazdaság kibontakozásával maga a nagybirtok is gazdálkodásba fogott: saját eszközeivel a saját kezelésébe vett földeken, hogy jövedelmét ilyen módon is gyarapítsa. Az adóztató nagybirtoknak termelő nagybirtokká való átalakulása a középkor végén indult meg. Magyarországon a XV. században elszórtan már megtalálhatók a jelei, hogy a nagybirtokos a kezdeti kicsiny gazdálkodásá-

nak kiterjesztése céljából kínálkozó alkalmat arra, hogy földjét kibővítsé, nem szalasztja el közömbösen. A pusztává lett jobbágytelket olykor saját ekéje alá fogta. A nagybirtoknak ez az üzemesedése a földigény mellett növekvő robotmunkaigénnyel lépett fel. Azonban a nagybirtok gazdálkodása ekkor még számottevő méreteket nem öltött. A nagybirtok továbbra is a parasztkisüzemek szolgáltatásaira támaszkodott. A nagybirtoknak így is megvoltak az eszközzei a tőkegyűjtésre a pénzbeli adózást egyre nagyobb szerephez juttató jobbágyszolgálmányok, a jól jövedelmező vásártartási, vámszedési és borkimérési jogosítványok révén. Világi nagybirtokosoktól már Zsigmond király több mint félmillió forintot tudott felvenni kölcsönképpen.¹ A század második felében a reneszánsz életszemlélete, gazdasági önzése és pompavágya támasztott fokozódó igényeket az adózó jobbágysággal szemben s ugyanakkor a jobbágyság vállán állandósulni kezdett a súlyos hadiadó is. A helyzet tehát az volt, hogy a parasztfalvak ritkuló jobbágyportáira egyre nagyobb teher nehezedett, de egyre kevesebb volt már annak a lehetősége, hogy a jobbágy felkerekedhessék és változtathasson rossz sorsán.

A XV. század végén válság felé sodródó magyar jobbágyságot átható feszültségről azonban nem lenne teljes a képünk, ha csupán egyik — ámbár legnagyobb — jogának veszendőbe menetelét látnánk feléje közelíteni s ha csupán a tehékek nyomása alatt látnánk keserűségét növekedni. Arra kell gondolnunk, hogy az állam egész életét is válság rázta ekkor meg. A központi hatalom ereje elenyészett, a felszabadult rendi erők kíméletlen harcba fordultak egymással s a törvény és a rend kötelékeinek szétoldódása nyomában ki-ki olyan erőszakkal élt a maga hatalmával, amilyenre módja volt. Váradi Péter érsek egyik levelében a magyarországi állapotokra idézte Cato mondását: olyan szabad államban élünk, amelyben mindenkinek szabad az, ami neki tetszik.² Önkényes erőszak és korrupció öntötte el az országot, nem volt olyan igazságtalanság — mint a velencei követ írta

¹ Deér József: *Zsigmond király honvédelmi politikája*. Hadtört. Közlemények 1936. 191. s. köv. 11.

² Wagner C.: *Epistolae Petri de Warda* (Posonii et Cassoviae, 1776). 130. l.

— amit el ne lehetett volna érni.¹ Pártoskodás és gyűlölködés uralkodott az országban. A pártviszályok annyira kiélesedtek, hogy minduntalan fegyveres összetűzésektől tartottak s ezek nem ritkán be is következtek. A reneszánsz vagyonszerzése, a hatalmas pompa és hivalkodás, a kíméletlen önzés, az anyagi javak durva hajszája a birtokos és a jobbágy viszonyában sok emberies kapcsolatot semmisített meg. Mindehhez járult az általános erkölcsi bomlás, az eddig tisztelt erények és eszmények elomlása, a társadalmi gög emelkedése és a parasztság és a nemesség közötti választó vonal kiélesedése: ugyanakkor ugyanis, amikor a nemesek — a legszegényebb parasztmódra élő kisnemes is — az egy és ugyanazon nemesség boltozata alá helyezkedhetett, a nemesi tömeg akaratlanul is eltávolodott a jobbágyságtól, amellyel eddig mégis valamennyire összefüggött.

A Mátyás király halálát követő évtizedekben tehát különösen minden oka megvolt a magyar jobbágyságnak arra, hogy úgy érezze: süllyed vele a világ. Néhány évtizeddel előbb még olyan törvények születtek, amelyek társadalmi állását emelni tudták. Intett feléje a szabadság, amelyet ősi, bár valójában ködös hagyományokra alapított s az élet nem tagadta meg kilátásaitól a teljesülés lehetőségeit. A XV. század második felében már baljós jelenségek riaszt-hatták meg, de Mátyás uralma alatt mégis tapasztalhatta azt, hogy a jog uralmát a király hatalma és örököse biztosítja: a király lesujt a hatalmasokra is, az igazságosztó hatalom keze elér mindenkihez. Erre az igazságot osztani tudó uralomra halála után sóhajtva emlékezett vissza a nép. Ekkor a jobbágyokra már mind koményebben fonódott reá a földesúri hatalom köteléke s nem nyílt meg előtte kitekintés a jobb jövő felé. Nemcsak a már megindult emelkedés torpant meg, hanem az is kétséges értékű lett, amit eddig a társadalmi fejlődés meghozott a számára. A gazdaságosabb kihasználására törekvő földesúri hatalom igényei nyomán naponként érezhette, hogy előre már nem visz az útja, sőt kihullnak kezéből elődei jogai is. Egyéni sérelmeik egy nem hanyatló, sőt erősödő, az egyéniség felszabadulásának sugarait hozzá is elvezető öntudat szűrőjén halmozódnak

¹ Balogh István : *Velencei diplomaták Magyarországról* (Szeged 1924.), LXII. l.

keserűséggé s ezt az öntudatot annál inkább meghatározza az osztályiség is, minél inkább magára marad, leszakad, elkülönül. Semmi jele sincs annak, hogy a magyar parasztság forradalomra készült volna az 1510-es évek elején, azonban a helyzet olyan, hogy csak el kell kiáltani, menjünk a földes urak ellen s lángra lobbanhat a parázsló keserűség. A rendszeres elvekkel és gondolati megszerkesztésekkel nem törődő történeti élet ez alkalmammal is megszűli a történelem — most a jobbágytörténelem — véletlenét a keresztes hadrahívást. A Pest alatt összegyűlt sok paraszt érzi magában a tömeg erejét, ami nélkül forradalma meg sem indulhatott volna. Amikor pedig az évtizedek óta feszültségekkel terhes légkörben megindulnak a perzselő-forraló hírek a jobbágyok visszatartásáról, el is hangzik a forradalmat kirobbantó kiáltás és a keresztes parasztok megindulnak a parasztháború útján.

A magyar jobbágyság forradalmi áradásának hullámai túlcaptak a jobbágyságon és magukkal sodortak más társadalmi elemeket: mezővárosi parasztpolgárságot, szegényebb kisnemességet, papságot, diákságot és hajduságot is. Annak jele ez, hogy a földesúri-nemesi hatalom ezekre is nyomasztólag nehezedett s hogy a parasztságot megmozdító feszültség egy általánosabb feszültségbe is torkollott. Dózsa Györgynek Pest alól Temesvár felé vonuló paraszthadserege az alföldi városokban nem talált ellenségre, sőt híveket szedhetett ott magának. Ez az alföldi mezővárosi polgárság tulajdonképpen parasztság volt, kiemelkedett már tömegéből, de társadalmi rangja nem volt, sőt a kilencedtörvények alig két évtizeddel előbb a többi mezővárossal együtt a jobbágyság egységes tömbjébe kívánták letaszítani. Helyenként a parasztok oldalán szegényebb nemesek is harcoltak, őket valóban nagyobb szakadék választotta el a hatalom csúcsán hivalkodó főnemeseiktől, mint a jobbágyoktól s gyakran érezték is a hatalmasok szorító-sujtó kezét. A seregben szép számmal voltak papok is, akik a keresztes háborúra készültek fel, de csatlakoztak a parasztháborúra induló sereghez, sőt vezetőket is adtak a paraszttábornak. Ez az alsó papság a parasztság sorsának részeseként a szegénység kenyerét ette s többnyire parasztszármazású is volt. Amellett a földesúri kegyúri jog révén, melynek a hatalomhoz jutó rendiség éppen ebben a korban külön is nyomatékot

tudott adni, teljes mértékben függő helyzetbe került a földesúri hatósággal. Ezeket a földesúr tetszése szerint alkalmazott-elbocsátott falusi papokat óriási szakadék választja el a vagyonban-fényben fürdő, a királyéval vetekedő jövedelmet élvező főpapságtól, valóságos papi proletáriátust alkot. Valószínű, hogy a forradalomban és kiérlelésében része volt annak a ma még kevésbé ismert, de feltehetőleg társadalmilag jelentékeny erejű diákrétegnek is, amelynek soraiban szintén sok szegény parasztszármazású foglalt helyet. Ezek, mint másutt, nálunk is erjesztői voltak a szellemi mozgalmaknak. Az alföldi főseregben pedig nagyobb katonai erőt a marhahajtó-pásztor hajduk képviseltek. Az előző években marhahajtási tilalmak tették kétségessé a pásztor-nép sorsát. Az alföldi mezővárosoknak a középkor végén már terebélyesedő pusztáin szállásokon tanyázó, a nyájak mellett fegyverhez szokott, kiváló katonaelemet nyújtó hajduknak Dózsa György kezdeti sikereiben elsősorban volt szerepük; az egykorú források a felkelőket rendszerint egyformán nevezik parasztnak és pásztoroknak-hajduknak (bubulci, pecorarii), ők alkották a vezér törzsét és leghűségesebb csapatait s tudjuk, hogy a tüzes trónra ültetett Dózsa Györgyöt velök harapdáltatták.

Temesvár alatt Szapolyai János bandériumai szétverték Dózsa György elkeseredetten küzdő parasztseregét. A magyar parasztlázadás arra a sorsra jutott, amire ebben a korban a többi hasonló megmozdulás Európában. Ezek a mozgalmak nélkülözték a céltudatos szervezettséget, a politikai megalapozást és a katonai vezetés átütő erejét. A mozgalmak sorozatos elbukása azonban arra is mutat, hogy a maguk korában lehetetlenek voltak. A meglevő társadalmi rendszerben több volt még a szerves belső erő ahhoz, hogy a belső fogyatékosságokkal küzdő felkelések sikerhez vezethettek volna. Előtte jártak koruknak, a feltételek nem voltak az időben készek. Az 1514. évi magyar parasztfelkelésre még inkább állanak ezek. Az 1525. évi német parasztfelkelés előtt már évek óta agitátorok jártak a parasztnak között, előkészítették a közhangulatot a nagy megmozdulásra. Magyarországon a nagy kitörés előtti években hasonló jelenség nem figyelhető meg. A magyar parasztforradalom robbanásszerűen külső indítékra tört ki. Így megszervezésére még kevésbé volt idő. Mint egy váratlan áradás, úgy

ömlött szét az Alföldön. Társadalmi és politikai céljai is csak a viharban kezdtek testet öltetni. Ezek azután magukon is viselték a szenvedély hevének jeleit. A megmozdult nagy erőt nem fogták össze, a katonai vezetést inkább az erők elfecsérlése, mint megszervezése jellemezte. Dózsa György vitéz katonáember volt, aki azonosulni tudott a keserűségét tettere váltó parasztsággal és a keresztes háború helyett vállalta a parasztok háborúját is, azonban háborúja hevenyészett volt s a kitörő szenvedélyben rejlő erő kiégett eredmény nélkül. A váratlanul feltörő magyar parasztforrádalom minden gátat felszakított. Míg az 1437. évi erdélyi parasztlázadás és az 1525. évi nagy német parasztfelkelés alapján konzervatív volt, mert a fennálló társadalmi rendet nem óhajtotta lerombolni, hanem abban igyekezett biztosítani a parasztság kedvezőbb társadalmi helyét, addig a magyar parasztmozgalom az egész társadalomnak új formát óhajtott volna adni, anélkül, hogy a régi lerombolására és az új felépítésére meglettek volna a szükséges társadalmi, politikai és katonai feltételek.

IV.

Az 1514. évi magyar parasztfelkelés után alig egy évtizeddel az 1525. évi nagy német parasztmozgalom lezárta a középkorvégi és újkorkezdeti nagy parasztforradalmak sorát. A parasztság az egyes országokban már ezek előtt kibontakozott a középkorvégi szolgáltság viszonyaiból, személyi és vagyoni jogai kiterjeszkedtek, a rendi síkok alatt maga is egységesült s harcba szállt akkor, amikor az emelkedés útja véget ért, sőt visszafordult. Bár valamennyi parasztmozgalom elbukott, a további fejlődés már eltérő volt az egyes országokban. A nyugati országokban az elfojtott parasztmozgalom után is megnyílt a jobbágy újra- és továbbemelkedésének a lehetősége, sőt az 1381. évi angolparasztlázadás végül sikertelensége ellenére is a szabad parasztság megalakulásához vezetett. A XVI. század óta előhaladt az 1358. évi felkelésben elbukott francia parasztság ügye is. Viszont Németországban és Magyarországon a levert jobbágyság sorsa századokra megpecsételődött.

Ezek a megmozdulások nyugatról haladtak keletre s tovább nem jutottak Magyarországon. Európa keletén a hatalmas paraszttömegeknek a sorsa a mozdulatlanság volt. A jobbágyságot előremozgató nyugat és a mozdulatlan kelet között a magyar jobbágyság egy átmeneti fokra tolódott: megharcolt a szabadságáért, de utána alátaszított társadalmi állapotában hosszú időre megmerevedett. A költözködés jogát, melynek súlyos válsága már előbb bekövetkezett, elveszítette s a földjéhez kötött jobbágyságra az újkori gazdasági fejlődés nyomában több és több teher nehezedett. Olyan mély pontra azonban, mint a keleteurópai, akár a keletnémet, a lengyel, a csehszlovák, vagy éppen az orosz jobbágyság mégsem jutott. Az örökös köteléket bontogató külső-belső erők, az uradalmi gazdálkodás rendszerének és a jobbágybirtoknak sajátos viszonyai s a jobbágy komoly vagyoni jogosítottsága az előbbiekkal szemben, a magyar jobbágyságnak magasabb életszintet biztosítottak. Éppen forradalmi megmozdulásai tanuskodnak róla, hogy magasabb életszint után való törekedését öntudat, erős és küzdőképes társadalmi igény támasztotta alá.

AZ ÖRÖKÖS RÖGHÖZKÖTÖTTSEG
RENDSZERE

I.

Lukács evangélista napján 1514-ben gyűlés tartására jöttek össze Magyarország rendei. Az országgyűlésre tartó nemesek útja felperzselt falvak, lerombolt nemesi udvarházak és parasztporták, az öldöklés és pusztulás riasztó nyomai mellett vezetett az ország szívébe. Alig néhány héttel azelőtt fult vérbe és kudarcba a magyar parasztság forradalma. Most a megfélemlített nemesség, visszanyerve biztonságát, de magával hozva a félelmes eseményekben felgyülemlett dühét, sietett találkozóra, melyre a királya hívta azért, hogy egyrészt a déli határon fenyegető török veszély, másrészt a parasztok elnyomott lázadása miatt szükséges rendelkezésekről tanácskozzanak.¹ A szokatlanul hosszú ideig, 33 napig tartó országgyűlést — melyen »sokáig és sokat tárgyaltak«,² míg végül határozataikat »közös akarral és egyenlő értelemmel«³ meghozták — a valóságban a lázadás megtorlása foglalkoztatta. A 71 articulus közül, melyet az országgyűlés alkotott, a törvénykönyv végén alig kettő szólt a török veszedelemnek, a többi csaknem kivétel nélkül a parasztok lázadásához fűződött. A rendek a megtorlásnak — a még nagyon égő bosszúnak, a büntetésnek és a kárpótlásnak — egész rendszerét építették ki s a király elé azzal vitték szentesítésre, hogy törvényeik olyanok, melyekkel a rend minden tekintetben helyreállítható, az ország állapota fényességében fenntartható, minden fenye-

¹ A király a törvény bevezetésében maga állapítja meg az országgyűlés céljait ilyen módon.

² U. ott: »diu multumque super his rebus consultassent.«

³ U. ott: »communi voto et consensu parili.«

gető veszély elhárítható s az elrabolt nyugalom és biztonság mindenkinek visszaadható.¹ A törvénykönyv több ízben a nemesek érdekeit külön is biztosítani kívánta a »hatalmasok«-kal, a bárókkal és főurakkal szemben,² ami önmagában arra mutat, hogy az országgyűlésen a nemesség, az úgynevezett köznemesség volt a hangadó, így az 1514. évi törvényeket elsősorban a köznemesség művének tekinthetjük. E nemességnek, mely az országos politikában az utóbbi években mind nagyobb szerepet ragadott magához, a köznemesi sorból felemelkedő s később a legmagasabb méltóságra is eljutó Werbőczy István volt a vezére, aki éppen erre az országgyűlésre terjesztette be az ország törvényeiről királyi megbízásból készített törvénykönyvét, a híres Tripartitumot.³

A rendek az 1514. évi törvénycikkelyekben gondoskodtak a lázadásban résztvevő parasztok megbüntetéséről, az okozott károk megtérítéséről s egyben egységes szabályokat hoztak a jobbágyság úri terheiről. A megtorlás és az új megterhelés kétségtelenül súlyos megpróbáltatást jelentett a parasztság számára, bár a földesúri terhek lényegesen nem különböztek az eddigiektől s amellet az 1514. évi törvények előírásai e tekintetben nem is mentek át hiánytalanul az életbe. Pillanatnyilag a jobbágnak a büntetés és a kártérítés elszenvedése jelentette a legnehezebb próbát, ezeknél azonban sokkal súlyosabb következménye volt a jobbágyság költözködési joga elkobzásának, minthogy ennek hatása nem múló volt s a jobbágyság egész társadalmi állásának átalakulását, alásüllyedését vonta maga után. A törvényben kimondták ugyanis, hogy az országban bárhol lakó parasztok, kivéve a fallal körülvett királyi és szabad városokat és azokat, amelyek uraik és a korona hűségében megmaradtak, hűtlenségük miatt elveszítik azt a szabadságot, mellyel eddig egyik helyről a másikra költözhettek s ezentúl

¹ U. ott: »eos (sc. articulos) tales fore, per quos rite tamen observatos et ordo rebus omnibus reduci, et status totius regni in suo splendore servari, pericula quoque omnia ingruentis propelli ac adempta per haec tempora quies et securitas omnibus restitui posset.«

² V. ö. a 26, 49. t.-c.-eket. Az utóbbi a hatalmasok által elfoglalt nemesi birtokokról rendelkezik.

³ Fraknói Vilmos: *Werbőczy István életrajza* (Budapest, 1899). 93—101. l.

földesuraiknak »teljes és örök parasztiassággal« legyenek alávetve, hogy árulásuk emléke és földi büntetése utódaikra is átszálljon s »hogyminden időben megtudják, milyen nagy gonosztett az urak ellen felkelni.« A jövőben tehát ne lehessen a parasztoknak uraik akarata és beleegyezése ellenére egyik helyről a másikkra távozni és ott megtelepedni. Az özvegy jobbágyasszonyok sem mehetnek férhez más birtokra uraik akarata ellenére, ha jobbágyok helyein ülnek, mivel így a jobbágytelek elvesztené a lakóját, a nem jobbágytelken ülő özvegyasszonyok és a leányok azonban elköltözhettek szabadon, de az elköltöző asszony házassuló fiát nem vihette magával, sőt a gyenge kora miatt magával vitt fiúnak is, ha elérte a teljes vagy a házassuló kort, vissza kell térnie a régi helyére.¹ A jobbágnak örökre a röghöz történt kötése tehát azt jelentette, hogy a jobbágy és a jobbágytelek között elvileg felbonthatatlan lett a kötelék. Így felbonthatatlan a kötelék a jobbágytelek birtokosával szemben is s a felbonthatatlanság nem csupán a jobbágy személyére vonatkozik, hanem a jobbágy minden elkövetkező generációjára is, ami férfiágon egymás helyére lép. Az 1514. évi törvények határozottan kijelentették, hogy a költözködési tilalmat az egész országban minden helyre és minden jobbágy- és parasztsorsú emberre egyformán kell érteni, kivételt csupán a király és az urak szabad városai képeznek.² Ezek lakosai kölcsönösen szabadon változtathatták helyeiket, de a jobbágy előtt a városok kapuinak örökre zárva kellett maradniok, ami a jobbágyság középkorvégi városba tódulásának jelenségeit és társadalmi hatásait ismerve, maga is nagyhorderejű visszafejlődésnek lehetett a rúgójává.

Az országgyűlésnek számot kellett azzal vetni, hogy a felállított költözködési tilalom kétes értékű marad a valóságban, ha nem tud a hatalmasok által eddig is nagymértékben üzőtt jobbágyszöktetéseknek s általában a jobbágyszökéseknek gátat vetni. Sőt éppen most kellett sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítani a jobbágyszökésnek, mint bármikor eddig. A jobbágy ugyanis helyzetének és esetleg türhetetlen függő viszonyának felcserélésére a jövőben más módot, mint a törvénynek és urának kijátszását, tehát a szökést, nem találhatott. A törvény kimondta, hogy a jobbá-

¹ 14. 21. t.-c.

² 25. t.-c.

gyok elbocsátása vagy elvitele a jövőben szűnjék meg és maradjon is örökre eltöröltnek. De lehet-e ilyen elvi kijelentéssel megszüntetni olyan társadalmi jelenséget, melyet a multból örökölt tapasztalatok szerint hatalmas erők mozgattak? Jól tudták a törvényalkotó nemes rendek, hogy a jobbágyért a hatalmasabbakkal folyó küzdelem nem állítható meg a tilalom szavával s hogy az, aki hatalmánál fogva dacolni tud a törvényekkel, továbbra sem fog visszatörpenni attól, hogy a hozzászálló jobbágyot magának megtartsa, sőt, hogy éppen nem maga legyen az, aki mások, a gyengébbek jobbágyságait csellel vagy nyílt erőszakkal magához vonja. A jobbágyszökés és szöktetés tilalmazott üzése ugyan nem változtat az örökös jobbágyság rendszerén, de lassanként mégis aláássa azt, amellet pedig a szegényebb jobbágyszökéses nemesség jobbágyságainak elvesztegetéséhez, a nemesek teljes elszegényedéséhez vezethet. Az 1514. évi törvényekben tehát bő articulusok foglalkoznak a jobbágyszökéseivel és erőszakos elvitelével. Kimondták, hogy az erőszakosan szerzett jobbágyot az új birtokosa megintésre köteles kiadni, de ha mindjárt kiadja is, az elkövetett hatalmaskodás bűne alól nem mentesül, tartozik ugyanis büntetésül száz forintot fizetni. Ha pedig a jobbágyot mégsem adná ki, el fogja veszíteni azt a várost, mezővárost vagy falut, amelybe a jobbágyot vezették. Az elkobzandó jószágoknak a felerésze a jobbágyot kereső felet illette meg. Ha a jobbágy elragadásában a főúr tisztje volt a vétkes, a tisztt a megintés és a hatalmaskodás díjának megfizetése után további vonakodása esetén száz forintot tartozott fizetni, amellet elveszítette a maga nemesi birtokait. Ha főpapok a jobbágyszöktetők, akkor — mivel az egyházi jószág nem veszhethet el — az egyházat a száz forinton túl a jobbágyot befogadó birtok becsüjében kell elmarasztalni. Az erőszakos jobbágyszöktetés büntetését kell elszenvednie annak a birtokosnak is, aki szökevény jobbágyot befogad s azt megintésre nem adja ki. Mivel a szabad vagy megerősített városok, a kunok és jászok és más királyi jobbágyságok sem idegeníthetők el, ha ezek erőszakosan idegen jobbágyot vinnének maguk közé vagy nem adnák ki a hozzájuk szökött jobbágyokat, az ily helységek bírái vagy esküdtjei minden egyes jobbágyért 200 forint büntetést kötelesek fizetni s ezen felül megadni tartoznak a jobbágy »homágium«-át is. Végül

mindezeknek a rendelkezéseknek a szankciójaként kimondták, hogy ha a szökevény vagy az erőszakosan elvitt jobbágyot ura a mezőn vagy máshol el tudja fogni, azt bátran megetheti s javaival együtt, melyet kezébe tud ragadni, visszavezetheti a maga birtokára. A szankciók alátámasztását kívánta szolgálni az a rendelkezés is, hogy ha a megye emberei nem tudják a kiszabott büntetést végrehajtani, a kérdéses városnak, mezővárosnak vagy falunak bármely jobbágyát közhelyen javaival együtt letartóztatathatják, végső esetben pedig a király segítségét eszközölhetik ki.¹ Az örökre röghöz kötött jobbágyságnak e vaskövetkezetességgel és valóban kiváló jogi rendszerezéssel felépített szerkezetén csupán egyetlen rést nyitnak meg az 1514. évi megtorló törvények: a parasztszülöktől származottak, ha uraik és a nemesek mellett hűségesen és becsületesen szolgáltak és azoknak veszedelmes helyzetükben segítségére voltak, megadományozhatók a parasztlázadásban bűnös nemesek elkobzandó s a parasztot természetesen megnemesítő birtokával, hogy a többi parasztok e példaadással — mondja a törvény — »hűségesebbé váljanak és hogy uraiknak a jövőben annál buzgóbban engedelmeskedjenek«. ² Jóllehet a törvényekben megmozdíthatatlanná merevített és tömegében lezárt óriási paraszttömbnek a törvénykönyv ezt az egyetlen csekély társadalmi mozgási szabadságot nyújtotta, tudjuk, hogy a valóságban a jobbágyok számára sokkal nagyobb rések is megnyíltak, mind az ezután hatalmas méreteket öltő s a parasztvagyon erejét is egyre nagyobb szóhoz juttató nemesítések, mind a megállíthatatlan jobbágyszöktetések és jobbágyszökések, mind végül magának az örökös jobbágyság rendszerének korai válságai következtében.

Az örökös jobbágyságnak az 1514. évi törvényekben megszövegezett rendszere nem merőben a balsikerű forradalomnak a következményeként, minden fejlődési előzmény nélkül született meg. A költözködési szabadság tulajdonképpen egyidős volt magával a jobbágyság társadalmi rendszerével, azonban az után, hogy 1405-ben ez a jog a magyar törvények között elfoglalta a helyét, megindult a jobbágyszabadság válsága felé irányuló folyamat. Az 1405. évi törvény még minden kétértelműség lehetősége nélkül álla-

¹ 26—31, 44. t.-c.

² 35. t.-c.

pította meg, hogy a király, az egyház és a nemesek jobbágyainak a mások birtokaira való költözése minden elkövetkező időkből örökre szabad, de a század közepén alkotott törvények már sorozatosan intézkedni kénytelenek a jobbágyokat visszatartó úr emelkedő büntetései felől s előfordul, hogy a jobbágyköltözést időnként fel is függesztik. A XV. század közepe óta azonban a jobbágyvisszatartó urak büntetési tételeihez egy másfajta büntetési tétel kezd társulni: az erőszakosan elvitt vagy a szökevény jobbágyot befogadó úrra kiszabott büntetés. Míg a költözködni óhajtó jobbágyot visszatartó úr büntetési terhe hanyatló, addig az erőszakosan jobbágyot szöktető és szökevényjobbágyot befogadóké emelkedő irányzatot mutat, jelölve annak, hogy az országgyűlés, illetőleg az ezen mind nagyobb szerephez jutó nemesi tömeg nagyobb súlyt helyez a jobbágy megtartását, mint a jobbágy mozgási lehetőségét biztosító szabályokra. A szabad költözködés jogának válsága tulajdonképpen már ekkor megindult s habár ez folyton fokozódott, a költözködési szabadság társadalmi rendszerének lebontása, melyet a nemesi rendek érdekei hajtottak, de amelyet az ország egész társadalmi szerkezete is elősegített, csak bizonytalanul, a végcélnak jóformán tudatos kitűzése nélkül haladt előre. A folyamat az 1514. évi forradalom által megnyitott megtorlás gátszakadásával egyszerre a végső pontra futott s a magyarság társadalmában a parasztság immár az örökös szolgálat kötelékével nézett a történelem új megpróbáltatásai elé.¹

Az 1514. évi törvények közül kétségtelenül az örökös parasztságot megteremtő volt a jobbágyságra nézve a legvégzetesebb, végzetes jelentősége azonban nem az egyes tételek rendelkezéseiben, hanem ezek rendszerében s a belőlük született új társadalmi szemléletben volt. A jobbágy és a földesúr személyessé és örökössé tett viszonyában nem lehetett többé természetesen komoly továbbfejlődési lehetősége a paraszti önkormányzatnak sem. A jobbágyinak a költözködési szabadság biztosította az emberi élet jobb ígérteit, ez adott lehetőséget arra, hogy a jobbágy elhagyhassa urát, ha helyzetét nem találta elviselhetőnek. A valóságban természetesen ez a költözködés sohasem volt könnyű elhatározás dolga, a földjével egygyé forrott parasztember soha-

¹ V. ö. Szabó István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén.* Századok 1938. 10—59. l.

sem tudott egykönnyen elszakadni sem földjétől, sem szűkebb zárt falusi közösségétől. Maga a lehetőség is azonban, amely a jobbágy rendelkezésére állott s amellyel éltek is a jobbágyok, elég volt a jobbágyság társadalmi jelentőségének, a paraszttársadalom belsejében végbemenő rétegcserek egy-
 séges kiegyenlítésének, egyes esetekben pedig a jobbágy jobb sorsának biztosítására. Ez a lehetőség 1514 után többé nem állott rendelkezésére. A társadalom pedig lassanként új szemléletet formált a jobbágyságról s ez a szemlélet nem volt rugalmas.¹ Rajta meg is tört a néhány évtized múlva jelentkező újabb jogszabályok ereje, melyek az örökös kötelék rendszerét valamennyire feloldani kívánták.

A jobbágyságról az 1514. évi törvények nyomában megformálódó új szemléletnek leghatékonyabb forrása Werbőczy István Hármaskönyve lett, melyet szerzője éppen erre az országgyűlésre nyújtott be elbírálás végett. Az ország rendei vita nélkül tették magukévá a nagy jogi munkát s változtatás nélkül hagyta azt jóvá a király is. Jóllehet a törvénykönyv törvényerőre nem emelkedett, mivel a törvényalkotás utolsó szakasza, a kihirdetés, a vármegyéknek való megküldés elmaradt, a magyar rendi világ a már három év múlva nyomtatásban megjelent könyvet mégis hiánytalanul a törvénykönyv rangjára emelte. Werbőczy ebben a parasztokról szólva kijelentette, hogy az ország parasztjai eddig azzal a kiváltsággal éltek, hogy amikor akartak — letéve a terragiumot és megfizetve tartozásukat — szabadon költözhettek egyik helyről a másikra, ezt a szabadságot azonban, örök hűtlenségbe esvén a bizonyos gonosz lator, Székely György vezetésével a keresztesek neve alatt az egész nemesség ellen támasztott lázadás miatt, elvesztették s most már földesuraiknak »teljes és örök parasztság«-gal — az 1514. évi törvény szavaival azonos szavak — vannak alávetve. Részletesen kifejtette a jobbágy felett való törvénykezés módjait, melyek alapelve az, hogy a jobbágyot felelősségre vonni csak ura törvényszékén keresztül lehet s hogy a jobbágy nemes embert nem hívhat perbe. A jobbágybirtokba ugyan a jobbágy utódai örökösként lépnek be, de ez a birtok más értelmet nyert, mint eddig. A jobbágyi

¹ Szabó István : *Nemesség és parasztság Werbőczy után.* (Eckhardt Sándor : *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Budapest, 1941.) 44. s köv. 11.

állapot különfélessége alatt ugyanis a Hármaskönyv szerint nem azt kell érteni, mintha a jobbágytelket bármi módon is el lehetne idegeníteni a földesúrtól, mert a parasztnak urának földjén hereditására nézve semmi joga nincsen, munkája bérén és jutalmán kívül, hanem az egész föld tulajdona a földesúrra néz.¹ Tudjuk, hogy a Hármaskönyvbe ezek a parasztokról szóló rendelkezések pótlólag, valószínűleg az országgyűlés alatt foglaltattak Werbőczy által akkor, amikor a törvénycikkek, melyek szintén az ő keze alól kerülhettek ki, az országgyűlés által elfogadtattak.² A könyv, mely elsősorban a rendi jogok rendszerezését nyújtotta a nemesi egyenlőséget valló köznemesi felfogásnak megfelelően, három századon keresztül volt az országnak páratlan súlyú kútforrása, a magyar nemes féltékenyen őrzött fundamentuma s vele a jobbágyság szemléletének a bosszúálló törvényeknél is hathatósabb támasztéka. Az a körülmény, hogy Werbőczy a köznemességnek a valóságban inkább csak elérni óhajtott egyenlőségét foglalta rendszerbe, így tehát a nemesi rend alsó határain állóknak sokszor elmosódó nemességét is egyenlő vonalra helyezte a felsőbbekével, a főurakéval s hogy ugyanekkor fejtette ki a jobbágyság örök szolgáltságának rendszerét, külön is hozzájárult a két társadalmi réteg merev elkülönüléséhez. A jobbágyság eddig nem szakadt el mereven az alsó fokokon közös életformát ápoló köznemességtől³, most azonban a szakadék áthidalhatatlan lett. A szakadékot már maga a nemesi egyenlősítés is elmélyítette, hiszen a jog és társadalmi állapot mezején világosan meg volt határozva immár a nemesek felsőbbbbséges helyzete s ez a szakadék még mélyebb lett a birtokszerzésre

¹ Hármaskönyv III. rész 25. cím.

² Fraknoi, 100. l. Érdekes volna tudni, hogy Werbőczy műve a parasztokról szóló toldással a törvénycikkek megszövegezése előtt vagy után került-e az országgyűlés elé. Az előbbi esetben Werbőczy szerzősége a törvénycikkre néze — legalább is közvetve — kétségtelen lenne. Ez azonban nem valószínű, viszont Werbőczy szerzősége felől így sem lehet sok kétségünk: ő volt a törvénycikkeket előterjesztő köznemesség vezére, amellet jogtudós, aki éppen akkor foglalkozott az ország törvényeinek rendszerbe foglalásával, természetes volt tehát, hogy a törvénycikkek az ő tolla vagy irányítása alól kerültek ki.

³ V. ö. Sinkovics István: *Nemesség és parasztság Werbőczy előtt.* (Eckhardt Sándor: *Úr és paraszt a magyar élet egységében.* Budapest, 1941.) 7. s köv. ll.

képtelen parasztság rendszerének megfogalmazásával. Nemesség és parasztság a jog mértékében tulajdonképpen most lett két külön világ foglalata, egymásra nézve idegen és egymástól elzárt.

A magyar parasztságnak a földhöz történt kötése a középkor végén már előre vetette az árnyékát és nem volt egyéni jellegű kiugrás az európai parasztság egyetemes történetének síkján sem. A középkor végén és az újkor századaiban más európai országokban is fonódtak örökös kötelékek a jobbágyságra. Újabb fejlemény volt ez: az újkori örökös jobbágyságra a középkori szolga-parasztság rendszerével nem volt azonos. A középkori szolgálai alávetettségéből a jobbágysági függőség rendszerébe átlépő jobbágyság megszerezte a szabad költözködés jogát, személyiségével szabadon rendelkezett s nem is hanyatlott mindenütt az örökös megkötöttség siralmas állapotába vissza. A középkor utolsó századaiban a költözködés jogát birtokoló, a vagyonával való rendelkezésnek egyre több elemét megszerző, a személyes szolgálai szolgálmányok rendszerét levető jobbágyság felé további emelkedés lehetőségei intettek, de egyúttal feleletül erre igen korán tornyosulni kezdetek feje fölé felhők is. A parasztság európai nyugati felében meg tudott emelkedő fejlődése irányában maradni, viszont kontinensünk másik felében már a középkor végén megindult a jobbágyság örökös függőségbe való szorulása. E tekintetben nyugaton nem voltak a fejlődés gátlói az elveszített középkorvégi nagy parasztforradalmak sem, míg a német területtel kezdődő keleti részeken a jobbágyságot az sem tudta megmenteni hanyatló sorsától, hogy nem kellett elbukott forradalmak terheit magukra vennie. Ott a gazdasági élet új utakra lendülő erői, a mezőgazdaság fölé növekedő kapitalisztikus fejlődés, a városi életforma s a társadalom tagolódása és a jobbágyság fejlettebb öntudata az elbukott forradalmak után is biztosította a jobbágyszabadság korszerű formáját: a költözködés szabadságát. A parasztforradalmakat megnyitó 1358. évi Jaquerie után a XV—XVI. században a francia parasztság már csaknem teljesen a személyi szabadság állapotában élt: nem volt ez így sem könnyű sors és életformája sem volt emelkedett. Angliában az 1381. évi parasztfelkelés után tovább folyt a parasztfelszabadulása, Spanyolországban hosszú fejlődés és parasztfelkelések után a

jobbágy költözködési szabadsága a XV. század végén biztosított volt s a telke terhet is megválthatta, Itáliában a városok már a XIII. század óta szabadnak tekintették a jobbágyot, akinek örökbérletszerűen adtak földet s a beköltöző jobbágyot esetleg terhelő megváltás lebonyolításában is segédkeztek, Svájcban pedig az egyedül győzelmes parasztok államukba építették szabadságuk elemeit. Európa másik felében a lengyel parasztok röghöz kötéséről már a középkor végén törvényeket hoztak s az 1573. évi lengyel confederatio eltemette a jobbágy minden személyi önállóságát. Csehországban is bekövetkezett a középkor végére a röghöz kötöttség, melyet azután az a törekvés táplált, hogy az újkorban széles arányokban kifejlődő termelő uradalmi rendszer olcsó és biztosított megkötött munkaerőhöz jusson. A röghöz kötés előbb következett be, mind cseh, mind lengyel földön, mint a nagy orosz mezőn, ahol a középkorból örökölt költözködési szabadság csupán a XVI. század végén, kezdett elenyészni, de azután igen hamar elvezetett a mély pontig, a személyiség úgyszólván minden jogának megvonásáig. Az orosz jobbágy röghöz kötését a keleten szerzett új területek felé való elköltözés megakadályozása, a községekre közösen kivetett adó felelőssége és a jobbágyok által gazdaságuk indításakor földesuraiktól felvett üzemi tőke lerázhatatlan függősége készítette elő. A jobbágy költözködési szabadságához az elbukott forradalmak terhet hordva is elvezető nyugati és a költözködés jogát forradalmak megtorlása nélkül is elvesztő keleti jobbágyság között a középső zónában a német parasztság maga is megoszlik: az 1525. évi nagy német parasztforradalom bukása ugyan századokra megmerevítette a jobbágyfejlődést, azonban a nyugati német parasztság mégis felzárkózott nyugati társaihoz, míg a keleti oldalon, főleg a harmincéves háború után a jobbágy-szolgaság egyik kiáltó rendszere valósult meg. A magyar jobbágyság fejlődése a középkor utolsó századaiban emelkedő irányzatot mutató, a szabad költözködést is meghozó fejlődéssel teljesen párhuzamos volt, az 1514. évi bukással azonban a középső zónában fekvő magyar jobbágyság a szabad költözködést kiküszöbölő tömbhöz illeszkedett. Azonban — mint láttuk — a forradalom maga nem volt és nem lehetett egyedüli tényezője a szabad költözködés elvesztéséhez vezető európai fejlődésnek: az egyes nemzetek társadal-

mának egész felépítettségében működő erők határozták meg a fejlődést vagy visszafejlődést. Az 1514. évi megtorlással megszületett magyar röghözkötés sem elméleti megszerkesztésből pattant ki, a társadalomban működő erők már előtte is erre a síkra tolták a magyar fejlődést, viszont éppen ezért fejlődésünk továbbra sem szakadhatott el a magyar társadalom alakulását mozgó tényezőktől. Ezután is a magyar társadalom alkata, egész szerkezeti felépítettsége, a gazdasági fejlődés tényezői s magának az államnak a politikai sorsa volt azt meghatározandó, hogy az örökös röghöz kötöttség 1514-ben előresiető rendszere milyen módon és milyen mértékben tudott végül is kiépülni, milyen társadalmi erők küzdöttek benne s hogy végül a magyar röghözkötés rendszere mit jelentett a magyar jobbágyság történetében s miként viszonyult a röghözkötések más európai rendszereihez.¹

II.

Az 1514. évi törvényünk szavának a keménységét, mellyel a jobbágyok »teljes és örök rusticitas«-át kimondták, utóbb — nem is sokára — újabb törvények enyhítették. Azonban magát a rendszert, mely immár társadalmi szemlélet erejével telt meg, az újabb törvények megrendíteni alapjában nem tudták. Mégis tanulságos e törvények megismerése, nem csupán azért, mert végül is ezek formálták meg — ha ideiglenesen és sok akadályt vetve is — a jobbágykötelék feloldhatóságának a feltételeit, hanem azért is, mert az újabb törvények egyúttal világot derítenek a jobbágy-szabadság kérdése körül összeütköző hatalmi érdekekre és társadalmi tényezőkre is. Alig másfél évtizeddel azután,

¹ Az európai fejlődésre J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* I—II. k. (München u. Berlin, 1928—1929); H. Sée: *Histoire économique de la France. Le moyen-âge et l'ancien régime* (Paris, 1939); K. Grünberg: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlessien* I—II. k. (Leipzig, 1894); G. F. Knapp: *Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit* II. kiad. (Leipzig, 1909); W. Kliutschewskij: *Geschichte Russlands* II—IV. k. (Stuttgart-Leipzig-Berlin, 1925); J. Engelmann: *Die Leibeigenschaft in Russland* (Leipzig, 1884); J. Rutkowski: *Histoire économique de la Pologne avant les Parlares* (Paris 1927.).

hogy az ország rendei az »örökre« szót kimondták, a törvényt hatályon kívül helyezték. János király budai országgyűlésén 1530-ban ugyanis az ország egyháznagyjai, bárói és nemesei a közjó előmozdítása céljából egyhangú szavazattal eltörölték a »föld népe igá«-ját s neki azon jogát, hogy az egyik nemes úrnak a birtokáról a másikéra ingóságaival és marháival együtt szabadon elköltözhessék, visszaadták azzal a feltétellel, hogy az országnak erre vonatkozó régi törvényei figyelemben tartassanak. Kifejezetten is kimondták, hogy senki ne merészelje a jobbágyok elköltözését akadályozni.¹ Bár az országban, amelyben Szapolyai Jánosnak nagyobb volt a hatalma, mint Ferdinándnak, a törvény tényleges alkalmazásának a jeleit nem tudjuk megállapítani, 1536-ban János királynak Nagyváradon tartott országgyűlésében újból megerősítették a feloldó rendelkezést. Elrendelték ugyanis, hogy a jobbágyoknak az egyik helyről a másik helyre való költözése a törvény — nyilván az 1530-i — szerint menjen ezután végbe s hogy a hatalmasok erőszakkal jobbágyot nem vihetnek el, nem tarthatnak vissza s vissza kell adni azokat is, akiket a király és mások birtokaira erőszakkal vittek el s akik lopva hagyták el uraikat.² E törvényeknek az ország akkori állapotában, melyben a két király versengése, a hatalmasok önkényeskedése, de nemkevesebbé a török seregek járáskelése a királyi akarat érvényesülésére kevés lehetőséget nyújtott, a valóságban nem volt sok foganatja. János király ez utóbbi országgyűlés évében több alföldi megyéhez parancsot bocsátott ki s ebben előrebocsátva, hogy a jobbágyokat egyesek a törvény rendelkezése ellenére nem engedik elköltözni, sőt mások jobbágyait a maguk jószágaira viszik, ami mind emberi, mind isteni törvénnyel ellenkezik, megparancsolta, hogy a terragiumot és tartozásaikat megfizetett jobbágyoknak Szeged város kebelébe való költözését ne akadályozzák.³ A királynak ez a rendelkezése a város érdekében, minden bizonnyal a város kérelmére adatott ki, de a király még ugyanabban az évben másik általánosabb rendelkezést is bocsátott ki.⁴

¹ Kubinyi Ferenc: *János király budai országgyűlése az 1530. év végén*. Századok 1876. 581—583. l.

² Magyar Országgyűlési Emlékek (a következőkben: MOE) I. k. 587. l.

³ Reizner János: *Szeged története* IV. k. (Szeged, 1900) 135. l.

⁴ U. ott 137. l.

Ezt az orsz ág rendeihez intézte, felszólítva őket, hogy a költözni óhajtó s a törvény rendelkezése szerint, de csak a szolgabíró útján és nem másként szabadbá tett jobbágyot, bocsássák útjára. Szapolyai Jánosnak, az 1514. évi parasztsereg megsemmisítőjének ez a rendelete a jobbágyok »libertas«-át említi, amit meg szoktak sérteni akkor, amikor az elköltözni óhajtó jobbágyot megakadályozzák az elköltözésben, a szolgabíró közreműködése tekintetében pedig bizonynyal az 1504. évi törvényekre hivatkozik, amelyek előírták, hogy a jobbágyok szabadságolásának a szolgabíró útján kell végbemennie. János királynak ezek a rendelkezései nem mentek át az életbe. Legalább is akkor, amikor egy évtized múlva immár Ferdinánd országgyűlésén ismét az országgyűlés elé került a jobbágyköltözködés ügye, János király országának törvényeit s a király rendelkezéseit egyáltalában nem említették, azokra nem hivatkoztak, mintha ilyen rendelkezések egyáltalában nem is lettek volna.

A Szapolyai János király alá tartozó országrész mellett a Dráva alatti szlávón terület volt az a másik része az ország-nak, ahol az 1530-as években a jobbágyszabadság kérdése szönyegre került. Tudjuk, hogy az 1514. évi parasztlázadásban a horvát-szlavónországi jobbágyság nem vett részt, sőt a magyar jobbágyok felkelésének elnyomásában horvátországi csapatok is közreműködtek, a röghözkötés azonban ezen a területen is életbe lépett.¹ A jobbágyság tehát itt is örökös lett, azonban a Kőrösön 1537-ben összegyűlt szlavónországi rendek kimondták, hogy a »traductio colonorum«-ot, ami a parasztság bűne miatt tiltva van, de ami rendetlen és káros szokások szerint mégis dívik, egyértelműleg megengedik a következő módon. Ha valaki jobbágyot akar a maga birtokára vinni, vegye maga mellé a megye szolgabíráját, keresse fel a jobbágy urát, officialisát vagy villicusát s itt letévén a négy dénárnyi terragiumot, kérje ki és vegye át a jobbágy távozásának a »licenciájá-t«. A jobbágy 15 napig még a helyén marad, hogy közben megfizethesse minden tartozását, mellyel urának vagy bárki másnak tartozik, aki őt ott megkeresi. Ha azonban a földesúr, mondja a törvény, a jóakarató jobbágyot jószágain meg tudja tartani, erre legyen lehetősége. Ha nem tudná a jobbágyot magánál

¹ Oslay Ferenc: *A horvát jobbágyság 1500—1650-ig* (Szakolca, 1910) 33—34. l.

viisszatartani, akkor 15 nap mulva a szolgabíró ismét menjen ki a faluba s a jobbágyot fényes nappal minden javaival adja át az őt kérő úrnak vagy nemesnek, akihez aztán a jobbágy másik 15 napon belül javaival szabadon átmehet. A földön levő vetését learathatja és elviheti s ha ebben vagy másban a földesúr vagy emberei kárt okoztak neki, kárát a jog útján keresheti. Ha pedig a földesúr nem engedi el a licenciátus jobbágyot, hanem azt erőszakkal viisszatartja, akkor a jobbágyot az ispán, az alispánok és a szolgabírák az úrtól követelendő 25 márka büntetés terhe alatt adják át új urának. Ez a rendelkezés igen sajátos módon nem annyira a jobbágy szabad elköltöztetésének a biztosításáról, mint inkább a jobbágyra igényt tartó új birtokos igényének a kielégítéséről szól s a jobbágy annak mintegy csak velejárójaként jelentkezik. Nem a jobbágy szabad mozgásának lehetetlenné tételét látják az 1514. évi törvényekben, hanem annak megakadályozását, hogy a földesúr hozzájuthasson a hozzákívánczkozó jobbágyhoz. A jobbágy szabaddá tett elköltöztése tehát ennek megfelelően elsősorban az új birtokos befolyásától függött, viszont azzal szemben az eddigi földesúr hatalma a valóságban nyomósan nyilatkozhatott meg. Másfél év mulva a tótországi rendek gyűlésükben e rendelkezéseket azzal egészítették ki, hogy 25 forint büntetés sújtja azt is, aki a törvénytelen formában elvitt vagy szökevény jobbágyot nem adja ki.¹

Ezek a mozgalmak már jelezték, hogy a jobbágyságnak a bosszú hevében, 1514-ben kimondott örökös szolgasága nem egyezik minden hatalmi tényező érdekével és felfogásával. Valami belső ellentmondás keletkezett a kérdés körül s ez teljes mértékben felszínre került, amikor 1546-ban Ferdinánd király országgyűlésében szintén előkerült a kérdés, mely ezután egy évtizedig nem is került le a magyar országgyűlések tárgysorozatáról. Az 1546. évi országgyűlésen nem kisebb jelentőségű javaslattal állott elő a király, mint hogy a rendek töröljék el a jobbágyság röghöz kötöttségét s mondják ki ennek megfelelően a szabad költözködéshez való jogát. Nem ismerjük a királyi propozíciók szövegét, mely a király szándékaira fényt deríthetne. Csupán azt tudjuk megállapítani a rendeknek törvénycikké vált válasz-

¹ M. O. E. II. k. 259—260, 275—276. l.

iratából, hogy a rendek a kérdéssel alaposan foglalkoztak. Állásfoglalásuk ugyanis az lett, hogy ámbár a jobbágyok szabadsága, amire a király intette őket, a király által bőven felhozott okok miatt előttük is méltányosnak és igaznak látszik, mivel mégis a nemesek és jobbágyaik a hatalmasabbaktól annyira el vannak nyomva, hogy jobbágyaikat naponta ragadozzák tőlük, majd pedig a nyomásnak minden fajtájával kényszerítik arra, hogy jobbágyaik a hatalmasok jószágaira költözzenek, úgyhogy a jobbágyoknak visszaadandó szabadsággal a nemesek jobbágyaiktól teljesen megfosztatnának, arra határoztak, hogy a jobbágyszabadság kérdését a következő országgyűlésre halasztják. Ha közben az erőszakoskodások, zsarnokoskodások és rablások megszűnnek, készek lesznek megtenni azt, ami jobbnak látszik. Most sem mulasztották el azonban kimondani, hogy az időközben erőszakkal elvitt jobbágyokat vagy azokat, akik mások birtokára vagy szabad városokba szöktek, büntetés terhe alatt vissza kell adni. Azokat is, akik a töröktől félve, mások jószágaira menekültek, vissza kell adni az esetben, ha uruknak van más olyan jószáguk, amelyen az alispán és a szolgabírák megállapítása szerint biztos helyet találhatnak, egyébként azonban menjenek oda, ahol biztosabban maradhatnak. A király a felhozott okokból beleegyezett az ügynek a jövő országgyűlésre való halasztásába, de kifejezte válasziratában: nem kételkedik, hogy a rendek megértették, hogy milyen becsületes, méltányos és jogos indokokból emelt szót a jobbágyok szabadságának helyreállítása mellett.¹ A rendek állásfoglalásában kifejezésre jutó engedékenység elsősorban a népességnek a török foglalás következtében bekövetkezett nagy megmozdulásával magyarázhatjuk meg. Olyan tényező volt ez, amely teljesen felkavarta az életet, az elrendezett viszonyokat összekuszálta s félelmes erővel és mindent bizonytalanná tevő nyomással nehezedett az élet minden viszonylatára. A rendeknek be kellett látniuk, hogy a költözési tilalomhoz való merev ragaszkodásnak a föld népe megindult hullámmzásában csak elvi jelentősége marad. Inkább célszerű tehát a rugalmas magatartás, mely a rendszer alapját talán megmentheti, de a tények erejével is számot vet. Ez a meggondolás juthat kifejezésre

¹ M. O. E. III. k. 31. l.

akkor is, amikor a török elől menekülő jobbágyságnak az elhelyezkedésében nem ragaszkodnak a csupasz birtoklási joghoz, hanem elismerik a jobbágnak azt a jogát, hogy az ellenség veszedelmei elől minden hozzákapcsolódó földesúri jogot félretéve telepedhetik békésebb vidékre.

A rendek a királyi előterjesztésben kívánt állásfoglalást tehát 1546-ban a legközelebbi országgyűlésre halasztották. Ezt a következő országgyűlést 1547-ben, Nagyszombatban tartották meg. Az országgyűlésnek, mint ebben a korban a többi országgyűlésnek is, főtárgya a török elleni védekezés szervezése és a király által kívánt adók megadása volt. A királyi politikát ezek a célok szabták meg. Ezek érdekében igyekezett az ellenállás belső feltételeit megteremteni s az elharapózott belső viszályokat lecsendesíteni. Ezek lebegtek a király szemei előtt akkor is, amikor az országgyűlésre kiküldött királyi biztosoknak utasításul adta, — maga a király távol volt az országtól — hogy intsek a rendeket arra, hogy belső viszályaikkal hagyjanak fel, mert azok csak a szegény jobbágyság elnyomására vezetnek és felidézik Isten haragját.¹ A szabad költözködésről a királyi biztosok írásbeli utasítása nem szólt, mégis valószínűleg a király biztosai voltak, akik figyelmeztették a rendeket, hogy multévi ígéretükhöz képest ezzel a kérdéssel is foglalkozniuk kell.² A rendek meg is szavazták a költözködés szabaddá tételét. Minthogy különböző régi és újabb példák-ból — mondták a rendek — megismerszett gyakran és nyíltan a nép valamely súlyos vétke miatt az Isten bosszús haragja és ügylátszik, hogy semmi sem ártott jobban a még néhány évvel azelőtt virágzó Magyarországnak, mint a jobbágyok elnyomása, akiknek kiáltása szüntelenül az Úr színe elé száll, a Teremtő méltatlankodásának elfordítására és kegyelme visszaszerzésére, de azért is, mert a király a legutóbbi országgyűlésen intette rá a rendeket, egy lélekkel

¹ M. O. E. III. k. 133. l.

² Horváth Mihály: *Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza?* (Kisebb munkái I. k.) 287. l. azt írja, hogy a király egyik biztosa, Nádasdy Tamás ország-bíró (a másik biztos Salm Miklós főkapitány volt) vette rá a rendeket a jobbágytörvények meghozatalára. Fraknói Vilmos M. O. E. III. k. 96—97. l. azonban azt állapítja meg, hogy bár a király biztosaiul Nádasdyt és Salmot küldte ki, a királyi biztosok tisztében Nádasdy helyett Salm járt el az országgyűlésen.

kimondták, hogy a szegény jobbágynépnek az előző években elvett szabadságát helyreállítják s ezért a jövőben a jobbágnak szabad legyen bármely úr vagy talán keményebb és szigorúbb nemes hatalma alól máshova költözni. A költözködésnek egész eljárását előírták.¹ Eszerint a jobbágnak jelezni kellett szándékát előre a másik földesúrnál és az illetékes szolgabírónál. A szolgabíró közölte a szándékot a jobbágy jelenlegi földesurával s ha a jobbágy 15 napon belül nem tudta urát elhagyni, a szolgabíró és egy megyei nemes a jobbágy falujába ment s a jobbágyot az emberek előtt megeskették, hogy urát nem »magángyűlölség«-ből² és nem más okból kívánja elhagyni, mint hogy az ura a régi szabadság ellenére szolgálmánnyal vagy pénzbeli adóval elnyomja. A jobbágnak ezután tartozásait meg kellett urának fizetnie, de mindenki másnak is, aki az úrhoz vagy az úr alá tartozott. Házát rendbe kellett hoznia s pereit a falubeliekkel rendeznie kellett. Mint már régóta ilyen kérdések tárgyalásán, a rendek most sem hagyták el annak kimondását, hogy a jobbágyot erőszakosan nem lehet elragadni birtokosától. Aki az előírt eljárás megkerülésével erőszakosan vinné el a jobbágyot, annak a jobbágy homágiumát és 200 forint büntetést kellett fizetnie a károsult számára s birtokát az összeg megfizetéséig zálogként át kellett engedni. Ha pedig az erőszakosan jobbágyot szerző földesúr a birtokot visszragadná a büntetés lefizetése előtt, a nagyobb hatalmaskodás bűnébe esik. Ugyanilyen büntetés terhe alatt kellett kiadni a szökött jobbágyot is s ez a büntetés terhelte a jobbágyot kezességgel vagy óvadékkal magukhoz kötő földesurakat is. A távozó jobbágy a maga munkájával művelt vagy irtott földet a szokásos terhek ellenében továbbra is kezében tarthatta, de régi ura ezeket magához válthatta. A rendek ezután a hivatal elvesztésével és külön súlyos pénzbüntetéssel fenyegették meg az alispánt és a szolgabíró, ha a vétkes urak ellen kedvezésből vagy az ispánjától és hatalmasoktól való félelmében nem járna el. Kimondták végül, hogy a jobbágy licenciája tárgyában fellebbezésnek van helye a megyéhez, illetőleg innen a királyi kúriába s a fellebbezés eldőlteig a jobbágnak a régi helyén kell maradnia. Egyben súlyos büntetést szabtak ki az eljáró alispánt, szolgabíró

¹ 26—33. t.-c.; M. O. E. III. k. 144—148. l.

² »nullo privato odio aut ulla ratione adductus.«

vagy kiküldött nemest gyalázó, megverő vagy megölő ispánra, urakra és nemesekre, officiálisakra és jobbágyaikra.

A magyar rendeknek ez a törvénye több tekintetben emlékeztet a szlavón rendeknek egy évtizeddel előbb hozott hasonló tárgyú törvényére. Ez a törvény is a szolgabíró kezébe teszi le a jobbágy-licenciálásnak az eljárását, hasonlóképpen a földesurakat állítja előtérbe a jobbágyok helycseréjénél s egyformán kötelezi a jobbágyot mindennemű tartozása kiegyenlítésére. A magyarországi törvény azonban egyes pontokra nézve súlyosabb volt a jobbágyok számára amannál, körülményesebb volt az eljárás is. Az óhajtott szabadságot esetenként igen megnehezítette ugyanis a jobbágy elnyomása felől nyilvánosan kiveendő eskü és a hosszú fellebbezési út, mely alatt a földesúrnak módjában volt az ügy lezárásáig nála tartózkodó jobbágyát így vagy úgy befolyásolnia. Viszont arról nem gondoskodtak a rendek, amiről a szlavón rendek, nevezetesen a jobbágyot jogtalanul visszatartó úr megbüntetéséről. A jobbágy költözködési joga szempontjából pedig közömbös volt, hogy az urak az erőszakosan elragadott vagy elszökött jobbágyot vissza nem engedő birtokosra súlyos büntetést róttak. Sőt ez a fenyegetés, a meglevő jogi állapot fenntartását támasztva alá, csak hátrányos volt a jobbágyok szempontjából. A rendek tehát megadták ugyan a király által kívánt jobbágy-libertást, de mindjárt meg is kötötték úgy, hogy az gyakorlatilag igen leszállította a »libertas« értékét.

A törvény így sem volt merőben haszontalan a jobbágyok számára s úgylátszik, hogy a jobbágyok éltek is a szabadsággal, e zavaros időkben talán a megengedettnél is nagyobb mértékben. A rendek a következő évben, 1548-ban tartott országgyűlésen legalább is azt foglalták törvénybe, hogy a jobbágyot szabaddá tették, de a rövid idő alatt is nagy engedetlenség mutatkozott a jobbágyok körében uraik iránt és a jobbágyoktól ekkor már rendszeresen megkövetelt insurrectióval szemben, éppen ezért, de »más jó tekintetből« is a jobbágyköltözést a következő országgyűlésig felfüggesztették. Csak egy esetre engedték meg a jobbágy elköltözését: ha a jobbágyot ura elnyomná a törvényben most részletesen megállapított szolgáltatásokon felül. Ezeket éppen ezért részletezték most, hogy a jobbágyoknak ismét kimondott megkötésével ne adassék hatalom a birtokosoknak a szegény

jobbágyok felett való »zsarnokoskodás«-ra. A rendek tehát pontosan felsorolták a jobbágyok tartozásait uraikkal szemben s utána kimondták, hogy ha akadnának, akik nem félve sem Istentől, sem embertől, jobbágyaikat nagyobb szolgálatra kényszerítenék, az ilyen jobbágnak joga van elköltözni, még pedig úgy, hogy a jobbágnak a megyei törvényszéknél kell panaszt jelentenie s az esküdt nemesek bevonásával működő bíróságnak, melyen a nemes esküdttagok legalább felének állandóan jelen kell lennie, igazságot kell osztania. Ha a jobbágy igazságot nyert, a szolgabírónak kell ott régiurától elvezetnie. A rendek ehhez a nagyon kétes értékű szabadságoláshoz is siettek hozzáfűzni a szokott vagy erőszakosan elvitt jobbágy kiadását megtagadó úr büntetés alá vetését, valamint e büntetés végrehajtásában késlekedő alispán felelősségét. Ami azonban eddig megtörtént, azt már helyrehozni nem lehetett. A rendek tehát kimondták, hogy azok a jobbágyok, akik a múlt évben Nagyszombatban megadott szabadság óta változtattak helyet, új helyeiken maradhatnak. Maradjanak ott az ez idő alatt elsőköttek és erővel elvittek is, de fizessék meg régi uruknak az általuk okozott károkat. A jövő országgyűlésen pedig a király a rendekkel vizsgálja meg, hogy a jobbágyoknak ez vagy a multévi nagyszombati országgyűlés törvénye van-e nagyobb hasznára és nyugalma.¹ Jóllehet már az 1547-ben megszavazott szabad költözés is olyan eljárásnak volt alávetve, amely a gyakorlatban nagyon is kérdésessé tette a jobbágy elköltözésének lehetőségét, az 1548. évi ezeket a lehetőségeket még inkább megszorította, amikor csupán a megye nemesi bírósága által megállapítandó elnyomás esetére adott módot a jobbágnak az elköltözésre, viszont a rendek ezt a súlyos megszorítást ideiglenesnek tekintették és megígérték, hogy a következő országgyűlésen a kérdést újból előveszik és megvizsgálják.

A következő országgyűlés alig egy év múlva 1550 január havában ült össze Pozsonyban, azonban nemcsak ez, hanem még másik négy országgyűlés is elmúlt 1556-ig anélkül, hogy a rendek eleget tettek volna ígéretüknek és rendezték volna az 1548-ban felfüggesztett s csak kivételeskörülmények fennforgása esetére megengedett elköltözés ügyét.

¹ 32—45. t.-c. ; M. O. E. III. k. 226—229. l.

A király ismételten figyelmeztette a rendeket a költözés ügyének rendezésére, azonban az mégsem haladt előre érdemlegesen. A jobbágyszabadság felfüggesztése után tartott első országgyűlésen 1550-ben a király propozícióiban rámutatott, hogy a múlt évben megállapított teher igen súlyosan nehezedik a jobbágyságra, kérte ezért, hogy találjanak módot a jobbágyság terheinek a könnyítésére, eléggé sujtják azt a háborúk. A király ismét hangsúlyozta, hogy kegyetlen és embertelen dolog a szegény jobbágyokat, akik Isten előtt egyformák a leghatalmasabbakkal is, a szolgaság nehéz és türehtetlen igájában tartani.¹ Az alsó táblán, mely külön tanácskozott, a vallás ügyével együtt mindjárt elő is vették a »parasztszabadság«² kérdését. Az országgyűlés a kérdésben nem volt egységes, maga a megalkotott törvény-cikk állapítja meg, hogy a jobbágy szabad költözködési jogának helyreállítására, amire a király sok és súlyos okokból intette a rendeket, a főpapok és némely báró urak minden feltétel nélkül készek voltak, de a többség feltételeket állított a szabad költözködés útjába. Ezek a feltételek általában az eddigiek vonalában mozogtak: megállapították a jobbágyterheket s a jobbágnak csak akkor lehetett a költözés jogához folyamodnia, ha a jobbágyot az ura az előírt terhek felett elnyomná. Az eljárás igen körülményes lett: a jobbágy panaszát annak a földesúrnak kellett felvennie, akihez a jobbágy telepedni akart. A panaszt azután a szolgabíróval a hely színére kiküldött esküdt nemes vizsgálta meg a helység bírójának, két »polgár«-ának s három szomszédbeli nemesnek vagy nem-nemesnek tanuzásával. A tanukat nem volt szabad vallomásaikban akadályozni, különben a jobbágnak minden további nélkül szabad volt elköltöznie, hasonlóképpen elmehtett tartozásai megfizetése után akkor is, ha a kiküldött bíróság a jobbágyot feloldotta. Fellebbezésnek csak a megyéhez volt helye, de ha az eljárás folyamán kiderült, hogy a jobbágnak nem volt igaza az urával szemben emelt panaszra nézve, húsz forint büntetésben volt elmarasztalandó. Ugyanilyen kiküldött bíróság útján lehetett visszaszerezni az erővel elvitt vagy szökött jobbágyot

¹ M. O. E. III. k. 283—284. l.

² »Pawer freyheit« — Írták haza Lőcse város követei az országgyűlésről, hozzátéve »ob is wirt wirs abnemen khunen pei den zwo jerigen beschlus pleiben. M. O. E. III. k. 289—290. l.

s feloldható volt az a jobbágys is, akit ura valami okból hamisan elítéltetett, de azután olyan kezesség mellett tett ígérettel, hogy a jobbágys sohasem hagyja el, magához kötötte.¹ Ezek a rendelkezések, amelyek évek óta különféle változatokban állapítják meg a jobbágys igen szűk körben érvényesülő elköltözésének a feltételeit, világosan kifejezik, hogy a rendek többsége nem tudott a szabad költözés álláspontjára helyezkedni. A mostani országgyűlésen különösen súlyos feltételek elé állították a jobbágysot, hiszen az csak jogosnak elismert panasz esetén bírói úton nyert elmeneteli jog birtokában hagyhatta el urát, viszont a panasz jogtalansága esetén büntetést kellett elviselnie. A panasz elbírálása végeredményben a megyei nemesség kezébe volt letéve s igen terhes dolog volt a négytagú bíróság és a hat tanu előállítás is, úgyhogy az új törvénycikknek a valóságban gyakorlati értéke alig lehetett. Egyébként a jobbágys igénye most is háttérbe szorult: a jobbágysért a leendő földesúrnak kellett síkra szállni, tehát nem annyira a jobbágysnak, mint inkább a földesuraknak az igénye került egymással szembe.

A király nem is hagyta a kérdést nyugvópontra kerülni, de a következő 1552. évi országgyűlésen maga az alsó táblán elnöklő királyi személynök, Mérey Mihály is szembehelyezkedett a királyi akarattal. »Zajos és eredménytelen tanácskozások után«² végül sem határoztak, arra hivatkozva, hogy hadbaszállás van küszöbön s a katonaaállítás és az adószedés, melyet a jobbágysok száma szerint kell végezni, késedelmet szenvedne s csak a zavar lenne nagyobb. A szabad költözködés tehát ismét a következő országgyűlésre halasztatott. Állapítsa az meg — jelentették ki a rendek — azt a módot, amely Istennek és az ő igazságának jobban megfelel.³ A következő évben a király ismét az országgyűlés elé terjesztette a kérdést, határozzanak már végre, nézzenek Istenre, csak így várhatnak maguk is békét az Istentől.⁴ A rendeket most sem mozditja meg a királyi szó. Az ügygel csak a jövő országgyűlésen óhajtanak foglalkozni, ha addig megszűnnek a jobbágysokkal elkövetett erőszakoskodások, ezek alatt nyilván a jobbágysok erőszakos elragadozását

¹ 34—39. t.- c.; M. O. E. III. k. 308—312. l.

² M. O. E. III. k. 334. l.

³ 8. t.- c.; M. O. E. III. k. 363. l.

⁴ M. O. E. III. k. 437.—438. l.

értve. Hogy azonban a jobbágyság addig is valamennyire fellélegezhessenek az elnyomás alól — mondják a rendek — enyhítik a rájuk rótt terheket s egyszerűsítik az elnyomás alól menekülő jobbágyság elköltözésének a feltételeit : a jobbágyság panaszának megállapítására elég a szolgabírónak egy esküdt-nemessel kiszállani s elég volt két tanut kihallgatni. Minthogy pedig eddig nem történt intézkedés annak a kárnak a megtérítéséről, amelyet a földesúr okozott a jobbágynak s amely miatt ura elhagyására kényszerült, most megállapították, hogy a jobbágyság új ura a korábbi földesúrtól kártérítést kérhet a megye színe előtt.¹

Az 1553. évi országgyűlés után néhány évig nem esett szó a jobbágysabadság kérdéséről, azonban 1556-ban a király előterjesztésére ismét napirendre került, az évtized óta ide-oda hánytorgó kérdés megoldása végül is végleges formát öltött a rendek tárgyalásaiban. A királynak a magyar tanácsosok által készített előterjesztése újból felhívta a rendeket, hogy adják már meg a szabad költözés jogát, ne bánjanak olyan kegyetlenül a szegény jobbágysággal.² A rendek a király elé terjesztett válasziratukban kijelentik végre, hogy megadják a jobbágyságnak a szabadságot olyan mértékben, amilyen az a szabad költözés elvétele előtt volt, de elhatározásukat kérelemmel toldják meg : a király ne engedjen befogadni más országaiba magyarországi jobbágyot, mert az emberek így is elfogytak s a király, az urak és a nemesek jövedelme ezért megcsökkent ; kéri továbbá, hogy a király is adjon szabad költözési jogot a jobbágyságnak a maga birtokain s hogy a király katonái se nyomják el a jobbágyságot, mert keveset használ a helyreállított szabadság, ha közben azok nyomják el és rabolják ki, akiknek meg kellene a jobbágyságot is védeni.³

Igy születtek meg 1556-ban az országgyűlés nevezetes artikulusai a jobbágyság ügyeiről.⁴ A jobbágyság költözését »egyhangúlag« és »örökre« kimondták a rendek, de úgy, hogy a jobbágyság szabadságolásában álltassék vissza a régi

¹ 10. t.-c. ; M. O. E. III. k. 450. l.

² M. O. E. III. k. 548. l.

³ M. O. E. III. k. 556. l.

⁴ 27—33. t.-c. ; M. O. E. III. k. 575—580. l. v. ö. Perepatits István : *A magyar művelődés I. Ferdinánd korában* (Budapest, 1902.) 203 s köv. ll ; Kálmán Miksa : *A magyar jobbágyság viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514—1600.* (Budapest, é. n.) 15—20. l.

mód, az 1514 előtti. A rendek azonban nem elégedtek meg a jobbágyszabadság ily általános korlátozásával, hanem részben új, részben régi artikulusokat követve, tételenként írták elő, hogy miként juthat hozzá a jobbágy a megszavazott »szabadság«-hoz. Ezekben a tételekben az »örökre« visszaadott »libera migratio« a megkötések miatt, a valóságban ezután sem volt éppen könnyen elérhető a jobbágy által. A költözésért most is a földesúrnak kellett sorompóba lépni, akinek a birtokára a jobbágy távozni óhajtott. Megkeresésére a jobbágy megyéjéből a szolgabírónak és a megyebeli nemesnek kellett a hely színére mennie s itt a jobbágy előttük letévén a terragiumot, kérte a szabadságot. A szolgabíró ekkor kitűzött tizenöt napot, hogy a jobbágy, visszamaradhasson, ha mégis meggondolná magát. Ha nem akart ezután sem helyén maradni, meg kellett minden tartozását fizetnie az úrnak, az úr szolgáinak és más jobbágyainak s házáat és telkét, ha netalán elhanyagolt állapotban volna, rendbe kellett hoznia, ha pedig mindezeket nem végezte volna el, az újból kiszálló szolgabíró és nemes igazságot tett. Ha a jobbágy dolgai rendbe jöttek, akkor a szolgabíró és a nemes átengedték őt a másik úrhoz. Az elégedetlen fél fellebbezhetett a megyéhez, de a királyi kúriához tovább már nem, mint egy korábbi rendelkezés (1547) megengedte. A távozás előtt meg kellett a királyi adót és a hadiadót is fizetnie, nehogy abban hiány álljon elő.¹ Ha a jobbágy maga helyett az általa épített vagy pénzen szerzett házába becsületes jobbágyot tudott állítani, ezt meg tehetette, ami azt jelentette, hogy a jobbágy az ilyen házat eladhatta másnak. Ha azonban nem tudott utódot állítani, háza a földesúrnak esett. Megtarthatta a jobbágy az olyan örökös vagy maga irtott földjét, szőlőjét és rétjét is, mely nem tartozott a jobbágytelekhez, de a földesúri szolgálmányokat ezek után továbbra is vállalnia kellett, a földesúr azonban az ilyen földeket becsüvel meg is válthatta a jobbágytól magának. Ha a földesúr a jobbágyot nem engedné el, előbb száz, másodsor kétszáz forintban, harmadizbeni intésre pedig birtokba elvesztésében marasztalando el, a

¹ Ferdinánd király országgyűlése még a költözködési jog visszaadásának felvetése előtt törvénycikket alkotott, hogy az erőszakosan elvitt vagy elköltözött jobbágyok dicáit új uraik kötelesek megfizetni. 1539: 11. t.- c. Kovachich: Sylloge 378. l.

birtokot azonban a földesúr közbecsüvel visszaválthatta. Ha pedig a jobbágy más birtokára elszökött vagy őt erőszakkal elvitték, az ilyen jobbágy mindennemű javát elvesztette, az az elhagyott földesúrnak esett. Az ilyen jobbágyot a földesúr, ha sérülés okozása nélkül tehetette, a falun kívül elfoghatta, egyébként a per útjára kellett lépnie. A jobbágy kiadásától továbbra is vonakodó földesúr ugyanúgy bűnhődött, mint a szabad elköltözést megtagadó. Végül kimondták a rendek, hogy az eddig eltávozott vagy erővel elvitt jobbágyok szabadon visszatérhetnek uraikhoz, de ha nem akarnak, maradjanak mostani helyeiken, az előbbi uraiknak okozott károkat mégis megtéríteni tartoznak. S mint már a királyi propositiókra adott válaszukban, a törvényben is kérték a rendek a királyt, hogy a jobbágyoknak a szomszédos tartományokba való kiköltözését akadályozza meg, azokban csak elbocsátó levéllel fogadjanak be jobbágyot. Ellenkező esetben — olvashatjuk a törvényben — félni kell, hogy a Magyarországon súlyos terheket hordani kényszerülő és töröktől fenyegetett jobbágyok lassanként a megadott szabadság következményeként békésebb és védettebb vidékekre húzódnak el, így a király és uraik kárt szenvednek, végül pedig az egész ország elpusztul. Ugyanazért — kérték a rendek — a király tiltsa meg kapitányainak és csapatainak a jobbágy nyomorgatását. A király az örökös tartományaira vonatkozó kérést, minthogy az összeegyeztethetetlen a tartományok jogaival, kihagyni kérte, az azonban mégis benne maradt, a törvényben.¹

III.

Hosszú vajudas után a magyar törvénytárba ismét bevonult a »libera migratio.« Ezt a horvát és szlapon rendek mindjárt a következő évben zágrábi gyűlésükben siettek átvenni², a magyar rendek pedig 1566-ban a királytól azt kérték, hogy az artikulusokat szorosabban tartassa meg, minden valószínűség szerint nem a »migratio«-ra, hanem a jobbágyok elvitelére célozva. A rendek kérelme tulajdonképpen válasz volt a király újabb felhívására, hogy könnyít-

¹ 23. t.-c.; M. O. E. III. k. 565—566. l.

² M. O. E. IV. k. 629. l.

senek az elnyomott jobbágyok sorsán.¹ Pedig a kimondott szabad költözés valójában nem foglalható a jobbágyszabadság tiszta fogalma alá, hiszen a jobbágy csak megállapított feltételekkel és bonyodalmas eljárással nyerhette el az elköltözés jogát. Kétségtelen, hogy az 1556. évi rendelkezésekben voltak olyanok, amelyek az elmúlt évek kísérleteihez képest valóban enyhítették a jobbágy kötöttségét. Így mindenekelőtt az, hogy a jobbágnak ahhoz, hogy a költözésre igényt emeljen, nem kellett most már panasszal előállani. Nem kellett tehát azt igazolnia, hogy földesura a megállapított terheken túl elnyomja őt. Elvben tehát minden jobbágy folyamodhatik az elköltözés eszközhöz, de a törvény nehéz útjára tulajdonképpen egy másik földesúr szárnyai alatt kell elindulnia, a költözködése engedélyezéséért ennek kell az indító lépéseket megtennie, ami a valóságban természetesen, azt jelenti, hogy a jobbágnak előre urat kell keresnie, viszont az úrnak így módjában van a hozzákészülő szorongatott jobbágyot magának lekötöztetni. Az eddigi törvényes próbálkozásokhoz képest más enyhítések is találhatók az új elrendezésben. Így elsősorban az, hogy nem lévén a költözésre emelt igény panaszhoz kötve, a jobbágyot a panasz igazolhatatlansága esetén néhány évvel korábban törvényben előírt büntetéssel nem lehet sújtani. Az is a jobbágyok javára szolgált, hogy a jobbágnak nem kellett a fellebbezés alatt eddigi ura birtokán maradni, viszont igen kérdéses, hogy a fellebbezésnek a megyén megkezdése, vagyis a királyi kúriához való továbbjuttatásának elzárása előnyösebb vagy hátrányosabb volt-e a jobbágyság szempontjából, mert bár így hamarabb le volt zárható a huzavona, viszont a király nem tudott a perekbe beleszólni s az a megye belső ügye maradt. Nem kellett a jobbágyoknak az elköltözés előtt a peres ügyeiket sem rendezniök, ami a pereskedések késedelmeit és útvesztőit ismerve, valóban nagy követ gördített el a jobbágyok útjából. Az enyhítő rendelkezések közé sorozhatjuk azt is, amely megállapította, hogy a jobbágy a maga építette házat és a maga irtotta földjét továbbra is birtokában tarthatta. Igaz, hogy mindig fenyegette a közbecsű, amellyel a földesúr azokat mégis kivehette az eltávolított jobbágy kezéből. Viszont nem volt

¹ M. O. E. V. k. 25, 69. 1.

éppen veszélytelen a törvénynek az a szintén korábbiakra támaszkodó rendelkezése, hogy a jobbágnak a költözési szándék bejelentése után egy ideig a régi helyén kell maradnia, kifejezetten abból a célból, hogy időközben talán a jobbágy meggondolhatja szándékát. A földesúr hatalma alatt ez a néhány nap is alkalmas lehetett esetenként arra, hogy a jobbágy más meggondolásra jusson, hiszen a földesúr officialisainak kezében voltak valóban meggondolásra készítő eszközök. Új elem volt az 1556. évi artikulusokban a királyi és a hadiadónak távozás előtt való megfizetésére vonatkozó kötelesség, a szökött jobbágnak önhatalmú elfogatására biztosított földesúri jog, végül a jobbágnak az a joga, hogy a maga építette házba és az általa művelés alá vett, tehát legtöbbször irtott földjére utódot állíthatott, mert így a helyére lépő jobbággyal egyezséget köthetett e javai átengedésének ellenértékéről. Alapjában véve tehát a jobbágyok valóban minden előzetes feltétel nélkül jelentkezhetek az elköltözés engedélyezéséért, a valóságban azonban annak igen körülményes volt a lefolytatása. Ami azonban a legnagyobb mértékben kétségessé tehetette a rendelkezések gyakorlati tisztaságát, az az volt, hogy az egész jobbággylicenciálás a megyei nemesség által állított megyei emberek és a megyei bíróság kezébe, tehát éppen nem érdektelen fórum kezébe volt letéve. Mind a szolgabírák és a megyei esküdtek, mind az alispánok a megyei nemesek soraiból kerültek ki s nyilvánvaló, hogy az a nemesség, amely e sokfeltételű jobbággy szabadságba is évtizedes huzavona után ment bele, a maga fórumán aligha lesz kész a rendelkezések rugalmasabb kezelésére. Pedig a törvény rendelkezései anélkül is eléggé nehézzé tették az utat, a rendelkezésekben itt is-ott is nyílt egy rés, amelyen a tényleges hatalmi érdek érvényesülhetett.

Az 1514-ben elköbzött költözködési szabadság visszaállítására irányuló országgyűlési tárgyalások irataiból kitűnik, hogy a röghöz kötöttség eltörlésében, illetőleg enyhítésében a király volt a kezdeményező fél. János király 1530. évi országgyűléséről ugyan, mely először foglalkozott a röghöz kötöttség kimondása után ezzel a kérdéssel, nem ismerjük a királyi előterjesztéseknek és a rendek válaszáának a szövegét, így azt sem tudjuk megállapítani, hogy ki vitte az országgyűlés színe elé a kérdést. Mégis a király későbbi,

említett 1536. évi rendeleteit és a rendek korábbi és későbbi magatartását tekintetbe véve, szinte bizonyosra vehetjük, hogy ez esetben is a királyi trón részéről tétetett az első lépés. Ferdinánd országgyűléseinek irományaiból már kétségtelenül kiviláglik, hogy 1546-ban és a következő országgyűléseken Ferdinánd király volt az, aki újból sürgette a rendeket a »libera migratio« visszaadására. A király volt az, aki az országgyűlés tanácskozásaiba, melyeket a királyi előterjesztések vezettek be, bekapcsolta ezt a kérdést azáltal, hogy előterjesztéseiben a rendeket a szabad költözködés megadására sarkalta, sőt utóbb már leplezetlen türelmetlenséggel intette. Intelmeiből a részvétnek és a szájalomnak a hangja csendül ki. Hangsúlyozza, hogy a méltányosság vezet, inti a rendeket, hogy mindnyájuk élete a jobbágyok munkáján nyugszik, s hogy ez az elnyomás az Isten előtt sem kedves. A török vésznek az országra zúdulásakor ilyen érveléseknek az emberek lelkében olyan hurokat kellett megütniök, amelyek visszhangra voltak képesek. A kímélet hangja mások ajkán is megszólalt ebben a korban. Fráter György János király előtt hangoztatta, hogy a parasztságot nagyon elnyomták, a parasztot feleségén és gyermekein kívül mindenétől megfosztották.¹ Verancsics Antal érsek szerint is a sok csapás után kímélni kellene a jobbágyokat, hiszen az urak jobban bánnak jószágaikkal is, mint alattvalóikkal.² Várday Pál érsek a gazdag termékenységgű ország végpusztulásra jutását egyenesen a parasztok elnyomásának tulajdonította.³

Nyilvánvaló, hogy a királyi trón magasságában a megnehezedett jobbágysors által támasztott szájalomérzettel az uralkodónak, a minden alattvaló legfőbb urának felelősségérzete párosult. Azonban aligha járnánk a valóság útján, ha a király kezdeményezéseit csupán erkölcsi indítékokkal magyaráznánk meg. Vegyük azt is tekintetbe, hogy a török rohamainak kitett és fokozott erőfeszítésre utalt országnak csaknem minden terhét a jobbágyság viselte. Az a jobbágyság, amelyre a még megdöntetlen Magyarország bosszútól

¹ Tört. Tár 1880. 653. l.

² Verancsics Antal munkái. Kiad. Toldy Ferenc (Mon. Hung. Hist. II. 26. k., Pest, 1873) 239—241. l.

³ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* (Budapest, 1908) 246. l.

fűtve a szolgaság terheit rakta. Ferdinándnak, aki az 1540-es években az ausztriai tartományokban is védelmére kelt a parasztságnak urai túlkapásaival szemben,¹ nem volt közvetlen élménye a nagy parasztforradalomról, viszont a lehatárolt s területileg összezsugorodott országnak minden erejét mozgósítania kellett a török támadással szemben, sőt jó ideig vitatott trónja érdekében is. A töröktől pusztított országban a jobbágnak, aki sokkal kevésbé védekezhetett a harctérre vált ország veszedelmeivel szemben, mint a vagyonos birtokos, akkor is keserves lett volna a sorsa, ha nem kellett volna újból és újból megterhelni őt növekvő anyagi szolgálmányokkal, ami pedig kikerülhetetlen volt. Ebben az időben azonban rendszeres volt már az is, hogy a jobbágytól nem csupán a küzdő-harcoló-szegényedő ország emelkedő anyagi szükségleteinek fedezését kívánták, hanem tényleges részvételt magában a fegyveres küzdelemben is. Már a közelgő mohácsi katasztrófát közvetlenül megelőzően, az 1526. évi rákosi országgyűlésen kimondták a rendek, hogy végső szükség esetén a jobbágyokat is fejenként kell harcba vinni² s ilyen rendelkezést később is hoztak.³ Az 1545. évi debreceni részleges országgyűlés pedig azt írta elő, hogy az urak és nemesek ekés jobbágyságai kézi puskát puskaporral és golyóval, a féltelkesek íjat, pajzsot és kardot tartsanak készen, hogy szükség esetén felkelhessenek.⁴ Ez a megalázott, szerfelett megterhelt jobbágyság természetesen kereste a menekülés útját. A rendeknek az 1514. évi törvényekben foglalt azt a kérelmét, hogy a király írjon a szomszédos országokba a határon kibujdosó jobbágyok be nem fogadása végett, később is többször megismételték a jobbágyság kivándorlását észlelő rendek.⁵ A jobbágyok megtartása azonban nem csupán a rendeknek volt az érdeke,

¹ Acsády, 229. l.

² 1526: 10. t.- c.

³ Ferdinánd király 1535. évi pozsonyi országgyűlésén kimondták, hogy a rendek megfelelően felfegyverezve tartsák jobbágyságuk ötöd részét. 1544-ben a sajószentpéteri részleges gyűlésen viszont azt határozták el, hogy szükség esetén minden jobbágyot hadba vezetnek. M. O. E. I. k. 570. l., II. k. 604. l.

⁴ M. O. E. II. k. 609. l.

⁵ 1514: 70, 1521: 62, 1522: 45. t.- c. — Grünberg, I. k. 11—12. l. közli, hogy a morvák 1625-ben követelték a Magyarországra szökött jobbágyok kiadását s hogy Magyarország és Szilézia között reciprocitás volt az átszökött jobbágyok kiszolgáltatására.

hanem érdeke volt a királynak is — egyformán az uralkodónak és a nagybirtokosnak. Amellett a királynak, akinek államháztartása állandóan súlyos nehézségekkel küzdött, elsőrangú érdeke volt az is, hogy a közterheket viselő s az ország védelmébe is bevont jobbágyság állapotát a királyi terhek viselésére alkalmasabbá tegye. A király megújuló kezdeményei mögött tehát, melyek a jobbágyszabadság helyreállítására irányultak, elsősorban az ország, illetőleg a koronája megtartásáért küzdő uralkodó jól felfogott érdekeit kell felismernünk. A király az igénybevehető anyagi forrásokat elsősorban a jobbágyságnál találhatta meg, érdeke volt tehát, hogy a jobbágy helyzetét elviselhetővé, illetőleg a maga érdekei szempontjából minél kiaknázhatóbbá tegye.

Jóllehet a király maga is birtokosa, sőt az ország egyik legnagyobb birtokosa, így maga is jobbágyok ura volt, annál inkább sürgethette a szabad költözködési jog helyreállítását, mert ez rá és az ország más nagybirtokosaira nem járt veszéllyel, vagy legalább is sokkal kevesebb veszéllyel járt, mint a nemességre, míg a másik oldalon egyenesen előnyökre számíthatott. A nagybirtok a jobbágy megtartásáért folyó küzdelemben hatalmi erejénél fogva mindig előnyösebb helyzetben volt, mint a nemesi birtok, mert a jobbágyok elszéledését a maga eszközeivel is megakadályozhatta. Arra sem volt utalva, hogy jobbágyságait a végső-kig kihasználja, mint a néhány jobbággyal gazdálkodó nemes ember, így jobbágyságainak emberibb életmódot tudott biztosítani, azok tehát nem voltak az elvándorlásra olyan mértékben késztetve, mint a kisbirtokos közvetlenül kihasznált és közvetlenül ellenőrzött jobbágyságai, akik függő viszonyukat nap mint nap érezhették életviszonyaikkban is. A kisebb birtokos tehát nemcsak nélkülözte jobbágyságait megtartására a hatalmi eszközöket, hanem súlyos versenybe került a nagybirtokkal, amely nem volt kényszerítve jobbágyságait végső kihasználására, így kedvezőbb feltételeket állíthatott a kisbirtokokkal szemben a jobbágynak. A nemességnek arra is vissza kellett emlékeznie, hogy a jobbágyszabadság utolsó szakaszában milyen leküzdhetetlen vonzóerőt gyakoroltak a jobbágyságra a városi kiváltsággal élő helységek, melyek pedig a nagybirtok rendszeréhez tartoztak.¹

¹ Szabó István i. m. (*Hanyatló jobbágyság*)

Végül az országgyűléseken gépiesen visszatérő panaszok és fenyegető törvények arról is tanúságot tesznek, hogy a hatalmasok: a bárók, főpapok és főurak nem riadtak vissza attól sem, hogy a gyengébbtől erőszakkal ragadják el maguknak a jobbágyot¹ s a megújuló törvényekből arra következtethetünk, hogy a ragadmányokkal szemben a kisebb erejű birtokos jóformán védtelen volt. Az ilyen ragadozások pedig különösen elharapóztak a közhatalomnak a mohácsi vészt követő bomlása idejében, amikor egész birtokfoglalások is előfordultak s a hatalmasok valósággal magánháborúba keveredtek egymással. Ilyen okok miatt a jobbágy szabaddá tétele tekintetében a nagybirtokosoknak és a nemeseknek nem volt azonos az érdekük: a hatalmas nagybirtokos nemcsak meg tudta tartani a maga jobbágyait, hanem másokét, a velük e tekintetben versenyképtelen és erőtlen nemesekét is magához fűzte.

Ennek az érdekösszeütközésnek napvilágra kellett jönnie, mihelyt a király a szabad költözési jog helyreállítását kívánta a rendektől. A nemeseket a röghözkötés óta eltelt évtizedek csak arról győzhették meg, hogy még a jobbágy ilyen kötött állapotában sem tudnak a nagybirtokokkal jobbágyaikért megküzdeni. Az országgyűléseknek szintén rendszeres visszatérő rendelkezései szólnak arról, hogy az erővel elvitt vagy egyébként elszökött jobbágyokat vissza kell adni² s a rendelkezések olykor kifejezetten is a hatalmasokat jelölik

¹ Hasonló jelenségek Oroszországban is a röghözkötődés idejében: a jobbágyokat a hatalmasabb úr elvezethette a kisebb birtoktól, tartozását is megfizethette, aminek a parasztközösségek és a kisbirtokosok ellenállni igyekeztek. Kliutschevskij, II. k. 341—342. 1607-ben azt állapították meg, hogy az ide-oda költözés sok zavargást, hamis panaszt és a gyengébbeknek a hatalmasok által való elnyomását idézte elő, ezért ekkor úgy rendelkeztek, hogy azoknak a jobbágyoknak, akik 1592-ben be voltak valahol írva, helyükön kell maradniok. Engelmann, 47. l. Az orosz jobbágyok teljes röghöz kötése és szolgai állapotra való sülyyedése ezután rohamosan haladt előre.

² Először az 1435 : 7. t.-c., ezután a század folyamán gyakran megismétlődik. A parasztlázadás után az 1556. évi törvényig a következő törvénycikkék írják elő az erőszakkal elvitt vagy szökött jobbágyok visszaadását: 1518 : 19, 23 ; 1519 : 19 ; 1521 : 61 ; 1522 : 58 ; 1523 : 52 ; 1525 : 10 ; 1530 : 13 (János király o-gy.-e) ; 1536. M. O. E. I. k. 578. l. ; 1542 : 2 ; 1543. gyulai részgyűlés M. O. E. II. k. 500. l. ; 1543 : 36 ; 1546 : 39 ; 1547 : 29 ; 1550 : 38 ; 1556 : 31. t.-c.

meg a visszatartásban vétkeseknek, sőt a királyt — a nagybirtokost — külön is felszólítják, hogy a birtokaira szökött vagy oda erőszakkal vitt jobbágyokat adja vissza.¹ A nagybirtokosok és a nemesek tehát nem érthettek egyet a jobbágy szabadságolása tekintetében. Ezen a ponton a jobbágyért már századok óta folyt köztük a küzdelem. A nemesség e küzdelemben a jobbágy minél szilárdabb megkötése mellett volt. Igyekezett a jobbágyterheket, melyeket a nagybirtokosok az ő rovására enyhítettek, egységesíteni s igyekezett minél hathatósabb szankciókkal tilalmazni a jobbágy erőszakos elvitelét, illetőleg a szökött jobbágy befogadását. Az előbbi törekvés hozta tulajdonképpen létre már 1351-ben a kilenced, a később legjellegzetesebbé lett földesúri adó szedéséről alkotott törvényt. Az országgyűlésen megjelent nemesség kérelmére, mint tudjuk, a király megerősítette a nemesi jogok palládiumaként tekintett aranybullát, a köznemesség körében is megvalósította a nemzeti örökösödést s kimondta a nemesi egyenlőséget, a nemesi szabadság egységét. A törvényeket kezdeményező köznemesség a földesúri kilencedben védő fegyvert óhajtott nyerni a jobbágyok vándorlási kedvével szemben, mely az a fekete vagy nagy halálnak az előző években végzett nagy aratása után a lakosság megfogyása következtében szerfelett megnövekedett. Ez elsősorban a nagybirtok felé terelte a földjéről elszakadó jobbágynépet. Az 1351. évi törvények egy másik cikkelyében, mely tiltotta mások jobbágyainak régi tetteikért való megtámadását,² a nemességnek szintén az a törekvése jut kifejezésre, hogy a hatalmas urakkal szemben megerősítse a maga jobbágyaihoz való jogát. A mások jobbágyainak régi bűneikért való megtámadására ugyanis csak a pallosjog vagy szabad ispánság nyújtott alapot, viszont ezt a jogot elsősorban a hatalmas nagybirtokosok szerezték meg. A XV. század folyamán a jobbágyköltözködésnek fokozódó kötelmeiről alkotott törvények szintén a köznemesség akaratából születtek meg, együtt a hatalmasok jobbágyszöktetéseit és általában a jobbágyszökéseket tilalmazókkal, ezek is és azok is a kisbirtokosi jobbágyállomány védelmét tartva szem előtt. Ez a köznemési törekvés

¹ 1523 : 52 ; 1525 : 10. t.- c.

² Szabó István: *Az 1351. évi 18. törvénycikk* (Szentpétery-Imre Emlékkönyv Budapest, 1493 818) — 439. l.

nyomta rá a bélyegét a bosszúálló 1514. évi törvényekre is, melyek — mint láttuk — gyakran kifejezetten is úgy rendelkeznek a hatalmasokról, mintha ezek a törvény alkotói között nem is foglaltak volna helyet. A valóságban valóban úgy folytak le ez országgyűlések, hogy az országgyűlés tárgyalásait bevezető királyi propozíciókat a köznemesség táblája vette tárgyalás alá s a bárói tanács utóda, a főrendi tábla s azután maga a király a nemesi táblának a királyi előterjesztésekre adott válaszát és új kívánalmait már megszövegezve vette át. A törvény azután rendesen úgy született meg, hogy a törvénycikkek szövegéül az elfogadott királyi propozícióknak s a nemesi tábla felterjesztésének szövegét illesztették be artikulusként, legtöbbször csaknem szó szerint. Így kerülnek be a törvények közé a költözködés körül forgó törvénycikkek is, világos hangsúlyt adva a nemesség érdekeinek és sokszor magukat a hatalmasokat is velük szemben álló ellenfélként jelölve meg. Az ellentét világos: a nagybirtok hatalmi eszközeivel rendelkező király és főurak nem féltik jobbágaikat a költözködés jogának ilyen vagy olyan mérvű vagy éppen teljes helyreállításától sem, viszont a nemesség attól tart, hogy jobbágiai még inkább elvándorolnak a nagybirtok biztosabb szárnyai alá, ahol a jobbágnak egyéni sorsa sem viseli magán annyira a közvetlen személyes függés bélyegét. Amellett pedig a nemességnek a vonzó erő mellett tartani kell a főúr gátlástalanná fajulható erőszakos jobbágyszerzéseitől is. Nem valami keményebb szív és gyötrőbb hajlam állította a nemességet a jobbágyszabadság megtagadásakor a királlyal és a főurakkal szembe, hanem pusztán a jobbágynak — anyagi boldogulása alapjának — megtartása: meztelen érdek.

A kisbirtokos nemesség csak így magyarázható érdekeinek világosan ad kifejezést mindjárt az 1546. évi országgyűlés, melyen a nemesek azzal halasztották el a költözködési jognak a király által javasolt visszaállítását, hogy ők és jobbágaik a hatalmasoktól el vannak nyomva, a hatalmasok elragadják tőlük jobbágaikat vagy ezeket más eszközökkel kényszerítik a hozzájuk való költözésre s ha a költözködési jogot is megadják, akkor jobbágaiktól rövid idő alatt teljesen meg fognak fosztatni.¹ A nagybirtok és

¹ „Nobiles et coloni eorum usque adeo a potentioribus oppressi, ut coloni ipsi in dies singulos tum violenter abducentur, tum vero

a nemesi birtok érdekköszűtközése nyomán támadt két ellentétes állásfoglalásnak pedig az 1550. évi országgyűlésen maradt fenn az emléke: a főpapok és némely főurak készek voltak a jobbágyszabadságnak minden feltétel nélkül való visszaállítására, de a többség, t. i. a nemesi közönség erre nem volt hajlandó.¹ Így öröklődik a két ellentétes érdek malomkövei között az egyik legfontosabb jobbágyjog, a szabad helyváltoztatás joga s a nemesség végül sem hajlandó ezt a szabadságot másként, csak erősen korlátozó fenntartásokkal megadni. Törekvése ezek tekintetében egyrészt arra irányult, hogy a jobbágy elköltözését feltételekhez kösse s az egész jobbágylicenciálás kérdését a maga közhatalmi fóruma, a vármegye ellenőrzése, sőt közvetlen irányítása alá helyezze, másrészt pedig arra, hogy újabb és hatásosabb biztosítékok rendszerét építse ki a hatalmasok jobbágyszerző lehetőségeivel és túlkapásaival szemben. Úgy látszott, hogy az évtizedes vitatkozás után ez a rendszer ki is épült az 1556. évi törvényekben. Félszázadig ezután ugyanis az 1556. évi törvények megújításán kívül a törvényekben nem szerepel a jobbágyok költözködésének az ügye. Amikor azonban 1608-ban újból megjelenik a kérdés az országgyűlésen, meglepetéssel láthatjuk, hogy a törvény elvi boltozata alatt az elmúlt idő alatt is továbbforrt a kérdés s ennek folyamán a jobbágylicenciáció az előírt formák között sem valósult meg, sőt még inkább elsorvadt, jelezve, hogy törvények előírásai nem szabhatják meg a társadalom tényleges erőinek érvényesülését. Az 1608. évi törvények ugyanis kimondták, hogy azok a megyék, melyekben szokásban van a jobbágyok költözködése, maradjanak ezután is abban, azok a megyék pedig, amelyek azzal élni nem akarnak, maguk hozhatnak erre nézve szabályokat.² Míg egyrészt tehát azt állapít-

omni oppressionum genere affecti ad bona pontentiorum commigrare demum cogantur, atque permissa colonis licentia commigrandi nobiles brevi tempore subditis penitus privarentur...» M. O. E. III. k. 55. l.

¹ »tametsi dominis prelati ac nonnullis etiam ex dominibus baronibus probabatur migrationem colonorum liberam ubique relinquendam esse, nulla conditione interposita, cum tamen in contrariam sententiam pluribus suffragiis itum esset, ut videlicet conditionibus quibusdam interiectis migratio libera non relinquatur, tandem communibus votis sit est conclusum.

² 1608: 12. post cor.

hatjuk meg, hogy az 1556. évi törvények után is egyes megyék a röghözkötöttség rendszerét tartották fenn, másrészt azt kell tudomásul vennünk, hogy 1608-tól kezdve a jobbágyköltözködés szabályozása a megyék hatáskörébe utaltatott. Ez már tartós megoldás volt: egy évszázadnál több idő is elmúlt, míg a jobbágyköltözködés kérdése — még mindig a röghöz kötöttségnek feloldása nélkül — ismét szóba került.

IV.

A jobbágy költözködését szabályozó 1556. évi törvények, melyeket a rendek évtizedes kísérletek után, ezek tanulságait értékelve, érezhetően azzal az igénnyel hoztak, hogy a kérdés megnyugtató és tartós rendezésének a módját megtalálták, valójában nem elégíthette ki a különböző érdekeket, mert ezek mögött az erőviszonyok és hatalmi törekvések megmásíthatatlan különbségei álltak. A rendi törvények, melyek a különféle rendi rétegek érdekeinek közös nevezőre hozásával vagy legalább is az egyes rendi rétegek érdekeinek a többiek részéről való elismerésével születnek meg, a valóságban az élet mindennapi gyakorlatában állják ki a próbát. Azt, hogy a kiegyenlítő törekvés az életben tud-e érvényesülni, csak maga az élet fogja igazolni. Már az eddigi tárgyalásokból is nyilvánvaló volt, hogy a jobbágyszabadság nagyfontosságú gyakorlati kérdésében a jobbágy felett uralmat gyakorló birtokosok érdekei nem azonosak. A nagy- és kisbirtok álláspontjának összehasonlítása mellett a kérdés megoldása vagy legalább is annak súlya azonban a valóságban minden birtokosnak a saját érdeke szempontjából másként jelentkezett. A rendi és egyéni érdekek mellett külön formálódott meg a királyi hatalom állásfoglalása is, elsősorban a maga kormányzati érdekeinek és anyagi szükségleteinek megfelelően. A királyi kamara, a királyi háztartás érdekeinek éber ápolója az 1556 után először összeülésre készülő országgyűlés előtt mindjárt 1557-ben ismét felvetni kívánta a jobbágyköltözködés ügyét. A király az országgyűlés elé terjesztendő kívánságaira nézve gyakran, utóbb rendszeresen meghallgatta a pénzügyi kormányzat feladatait ellátó kamarát. Most, 1557-ben a kamara — előrebocsátva, hogy nem illetékes a jobbágyemigrá-

ció ügyében a királynak javaslatot tenni, mégis mivel azt látja, hogy az idevonatkozólag hozott törvényeket nem tartják meg s ezáltal maguk ellen hívják Isten bosszúságát — szükségesnek látta, hogy a király a szegény jobbágyság megsegítésére, vagyis a jobbágyság költözésére nézve hozott törvények erős megtartására intse a rendeket.¹ A kamara javaslata nem került a királyi előterjesztések szövegébe, a király tehát most nem vállalta a kezdeményezést, a jobbágyság mégis felvetődött az országgyűlésen. A rendek ugyanis a király előterjesztéseivel szemben, amelyek az országtól a hadviselés érdekében újabb áldozatot kívántak, szemrehányást tettek Ferdinánd királynak az országra szakadt nyomorúság, különösen is a király katonáinak az ország lakosságát, a szegény jobbágyságot sújtó erőszakoskodásai és elnyomása miatt. A király azt válaszolta a rendeknek, hogy az nem csodálni való, ha a katonák olykor kárt is okoznak a jobbágyságoknak, egyben pedig szemükre vetette, hogy a jobbágyság olykor védtelenek saját földesuraikkal szemben is, a jobbágyságot ugyanis uraik zaklatják és nyomják el súlyosan, holott a jobbágyságot éppen uraik tartoznának megvédeni. A vita igen éles hangon folyt s a rendek a királynak azt válaszolták, hogy a jobbágyság felett való uralmuknak törvényes, a király által is megerősített módja van s ha a jobbágyságot elnyomják, a jobbágyság módja van más jószágára elmenni, de az urak számára szolgáló jogos szolgálmányoktól őket nem lehet megfosztani.² A vitából most nem szűrődött le törvéncikk, de a király egy évtized múlva, 1566-ban tanácsosait az országgyűlés elé kerülő királyi előterjesztések felől megkérdezve, ezek szükségesnek látták, hogy a király felszólítsa a rendeket: könnyítsenek a túrhetetlen terheken, melyeket uraik nem is régóta kezdenek a szegény jobbágyságra vetni. A tanácsosok javaslata most a király előterjesztéseibe került. A rendek választ nem ismerjük, de a király nevében Károly főherceg által adott válaszból megállapíthatjuk, hogy a rendek az 1556. évi törvények megújítását javasolták. A király a maga részéről hozzájárult a rendek javaslatához s kifejezte tetszését a felett, hogy a »libera migratio«-t akadályozó földesurral

¹ M. O. E. IV. k. 45. l.

² M. O. E. IV. k. 58, 64. l.

szemben a rendek eljárni kívánnak.¹ Így született meg a megújító törvénycikk.² A törvénycikk megállapítja, hogy több úr és nemes a szabad költözködéssel kapcsolatos rendelkezéseket nem tartja meg, sőt a szabad költözködést minden módon akadályozza, kéri a rendek ezért a királyt, hogy a törvényeket tartassa meg és a törvény megsértőit személyválogatás nélkül büntesse meg. Úgy látszik azonban, hogy a törvénynek a megújítás sem tudott tényleges és általános érvényt szerezni. Néhány év múlva, 1572-ben ugyanis ismét az országgyűlés előtt látjuk szerepelni a kérdést. Most azonban megfordult a kocka s a rendek azok, akik a kérdést az országgyűlés tárgyalásaiba bekapcsolják. Feliratukban leszögezik, hogy a szabad költözködés ügyét az 1556. évi törvények szerint előírt állapotban kívánják hagyni, éppen ezért érvénytelennek jelentenek ki minden azzal ellenkező határozatot, melyet némely megyék a szabad költözködéssel nézve hoztak. Kérték egyúttal, hogy a király is tartassa meg a törvényt a maga jószágain. A rendek kezdeményezését valószínűleg éppen ez a kérelem magyarázza meg: a királyi nagybirtok kezdettől fogva megnyilatkozó és a multban is többször panaszt előnyös helyzete a kisebb birtokosok jobbágymegtartó törekvéseivel szemben. A király hozzájárult a rendi felterjesztéshez.³ azonban most a kezdeményből éppen úgy nem született törvény, mint az ugyanez év őszén tartott másik országgyűlésen sem, amelyen a rendek megismételték kérelmüket s ahhoz a király ezúttal is hozzájárult.⁴ Csaknem negyedszázados szünet után 1596-ban jutott hozzá az 1556. évi törvény a különben igen kétes értékű újabb megerősítéshez. Ekkor mintegy mellékesen, a szlavóniai menekült jobbágyok ügye kapcsán. A törvény ugyanis a rendek kérelmére kimondta, hogy a török elől Szlavóniából magyar területre menekült jobbágyokat az országnak most már békésebb állapotában a főurak, akik befogadták őket, engedjék vissza az 1556. évi törvények rendelkezései szerint s hasonlóan — mondta a törvény — a jobbágyok költözése legyen mindenütt szabad, mint előbb

¹ M. O. E. V. k. 25, 40, 47. l.

² 1566: 27. t.- c.

³ M. O. E. V. k. 353, 386. l.

⁴ M. O. E. V. k. 443, 457. l.

is volt és tartassanak meg az e felől hozott régi constitutiók.¹

Jóllehet a jobbágyköltözködésnek 1556-ban megállapított rendje változatlanul érvényben volt, ezek az országgyűlés színe elé vitt kezdeményezések és az ott lefolyt viták arról tanuskodnak, hogy a jobbágyköltözés kérdése a törvénytárban mutatkozó látszólagos nyugalma ellenére sem jutott az 1556. évi rendelkezéssel nyugvó állapotba. Az országgyűléseken kölcsönös szemrehányások hangzanak el a király és a rendek részéről egymással szemben: ki a jobbágyok elnyomója, ki nem tartja meg a szabad költözködésről hozott rendelkezéseket? A tárgyalásokat ismerve nem lehet számunkra meglepetés az 1608. évi 13. törvénycikknek az a tudósítása sem, hogy egyes megyék mit sem tudnak a jobbágyok szabad költözködéséről. A rendek ugyanis már az 1572. évi országgyűlésen szóba hozták, hogy egyes megyék a szabad költözködésre nézve az 1556. évi törvénnyel ellentétes határozatokat hoztak. A megyék statútumai között az 1556-tól 1608-ig terjedő időközben néhány megye részéről valóban találunk határozottan megformáltan is ilyen állásfoglalást. Zala megye mindjárt 1558-ban, alig két évvel a jobbágyköltözködés törvényes rendezése után egyszerűen megszüntette a szabad költözködést. Mivel a megye urai és nemesei azt látják, — mondja a megye statútuma — hogy a jobbágyok költözködése körül sok baj, gyűlölség, civakodás, versengés, a jövőre nézve pedig veszedelem támadt mind az urakra és nemesekre, mind a jobbágyokra nézve, ezért a jobbágyok elköltözködését és szabaddá tételét a jövőre teljesen megszüntetik, kivéve azokat a jobbágyokat, akik már szabaddá tettek és akiknek ilyen ügyei már bíróság előtt vannak. A nagybirtokban és kisenemességben egyaránt bővelkedő megye két évtized múlva azonban megsokalta az általa törvényrontóan kimondott teljes kötöttséget. Az urak, mágnások és birtokos nemesek — állapította ugyanis meg a megye — parasztjaikat úgy szokták kezelni, mint az oktalan állatokat és a rabokat és ezáltal bizonyosan kihívják az Úristen haragját, ezért egyértelemmel megengedik bizonyos időre — »usque ad certum temporis spatium« — a szabad költözködést, megtartva

¹ 1596: 36. t.-c.

azonban a törvény szerint megtartandókat. A »bizonyos idő« igen rövid ideig tartott. A megye már a következő évben okot talált a kérdés elővételére. Előbb, a nyári munkák kellős közepében, még csak a törvény megtartását követelték a házaikból elköltözni óhajtó jobbágyoktól, de a határozatukhoz fűzött indokolás — a költözködésre szabadságot nyert jobbágyok telke üresen szokott maradni — kifejezte, hogy a visszaállított szabad költözködés körül bajok vannak. Az ősz folyamán meg is szüntették újból és teljesen azt, de most azzal indokolva, hogy sok elköltözködő jobbágyot a törökök elragadtak, tehát a jobbágyok veszedelmeiről tanácskozniok kellett.¹ A megyében, melynek állásfoglalásai legjobban kifejezik, hogy a jobbágyszabadság kérdése az 1556. évi törvényes rendezés után is ide-odahullámozott, ezután nem foglalkoztak a transmigratio ügyével, a megye tehát nyilvánvalóan azok közé tartozott, amelyek az 1608. évi törvény szerint nem ismerték a jobbágyoknak az 1556. évi törvényekben megszavazott viszonylagos költözködési szabadságát. Ung megye már 1555-ben, tehát az 1556. évi törvények meghozatala előtt kimondta, hogy a »communitas« — a megye nemesi közönsége — a jobbágyok költözködését egy lélekkel és egyhangúlag letette² s annak, hogy a következő évben hozott országos törvények változtattak volna a megye álláspontján, nincsen semmi nyoma. Abaúj megye is félretette a törvényt 1579-ben. A jobbágyköltözködést jogtalanságokat szülő gyűlöletes ürügynek bélyegezte meg s az »egész megye« szavazatával letette azt, kivéve — úgy mond — a szökött jobbágyokat, akiket a törvénycikkék szerint vissza lehet perelni és vinni uraiknak. A megye tehát annyira megmerevítette a jobbágyok mozgását, hogy szükségesnek tartotta a szökött jobbágyok visszaszerzésének jogát biztosítani, különös ellenmondással csupán ennyit ismerve el a jobbágy költözködéséből. Azonban a megye szigora hamar feloldódott, már két év múlva minden megjegyzés nélkül újból megengedte a jobbágyok költözködését.³ Végül Torna megye statutumát ismerjük még ebből az idő-

¹ Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye.* (Corpus Statuturum, a továbbiakban: Corp. Stat.) V. l. k. 12, 35, 37, 38. l.

² U. ott II. l. k. 1. l.

³ U. ott 40, 43. l.

ből a költözködéssel szemben: a megye 1607-ben a nemes urak »universitas«-ának hasznára kimondta, hogy ha a jobbágyság ezután egyik helyről a másikra akarnának költözni, azt nem tehetik, csak akkor, ha földesuraikkal szemben igaz és törvényes okokat mutatnak fel, egyébként azonban semmi módon el nem költözhetnek, »miként kitűnik ez Ferdinánd király 1550. évi decretumának 37. cikkelyéből.«¹ Láttuk, hogy ez a törvénycikk a jobbágypanasz igazolásának az elköltözést egyenesen megbénító körülményes eljárását írta elő. A megye tehát most ezt a törvényt veszi alkalmazásba, holott ezt a törvényt az 1556. évi rendelkezések, melyeket éppen a korábbiak felváltására hoztak, hatályon kívül helyezte. Aligha tételezhető fel, hogy a megye az 1550. után hozott törvényes rendelkezéseket nem ismerve, jóhiszeműen járt volna el.

Valószínű, hogy ezekkel a megyékkel nem merült ki a költözködést e törvényes rendelkezésekkel szemben megtagadó megyék sora. A megyék közül soknak a jegyzőkönyve egyáltalában hiányzik a XVI. századból,² statútumaik ebből a korból tehát meg sem találhatók. Azt is fel lehet azonban tennünk, hogy a röghözkötöttség gyakorlatát a megyék jegyzőkönyvbe iktatott statútumok nélkül is bevezethették, úgy is tehát, hogy állásfoglalásaik a statútumaikban kifejezésre jutottak volna s így azok nyoma korunkra maradt volna.³ Azonban az 1608. évi törvény rendelkezéséből azt is megállapíthatjuk, hogy voltak olyan megyék is, melyek az 1556-ban körülírt és alaposan csökkentett szabad költözködés rendszeréhez tartották magukat. A szabad költözködést lerontó megyék földrajzi elhelyezkedése mégis megengedi azt a megállapítást, hogy a költözködés megtagadása nem volt helyi jelenség vagy akár tájjelenség sem, hiszen az említett négy megyében az országnak 2—3 nagyobb tájvidéke van képviselve. Valószínű, hogy ha módunk lenne az 1556. évi törvények alkalmazása, illetőleg lerontása szempontjából az ország megyéit osztályoznunk,

¹ U. ott V. r. k. 35. l.

² Föglein Antal: *A vármegyei jegyzőkönyv*. Levéltári közlemények 1938. 142—167. l.

³ Arra sincs biztosítékunk, hogy a fennmaradt statútumokat a Corp. Stat. nagybecsű kiadványa, melyből merítjük idevonatkozólag adatainkat, hiánytalanul közreadta-e.

minden tájtényező szerepe nélkül egészen tarka képet kapnánk, kifejezve, hogy tulajdonképpen a helyi nemesség magatartásán és talán politikai vezetésén mult, hogy a megye e tekintetben ilyen vagy olyan szabályokat óhajtott követni. A feltehetően tarkán adódó kép egyúttal azt is kifejezné, hogy a jobbágyszabadság kérdésére nézve az ország nemességének a közvéleménye ezekben az évtizedekben ugyan helyenként eltérő, de az alkalom szerint egy-egy helyen is hullámmzó, végleges állásfoglalásra nem jutó volt.

Ha magyarázatot óhajtunk keresni arra a különös jelenségre, hogy megyék egyszerűen túlteszik magukat az országgyűlés által alkotott és a király által szentesített törvényen, elsősorban a nemesi megye önkormányzatának éppen ebben az időben végbemenő kiteljesedését, másrészt a törvénnyel dacoló társadalmi szemlélet erejét kell szemügyre vennünk. A nemesi megye — mint tudjuk — a XIII. században, az akkor lefolyt nagy társadalmi átalakulás következményeként indult kibontakozásnak. Magának a megyei önkormányzatnak a kifejlődése hosszú idő, századok munkája volt. A XIII—XIV. századokban a megye szervezetében az önkormányzat elemei tulajdonképpen csak a szolgabírák voltak, akiknek tevékenysége a király által a vármegye élére kinevezett főispán és általa állított alispán oldala mellett folyt le. A megye vezetése alapján tehát királyi tisztviselők kezében volt s ennek megfelelően erősen fogyatékos a megyei önkormányzat is. Az alispán, aki a távollévő főispán helyett a megye igazgatását idővel egyre nagyobb hatáskörrel vette a kezébe, nem a megyék embere volt tehát, hanem a főispán által alkalmazott, vele magánjogi viszonyban levő familiáris tisztviselő, akinek alkalmaztatása is magánjogi egyezségeen alapult. A megyei önkormányzatnak nagyobb teret csak Mátyás nemesi politikája nyitott. A király tudatosan segítette elő a nemesség rendi érvényesülését s ez a politika a megyei önkormányzatot is nagy lépésekkel vitte előbbre. Az 1486. évi törvények kimondták, hogy az alispán, tehát a megye tényleges vezetője csak megyebeli nemes lehet, még pedig a tehetősebbek közül s hogy az alispánnak a megye közgyűlése előtt esküt kell tennie. Ugyancsak kimondták, hogy a megye bírósága illetékes bíró a nagyobb súlyú bűnügyekben, tehát a birtokfoglalók, hatalmaskodók, gyujtogatók és más gonosztevők

üldözésére és ítéletére nézve is s egyúttal örök időkre megszüntették az ilyen ügyekre is hivatott nádori »generalis congregatio«-knak már hosszabb idő óta hanyatló intézményét. Hangsúlyozta a törvény, hogy a megyei bíróság illetékesége alól nincs kivétel, annak tehát a megyében birtokos legnagyobbak is alája tartoznak. Míg ezek a rendelkezések egyrészt rendkívül megnövelték a megyei hatóság súlyát, másrészt megindították a megyei alispánnak a magánjogi kapcsolatból való kibontakozását. Valóban, még ebben az időben mindjárt találunk arra is példát, hogy az alispán megválasztásában részt vett a megye nemesi közönsége is. Egyébként azonban a törvény önmagában is alkalmas volt e tekintetben a megyei nemesség befolyását valamennyire érvényesüléshez segíteni, amikor a főispántól »megyebeli« jó birtokos nemes állítását írta elő, hiszen ezt a megyei birtokos nemességet a családi és vagyoni érdekek sokszoros szálai fűzték össze. Az alispán megbízatásában még nagyobb szóhoz juttatta a megyei nemességet, a központi hatalom képviselőjével, a főispánnal szemben az 1504. évi országgyűlés, mely előírta, hogy a főispán csak olyan nemest tehet alispánjává, akivel szemben a megyebeli nemesség nem emelt kifogást. Ez a törvény már határozottan vezet az alispáni tisztségeknek választás útján való betöltése, a megyei önkormányzat kiteljesedésének e legfontosabb állomása felé. Erre az állomásra a megyei önkormányzat 1548-ban el is érkezett. A törvény ugyanis kimondta, hogy az alispánok nem csupán a főispán, hanem az egész megye beleegyezésével választassanak és rögtön — tehát a megye színe előtt — tegyenek esküt, különben ítéletüknek senki se engedelmeskedjék. Az alispán megválasztása ugyan most sem lett egyedül a megyei nemesség jogává, mert a törvény a főispánnak a jelölési vagy fordítva, a megyei nemesség által jelöltek közül való választási joggal egyértelmű közreműködést biztosított, a valóságban a megyebeli nemesség mégis törvényesen érvényesíthette már akaratát a megyei igazgatás vezető tisztviselőjének, a megyei bíróság elnökének, az alispánnak az állításában. Ez a jog az életben annál nagyobb jelentőségű volt, mert egy időben vele a megyei önkormányzatnak egyéb feltételei is kiépültek. A megyének azt a jogát, hogy a maga területére nézve jogszabályokat alkothat, már Werbőczy nagy hangsúllyal kifejtette, 1545-

ben pedig törvény mondta ki, hogy a megye ispánja és alispánjai nem tartoznak engedelmeskedni a király és a királyi helytartó rendeleteinek, melyeket a király vagy helytartója a jószágok visszaadása ügyében törvények megsértésével bocsátanak ki. Ezzel a megye tulajdonképpen — legalább is az említett ügyekre nézve — arra kapott jogot, hogy a törvényesség szempontjából mintegy ellenőrizze a királyi és központi hatalom működését. Más törvények a megyének arra adtak jogot, hogy a királyi adó beszédésére kiküldött dicátorok mellé megyei nemest állítsanak ellenőrként s hogy a bírságok behajtásához az ispán igénybe veheti az országos főkapitányok katonai segítségét. Külön megyei adót már a XV. század vége óta törvény alapján szedhettek a megyék s egyre fokozódott szerepük az ország katonai védelme szempontjából is.¹ Mindez a törvényadta jog a valóságban sokkal több is volt akkor, amikor az ország állandó hadiállapota miatt országszerte nagy volt a zűrzavar s a központi hatalom tekintélye lehanyatlott. Így jutott hozzá a megyebeli nemesség az önigazgatásnak jóformán a teljességéhez, időbelileg körülbelül párhuzamosan akkor, amikor a jobbágság költözködési jogának megadásáról, illetőleg megvonásáról vagy korlátozásáról folytak az országgyűlésen a tárgyalások és jelentek meg egymást gyorsan lerontó törvények. A megyei önkormányzat önállósult a központi hatalommal szemben, egyúttal pedig az önkormányzatot kezében tartó közép- és kisbirtokos nemesség politikai súlyra tett szert a nagybirtok hatalmával szemben is, bár ez a súly a valóságban a nagybirtok tényleges hatalmával szemben ezután is sokszor tehetetlen volt. A nemesség ezután már mindenesetre politikai eszközökkel rendelkezett azzal a nagybirtokos réteggel szemben, amelytől jobbágyait féltethette a jobbágyért szüntelenül folyó és reánézve hátrányos küzdelemben. A jobbágy sorsának romlásában, amely az 1514. évi nagy válság után bekövetkezett, az egyik tényező így a vármegye hatalmának párhuzamos kifejlődése lett s csak e fejlődéssel érthetjük meg a megyéknek a jobbágság ügyében hozott törvényekkel dacoló határozatait.

¹ V. ö. Osváth Gyula: *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig* (Budapest, 1913); Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában* (Kny. a Mátýás-Emlékkönyvből, Budapest, 1940.)

Az érdek mögött azonban, amely az önállósuló vármegyei hatalom birtokosait a jobbágy örökös kötelékének enyhítésére szolgáló törekvésekkel és végül országos törvényekkel szembeállította, észre kell vennünk egy egész társadalmi szemlélet sugalló erejét is. Ezt a szemléletet az 1514. évi bosszúállás indította el pályáján s ha utóbb az országgyűlések tárgyalásaiban és végzéseiben az örökös köteléknek megszövegezett rendszere át is formálódott, ezekkel szemben Werbőczy tételei, melyek mind nagyobb tekintélyre emelkedtek, azt hirdették, hogy a jobbágy örökre elvesztette a szabad költözködéshez való jogát. Igaz, hogy Werbőczy a megyék statutumalkotási jogának megállapításánál azt is leszögezte, hogy a megyék jogszabályai, mint particuláris jogforrások, nem állhatnak ellentétben az országos törvényekkel, de ezek a törvények az 1540/50-es években szinte évenként átalakultak, nem nagy hasznára az idevonatkozólag így vagy úgy rendelkező törvények tekintélyének, mely a Hármaskönyvben kifejeződő szemlélet felett így nehezen vehetett erőt. Ebben a szemléletben, mint láttuk, a nemesség és a jobbágyság között hatalmas szakadék nyílt meg s ez a szakadék később sem szűkült, hanem inkább szélesbült. E szemléletben a jobbágyság kiszolgáltatott volt urainak, az ellene támasztott felkelés jogcímével. A nemességben végül is kiváltságos helyzete felsőbbbbséges, a jobbágyságban letaszíttottsága és küzdelmes sorsa alárendelt társadalmi öntudatot fejlesztett ki. Ez a szemlélet a rendi megoszlásnak és a jobbágyság alattvalóságának hovatovább ősi eredetet tulajdonított és a társadalom szélesebb köreit is áthatotta. Kolozsvár város 1603. évi statutumában úgy nyilatkozott, hogy a »régí szent királyok, akik az országot három részre osztották, tudniillik nemességben, parasztságban és városi rendekben, mindeniket különkülön törvényekkel úgy rekesztették el egymástól, hogy semmi elegyedés ne lenne.«¹ Az ősi eredet tudatához társult az elrendeltetés érzete: Forgách Miklós kassai főkapitány azt mondta, hogy a jobbágysors Isten törvénye, ő rendelte a jobbágyok alacsony állapotját.² Ez a Gondviseléstől származtatott felsőbbbbséges uralkodó helyzet az-

¹ Corp. Stat. I. k. 262. l.

² Acsády, 247. l.

után a szemléletet olyan szélső pontokra is elragadta, amelyeken az úr és a jobbágy viszonyában már a tárgyi igazság sem jelenhetett meg méltóképpen másként, csak a nemes oldalán. A rendek egyik törvényükben egyenesen kijelentették, hogy a nemes emberhez méltatlan, hogy a földesúrtól, szolgabírótól és esküdtektől elítélt jobbágyságok a megyén más ítélethez jutva, a jobbágyságok így mintegy maguk személyében perlekedhetnek a győztes nemesi féllal¹. Ez az áthidalhatatlannak érzett magasabbra rendeltettség áthajtotta az ellenreformáció korának vitáit is, melyek a XVII. század első felében elsősorban a jobbágy szabad vallásgyakorlata körül folytak. A kegyúri joghoz a maga érdekében ragaszkodó katolikus álláspont sűrűn idézte Werbőczy híres tételét arról, hogy a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén egyéb joga nincsen, nincsen tehát az ura fundusán épített templomhoz sem. E hosszadalmas vitázás folyamán Esterházy Miklós nádor az egyik országgyűlésen azzal szegült a protestáns rendeknek az elvett templomok ügyében megyei bizottságok kiküldését kívánó javaslatával szembe, hogy »eddig morgó társunk volt a jobbágy, de ezután pörös urunk lenne«, a nemes vármegyék pedig köteles szolgák lennének a földesurak ellen.² Az ilyen fenyegetés a jobbágyságot valami süllyedett erkölcsi állapotnak tekintő nemesi közfelfogásra nem téveszthette el a hatását.

Ez az alábukott társadalmi réteg az élet anyagi vonatkozásaiban is érezhette, hogy a szolgálat viszonyán túl valami egyéb teher, a hátrányos megkülönböztetésre egyéb ok is nehezedik vállaira. Ebben a korban gyakran ismétlődnek a parasztok fegyverviselését és vadászását tilalmazó parancsnok.³ A fegyverviselés tilalma az 1514. évi parasztlázadás észszerű következménye volt, de utóbb már a parasztmegmozdulás veszedelme mellett mintegy társadalmi súlytalanságot is kifejezett. Ebben a korban mégis gyakran kényszerültek a rendek arra, hogy a harctérre vált Magyarországon a parasztok fegyveres segítségére támaszkodjanak. Bars megye 1630-ban egyenesen előírta, hogy minden paraszt

¹ 1635: 17. t.- c.

² L. a szerzőnek »A jobbágy vallásügye 1608—1647. c. tanulmányát a kötetben.

³ Corp. Stat. II. 1. k. 68, 185—186. l.

köteles magának fegyvert, puskát és szablyát beszerezni,¹ viszont a következő évben lezajlott Császár Péter-féle tiszántúli parasztmozgalom hatása alatt 1632-ben a tiszántúli megyék minden fegyvert elszedtek a parasztoktól, akiknek meg kellett arra is esküdniök, hogy uraik ellen nem kelnek fel, az ilyen szándékú embert feljelentik s a maguk fegyvereit uraik kezébe szolgáltatják.² Ha azonban a fegyverviselés és vadászat tilalmának voltak érthető gyakorlati indokai is, sok egyéb tilalom nem fejezett ki mást, csak társadalmi alsóbbrendűséget. Szabolcs megye 1669-ben a »törészség« — a törrel való vadfogás — mellett eltiltotta — kifejezetten a parasztembert — a dohányszívástól,³ más megyék a parasztoknak a nemesség megyei közgyűlésén hallgatóságként való megjelenését sérelmezték,⁴ Moson megye pedig 1670-ben azt tette statutumába, hogy vakmerő parasztok gyakran kevés teherrel vagy teher nélkül makacságból nem akarnak a nemeseknek az útból kitérni s a köteles tiszteletet megadni, azért az ilyeneket a nemesek a jövőben szabadon megverhetik s az alispánnak a miatta bepanaszolt nemes ellen nem kell eljárnia.⁵ Az északkeleti részen fekvő megyék viszont a a parasztok urias ruhaviseletét tiltották el. Ung megye 1666-ban kimondta, hogy a parasztember jele a bocskor vagy a szekernye s asszonyaik sem viselhetnek karmazsin vagy kordováncsizmát vagy egyáltalában csizmaszárat, hanem a régi mód szerint csak vargasarut.⁶ Máramaros megye 1696-ban hozott hasonló rendelkezést. Nagy kárával tapasztalja a nemes vármegye — írták a statutumba — a parasztembereknek alkalmatlan magokviseletét, ezért megsabták, hogy a parasztember semmimű posztóköntöst viselni ne merészeljen, se csizmát, ezeket el kell venni tőlük és csak sarut hordhatnak csizma helyett, a szolgálóknak pedig a rásaköntöst és a fátyolt is le kellett tenniök.⁷ Az ilyen tilalmak rendszere mögött működő társadalmi szemléletben születhetett meg az olyan földesúri utasítás, mint Kapi Zsigmondé 1620-ban, aki a

¹ U. ott IV. 1. k. 163. l.

² U. ott III. k. 69—71. l.

³ U. ott 155. l.

⁴ U. ott II. 1. k. 312, III. k. 226. l.

⁵ U. ott V. 1. k. 176. l.

⁶ Tört. Tár 1894. 555—556. l.

⁷ Corp. Stat. III. k. 228—229. l.

jobbágyságtól járó szolgáltatások beszedésére utasítva tisztjeit, arra is utasította őket, hogy parancsát olvassák fel egynéhányszor »a szófogadatlan koszosfejű jobbágyság előtt, hogy elhagyván a régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, ostoba, emberi természet ellen való megrögzött gonosz természetöket«, szavait fejek vesztése terhe alatt fogadják meg.¹

Nem volna helyén való, ha ezt az embertelen megnyilatkozást az összes földbirtokosok megnyilatkozásaként tekintenénk vagy ha a fenti tilalmakat az összes megyékre vonatkoztatnánk. De ha szórványos jelenséggént fogjuk is fel azokat, arra így is alkalmasak, hogy rámutassanak a jobbágyságról eltorzultan kialakuló szemléletre. Nyilvánvaló, hogy a jobbágyság az 1514. évi törvényeknek és az azokat diktáló közfelfogásnak a társadalmi meghatározottságában élt s ez a meghatározottság jutott kifejezésre a megbecsülésnek a jobbágyot megalázó hiányában, valamint a földesúri érdeken és a földesúri követelményein túlhaladó tilalmak rendszerében. A jobbágy kiszolgáltatott, leginkább csak földesurától nyerhet védelmet, ha földesura a védelemre lelki készségekkel rendelkezik. Ez a lelki készség, a földesúrnak jól felfogott érdeke által is táplálva, sokszor meg is nyilatkozott. A jobbágyság gondozására készítő érdek mellett a kor forrásaiban gyakran megszólalt az emberi szánság hangja is, de éppen ez is a jobbágy elesettségének a jellemzőjeként. Kortanu írta, hogy »szánandó a jobbágy állapota, kiknek a törvény dacára, még máshova költözniök sem szabad. Ha a keresztyének uradalmaiban keresnek menedéket, sehol sem maradhatnak hátországban, mert földesuraik őket mindenütt nyomoztatják, rabszolgákként megkötöztetik s lakjaikba visszahajtván, török módra szánsnál is több csapással kínozzák, bilincsekkel terhelik, börtönnel sanyargatják.«² Ez a maga érdekét is szemmel tartó, egyben a szánság érzetét sem megtagadó felfogás a jobbágyot végül is valami alsóbbrendű fokon megrekedt teremtménynek tekintette, akiket a felsőbbrendű emberi akaratnak lehet jó szóval és a vallás erejével gyermeki engedelmességre is hajlítani. Kassa város, mely maga is jobbágyfalvak birtokosa volt, 1563-ban jobbágyfalvai ispánjait arra utasí-

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 196. l.

² Kálmán, 20—21. l.

totta, hogy a város jobbágyait tartsák istenfélelemben, engedelmességben és szorgalomban, legyenek nekik is lelkipásztoraik.¹

A jobbágnak ezt a gyűlöletre-szájalomra indító társadalmi meghatározottságát, mely eláradt a társadalom szemléletén, tekintetbe kell vennünk, amikor a megyének törvénytől elhajló jobbágyrendelkezéseivel találkozunk. A hatalma tetőfokára érkező nemesi megyét ez a közfelfogás segítette át a törvény gátjain. A törvény akaratának a közvélemény nagynyomású ellenálló közegével kellett megküzdenie s nem mindig tudott győzelmes lenni. Ott állt a közvélemény mögött a változhatatlan jogrend is Werbőczy törvénykönyvében s mindezek nyomában a megyék a jobbágyszabadságot az 1556. évi törvények meghozatala, majd pedig megújítása után is önhatalmúlág határozták meg. Végül pedig 1608-ban a megyék teljesen kezeik közé vehették törvény szerint is a jobbágy szabaddá tévésének, illetőleg helyhez kötésének szabályozását.

A magyar rendeknek 1608-ban alkotott nagyjelentőségű törvénye közelebből megvizsgálva nem látszik annyira világosnak, hogy magyarázata minden félreértést kizárhatna. A törvény, mint láttuk, két csoportra osztja a megyéket: egyrészt azokra, amelyekben eddig szokásban volt a jobbágyok szabad elköltözése, másrészt azokra, amelyek a jobbágyszabadsággal élni nem akartak. Az előbbieknak a törvény szerint továbbra is a jobbágyszabadság állapotában kell maradniok, az utóbbiak viszont hozhatnak »privata constitutio«-t. Ha szövegszerűen értelmezzük ezt a megkülönböztetést, csak azt állapíthatnánk meg, hogy a szabad költözködés jogának valamilyen formáját eddig elismerő megyék nem térhetnek át a jövőben a röghözkötés rendszérére. Ha azonban a változtatás csak azoknak a megyéknek áll módjukban, amelyek eddig megszüntették a szabad költözködést, akkor változtatásaik végül is csupán javíthatnának a jobbágy helyzetén. A jobbágy költözködési jogának ilyen kettős módon való megrögzítése azonban az életben nem indokolható. Különösen nem akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy eddig éppen a megyék életét irányító nemesi réteg volt elsősorban az, amely a szabad költözködés

¹ Corp. Stat. II. 2. k. 97—98. l.

jogának visszaadásával szemben nehézségeket támasztott. De a következmények sem igazolnának ilyen megszorító magyarázatot. A törvény megalkotása után ugyanis a szabad költözés a megyékben még kevesebb szóhoz jutott s olyan megyék is, melyek eddig elismerték a szabad költözködést, ezután letették azt. A megyék a törvényt kétértelmősége mellett is egyként úgy értelmezték, hogy a szabad költözködés jogának szabályozása teljesen rájuk bízott, így nem is lehet felőle kétségünk, hogy a törvényben ilyen szándék öltött testet. Így magyarázta — mindjárt az országgyűlés után néhány hónappal — Nyitra megye. A megye statutumot alkotott s ebben előrebocsátva, hogy a jobbágylicenciálás körül a bírónak a legnagyobb »molestiá«-jával eddig sok baj volt s hogy a multévi országgyűlés annak módjának szabályozását minden megyének a hatalmára bízta, Nyitra megye kimondta, hogy a jobbágyoknak öseik által nem ok nélkül megengedett szabad költözködését továbbra is fenn tartják ugyan, de a visszaéléseket megszüntetik, ezért tehát a jobbágyoknak a jövőben a hely színén a szolgabíró és megyei esküdt előtt meg kell jelölnie költözködési szándékának alkalmas okát s azt 15 nap alatt be is kell bizonyítania. Ha úgy igaz — például a földesúr jogtalanul lovat, ökröt vagy más értékes dolgot vett el a jobbágytól és nem adta azokat vissza, a borát elvitte és egy év alatt nem fizette meg az árát, vagy a jobbágytól elítéltetés nélkül valami nagyobb bírságot kényszerített ki — a szolgabírónak folytatni kellett az eljárást és ítéletet hozni. Ha pedig a felek valamelyike fellebbezett, az ügy a megye bírósága elé került. Ha a jobbágy nem tudott igaz okot adni elköltözésére, helyén kellett maradnia s azonfelül 20 forint büntetést is kellett fizetnie. Új elem volt a megye statutumában az, hogy a jobbágyoknak nem kellett okot megjelölni s mégis elköltözhetett az esetben, ha maga helyett a földesúrnak más alkalmas jobbágyot állított.¹ A megye tehát élve a kérdés szabályozására szabad kezét nyújtó törvénnyel, olyan feltételhez kötötte a jobbágy eltávozását, amely igen hasonlított Ferdinánd említett országgyűléseinek a végzéseéhez. Bizonyára innen került a húsz forint büntetés is a megyei statutumba. Alapjában véve a megokoláshoz kötött költözködési lehetőség a való-

¹ U. ott IV. 1. k. 113—114. l.

ságban nem volt szabad költözködés s ezen nem változtatott az sem, hogy a jobbágy helyettes állításával megokolás nélkül is elhagyhatta az urát. Jóllehet más megye statútumában nem találkozunk a helyettes állításának az elköltözést egészen kérdésessé tevő jogával, az a gyakorlatban mégis máshol is meghonosodott. A fejérmegyei ozorai uradalom úrbéri szabályai között azt olvashatjuk, hogy a jobbágy elmehet szabadon akkor, ha maga helyett helyettest állít, de ezzel a joggal is csak az a jobbágy élhet, aki rendelkezik a »szabadmenetelőség«-gel, szemben az »örökös« jobbággyal.¹

Ugyanabban az évben, melyben Nyitra megye az előző évben nyert törvényes felhatalmazás alapján a maga területén a röghöz kötöttségnek lényegében egy új formáját teremtette meg, Hont és Pozsony megyék is hasonló jellegű rendelkezést hoztak. Hont megye kimondta, hogy a jobbágy nem mehet el földesurától, ha szándékára az urának teljesítendő vagy teljesített munka indítja. Ez a jog csak akkor illeti meg, ha a földesúr jogtalanul jár el vele szemben, tudniillik, ha jószágát, borát, olaját elveszi tőle vagy más nyilvánvaló igazságtalanságot követ el vele szemben, de a munkát és a cenzust meg kell akkor is fizetnie s ha indokolatlanul emelt panaszt, el kell marasztalni őt a jobbágy homógiumában,² a Nyitra megye által is követelt húsz forintban. A Pozsony megyében 1609-ben megszabott költözködési feltevél, melyet az előző években hozott törvények értelmében szabaddá tett költözködésre a sok »abusus« miatt hoztak, általában a nyitra- és hontmegyei határozatoknak felel meg, tehát az elköltözésre igaz ok megjelölését kívánja a jobbágytól s ezek között külön is szól arról az esetről, ha a földesúr a jobbágytól pénzt vett kölcsön és azt nem fizette meg.³

Azt, amit 1556 óta 1608-ig törvénysértéssel végeztek a megyék, 1608 után a törvényre hivatkozva jogszerűen megtehették: a jobbágy költözésének a feltételeit és módjait megszabták, esetleg azt teljesen megszüntették s ezt tehették anélkül, hogy ezután már az országgyűlés beleszólt volna a jobbágy költözködésének az ügyébe. Több mint egy évszáz-

¹ Acsády, 254. l. A helyettes állításával való elköltözködés jogát ismerték Cseh- és Oroszországban is. Grünberg, 22. l. Kliutschewskij III. k. 340. l.

² Corp. Stat. IV. 1. k. 111. l.

³ U. ott IV. 1. k. 119. l.

zad mulva jelenik csak meg ismét törvénycikkely a jobbágy-költözködés ügyéről, ekkor már lényegesen más viszonyok között, az egész jobbágyságnak átalakulásban levő társadalmi állapotában. A jobbágyszabadság ügye 1608-ban hosszú időre a megyék kezére került s ennek csupán egyik oldala az, hogy a kérdést ezután az a nemesség tartotta kezeiben, amely a hatalmas nagybirtoktól féltve jobbágyságait, leginkább idegenkedett eddig is a jobbágy migráció kötelekeinek lazításától. A másik oldalon azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyok útja ezután a királyi szék felé eltorlaszult. A királyi hatalom és a jobbágyság között megszakadt a közvetlen kapcsolat. A XIV. században a szentgotthárdi jobbágyok még a király bírói széke elé idéztették földesnrukat, a szentgotthárdi apátot¹ és az egri vár jobbágysai a XVI. század második felében is — a váruradalmak tisztviselőit megkerülve — közvetlenül fordultak a királyhoz panaszaikkal, nem is eredmény nélkül.² Bár olykor kesergő jobbágyok panaszaik ezentúl is eljutottak a király elé, az orvoslásról nehéz volt már akkor gondoskodni, mikor annak a megyei eljárás útvesztőin, a jobbágy urainak közvetlen és érdekelt fórumain keresztül kellett a jobbágyhoz eljutnia. A jobbágyállapot az 1608. évi törvénnyel a valóságban a vármegyei birtokosrend hatalma alá került s az úr és a jobbágy viszonyába magasabb erőknél nehéz volt ezentúl beleszólni.³

Az 1609. évben hozott nyitra-, hont- és pozsonymegyei határozatokban nem a merev röghözköttetés, hanem a szabadságoláshoz igen nehéz feltételekhez kötött formája jelent meg, de a Ferdinánd országgyűléseiben nyugvó állapotából kimozdított jobbágyköttetés ezekkel is közelebb jutott a kötelék feloldhatatlanságának az állapotához. Néhány évtized mulva, a tiszántúli Császár Péter-féle parasztmozgólódás hatása alatt a királyi trón birtokosa, aki érdekeitől is vezettetve az előző században még megindító sza-

¹ Kalász Elek : *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban* (Budapest, 1932).

² Ruzsás Lajos : *Az egri vár gazdálkodása a XVI. században*. (Budapest, 1939). 35. l.

³ Csehországban a XVIII. században már a hatóságnál kereshetett védelmet a jobbágy földesurával szemben, de az ott ugyancsak nemesi összetételű bíróság helyett a jobbágyok inkább közvetlenül az udvarhoz fordultak, bár ez tiltva volt. Grünberg, 34—35. l.

vakka! sürgette a jobbágy örökös kötelékének a feloldását, most maga is a megkötés állapota felé tolt a fejlődést. II. Ferdinánd király 1633-ban parancsot intézett Győr megyéhez — valószínűleg egyidejűleg más megyékhez is — s előadta, hogy a hozzá jutott hírek szerint az a rossz szokás harapózik el, némely megyékben, hogy a jobbágyok uraiktól »dimissió«-t kérnek s tetszés szerint változtatják helyeiket, ami pedig a nemességnek nagy sérelmére van. Az urak így jobbágyaiktól akaratlanul megfosztódnak s a jobbágyok a szabadságtól elbizakodva, köteles szolgálma-nyaikat nem adják meg, hanem eltávozással fenyegetőznek. Sőt a nemességnek a hatalmasoktól való elnyomására ad alkalmat ez, mivel a kisebbeket így a nagyobbak jobbágyaiktól megfoszthatják. A király az ország bajai közt ezt nem utolsónak becsülve, felhívta a megyét, hogy a jobbágyok »ablicentiatio«-ját vagy teljesen szüntesse meg, vagy vesse fel a kérdést a jövő országgyűlésen. Hivatkozik a király arra, hogy ezidő szerint az ország nagyobb részében nincs joga a jobbágyoknak az ilyen szabad elköltözéshez s hangsúlyozza, hogy az elmúlt években a vakmerő parasztok milyen nagy tumultust idéztek elő, úgy hogy inkább kevesbíteni és megtörni kell a jobbágyok szabadságát, mint kiterjeszteni.¹ A királyi hatalom most tehát a nemesség mellé állott, védve őt a hatalmasok miatt már századok óta fenyegető jobbágytalanító veszedelmekkel szemben. Ezzel az 1608-ban törvény szerint is a megyei nemesség kezére juttatott jobbágylibertás még nagyobb válságba jutott. Két év mulva a király rendelkezése után Sopron megye már arra hivatkozott, hogy a jobbágyok ablicentiatioja már sehol az országban nem látszik érvényben lenni. Ezért a megye eltörli a maga kebelében is, úgy mégis, hogy a földesurak tekintsenek a keresztyénségre és jobbágyaikat rendkívüli terhekkal, munkákkal és igazságtalan szokásokkal ne terheljék meg.²

Ezzel a jobbágy költözködési jogának az ingája, melyet a bosszú forró hevében kimondott örökös röghözkötés után alig egy-két évtizeddel a királyi hatalom keze lengésbe hozott, a jog síkján ismét nyugalmi állapotba került. Láttuk, hogy az inga lendületei eddig is nehézkesek voltak, a jobbágy-

¹ M. Tört. Tár VIII. k. 68—69. l.

² Corp. Stat. V. I. k. 116. l.

szemlélet ellenálló társadalmi közegében alig mozoghattak. Azonban úgy, amiként a gyakorlatban a jobbágnak enyhébb-súlyosabb feltételekkel megadott szabadsága sem jelentette sok jobbágy számára, hogy valóban élhetett a körülményes joggal, akként a valóságban a jobbágyköltözködés jogának elenyészése sem jelentette azt, hogy a jobbágy esetenként nem találta meg az urától elvezető utat. Elsősorban is gondolnunk kell a jobbágyszökések tömeges eseteire, melyek annál nagyobb feszítő erővel működtek, minél merevebben nyilatkozott meg a jog szava, de gondolnunk kell a külső erőkkkel megindított s az ország örökös háborús állapotában ide-oda hullámozó jobbágyvándorlás áramlataira s a jobbágy és az úr viszonyának mindig egyéni jellegére is. Az életben a jobbágy sokszor megtalálta urához a számára feloldást adó közeledés módját. A tömeges jobbágy nemesítés kora éppen a XVII. század s ez a nemesítés gyakran ugyan a földesúr akarata ellenére, gyakran azonban éppen az ő — megszolgált vagy éppen jól megfizetett — közbenjárására következett be.¹ Az élet mindennapi viszonylataiban különféle lehetőségek nyíltak meg, amelyek a jogi rendszer boltozata alatt eszközöket adtak a jobbágy kezébe sorsa irányítására.

V.

A törvény és a megyei statutum önmagában nem ad képet arról, hogy a valóságban milyen volt a jobbágy helyzete a költözködés, a jobbágyvándorlás szempontjából. A jogszabályok meghatározzák az elérni óhajtott állapotot s közben felvilágosítást nyújtanak a törekvést mozgató erők viszonyáról és irányairól is, mindig kérdéses azonban, hogy a jobbágy örökös röghözkötését előíró, valamint a jobbágy költözködési lehetőségét kisebb-nagyobb mértékben megengedő rendelkezések a gyakorlatban milyen módon és mérvben érvényesültek. Kérdés az is, hogy az egyes esetekben, a mindennapi életben milyen úton-módon találta meg maga az élet a jogszabályok falazatán itt-ott megnyíló réseket vagy kifejezetten a jogszabályok ellenében érvényesülő akarat lehetőségeit. Az eddig előadottak alapján megállá-

¹ Szabó István: *A jobbágy megnevesítése*. Turul 1941. 11—21. l.

píthatjuk, hogy a merev röghözkötöttség rendszere a jog szerint az egész országban hiánytalanul csak 1514-től 1530-ig állott fenn. 1530-ban a Szapolyai János alatt álló országrész, 1536-tól kezdve a szlavóniai rész, 1547-től kezdve a Ferdinánd kezén levő magyar királyság területén valamilyen formában megtörtént a teljes röghözkötöttség rendszerének feloldása. 1547-től 1556-ig az országgyűlések, többnyire átmeneti jelleggel, vagy felfüggesztették a költözködést, vagy igen nehéz feltételekhez kötötték, azonban a felfüggesztés is megengedett valamelyes jogot a jobbágnak ura elhagyására, annak beleegyezése nélkül is. Végül 1556-tól a magyar királyság és a horvát-szlavón országok területén törvények fogalmazták meg hosszabb érvénnyel a külön indokoláshoz nem kötött, de csak bíróilag elnyerhető költözködési szabadságot. Az országos joggal szemben azonban egyes megyékben helyi jog jutott hatalomra és ez ismét visszaültette a mozdíthatatlan kötöttséget vagy legalább is a jobbágszabadságolásnak valami körülményesebb, megnehezített formáját. A visszafejlődés vonalán mozgó erők a költözködés szabályozásának jogát a megyékre ruházó 1608. évi törvény-cikk meghozatala óta még nagyobb szóhoz jutottak s miközben az 1556. évi jobbágyköltözködés rendszere egyre inkább elsovadt, az országban annál inkább uralkodóvá lett az örökös jobbágságnak Werbőczy Hármaskönyve és az 1514. évi törvények által megszövegezett rendszere. A jog síkján végeredményben is örökös jobbágságunk XVI—XVII. századi története a költözködési jog szempontjából három szakaszra osztható fel: 1530-ig a kivételt nem ismerő megkötöttség, 1530-tól kezdve a feltételekhez kötött költözködés, majd a XVII. században fokozatosan visszatelepedő, de — mint látni fogjuk — ekkor már a bomlás belső ellentmondásait hordó örökösség szakaszaira.

Ha a jobbágy sorsát a költözködési jog mérlegén ezekben a korszakokban megfigyelni óhajtjuk, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágság tényleges helyhezkötöttsége teljesen sohasem következett be. Jóllehet az 1514. évi törvények a jobbágyok »dimissio«-ját is örökre eltörölni kívánták, ez a törekvés a valóságban a dolog természete szerint nem valósulhatott meg. A földesurat senki sem akadályozhatta meg abban, hogy a maga jobbágyát urasága alól a maga jószántából elbocsássa vagy

elküldje s a tapasztalatok valóban arra mutatnak, hogy a jobbágyság, uraik jóindulatát szolgálataikkal kiérdemelve vagy éppen pénzen megvásárolva, a földesúri köteléket igen sokszor éppen a földesúr támogatásával vethették le. Utóbb olykor maga a földesúr volt az, aki nemcsak a »dimissionalis« vagy »manumissionalis«, hanem a királyi címeres nemesítő levelet is megszerezte jobbágynak. Az elbocsátás a legmerevebb megkötöttség idejében sem volt kiküszöbölhető, de ezen kívül ugyanakkor másik, hatalmas szelepe is volt a mozdulatlanra merevíteni óhajtott nagy társadalmi tömegnek, a köteléknek a jog ellenében annak megsértésével való elszakítása: a szökés, mely éppen a legnagyobb erejű kötöttség idejében növekedett meg terjedelmében és jelentőségében.

A jobbágylencsiálásról alkotott törvények óta a jobbágnak törvényszerű módja is volt ura elhagyására. Ez a jobbágyszabadságolás már az 1514. évi örökös röghözkötés előtt is divott. Középkori jobbágyságunk szabad költözködési joga a valóságban ugyanis a XV. század végén — mint láttuk — fokozatosan hivatalos eljárás útjára szorult s csak a megyei hatóság közreműködésével volt elérhető. Az 1556. évi törvények előírásait követve a jobbágylencsiáció módját a valóságban a következőképpen írhatjuk le.¹

A költözni óhajtó jobbágnak elsősorban is meg kellett állapodnia egy másik földesúrral arra nézve, hogy befogadja magához a maga telkére vagy más módon a szolgálatába. Ez nem lehetett nagy akadály, mert tudjuk, hogy ebben a korban mindenfelé sok volt az üres elhagyott jobbágytelek. Egy-egy nagybirtokon tömegével voltak pusztatelkek, de a kisebb, néhány jobbágytelek birtokában levő birtokosoknál is rendszerint volt egy-két, gazdára váró üres telek. Ha tehát a birtokosnak nem volt terve a puszta telekkel, vagyis nem óhajtotta a maga majorsági művelése alá fogni, ami pedig ekkor még általánosan nagyobb méreteket nem öltött, szívesen fogadta a hozzá kíváncsi jobbágyság ajánlközését, sőt az új telepes-jobbágyoknak több évi adókedvezményt is nyújtott. Sőt a költözködési jogról szóló törvényes rendelkezések, de más adatok is arról tanuskodnak, hogy a földesurak és birtokos nemesek mások jobbágyságait egyenesen csábították a maguk birtokára. Ha már most az elköltözni

¹ 1556: 28. t.-c.

óhajtó jobbágy talált urat, aki szolgálatába fogadta, leendő földesura megkereste az egyik szolgabíró és megyei esküdt nemes embert abból a megyéből, amelyben a jobbágy eddig lakott, hogy a jobbágyot vigye át hozzá. A költözködésre tehát valójában egy másik földesúr jelentette be az igényét s a földesúr ilyen előtérbe lépése egyáltalában nem volt csupán a költözködési joggal jelentkező megszorítása a jobbágyoknak. Tudnunk kell ugyanis, hogy a jobbágy nemes emberrel nem szállhatott perbe, nemes emberrel szemben nem volt perelő képessége, hiszen a per tárgya ő maga volt. A nemesség a jobbágy ilyen perelő képtelenségét annyira fontosnak tartotta, hogy — mint láttuk — még azt is sérelmesnek tartotta, hogy a földesúrtól, szolgabírótól és esküdtől valami okból elítélt jobbágy felebbezve a megyéhez, a megyénél meghallgatásra találjon. Ezt úgy fogták fel, hogy a jobbágy a maga személyében került perbe a nemessel, ezt pedig méltatlannak találták s legalább azt mondták ki törvényül, hogy a pervesztes parasztok földesuraita megyétől, ha ott az ítéletet megváltoztatták a jobbágy javára, perújítást kérhetnek az ítélet újabb megváltoztatása céljából.¹ A jobbágy tehát mindenképpen kénytelen volt elköltözés esetén egy másik földesúr védelme alá helyezkedni s ez a valóságban ügyének csak előnyére lehetett.

A szolgabíró és az esküdt, akiket az igényt emelő földesúr a jobbágy elköltözési engedélyének kiadatásáért megkeresett, kimentek abba a városba vagy faluba, ahol a költözködni óhajtó jobbágy lakott. Itt a jobbágy előttük letette a falu bírójának kezébe a terragium címén fizetendő két dénárt és »bejelentette a licenciát.« A falusi bíró tulajdonképpen a földesúr jobbágya volt és az ő érdekei szerint gyakorolta bírói tisztségét, mely egyúttal a földesúr részére bizonyos gazdasági szolgálatokkal is együttjárt. A szolgabíró és az esküdt a terragium lefizetése és a licencia bejelentése után tizenöt napos határidőt tűzött ki, hogy a jobbágy, ha az eddigi ura kérésére vagy önként a maga jószántából meg akar maradni, ezt megtehesse. Nyilvánvaló, hogy ez alatt a tizenöt nap alatt sok minden történhetett s a földesúr vagy tisztjei akár rábeszéléssel, akár esetleg fenyegetéssel a jobbágyot szándéka megváltoztatására bírhatták. Az

¹ 1635 : 17. t.-c.

ilyesmi gyakran elő is fordulhatott, ami természetesen a jobbágy licencialásáért jelentkező földesúrnak éppen nem lehetett tetszésére, már csak azért sem, mert az ügy eddig is költségébe került, hiszen a szolgabíró és az esküdt kiszállása sem történt meg anélkül. Borsod megye ezért 1581-ben kimondta, hogy ha a költözködés engedélyéért folyamodó jobbágyok mégsem távoznak el földesuraiktól, a licencialásukat kérő földesúr költségeit, ahogyan azt a szolgabíró és az esküdt megállapítják, tartoznak megtéríteni. A megye utóbb egyenesen meghatározta, hogy a visszamaradó jobbágy ilyen költségmegtérítés címén két forintot tartozik fizetni s ha ezzel a felperes földesúr nem lenne megelégedve, bizonyítsa meg költségeit és tegye le az esküt.¹ Ha a jobbágy nem gondolta meg magát és nem maradt vissza eddigi ura birtokán, a kitűzött napra köteles volt minden tartozását kiegyenlíteni, amivel urának pénzbeli census vagy más címen tartozott. Ki kellett elégítenie a földesúr jobbágyainak és szolgáinak a követeléseit is. Ha valami delictum terhelte velük szemben, a delictumok megválthatók lévén, azokat is ki kellett egyenlítenie. Ha háza netalán rossz állapotban lett volna, rendbe kellett hoznia. Letelvén a tizenöt nap, a szolgabíró az esküdt nemessel ismét megjelent a jobbágy városában vagy falujában. A földesúrnak vagy tiszttjeinek természetesen megvoltak az eszközeik, hogy még ekkor is nehézségeket támasszanak. Azt olvassuk például Abaúj megye statutumában, hogy a nemes a licenciatús jobbágyot a tizenötödik napon ne küldje el hazulról vagy ne kényszerítse munkára, hogy az a szolgabíró előtt megjelenhessen.² Ha a jobbágy a szolgabíró előtt megjelenhetett s az eltelt napok alatt tartozásaira nézve mindennek eleget tett, a licencia rendben volt. Ha valami körül hiba támadt, a szolgabíró az úrnak és jobbágyainak-szolgáinak mindjárt a hely színén eleget szolgáltatott követeléseik felől. A követelést kiegyenlítettette, a házat rendbehozatta. A jobbágynek az elköltözés előtt meg kellett fizetni a királyi contributiót, a subsidiumot, valamint a többi királyi és megyei adót is. Ha minden rendbe jött, a szolgabíró a jobbágyot átvezette, illetőleg — ez lehetett a rendszeres eljárás — a jobbágyot a jobbágyot kérő földesúr

¹ Corp. Stat. II. 1. k. 43, 53—54. l.

² U. ott 29. l.

jelenlevő megbízottjának a kezébe átadta. A törvény megengedte, hogy a jobbágy az általa pénzen szerzett vagy a magaépíttette házat eladhassa valamely igaz és becsületes embernek s azt, mint a jobbágyságban utódját, ura szolgálatába állíthassa maga helyett. Ha azonban a házat nem adta el, vagyis nem tudott utódot állítani, ami végeredményben a földesúrtól is függött, hiszen az utódot könnyű volt visszavetnie, akkor a ház az elhagyott földesúrnak maradt, aki abba azután szabadon helyezhetett jobbágyot. Ha pedig a jobbágy birtokában olyan szántóföld, rét vagy szőlő volt, amely nem tartozott a jobbágytelekhez, azt a jobbágy szabadon megtarthatta eltávozása után is, de a földesúri terheket ezek után viselnie kellett. A földesúr azonban az ilyen szántóföldet, rétet és szőlőt is magához válthatta a kevés kárpótlást nyújtó közbecsüvel s ez a körülmény egyáltalában nem volt a távozó jobbágy számára nagyon biztató. Abaúj megye nem is engedte meg, hogy a jobbágy megtarthassa az ilyen földeket, határozatot hozott, hogy a jobbágy a szántóföldjét és szőlőjét közbecsű ellenében elveszti.¹ Nyitra megye pedig meghatározta, hogy a jövőben az újonnan irtott föld holdjáért, melynek a költözködő jobbágy egy—három éven keresztül szedte a termését, két forint, a régebbiért pedig holdanként egy forint jár.² De előfordulhatott olyan eset is, hogy a földesúr a jobbágyinak a census vagy más szolgálmányai alól korábban mentességet adott, rendszerint meghatározott időre s a jobbágy akkor akart elköltözni, amikor már beszedve telke hasznait, a kedvezményes idő lejárt. Ha a jobbágy ilyképpen akarta csalárdul elhagyni az urát, eltávozása előtt a cenzust és a szolgálmányokat meg kellett térítenie.

Ez az alaposan körülírt költözködési szabadság az életben sokszor idézett elő érdekösszeütközéseket és viátlásokat. Úgy látszik, hogy a telek átadása nem ment mindig simán. Főleg akkor, amikor az elköltöző jobbágyot már készen várta a helyére telepedő új jobbágy. Nyitra megye 1580-ban statútumba tette, hogyha a licenciátus jobbágy a házába költözködött halállal vagy felgyújtással fenyegeti meg vagy megöli, a licenciálást kérő földesúr tartozik igazságot szolgáltatni s ha azt elmulasztaná, az alispán köteles

¹ U. ott 30 l.

² U. ott IV. r. k. 53. l.

a jobbágyot elfogni.¹ Visszaélések történhettek abból az okból is, hogy olykor nem a jobbágy, hanem a feleség jelentkezett a licenciáért. Ugyancsak Nyitra megye tehát kimondta, hogy a jobbágy felesége által kért licenciák érvényteleneknek tekintendők.² Előfordulhatott az is, hogy valaki éppen az alispánnal szemben kérte a jobbágylicenciát vagy annak végrehajtását s minthogy az alispán maga ellen nem járhatott el, Hont megye kimondta, hogy az ilyen peres fél a megyei nótáriustól kérjen pecsétjével és aláírásával ellátott levelet az alispán ellen s hogy azt a megye hajtsa végre.³ Végül előfordulhatott az is, hogy a földesúr az eljárás lefolytatása után sem engedte útjára a licenciálandó jobbágyot. Az ilyen földesurat a szolgabírónak háromszor meg kellett inteni. A földesurat az első határnapon száz, a másodikon kétszáz magyar forintban kellett elmarasztalni, a harmadikon pedig, ha még mindig nem bocsátotta volna el jobbágyát, a földesúr elvesztette azt a városát, faluját, birtokát vagy birtokrészét, melyen a jobbágy lakott s a birtok részben az alispánnak és a szolgabíróknak, részben a felperesnek — tehát a licenciálást kérő földesúrnak — esett, azonban az elmarasztalt földesúr közbeccsüvel visszaválthatta birtokát azoktól.

A jobbágy költözködésének engedélyezése sok pereskedés csiráját hordta magában. Lépten-nyomon felvetődhetett valami olyan nehézség, melyet csak bírói fórumon lehetett tisztázni. Azt a fellebbezési fórumot, amely elé a licenciálás ügyében eljáró szolgabíró és esküdttársa ítéletével szemben elégedetlen fél fellebbezhetett, a törvény a megyei rendes törvényszékben, a »sedes judiciariá«-ban határozta meg. A törvényszék, melyen jelen volt az eljáró szolgabíró és esküdt nemes is, végérvényesen döntött a perben s nem volt helye perújításnak sem. Már az 1556. évi törvények súlyt helyeztek arra, hogy a megyei bíróság mindjárt első ülésén soron kívül vegye tárgyalás alá az ilyen ügyeket. A licencia-pereket — miként Nyitra megye elő is írta⁴ — az ülésben az eljáró szolgabíró referálta. Ung megye pedig azt mondta ki, hogy jobbágyügyben — tehát

¹ U. ott 23. l.

² U. ott 56. l.

³ U. ott 89. l.

⁴ U. ott 100. l.

a licenciálás ügyében is — bármely szolgabíró vagy esküdtet ki lehet a megyéből kérni,¹ ami nem volt éppen a tárgyilagos eljárásnak az érdekében álló, hiszen így a nagyobb részben egymással rokonsági viszonyban álló megyei birtokos nemes-ség az illetékes járás szolgabírájához nem volt kötve s tetszés szerint választhatta azt, akiben nagyobb volt a bizalma. Hont megye viszont azt kívánta, hogy a szolgabíró és esküdt, ha éppen ülésezik a törvényszék, az ülésből küldessék ki, egyébként pedig az alispán adjon az általa kiküldendő szolgabírónak pecsétet levelet.² A megyei törvényszék elé vitt fellebbezések természetesen újabb nehézségeket támaszthattak amiatt, hogy a licenciálandó jobbágnak az eddigi földesura birtokán kellett várni a sorsa eldőlését, viszont a jobbágyot földesurához fűző s most nyilvánvalóan megromlott viszonyában kölcsönös súrlódások támadhattak. A földesúr igyekezett vitás jobbágyát kihasználni, ellenben a jobbágy is — mint már félig-meddig elszakadt — igyekezett magát azok alól kivonni. Borsod megye szükségesnek látta kimondani, hogy a licenciátus jobbágyok a fellebbezés ideje alatt a megye székhelyére állapotuk szerint, vagyis aszerint, hogy 12—10—8—6—4—2 ökrük van, hetenként egy napot tartoznak szolgálni s hogy földesuraiknak is teljes igával kötelesek robotolni, különben minden egyes elmulasztott napért egy forintot fizetnek.³ Nógrád megye hetenként két napi szolgálatot követelt a per függőben léte alatt.⁴

A jobbágylicenciálás virágzásának a korszaka a XVI. század második fele s a XVII. század első évtizedei voltak. A törvényben előírt szabadságolási eljárást kiegészítő, sőt olykor ellentétesen módosító megyei rendelkezések ebből az időből erednek. Arra azonban, hogy a jobbágylicenciálás milyen számban fordult elő, megközelítőleg is nehezen lehet következtetni. Ha ugyanis a jobbágy elköltözése körül nem támadt per, mely a megyei sedriára került, az ügynek írásbeli nyomaira csak elszórtan akadhatunk különböző forrásokban, levelezésekben, adó- vagy szolgáltatáslajstromokban és birtokíratokban. Ung megye rovásadó lajstromában az 1578. évben azt találjuk feljegyezve Láz község neve mellett,

¹ U. ott II. 1. k. 3. l.

² U. ott IV. 1. k. 48. l.

³ U. ott II. 1. k. 54. l.

⁴ U. ott IV. 1. k. 76. l.

hogy innen a jobbágyság elnyomásuk miatt »vigore articulo-
rum per licentiationem« elköltöztek.¹ Csanád megyéből még
az 1540 körüli évekből értesülünk, hogy a csanádi káptalan
egyik jobbágya Nemeskeresztúrról átköltözött a társaskáptalan
Papkeresztúr birtokára.² Ez az átköltözés a Ferdinánd-
féle törvények előtt, tehát még a Szapolyai János ország-
gyűlése által hozott törvény alapján mehetett végbe. A
XVII. század első évtizedeiből az ország északnyugati részé-
ben fekvő Thurzó-birtokokról nagyobb méretű elköltözést
nem tudott megállapítani a tudományos kutatás. Pedig
egyenes adatok azt mutatják, hogy a törvény útja ekkor
még szabad volt itt, de azzal a parasztságnak nagyobb
tömegei nem kívántak élni, ha olykor, pusztító seregjárá-
sok idején el is szakadtak otthonaiktól, utánuk minden
törekvésük az volt, hogy földjeikre ismét visszatérhes-
senek.³

Ha azonban a békésen eszközölt jobbágyságtörvények
számára, ami helyenként és koronként bizonyára eltérő volt,
nem is tudunk megbízható következtetéseket levonni, azt
meg tudjuk állapítani, hogy a jobbágyság törvények miatt
támadt s fellebbezéssel megtámadott perek a megyei tör-
vényszékeket nagy mértékben foglalkoztatták. Nyitra megye
1574-ben határozatot hozott, hogy az alispán, a szolgál-
bírók, az esküdt ülnökök és a nótárius a jobbágyság tör-
vényét illető fellebbezéseket az ülésben ebéd után is és reggel
különbség nélkül vizsgálják felül, mert ebéd előtt az ilyen
ügyek sokasága miatt sok soron levő ügyet el kellene hagyni.⁴
Néhány év múlva újból hasonló határozatot hozott a megye.
Megállapította ugyanis: mivel a jobbágyságtörvények és vérontá-
sok ügyeit sokaságuk miatt délelőtt elintézni nem lehet, a
jövőben délután is tárgyalni kell azokat, akkor is, ha a nótá-
rius már nem lenne jelen.⁵ Pozsony megye pedig 1579-ben
úgy rendelkezett, hogy a sedria első két napján a szegény
nemesség és a költözködni óhajtó jobbágyság ügyeit kell

¹ Orsz. Levéltár, Dic. Conscr. Ung. 1578.

² Borovszky Sámuel: *Csanád vármegye története* I. k. (Buda-
pest, 1896) 177. l.

³ Berlász Jenő: *A Thurzó birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére* (Budapest, 1936) 106. l.

⁴ Corp. Stat. IV. 1. k. 6. l.

⁵ U. ott 29—30. l.

letárgyalni és csak ezek után a birtokos nemesekét.¹ Ha azonban a megyei törvényszékek előtt az ott forgó ügyek számához és a törvényszék teljesítőképességéhez sok is volt a fellebbezett jobbágylicenciák ügye, ez még mindig nem ad tájékoztatást arra nézve, hogy a peres licenciák száma milyen arányú volt a békésekhez és egyáltalában az összes licencia-esetek száma a jobbágyság tömegéhez képest. Az adatok arra mutatnak, hogy a törvények meghozatalát követő évtizedekben itt is, ott is sor került a törvény alkalmazására. De fel lehet tennünk azt is, hogy éppen a sok vizsályra alkalmas megkötés miatt igen sűrűn került a költözésért folyamodó jobbágyok ügye a megyei törvényszékek elé, azonban a békésen vagy perrel költözködési jogot elnyert jobbágyok száma a jobbágyság tömegéhez képest jelentékeny nem lehetett s ezek is a XVII. század folyamán folyton visszafejlődően, csökkenően voltak.

VI.

A jobbágnak a törvények és megyei határozatok keretei között mozgó szabadságolása az örökös jobbágyság korában nem egyedüli és nem is legnagyobb jelentőségű módja volt a jobbágyság mozgásának, földesúri köteléken át való ideoda hullámzásának. A történeti adatok a törvényes jobbágy-szabadság méreteinek pontos ismerete nélkül is megengedik azt a következtetést, hogy éppen ebben a korban a jobbágyok közül általában nagyobb számban folyamodtak a törvénytelen eszközhez, a földesurnak engedély nélkül való elhagyásához, mint a törvényes formák által megengedett költözködéshez. Az ország óriási belső népmozgás színtere volt, viszont ezt a népmozgást csak az országon átszántó elemi erejű csapások hátterében tudjuk kellőleg érzékelni. Az országra tizenkét évvel az után, hogy a rendek kimondták a jobbágyság örökös röghözkötését, rászakadt a mohácsi csatavesztés s vele a magyar államhatalom bomlása, a magyar impérium széthullása, az országnak harctérre válása, seregek járás-kelése, a török harcmódor nyomában járó anyagi és emberi pusztulás, az élet egész formájának átalakulása,

¹ U. ott 17. l.

a saját földjén bujdosó-menekülő magyarság otthontalan-sága s mindennek nyomában a jobbágyságnak minden törvényes formát és keretet félrehárító hatalmas erejű belső migrációja. Új, előre nem látott tényezők léptek a magyar társadalom életébe s a jobbágyszökés, mely azelőtt sem szünetelt, most újabb tápláló elemhez jutva harapózott el, minden törvényszigorítás és megtorló eljárás ellenében. Akkor, amikor maga a török elől menekülő földesúr is igyekezett veszendő jobbágyállományát az ország más részében fekvő birtokaira áttelepíteni¹ s amikor az országgyűlés is elismerte a jobbágyoknak azt a jogát, hogy az ellenség elől másnak birtokára telepedhetnek az esetben, ha földesuruk nem tud más békésebb birtokot nekik adni,² a jobbágyság felkerekedett belső migrációjában nehéz volt a jog útjait követni és követelni. Egy-egy sereg útjának a vonalán mindig nagy volt a nép »bódulása«, amellet a XVI. század dereka óta az ország közepén széles sávterület állandóan harcmező volt, ahol a jobbágyoknak földesúri függősége meglehetősen névlegessé lett. A török hatalomnak a magyar földre történt betörése óta az államhatalom központi erőinek elhanyaglása következtében fellángoltak a hatalmasoknak sokszor magánháború jellegét felöltő viszálykodásai is s ezekben a jobbágyságot sem kímélték. Balassa András 1642-ben Balassa Ferenc hatalmaskodásait panaszolta: jobbágyaimat mint nyilvánvaló törököket foglatják, ispányomat vaszták, minden marhájakat, akar mi neven nevezendőket, elviszik és hajtattják.³ Magyar és török katonák egyformán rátörtek a magyar paraszt otthonára és gazdaságára s azt tönkretéve hagyták vissza. Egyszer a temesvári törökök égették fel a desznai jobbágyok asztagjait, máskor magyar katonák vitték el a temesvári basa péli magyar jobbágyainak ezer mérő gabonáját.⁴ Ha pedig a jobbágytól elvitték jószágát és terményeit, magával tehetetlen, elesett lett s nehéz volt pusztán a földesúri kötelék erejével visszatartani, ha felőhajtott kerekedni. Illésházy Istvánnak 1606-ban írta egyik

¹ Petrovics Péter például összes donáttornyai jobbágyait áttelepítette temesmegyei Rudna birtokára. Borovszky, I. k. 177. l.

² 1546: 39. t.-c.; M. O. E. III. k. 56. l.

³ Tört. Tár 1878. 703. l.

⁴ Márki Sándor: *Arad vármegye őstermelése az erdélyi fejedelmek korában*. M. Gazd. tört. Szemle 1895. 29. l.

embere, hogy jobbágyságot a törökök, tatárok és hajduk marháik nagy részét elhajtották s a megmaradt jobbágyság is naponként pusztul.¹

A jobbágyság engedetlen költözködése szempontjából külön is nagyhatású volt az, hogy az ország területe a XVI. században három különböző, egymással többnyire ellenséges impérium alá szakadozott szét, anélkül azonban, hogy ez impériumok határai állandóak, pontosan megszabottak és elismertek lettek volna. Így a sorsával elégedetlen jobbágy könnyen elbúcsúzott földjétől és a másik hatalom területén keresett magának új urat, akihez az elhagyottnak a keze nem igen ért el. A jobbágyságnak nem csupán a török által elfoglalt területről a magyar impérium felé áramlását figyelhetjük meg, megindult ez az áramlás visszafelé, a török által meghódított területre is. Maga Fráter György azért sürgette Ferdinánd királytól, hogy ígérjen a köznépnek szabadságot, mert Csanádból egyik embere azt a hírt hozta, hogy a törökök a parasztoknak mindenütt »immunitás«-t ígérnek a szultán hitére s a rácok közül sokan át is mentek már s a magyarok is kezdik azt emlegetni. »Az elnyomott emberek könnyen hisznek az ilyen szavaknak.« Ha valami ilyen történik, egyedül annak tulajdonítja, hogy »a parasztokat olyan nagy elnyomásban tartjuk, hogy egyedül csak feleségüket és gyermekeiket nem ragadják el tőlük, de aztán minden kegyetlenséget elkövetünk velük.² Az 1566. évi országgyűlés a megszavazott adó alól azért mentette fel az Erdélybe és a török hatalom alá menekült jobbágyokat, hogy e mentességtől vonzatva visszatérjenek házaikba.³ Hont megye 1632-ben, Bars pedig 1636-ban a töröknek meghódolt területre szökött jobbágyok visszaperlése ügyében hozott rendelkezést.⁴ A magyar jobbágy nem könnyen szánta rá magát, hogy a török alá vesse magát, vagy hogy éppen el is költözzön az ő keserű termést hozó földjére. Borsodmegyei jobbágyok 1641-ben sorozatosan vallották, hogy meghódoltak ugyan az egi töröknek s megalkud-

¹ Tört. Tár 1878. 846. l.

² U. ott 1881. 51. l. Fráter György a királyhoz intézett levelét megküldte Castaldonak is és kérte, hogy a jobbágyok szabadságának helyreállítása végett írjon ő is a királynak. Tört. Tár 1880. 653. l.

³ 1566 : 4. t.-c.

⁴ Corp. Stat. IV. l. k. 167, 177. l.

tak velük jobbágyi szolgálataikra, de csak akkor, amikor »megfáradván télen, nyáron, hegyekben, völgyekben, sivatagerdőkben bujdosásban feleségestől, gyermekestől« meg kellett hódolniok. Az így beszélő Király Jakab 65 éves rakacai jobbágy volt. Tóth György 40 éves martoni jobbágy azt vallotta, hogy elunták a sok rettegett bujdosást, »mivel nappal sokféle inség, éjszaka pedig a bujdosás fárasztotta őket.«¹ Mégis voltak tehát, akik, ha nehéz szívvel is, a török alá helyezték magukat, sőt olyanok is, akik mélyebbre is bementek a nomád pusztaság képét felöltő pusztuló Alföldre. A török hatalom keze alatt levő földön kívül a magyar jobbágy Erdélyben is olyan földre léphetett, amelyet változatlanul magyarnak ismert, de ahonnan földesura mégsem vihette vissza. Az a kedvezmény, amit 1566-ban a királyi adó terén nyújtottak, aligha bírhatott rá sok áttelepült jobbágyot a visszatelepülésre. Az erdélyi szökésekkel szemben való védekezés egyébként is attól függött, hogy Erdély éppen milyen viszonyban volt a habsburgi királlyal. 1595-ben a magyarországi rendek megengedték, hogy magyarországiak a fejedelem seregébe irathassák magukat, ha a fejedelem a király tudtával iratta a sereget, egyébként azonban a nemest jószágai, a parasztot feje vesztésével büntették, ha nagyobb »stipendium« reményében vagy más okból külföldi urak — akár erdélyiek, akár partiumbeliek — szolgálatára adták magukat.² 1655-ben pedig biztosokat küldtek ki az Erdélybe vagy a Partiumba szökött jobbágyok visszaadásának és más ügyeknek az erdélyi fejedelemmel való letárgyalására.³

A három magyar terület mellett ez a kor más olyan lehetőségeket is nyújtott az eltávozó jobbágynak, amelyekkel szemben a földesúr csaknem tehetetlen volt. Ilyen volt elsősorban az ország testén végig húzódó végvári szervezet. A törvénybeli tilalmak sejtetik, hogy a jobbágyok gyakran álltak be végbeli katonáknak.⁴ Családjaikkal a várba költöztek, ahol futó nemesből és szökevény jobbágyból egy új rend volt itt kibontakozóban, a »végbeli vitézi rend.« A végbeli vitézzé lett jobbágy a vár alatt földet művelt,

¹ M. Tört. Tár VI. k. 109, 111. l. Sok ilyen fassio itt.

² 1595 : 33. t.-c.

³ 1655 : 42. t.-c.

⁴ 1622 : 27, 1635 : 51, 1649 : 83, 1655 : 41, 1681 : 67. t.-c.

egyébként pedig csatázott a török vitézekkel. A végekben ugyan fokozatosan újabb és újabb rétegek őrlődtek fel a reménytelen küzdelemben, de a jobbágnak a maga földjén sem volt más sorsa, amellet a végeken a szabad vitézélet részese lehetett. Mások számára a XVI. században az első-sorban földönfutó magyar parasztokból összeálló hajduság nyújtott olyan közösséget, amelybe adva magukat, a földesúri igénnyel bátran nézhettek szembe. A szabad hajduknak a XVII. század elején községekbe történt letelepítése óta a több-kevesebb önállósággal rendelkező hajdutelepülések kebelében a Tiszántúlnak sok, földesúr alól elkívánczoló, de a mindjobban elfogyatkozó törvényes licenciálást elkerülő jobbágyság szabad paraszti életformára talált.¹ Más tilalmak a városokat óhajtják a jobbágy előtt elzárni, híven az 1514. évi rendelkezésekhez, azonban a megújuló tilalmak szerint éppen nem nagy eredménnyel.² Nem a királyi városokra kell gondolnunk, melyeknek többnyire német eredetű polgársága éppen ebben a korban különösen merev elzárkózást tanúsított a magyarok beköltözésével szemben³ hanem az Alföldön és annak peremén nagy határokat szerző mezővárosokra. Ezeknek sokszor állami hovatartozandóságuk is kétséges volt, de annál inkább be kellett rendezkedniök a földesúri igényekkel is dacoló önálló közösségi életre. A Duna-Tisza felső közének a parasztsága a jászkunok kebelében talált szabad parasztiságra.⁴ Azonban ezeken a többé-kevésbé uratlan közösségeken kívül is bő mederben folydogált a törvénytelen jobbágy migráció, egyik úr alól a másik alá, főleg azokon a vidékeken így, amelyek Erdélytől, török

¹ 1635 : 68, 1647 : 68, 1649 : 43. 1655 : 43. t.-c. Nógrád megye 1602-ben az akkor még szabad hajdukhöz való beállástól fejük és javaik elvesztésével tilalmazta a jobbágyokat. Corp. Stat. IV. 1. k. 95. l.

² 1638 : 67. t.-c., 1662 : 34. t.-c. Az 1638. évi országgyűlés a jobbágyok kiadására kötelezett mezővárosok között említi Nyírbátort. Zemplén megye már 1617-ben utasításba adta követeinek, hogy követeljék az országgyűlésen a szökött jobbágyoknak Nyírbátorból és más helyekről való kiadását. Tört. Tár 1831. 84. l.

³ V. ö. Szabó István : *A magyarság életrajza* (Budapest, 1942) 112 s. köv. ll.

⁴ 1655 : 44. t.-c. A jászságról 1699-ben készített összefrás 1153 család közül 519-et jelöl meg régi lakosnak. A többi bevándorló, 158 különböző helységről. Fodor Ferenc : *A Jászság demográfiája a 17. században* (Budapest, 1934.)

hódoltságtól, jászkun-hajdu telepektől és ég-föld között lebegő alföldszéli mezővárosoktól távolabb estek. Legtöbbször nem is más, mint a hatalmasabb szomszédos birtokos volt az, aki hívta és befogadta a jobbágyot, máskor pedig az anyagi életnek valami új kerete volt az, amit a terheitől menekülő jobbágy keresett. Kassa város jobbágyfalvainak lakói például a Hegyaljára szoktak költözni vincellérség mellé »örökség«-et is szerezve és végleg ottmaradva, »nem kevés kárára a nemes városnak.«¹ A jobbágyot végül a földjeihez kötő szál elszakítására és új földesuróság keresésére az is ösztönözhetette, hogy új földesuránál az új telepesnek járó több évi szolgáltatásmentesség várt rá.²

Amikor ilyen hatalmas erőktől hányt-vetett társadalomban a kimondott örökös kötelék eltépésére sok oka mellett sok lehetősége is volt a jobbágnak, a birtokosnak természetesen fokozott mértékben kellett törekednie arra, hogy jobbágyát megtartsa. Erre két út állt előtte. Egyrészt olyan feltételek állítása, melyek marasztalni képesek a jobbágyot, másrészt pedig a jog és az erő fegyverét forgatni. Nyilvánvaló, hogy a birtokosok járták mindkét utat, mint-hogy azonban az engedékenységet is ugyanaz az érdek szülte, mint a jobbágy kihasználását s az végeredményben sem nyújtott biztosítékot jobbágya megtartására, a valóságban sokkal inkább szerepre emelkedett a jobbágy szökésének tényleges megakadályozására, vagy ha már elszökött, a jobbágy visszaszerzésére irányuló törekvés. A földesurak által udvarbíróiknak és tisztjeinek adott utasítások mégsem mulasztják el, hogy lelkükre kössék, mint I. Rákóczi György 1634-ben gyulafehérvári udvarbírájának: jobbágyaink nem hogy fogynának, hanem inkább gondviselése által augeáltassanak, minden marhájokban, számokban és értékekben is, mert ha épülnek, jó industriáját, ha pedig fogynak és szegényednek alatta jobbágyaink, kárunkat ismerjük tőle, el is nem szenvedjük neki.³ Az ungvári uradalmi udvarbírónak és számtartónak 1668-ban kiadott

¹ Corp. Stat. IV. 2. k. 214. l.

² A jobbágyoknak ez a jövés-menése meglehetősen rugalmasan folyt. Az ugocsa-megyei Batarcson pl. 1689-ben »jüvevény« Orosz István kijelentette, hogy úr nélkül régtől fogva lakik ott, de hogy legyen, aki pártját fogja, ha baja támad, Perényi Imre jobbágyának adta magát. (Orsz. Ltár., Perényi ltár 1689. No 11.)

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. l.

földesúri utasítás is azt hangsúlyozza, hogy a jobbágyokat ne nyomja el, nehogy így azok bujdosóvá legyenek, hanem inkább azon legyen, hogy a puszta telkekre jövevényeket és idegeneket szállítson.¹ Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsai Orsolyának utasítása az elszegényedett és telkeiket letett jobbágyoknak két évi, a puszta telkekre szálló zseléreknek négy évi — ha nem kellett házat építeniök, szintén két évi — szolgálmánymentességet kívánt adni.² Rákóczi György idegen jobbágyokat kívánt birtokaira telepíteni, de ne »bujdosók« legyenek azok, hanem olyanok, akik a mentesség letelte után örökösén megmaradnak.³ A kővári uradalomban szintén két évi, a csicsvai uradalomban két-három évi adó- és robotmentesség járt az új jobbágyoknak, a munkácsi uradalomban pedig már 6 évig nem fizetett adót a más jószágról települő jobbágy s ez idő alatt 12 napot kellett robotolnia.⁴

A földesúrnak, aki üres telkeire is jobbágyot óhajtott szerezni, de annál inkább igyekezett már meglevő jobbágyait megtartani, a közvetlen ellenőrzésen kívül egyéb eszköze jóformán nem is volt arra, hogy jobbágyai szökésének elejét vegye. Az 1556. évi törvények kimondták, hogy az urát lopva vagy szökve elhagyó s az urától erőszakkal elvitt jobbágy minden öröksége, ingatlan és ingó-bingó jószága, amely ura birtokán van, régi szokás szerint a földesurat illeti meg.⁵ Ez a fenyegetés azonban aligha tarthatta vissza a szökéstől a magát arra elhatározó jobbágyot. Az ilyen jobbágy ugyanis az ura birtokán levő ingatlanokat úgy is

¹ U. ott 1898. 159. l.

² U. ott 1894. 70. s köv. ll.

³ U. ott 1894. 318. l.

⁴ U. ott 1899. 416. 1897. 442. l. Lehoczky Tivadar: *Bereg megye monográfiája* I. k. 418. l.

⁵ 1556: 31. t.-c. M. O. E. III. k. 579. l. Thököly Imre az udvarbírónak szóló utasításába is befoglalta, hogy a futott s magvaszakadt jobbágy javai a földesurak illetik meg. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. l. A csejtei uradalmi rendtartás is előírja, hogy a szökött jobbágy javait össze kell írni és értékesíteni. U. ott 1899. 235. l. A szökött jobbágy javai Csehországban is a földesurat illeték. Amellett a szökött jobbágy nevét pellengérré tették s már a röghözkötésnél kimondták, hogy jobbágyot tilos felfogadni földesura értesítése nélkül. Grünberg, 10—11. l. Oroszországban annak, aki szökött jobbágyot vett fel, rajta kívül később még egy másik jobbágyot is családostól adni kellett a károsultnak. A szökött jobbágyok után itt általános razziákat tartottak. Engelmann, 75. l.

hódoltságtól, jászkun-hajdu telepektől és ég-föld között lebegő alföldszéli mezővárosoktól távolabb estek. Legtöbbször nem is más, mint a hatalmasabb szomszédos birtokos volt az, aki hívta és befogadta a jobbágyot, máskor pedig az anyagi életnek valami új kerete volt az, amit a terheitől menekülő jobbágy keresett. Kassa város jobbágyfalvainak lakói például a Hegyaljára szoktak költözni vincellérség mellé »örökség«-et is szerevezve és végleg ottmaradva, »nem kevés kárára a nemes városnak.«¹ A jobbágyot végül a földjeihez kötő szál elszakítására és új földesuraság keresésére az is ösztönözhetette, hogy új földesuránál az új telepesnek járó több évi szolgáltatásmentesség várt rá.²

Amikor ilyen hatalmas erőktől hányt-vetett társadalomban a kimondott örökös kötelék eltépésére sok oka mellett sok lehetősége is volt a jobbágnak, a birtokosnak természetesen fokozott mértékben kellett törekednie arra, hogy jobbágyát megtartsa. Erre két út állt előtte. Egyrészt olyan feltételek állítása, melyek marasztani képesek a jobbágyot, másrészt pedig a jog és az erő fegyverét forgatni. Nyilvánvaló, hogy a birtokosok járták mindkét utat, mint-hogy azonban az engedékenységet is ugyanaz az érdek szülte, mint a jobbágy kihasználását s az végeredményben sem nyújtott biztosítékot jobbágya megtartására, a valóságban sokkal inkább szerepre emelkedett a jobbágy szökésének tényleges megakadályozására, vagy ha már elszökött, a jobbágy visszaszerzésére irányuló törekvés. A földesurak által udvarbíróiknak és tisztjeinek adott utasítások mégsem mulasztják el, hogy lelkükre kössék, mint I. Rákóczi György 1634-ben gyulafehérvári udvarbírájának: jobbágyaink nem hogy fogynának, hanem inkább gondviselése által augeáltassanak, minden marhájukban, számokban és értékekben is, mert ha épülnek, jó industriáját, ha pedig fogynak és szegényednek alatta jobbágyaink, kárunkat ismerjük tőle, el is nem szenvedjük neki.³ Az ungvári uradalmi udvarbírónak és számtartónak 1668-ban kiadott

¹ Corp. Stat. IV. 2. k. 214. l.

² A jobbágyoknak ez a jövés-menése meglehetősen rugalmasan folyt. Az ugcsa-megyei Bataracson pl. 1689-ben »jüvevény« Orosz István kijelentette, hogy úr nélkül régtől fogva lakik ott, de hogy legyen, aki pártját fogja, ha baja támad. Perényi Imre jobbágyának adta magát. (Orsz. Ltár., Perényi ltár 1689. No 11.)

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. l.

földesúri utasítás is azt hangsúlyozza, hogy a jobbágyokat ne nyomja el, nehogy így azok bujdosóvá legyenek, hanem inkább azon legyen, hogy a pusztá telkekre jövevényeket és idegeneket szállítson.¹ Nádasdy Tamás özvegyének, Kanizsay Orsolyának utasítása az elszegényedett és telkeiket letett jobbágyoknak két évi, a pusztá telekre szálló zsel-léreknek négy évi — ha nem kellett házat építeniök, szintén két évi — szolgálmánymentességet kívánt adni.² Rákóczi György idegen jobbágyokat kívánt birtokaira telepíttetni, de ne »bujdosók« legyenek azok, hanem olyanok, akik a mentesség letelte után örökösen megmaradnak.³ A kővári uradalomban szintén két évi, a csicsvai uradalomban két-három évi adó- és robotmentesség járt az új jobbágyoknak, a munkácsi uradalomban pedig már 6 évig nem fizetett adót a más jószágról települő jobbágy s ez idő alatt 12 napot kellett robotolnia.⁴

A földesúrnak, aki üres telkeire is jobbágyot óhajtott szerezni, de annál inkább igyekezett már meglevő jobbágyait megtartani, a közvetlen ellenőrzésen kívül egyéb eszköze jóformán nem is volt arra, hogy jobbágyai szökésének elejét vegye. Az 1556. évi törvények kimondták, hogy az urát lopva vagy szökve elhagyó s az urától erőszakkal elvitt jobbágy minden öröksége, ingatlan és ingó-bingó jószága, amely ura birtokán van, régi szokás szerint a földesurat illeti meg.⁵ Ez a fenyegetés azonban aligha tarthatta vissza a szökéstől a magát arra elhatározó jobbágyot. Az ilyen jobbágy ugyanis az ura birtokán levő ingatlanokat úgy is

¹ U. ott 1898. 159. l.

² U. ott 1894. 70. s köv. 11.

³ U. ott 1894. 318. l.

⁴ U. ott 1899. 416. 1897. 442. l. Lehóczky Tivadar: *Bereg megye monográfiája* I. k. 418. l.

⁵ 1556: 31. t.-c. M. O. E. III. k. 579. l. Thököly Imre az udvarbírónak szóló utasításába is befoglalta, hogy a futott s magvaszakadt jobbágy javai a földesurak illetik meg. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. l. A csejtei uradalmi rendtartás is előírja, hogy a szökött jobbágy javait össze kell írni és értékesíteni. U. ott 1899. 235. l. A szökött jobbágy javai Csehországban is a földesurat illeték. Amellett a szökött jobbágy nevét pellengérre tették s már a röghözkötésnél kimondották, hogy jobbágyot tilos felfogadni földesura értesítése nélkül. Grünberg, 10—11. l. Oroszországban annak, aki szökött jobbágyot vett fel, rajta kívül később még egy másik jobbágyot is családostól adni kellett a károsultnak. A szökött jobbágyok után itt általános razziákat tartottak. Engelmann, 75. l.

veszni hagyta, ingó dolgait pedig így vagy úgy elmenekíthette magával. De ha erre nem is volt módja, — azért, mert sietve kellett urát elhagynia, valami összezördülés vagy éppen büntény miatt¹ — még mindig nem volt elveszve jószág. Itt is, mint a jobbágycsődés más viszonylataiban, esetenként a földesurak hatalmi viszonyai érvényesültek. Alaghy Menyhért — maga is hatalmas földesúr — a fejedelemséget is megpróbált Rákóczi Zsigmondnak, a még hatalmasabb földesúrnak a megkeresésére felszabadította a tőle Rákóczihoz szökött egyik jobbágya visszahagyott s általa elfoglalt javait. Leszőgezte ugyan, hogy »az szökött jobbágyoknak minden marhája földesuráé«, de meghajolt a hatalom előtt: »én egy olyan hitván emberért kegyelmeddel nem veszekedem«. De még azt is hozzáfűzte, hogy ha a jobbágy Rákóczit is elhagyja, akkor azután a jobbágyot megkeresteti.² A szökevény jobbágy javait elvették, de ezen kívül a szökevényre más büntetést sem törvények, sem megyei statútumok nem írtak elő. A szökevény visszaszerzésén volt a hangsúly s ezt a szökevényt befogadó földesúrnak büntetésekkel való megfenyegetésével óhajtották elérni. A XVII. században azután kezdett az a szokás kifejlődni, hogy az úr a szökött, de visszavitt jobbágyát, mint más új települőt is, falubeli jobbágyok kezességével kötötte meg, kifejezetten »örökös« jobbágy.³ A jobbágynek ilyen örökre való lekötölezése kezesség mellett vagy anélkül akkor is megtörtént, amikor a jobbágy valami bűnbe esett. de a földesúr megkegyelmezett neki.⁴ A kezesek meghatározott összeggel jót álltak jobbágytársukért, hogy az nem szökik meg. Ha

¹ Ung megye 1578. évi dicalajstromában olvashatjuk Várallya községnél, hogy az egyik jobbágy lopott s ezért családját elhagyva, elsökött a jobbágytelekről. Orsz. Levéltár Dic. Conscr. Ung. 1578.

² M. Tört. Tár XIX. k. 48. l.

³ Kezesleveleket idéz Acsády, 255. l.; Ila Bálint: *A gömöri jobbágyosság a XVII—XVIII. században az urbérrendezésig* (Budapest, 1938. 78. l.); Csoma József: *Jobbágynemesítések*. Turul 1892. 187—188. l.

⁴ Pl. Majthényi János özvegyének jobbágya, Békási István 1681-ben kötelezte magát, hogy mivel úrnője kegyéből fogságából kiszabadult, halála napjáig feleségével együtt híven fogja szolgálni, ha pedig megszökne, fogassa el s akár fejéhez is nyuljon. Tört. Tár 1897. 293—294. l. Az ugocsa megyei Kistarnán 1684-ben az elsökött és visszatért Bereznai Illés jobbágy adott kötelezet urának, Perényi Istvánnak. (Orsz. Ltár., Perényi ltár. F. 48. No 12.).

mégis megszökött, a kezeseknek a kikötött összeget meg kellett a földesúr részére fizetniök. Ezért utasította Thököly Imre arra udvarbíróját, hogyha valamely jobbágy el akarna szökni vagy bujdosni, »minthogy nem mindenkinek fér a nyakára a dolog«, avagy szófogadatlan lenne, büntetés után vesse jó kezeség alá, de ha lehet mindig idegen úr jobbágyainak kezesége alá, hogy a maga jobbágyai ne károsuljanak.¹ A XVII. század második felében az ország egyes részein már igen sűrűn fordult elő a »kezesítés«. Az erdélyi Mezőség pusztuló magyar falvaiba a beszivárgó hegyi románság az első jövevények ilyen kezesége mellett kötelezte el magát új urának örök jobbágságra.²

Ha a jobbágy megszökött és ura vissza akarta szerezni, első dolga volt a jobbágy »felkerestetés«-e, vagyis annak megállapítása, hogy a jobbágy hol ütötte fel új tanyáját. Az egykorú urbáriumok gyakran pontosan megjelölik a szökésben levő jobbágyok tartózkodási helyét. Ha tekintetbe vesszük, hogy — amint látni fogjuk — a jobbágyok nagy része mégis eddigi lakóhelye környékén telepedett újból meg, a felkerestetés legtöbbszörre nem is ütközött nagy nehézségekbe. A kisebb birtokos, aki személyesen érintkezett jobbágyaival vagy a nagybirtokos udvarbírója és tisztjei elsősorban maguktól a jobbágyoktól tudhatták meg, mivel azok előbb-utóbb hírt hallottak eltávozott jobbágytársuk felől. Egyébként pedig figyeltették a szökevényeket a sokadalmakon, vásárokon,³ amelyeken egész környék jobbágyalakossága megjelent s kicserélték híreiket ismerőseik, rokonaik felől. A jobbágy felkeretésében a birtokos a maga erejére volt utalva, e tekintetben a törvény nem volt segítségére, de utóbb egyes megyék megkönnyíteni óhajtották a károsult birtokosok dolgát. Szabolcs megye 1657-ben előírta, hogy a szökött jobbágyot észrevevő parasztok

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 244. l. — Azonban az ellenkezőre is példák: Az ugocsamegyei Kistarnán 1687-ben egy kezeslevelen két Perényi jobbágyai (Orsz. Ltár., Perényi ltár, 1687. ápr. 20.). Túrtercbesen 1669-ben Tohonicz Gergelyért Bánfy Gábor és Perényi Ádám jobbágyai (u. ott 1669. No 800); Nagyszöllősen 1659-ben Buldog Pálért négy birtokos jobbágyai (u. ott 1659. máj. 23.) vállaltak kezeséget.

² Sok ilyen kezeslevél a Hatfaludy család levéltárában az Orsz. Levéltárban.

³ Ila, 78. l.

20 forint büntetés terhe alatt kötelesek földesuraiknak, azok officialísának vagy a falu bírójának, ez pedig a károsult földesúrnak jelentést tenni. Ha valaki az ilyen jobbágyot pártfogásába fogadja vagy javait pénzen vagy bármi módon magához veszi, a szökevény földesura a szóban forgó szolgabíró közbejöttével a javakat elveheti s a jobbágyot bíróság elé állíthatja, ahol büntetése 40 forint lesz, minden jogorvoslat nélkül. A szökevény jobbágyok kerestetésében pedig tartozik minden mezőváros és falu a földesúrnak segítségére lenni a 40 forint büntetés terhe alatt.¹ A szökevény jobbágyok felkerestetését a földesurak kifejezetten is kötelességévé tették udvarbíráiknak és tisztjeiknek. Thököly Imre 1684. évi utasítása serény utánjárást kíván a bujdosó jobbágyok felkeresésében s ha a tiszt ebben hanyag lenne, meg kell a földesúr kárát térítenie.² Az utasítások a későbbi felkeresések megkönnyítése céljából előírták az udvarbírónak, hogy minden jobbágyot vegyen lajstromba, hogy ha más-hová mennének vagy vitetnének el, megtudhassák és megtalálhassák. A fiak nevét is fel kellett jegyezni, hiszen a földesúrnak joga volt jobbágya fiaihoz is, vagyis ahhoz, hogy a fiak birtokán maradvá, átvegyék majd apjuktól a jobbágytelket. Sokszor nem is más, mint a jobbágynek a fia került a szökevényjobbágyok listájára, ugyanis, ha a fiú elidegenedett a szülői háztól.³ Erdélyben az 1624. évi országgyűlés kimondta, hogy a jobbágyfiút az iskolából a földesúr nem vitetheti haza.⁴ Magyarországon ilyen törvény nem volt, de a fiú az iskola nélkül is gyakran óhajtott más helyen életet kezdeni.

Ha a földesúr megállapította, hogy szökött jobbágya hova szállott, két út állott előtte: vagy megkísérelte a jobbágy erőszakos visszaragadását, vagy a per útjára lépett.⁵

¹ Corp. Stat. III. k. 135—136. l.

² M. Gazd-tört. Szemle 1894. 245. l.

³ Rákóczi György utasítása 1634-ből u. ott 1894. 311. l. Az Eödföffy-jószágok udvarbírójának adott utasítás 1657-ből u. ott 1899. 37. l. A szendrői uradalom udvarbírójának adott utasítása 1652-ből u. ott 1901. 114. l.

⁴ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, II. k. 301—302. l.

⁵ Esetleg visszakérte barátságosan, mint 1672-ben Megyery Ferenc és felesége Ujhelyi Borbála Komjátról Túrterebesre szökött Magyar János nevű jobbágyukat, özv. Perényi Imrénétől. (Orsz. Ltár., Perényi ltár 1672. aug. 26.)

Az 1556. évi törvények megengedték, hogyha a földesúr vagy emberei a jobbágyot új faluján kívül a mezőn találják, joguk van a jobbágyot elfogni és ha veszedelmük és sérülésük nélkül tehetik, a birtokra visszavihetik.¹ Ez a mód, amelyet földesúri utasítások is ismételnek,² nem igen volt más, mint embervadászat. Akkor azonban, amikor az ország területén a kóbor török csapatok az embervadászatnak vad és reménytelen véget, a konstantinápolyi rabpiacot jelentő ázsiai formáját naponta üzték, a maga birtokára való visszashállítás céljából jobbágyára vadászó földesúr sem igen érezhetett erkölcsi gátlást. Egyébként azonban az ilyen »veszedelem és sérülés nélkül« végzendő jobbágyfogás mégsem volt egyszerű dolog és könnyen veszedelemmel is végződhetett. A jobbágy új földesura jobbágyaival vagy éppen katonáival meglephette a rajtaütőket. De ha ez nem történt is meg, az ilyen lépés mégis hadüzenetet jelentett e magánháborúkat jól ismerő korban, éppen azért meg is kellett azt gondolni.

Ha a földesúr ilyen módon nem tudta vagy nem akarta jobbágyát visszaszerezni, a per útja állott előtte. Ez az ú. n. »repetitíós« per, amely sok mozzanatában hasonlít a jobbágy költözési engedélyéért indított licenciátus perhez. Ez is az 1556. évi törvényeken alapult³ s ezt is a szolgabíró és az esküdt eljárása indíthatta meg. A földesúr a szolgabírónak és az esküdtnak megmutatta a szökevény vagy erővel elhurcolt jobbágyot ott, ahova szökött s bizonyítania kellett a szökést, illetőleg az erőszakos elvitelt. A szolgabíró és az esküdt itt is bármelyik lehetett a megye szolgabírái és esküdtjei közül Ung megye határozata szerint⁴ s a repetitíós kiküldésre is vonatkozott Hont megyének az a határozata, hogy a szolgabíró a megyei törvényszék üléséből vagy az alispán pecsétes levelével küldték ki.⁵ A szökött jobbágy megmutatása nem volt éppen egyszerű vállalkozás, ha a jobbágy a török veszélyeztette vagy éppen el-

¹ »sine suo periculo et lacione« 1556 : 31. t.-c. Csehországban a visszavitelnél tiltva volt az önségély. Grünberg, 8. l.

² Gróf Bethlen Miklós utasítása a 17. sz. közepén. M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 48. l.

³ 1556 : 31. t.-c.

⁴ 1559. Corp. Stat. II. 1. k. 4. l.

⁵ 1589. Corp. Stat. II. 1. k. 48. l.

foglalta területre menekült. Ezért Hont megye kimondta, hogy ha a jobbágy hódolt vagy éppen a török torkában levő faluba szökött, ide sem a szolgabíró, sem a földesúr nem mehet ki, hanem a szolgabíró értesítse a helység bíróját s az tartozik a jobbágyot urának visszakövetelni.¹ Bars megye pedig azt kívánta, hogy a szolgabíró a helység bíróját 40 forint büntetés terhe alatt idézze meg maga elé az ügy kivizsgálása céljából.² Veszély azonban más esetekben is fenyegethette a szolgabírót és a kíséretét, mert Szabolcs megye 1628-ban kimondta, hogy a kiküldöttek ne a mezőn, hanem a faluban a földesúr rezidenciájában végezzék a repetitiót, nehogy a mezőn számukra valami veszély keletkezzék.³ Bizonyára a küldöttek megtámadásának a veszélyéről van szó.

Ha azután a jobbágyért jelentkező földesúr a szolgabírónak megmutatta a jobbágyot s igazolta igényét, a szolgabíró — a törökveszélyes területen a megidézett falusi bíró útján — officiálisa vagy a falu bírója által felszólította a birtokost a jobbágy visszabocsátására. Ha a földesúr a jobbágyot nem adta ki, a szolgabíró 15, vagy távolabbra eső lakás esetén 20—32 napi határidőt tűzött ki. A károsult földesúr a repetitio eredménytelen megkísérléséről a szolgabírótól esetleg bizonyáglevelet kért, amellyel azután a pert később is folyamatba tehetette.⁴ Szabolcs megye pedig statutumában 1611-ben kezeseket említ, akik a per további folyamán a repetitus jobbágyért jótálltak.⁵ A kitűzött határnapon a szolgabíró és esküdt ismét megjelent a hely színen s 100 forintra büntették a földesurat, ha nem adta ki a jobbágyot. Ez még kétszer ismétlődött meg. A második terminuson a földesurat 200, a harmadikon a jobbágyot befogadó jószágának az elvesztése sújtotta s az ítéletet az alispán és a szolgabíró mindjárt végre is hajtotta, a földbirtokos, illetőleg a föld birtokában érdekelt társai azonban az elvett jószágot közbeccsüvel visszaválthatták. Ez a büntetés természetesen másként alakult, ha a szökött jobbágy nem másik földesúri hatalom alá helyezkedett, hanem a végvárak őrségébe, a

¹ 1632. U. ott IV. l. k. 167. l.

² 1636. U. ott IV. l. k. 177. l.

³ U. ott III. k. 56. l.

⁴ Thököly Imre utasította udvarbíróját, hogy ha a szökött jobbágyot nem tudja visszahozatni, kérjen a szolgabírótól testimóniális levelet. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. l.

⁵ Corp. Stat. III. k. 51. l.

hajdúkhöz, a jászkunokhoz állott be, vagy a városba költözött. A végbeli őrségeket nem lehetett javaik elvesztésével büntetni, ezért a büntetés a végvárok kapitányait sujtotta a repetitus jobbágy kiadásának megtagadásáért, és pedig a harmadik terminuson 300 forint volt a büntetés, amit a kapitány javaiból kellett megvenni. A büntetés nem nagyon hajlította engedékenységre a maguk várában hatalmas kapitányokat, sőt »halálos fenyegetések«-kel ijesztgették a jobbágyért jelentkezőket. A rendek a végvárok fontos szerepe előtt mégsem húnyhattak szemet, ezért 1622-ben legalább annyit megengedtek, hogy az osztatlan jobbágytelken élő testvérek közül egy végbeli zsoldos szolgálatot vállalhasson, de kikötötték, hogy a jobbágy tartozik korábbi földesurához visszamenni, ha visszatér a katonai szolgálatból. A végeknek a menekülő jobbágyságra gyakorolt hatása később sem szűnt meg s még 1681-ben is azt panaszolják, hogy a jobbágyok családjukkal, gyermekeikkel, jószágaikkal és javaikkal — némelyek a megérdemelt büntetéstől félve, némelyek szerződéses kötelezettségeiktől és más terhektől óhajtvá szabadulni — a végek vidékére mennek s innen a végbeli katonák magukhoz viszik. A rendek, aligha őszintén, azt hozták fel indokul, hogy az ilyen jobbágyok nem ismerik a rájuk leső veszélyeket, ezért megújították a végbeli kapitányok kiadási kötelességét s a büntetést 500 forintra emelték, de most már egyenként száz forinttal kívánták sujtani azokat is, akik a jobbágyokat bevitték a végekbe.¹ A jászkunok közé szökött jobbágyot is a végbeli kapitányokat sujtó büntetés terhe alatt tartozott kiadni a jászkun kapitány. Minthogy a hajdútelepeket jobbágysorba taszították a törvények, ezért kiváltságaik megsemmisítésével jobbágmódra voltak kötelezve szökevényeik kiadására.² A törvények szólnak a városokról is, főleg a végvidékre esőkről s érvénytelenítik a jobbágyok szabad befogadása tekintetében őket megillető kiváltságokat.³ A hajdúvárosokba azonban, miként a hódolt falvakba, nem igen volt tanácsos a szolgabírónak elindulni, ezért megengedték, hogy megyéje törvényszékének székhelyén hozzon ítéletet és eszközölje a végrehajtást, amit a főispán és alispán, tisztségének el-

¹ 1622 : 27, 1635 : 51, 1649 : 83, 1655 : 41, 1681 : 67. t.-c.

² 1635 : 68, 1655 : 43, 44. t.-c.

³ 1638 : 67, 1655 : 77. t.-c.

veszítése terhe alatt, köteles volt megadni.¹ Arra nézve is merült fel panasz, hogy a királyi birtokokról nem lehet visszakapni a szökött jobbágyot, ítélet mellett sem. Erre szintén nem maradt el e törvénycikkek alkotásában bővelkedő korban a megfelelő törvénycikk.²

A jobbágy repetitíóját szabályozó 1556. évi törvényeket utóbb többször megerősítették,³ igyekeztek a bírói eljárás gyors lefolytatását elérni⁴ s utóbb azt is megállapították, hogy a szökött jobbágyon nyugvó földesúri igény elévülésének 32 év az ideje⁵ s hogy a felebbezésnek csak birtokon, kívül van helye.⁶ A törvényesen előírt bírói eljárást azonban alkalomadtán maguk a megyék tették félre. Abaúj megye 1691-ben kimondta, hogy a Sáros megyével történt »correspondentia« szerint az egy éven belül egymás területére átszökött jobbágyokat a törvényes repetitio bírói eljárása nélkül visszaadják egymásnak.⁷ Szabolcs megyében pedig sokan nem a megyéhez fordultak elszökött jobbágyaik visszaadásáért, hanem a kállai vár őrségéhez s ez kétségtelenül gyorsabb és hatásosabb eszköz volt, mert a katonaság egyszerűen elfogta a jobbágyot.⁸

VII.

A szökött jobbágyokért indított repetitíós perek főleg a XVII. században fordultak elő nagyobb számban, de ilyen perekkel előbb és utóbb is találkozunk. Maguk a perek azonban a jobbágyszökések nagy számáról nem tudnak képet nyújtani. Per ugyanis — ha elszökött a jobbágy — nem mindig indult a zavaros viszonyok között. A földesúr esetleg nem is tudta meg, hogy jobbágya merre vette útját, vagy ha tudta is, valami okból elkerülte a pert. Talán azért,

¹ 1658 : 69. t.-c.

² 1588 : 42, 1613 : 36. t.-c.

³ 1622 : 28, 1659 : 70. t.-c. ; Torna megye 1617. Corp. Stat. II. 1. k. 116. l.

⁴ 1622 : 28. t.-c. ; Nógrád megye 1679. Corp. Stat. IV. 1. k. 435. l.

⁵ 1625 : 54, 1635 : 52. t.-c.

⁶ 1625 : 54. t.-c.

⁷ 54. Corp. Stat. II. 1. k. 318. l.

⁸ U. ott. III. k. 120. l.

mert jobbágya nem is volt valójában »örökös«, vagy azért, mert nem vállalta a mindig költséges per kockázatát. A jobbágyság társadalmában az örökös röghözkötés korában is nagy mértékben folyó belső vándorlás mértékéről elsősorban nem is a »repetitíós« perek, hanem a földesúri urbáriumok és alkalmoszerűen felvett különböző, olykor nemcsak a telken ülő jobbágyokat, a zselléreket és a szolgákat és nem is csupán az üres telkeket, hanem a szökevényjobbágyokat egyenként is feltüntető listák tudósítanak. A biharmegyei adorjánvári Csáky-birtokról 1625-ben készített urbárium helységenként felsorolta a különböző jobbágyokat, a 354 jobbágy-zsellér-szabados-szolga mellett 26 »elment« jobbágyot nevez meg.¹ Vagyis az uradalomban 100 jobbágyra közel nyolc szökött jobbágy esett. Az ország más részében a murányi uradalom murányi jószágában 1625-ben 7, 1666-ban 2½, a balogi jószágában pedig 1625-ben 20, 1657-ben 17 szökött jobbágy esett száz jobbágyra.² Az ugocsai nagyszöllősi Perényi-uradalomból kihasított Czobor-Vay birtokrészen 1690-ben még több volt a szökött jobbágyok száma: 147 jobbágy-zsellér mellett 48 szököttet nevez meg az összeírás.³ Ez már 100: 33 aránynak felel meg. Ez az összeírás igen jellemző arra nézve is, hogy a jobbágyság kebelében végbemenő törvénytelen belső vándorlásban elsősorban a jobbágyok fiainak volt nagy része. A 48 szökött ugocsai jobbágy közül ugyanis 31-et jobbágyfiúnak, 2-t pedig telken ülő jobbágy öccsének nevez meg az összeírás. Az is megállapítható, hogy a szökött jobbágyfiúk többnyire árvák voltak, tehát igen sok esetben valószínűleg éppen az apa halála idézhette elő, hogy a fiú elhagyta a telket, esetleg még egészen gyermekkorban anyjával együtt. Ahol azonban több fiú volt, ott még az apa életében megindulhatott a fiúk elszakadozása a családi otthonból. Telket, szolgálatot máshol mindig lehetett találni, otthon ellenben az aprózódó telek és vele az egyre szűkösebb kenyér várt rájuk. Az adorjánvári falvak említett összeírásában csupán két esetben szerepelnek fiúk a 26 szökött jobbágy között, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen össze-

¹ Csáky oklevéltár II. k. 629—646. l.

² Illa Bálint i. m. II—III. tábla.

³ Szabó István: *Ugocsa megye.* (Magyarország és nemzetiség I. 1. k. Budapest, 1937.). 190—193. l.

írások szempontjairól nem igen vagyunk tájékozva s így az utólagos kutatás szempontjaihoz nehezen igazíthatók.

A szökött jobbágyságok listái egyúttal olykor arról is tájékoztatást nyújtanak, hogy a szökött és »felkeresett« jobbágyságok és jobbágyságiúk hol találtak új otthonra. A 26 adorjánvári jobbágyság közül 23 más biharmegyei faluban telepedett meg, egy Kassára vetődött el, egy pedig a »Tiszán túl«-ra, tehát a Tisza — Duna közére távozott, míg egynek új lakóhelyéről az összeírás nem nyújt felvilágosítást. A 48 ugocsamegyei szökött jobbágyság közül 20 más ugocsamegyei, 23 más, de leginkább szomszédos megyebeli faluba, egy pedig katonaságra adta magát. Általában azt a megállapítást szűrhetjük le, hogy a jobbágymigráció szóródási sugara a szökés útjain sem volt nagy, jóformán a környékbeli helységek körében mozgott s csak kivételes volt az, akit sorsa messzebb vetett el falujától. Ez magyarázza meg egyúttal, hogy a szököttek felkeresése nem volt kivihetetlen, arról is világosan beszélve egyúttal, hogy a jobbágyságoknak nem volt különlegesebb okuk a távolban idegen világ védelme alá kívánczolniok, nyilván azért nem, mert a jobbágyságszerzés, a repetitio per vagy a pertelen erő alkalmazása mégsem volt egyszerű dolog. A jobbágyság dacolni tudott urával, védelmet talált igényével szemben az életnek földesurat, jobbágyságot egyformán sújtó zavaraiiban, új ura hatalmában s a visszaszerzés akciójának törvénybeli nehézségeiben. Az egri vár környékben elszéledt jobbágyságait hasztalan hívogatták vissza a vár offiálisai.¹ Győrberény jobbágyságai pedig úrnőjüknek, Károlyi Mihály özvegyének egyenesen bejelentették, hogy a falunak a paptartás körül támadt bajai miatt a falu egy része elszéledt, a megmaradtakat pedig Megyaszóra hívják jobbágyságnak.² Az említett összeírásokból egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a szökött jobbágyságok új helyeiken is legnagyobb részben újból jobbágyságot vállaltak. Az adorjánváriak közül csupán kettő váltott életformát, az egyik hajdúnak, a másik darabontnak ment, az ugocsaik közül pedig a katonának futotton kívül egy csizmadia-mesterséget ment tanulni Máramaroszigetre, egy pedig egy közeli földesúr birtokára major-

¹ Ruzsás, 34. l.

² Károlyi okl. IV. k. 248. l.

gazdának szegődött, a többi az lett továbbra is, ami eddig volt: robotoló-adózó telkes jobbágy.

Tanulságos összehasonlításra nyílik alkalom a gyalui uradalom urbáriumai révén. Az uradalomhoz tartozó 25 falu közül 1652-ben 17 faluban tartottak nyilván »fugitivus« jobbágyokat, összesen 47-et. E szökött jobbágyok közül 13-nak nem tudták az újabb lakóhelyét, a többi 34 közül 13 a gyalui uradalom megyéjében, Kolos megyében keresett új helyet, többször az uradalom más falvaiban, 7 jobbágy városba ment (Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Nagyvárad, Székelyudvarhely, Gyulafehérvár), a többi főleg a szomszédos megyékben telepedett meg, kettő »Magyarországra« ment át, de ezek közül is az egyik a szomszédos bihari részekben élt, a másíkról közelebbit nem tudtak. Tizennégy év múlva nyolc olyan falu jobbágyait ismerjük, amelyekben 1652-ben szökött jobbágyokat tartottak nyilván s így meg tudjuk állapítani, hogy e falvak 21 szökött jobbágya közül csupán egyetlen egy szerepel 14 év múlva az elhagyott faluban: a többi tehát nem jutott vissza falujába. Természetesen az megtörténhetett, hogy egyik-másik szökött jobbágy időközben mégis visszakerült, de az utóbbi urbáriumban mégsem találhatók fel: időközben meg is halhatott. Tizennyolc év múlva, 1670-ben újabb jobbágynévsort vehetünk össze az 1652. évivel. Ekkor további 3 szökött jobbágy neve kerül elő ismét a régi faluban. 1670-ben azonban 12 olyan faluban, amelyben 1652-ben 23 szökött jobbágy nevét jegyezték fel, 19 szökött jobbágyot írtak össze, de ezek közül csupán egy jobbágy az ismerősünk 1652-ből. a többi új szökevény.¹ Alig két évtized alatt tehát a szökött jobbágyok listája kicserélődött, pedig a régiek közül alig került 3—4 vissza: az idők folyamán feledés borult rájuk, de az úton, melyen eltávoztak, újabb jobbágytársaik indultak el új élet, új hely, s rendszerint új uraság keresésére.

A szökevénylistáknak legfontosabb tanulsága az, hogy a magyar jobbágyság a röghözköttőség korában végül sem volt mozdulatlan, merev társadalmi képlet. Bizonyára az élet naponként előadódó külső válságai, a sok hadjárás, a belső tusakodások és úri viszálykodások, a súlyos terhek és a föld népét földjéről feltépő megrázkódtatások fokozták a jobbágyoknak minden jogi korláton keresztül állandóan

¹ Jakó, 94—201. l.

folydogáló, sőt olykor áradásszerűen előmlő belső migrációját. Arra kell gondolnunk, hogy az említett jobbágylisták csupán egy-egy időpontot rögzítenek meg, s ha számon tartják is a régebben elidegenedett jobbágyokat, egy-két évtizeden túl aligha terjed emlékezetük. Ha viszont ezt tekintetbe vesszük, az ilyen listákat akár emberöltőként is új és új alakban, új és új szökevény-névsorokkal láthatnánk megjelenni ugyanabban az uradalomban és helységben is. Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a magyar jobbágyság igen tekintélyes része állandóan mozgásban, illetőleg szökésben volt. Ha tehát a XVII. század végétől két századra visszavezethetnénk a helységek jobbágyságainak költözéseit-szökéseit, csak azt tudhatnánk megállapítani, hogy a magyar jobbágyság az örökös röghözkötés korában igen nagy részben, egyes vidékeken teljesen vagy nagyobb részében kicserélődött.¹ A szökések tehát valósággal fel-lazították a röghözkötöttség talaját s az egész rendszert válságba kellett, hogy vigyék. Az élet nyugalmas megkötődését minden tekintetben akadályozó külső-belső tényezők-höz a XVII. században még egy újabb is járult: a vallási türelmetlenség. Az a korszak volt ez, melynek Pázmány Péter azzal adott kifejezést, hogy inkább lemond protes-táns jobbágyságairól, semhogy templomaiban azok imádkoz-zanak.² A vallási küzdelemnek elsősorban éppen a jobbágy volt a tárgya: sok esetben a vallási kényszer alól menekült, esetleg a földesúrnak nem is ellenére, másnak a birtokára, sőt sokszor maga a földesúr valósággal kihányta házaiból máshitű jobbágyait.³ Ez a ma még kétségbe nem értékelt

¹ Szabó István i. m. (*Ugocsa megye*) 216. s köv. ll. Itt a kicserélődés együttjárt a magyar jobbágyság pusztulásával-eltünésével s a hegyekből leereszkedő rutének térnyerésével. Az ugocsamegyei vizsgálatoknak az az eredménye, hogy a zárt földrajzi fekvésű falvakban, melyek kevésbé voltak a csapásoknak kitéve, aránylag nagyobb mértékben állapítható a jobbágyság kontinuitása, társadalomtörténeti szempontból is figyelemreméltó.

² A *Pázmány Pétertől* származó »Falsae originis motuum« c. röpiratban (1620): gyakorta mondotta azt érsek uram, hogy inkább akarja, hogy az ő jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogysem mint az ő templomon való igazsága ellen, az parasztok a templomokat magoknak foglallják. L. a szerzőnek »A jobbágy vallásügye 1608—1647« c. tanulmányát a kötetben.

³ Ilá Bálint: *Gömör megye* (Magyarság és Nemzetiség I. sor 3. k.) II. k. 137. 207. l.

tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a XVI—XVII. században, amikor a törvény síkján a magyar parasztság a röghözkötöttség állapotában élt, a röghözkötöttség jogi felépítménye alatt a valóságban hatalmas méretű jobbágyköltözökös folyt.

A röghözkötöttség rendszerének fellazításában a köz-állapotok romboló hatásai mellett és azoktól tápláltatva nagy szerepük volt a városoknak, elsősorban a mezővárosoknak is. Ezek a földesúri hatóság alatt álló közösségek a XV. századvégi és a XVI. századbeli törekvések következtében, melyek kivételes állásukat óhajtották le építeni,¹ fejlődésükben megakadtak és sok közülük vissza is fejlődött, de mások az ország politikai bomlása következtében ismét a belső fejlődés útjára léphettek. Főleg azokon a vidékeken, melyeken a magyar állami és földesúri hatalom nem tudott zavartalanul érvényesülni. Ezek a mezővárosok a királysági, erdélyi és hódoltsági övezetek érintkezési területén politikai szempontból is nagy önállóságra tettek szert s belső életük kialakítását, valamint a parasztpolgárság életformájában élő lakosoknak szervezését, gondozását, továbbá befogadását és elbocsátását a maguk akarata szerint szabályozták. A szabad mozgást nem akadályozták, befogadták a beköltözni és elengedték az elköltözni óhajtott. E tekintetben igen tanulságos a tiszántúli országrész vezető empóriumának, a közjogi hovatarozás tekintetében sokszor kétséges állapotú, de belső életében annál függetlenebb nagy városnak, Debrecennek a példája. A város a XV—XVII. századokban ismételten privilégiumokat eszközölt ki a jobbágyoknak a városba való szabad beköltözésére s ugyancsak privilégiumokkal igyekezett megvédeni a városba telepedett jobbágyokat a kiadást követelő földesúrral szemben.² Ezt a védelmet, mely szemben állott

¹ V. ö. Mályusz Elemér: *Az 1498. évi 41 t.-c. Századok* 1930. 809—839; u. az: *Az 1514. évi jobbágyháború okai*. Társadalomtudomány 1926. 373—380. l.; Szabó István i. m. Századok 1938. 10—59. l.

² János Zsigmond 1563-ban megparancsolta, hogy a jobbágyoknak Debrecenbe való beköltözését senki sem merészelje akadályozni. Rákóczi Zsigmond pedig 1607-ben megerősítette a városnak azt a régi kiváltságát, hogy Debrecenből jobbágyot nem lehet kivinni. Debrecen város levéltára. Különb. tart. iratok No 46, 158. A jobbágyot olykor természetesen a károsult földesúr Debrecenből is igyekezett visszaszerezni. I. Rákóczi György fejedelem 1641-ben

a földesúri joggal és a röghözköttőség rendszerével, a török adófizetőjévé lett Debrecen fokozott mértékben tudta biztosítani, hiszen a királyi és földesúri igények ekkor nagy részben elenyésztek. A nagy városi közösség három politikai hatalom ütközési pontjára vetve, falak nélkül állt a pusztulásnak egyre növekvő tengerében s messze látszó tornya árbocként integetett a nagy terület földönfutóinak. A beköltözéssel szemben nem állított tilalmakat, szemben a nagyobb részben idegen nemzetiségű köfalas királyi városokkal. A polgári taksát is mindössze 33 dénárban szabta meg s esetenként azt is elősegítette, hogy jövevényei valóban meggyökeresedjenek, vagyis házat szerezzenek: e célból ismételt is telkeket osztott házak építésére elszaporodott jövevényeinek. Amint nem gátolta a beköltözést, akként nem állott az elköltözésnek sem az útjában. A város tanácsa 1608-ban így jegyezte fel bizonyos Kiss Balázsnak a városból való elkéredzkedését: »Hogy mivel a város szabadsága az, hogy mindnek, az ki akar lakni kimenni a városból, kimenjen és mehessen, az ki meg akar maradni, megmaradhat, Kiss Balázs is elmehet«.¹ A város polgárságába felvett jövevény jobbágyoktól nem kívánta meg annak bizonyítását sem, hogy szabad személyek, hogy tehát földesuruktól elbocsátást nyertek. Olykor ugyan feljegyezte a nótárius a városi tanács jegyzőkönyvébe, hogy a bekéredzkező jobbágy »minden kötelezettségtől mentes«, hogy »sem hites, sem kezes, sem számadó az urának« s azt is feljegyezték olykor, hogy ha a jobbágyot földesura visszakövetelné, a beköltöző magát aláveti a törvénynek, azonban legtöbbször megelé-

Bihar megyével intette meg Debrecen két jobbágyának Serédy István részére való kiadására. II. Rákóczi György pedig 1656-ban egy már 31 évvel ezelőtt beköltözött jobbágyot kért kiadatni egy birtokosnak. Orsz. Levéltár N. R. A. 106—40, 943—54. Azt hisszük, hogy a jobbágyok mégis Debrecenben maradtak. Ha három évtizeden keresztül a birtokos nem tudta jobbágyát Debrecentől elnyerni, azután is aligha. Egyébként jellemző a város erejére, hogy még 1526-ban a mohácsi vész és a város igazi önállósulása előtt, de a tiszta röghözköttőség korában a Kállay-család egy tagja a város bírāja előtt egyezett meg egy hosszú idő óta folyó perben: László János »noster concivis alias jobagio« (Kállai Vitéz Jánosé) uránál maradt javait a földesúr kiadja, apjukhoz kívánczó fiait kiengedi a jobbágyságból, viszont László János elengedi egykor urával szemben fennálló követelését. Orsz. Levéltár Dl. 24291.

¹ Debrecen város levéltára Tan. jkv. 1608. 110. l.

gedtek annak megörökítésével, hogy honnan való, kinek volt jobbágya.¹ Az Ecsed várához tartozó kis Tarpa mezővárosról a földesúri urbárium állapítja meg 1648-ban, hogy »ezen faluban szabad jövetel-menetel vagyon, aki akar kimenni lakóul, egy forintot téssen le, aki le akar telepedni, ugyanannyit fizet s innen nem szokták kiadni, ha régi földesura visszaköveteli.«² Munkács és Beregszász városokban is egyformán szabad volt az »extraneus« jobbágyok ki- és bemenetele és itt is tiltották a külső jobbágyok kivitelét. Beregszászban pedig a »fugitivus« jobbágyoknak módjukban volt örökségüket pénzzé tenni és ott letelepedni, ahol akartak.³ Akkor, amikor a jobbágyság röghözkötött volt, a mezővárosok által nyújtott ilyen szabad mozgás tovább tágitotta a röghözkötöttség rendszerén megnyíló réseket, melyeken előbb-utóbb a rendszer válságának újabb elemei hatoltak be.

Az örökös jobbágyság rendszerét feszítgető, földesúri hatalommal dacoló és a jobbágyság öntudatát erősítő szabad mozgásnak törvény ellenére vagy törvényesen megnyíló lehetőségei hovatovább arra indították a földesurakat, hogy a jobbágyok szerzésére és megtartására irányuló érdekeiket nem csupán a jobbágykötelék esetenkénti szigorításában, a személy szerint való örökös lekötelezésekben és kezesség alá vetésekben ismerjék fel, hanem a jobbággyal való kiegyezésben, a költözködési jognak egyezményes elismerésében is. Erre a kiegyezésre igen jó példát nyújt a faluszerű kis Lózs mezővároska, mely 1635-ben földesurával, Viczay Ádámmal megállapodott abban, hogy ha a földesúr a jobbágyokkal szemben vállalt feltételeket nem tartaná meg, hanem a jobbágyokat megbántaná, a jobbágyok szabadon elbúcsúzhatnak uruktól és a földesúr nem tarthatja őket vissza, ha őket valami más módon nem tudja megmarasztani. Ha pedig a jobbággyal szemben a földesúr tisztje vagy szolgája követ el sérelmet, a jobbágy ugyan nem mondhat búcsút földesurának, de a földesúr tartozik a tisztet és szolgáját megbüntetni s a jobbágyot a tiszt javaiból kielégíteni.⁴

¹ Zoltai Lajos: *Vidékiek beköltözése Debrecenbe* (Debrecen, 1902.).

² Acsády, 255. l.

³ Lehóczky, i. m. I. k. 419—420. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 166. l.

Ilyen körülmények között a jobbágyság társadalmában már a XVII. század folyamán mélyreható hasadás folyamata indult meg. Ez a folyamat csak a XVIII. században jelentkezik nagyobb súllyal, története tehát tulajdonképpen a XVIII. századi jobbágyság történetéhez kapcsolódik, azonban a jelenség gyökerei az előző századba nyúlnak vissza. A bontó jelenségekkel nem véletlenül párhuzamos a jobbágylicenciációk elsorvadása és a röghözköttöttségnek a jog síkján való új elhatalmosodása, hiszen a licenciálásnak meg kellett torpanni a röghözköttöttség csendesen elterjeszkedő új lendülete előtt, viszont a röghözköttöttség XVII. századi új érvényesülése alatt a feszülő erők elernyedését vehetjük észre, abban pedig a jobbágy költözködésének új lehetőségei nyíltak meg. A XVII. században az örökös jobbágyság egyszínű nagy tömegében láthatóan elkülönül két réteg. Egyik oldalon azok állnak, akiket a földesúr külön biztosítékokkal kötött le magának, kifejezetten is immár »örökös«, hereditárius jobbágyának.¹ A másik oldalon pedig egyre növekszik azoknak a száma, akik — akár törvény szerint, akár anélkül válván meg uraiktól — önként másik úr szolgálatába álltak, de az önkéntes szolgálatvállalást összekötötték szabad elmeneteli joguk elismertetésével. Így kezd a »hereditárius« jobbágy mellett megjelenni a »szabad menetelű«, a »liberae migrationis«. Általában az a jobbágy »örökös«, aki beleszületett a földesúri kötelékbe, nem örökös tehát az, aki új úr alá költözött, ha a földesúr külön nem kötelezte le magához felbonthatatlan kötelékkel. A jobbágy-szökések megállíthatatlan hatalmas folyamata, továbbá a végek, a városok, a hajdúk és más önálló közösségek vonzó hatása, mindenekfelett pedig a magyar föld lakóit ide-odadobáló elemi csapások így feszítgetik akaratlanul is a magyar jobbágyságra az örökösségnek 1514-ben rávetett s azóta ide-odavont rendszerét, mely azután a XVIII. század elején

¹ A XVII. században az urbáriumokban, gazdasági iratokban és jogi levelekben már gyakran találkozunk az »örökös-hereditárius« jobbágy megjelöléssel. Azt jelenti ez, hogy az örökös jobbágyság fogalmát már külön meghatározott állapotnak tartják, amire természetesen, nem lenne szükség, ha a jobbágyság e tekintetben egyforma megítélés alá eshetett volna. A sok-sok örökítésre egy példa: az ugocsamegyei Túrterebesen 1654-ben Berecz Mihály kötelezte magát ura, Perényi Imre örökös szolgálatára. (Orsz. Ltár., Perényi ltár 1654. okt. 11.).

— párhuzamosan az országnak új népi és társadalmi arcot adó jelenségeivel — az egész rendszert válságba sodorták, még II. József felvilágosult jobbágyszabadító rendelkezései előtt.

VIII.

Az örökös röghözkötés rendszerének alakulására gazdasági és társadalmi tényezők mellett az ország széthullásának és a törökkel folytatott küzdelemnek politikai következményei is befolytak. Ma már nehéz volna pontosan meghatározni, hogy a magyar jobbágyság középkorból átöröklődő alkotának, az új magyar gazdasági fejlődésnek vagy az ország súlyos politikai helyzetének volt-e nagyobb része abban, hogy a magyar jobbágyság örökös rendszere valamennyire mindig befejezetlen és igazi korszakában, a XVI—XVII. századokban is valamennyire laza maradt. Ilyen maradt annak ellenére hogy a jobbágy szabaddá tételének kísérletei, melyek maguk is a rendszer mélyebb legyökerezésének hiányairól beszélnek, csupán fél- vagy még kevesebb eredményre vezettek s hogy a kísérletek után a jobbágyságra visszafonódtak a rög kötelékei. Ezek a kötelékek a török uralma alá került jobbágyságról sem oldódtak le. Erdélyben az örökös röghözkötöttség feloldására nem történt kísérlet, mégis sajátos viszonyok között fejlődött: az újkori erdélyi jobbágyság történetének megvilágítása, ami történetírásunk egyik szép feladata lehetne, a sok közös vonás és kölcsönösség mellett előreláthatólag sok különbözőséget is meg fog mutatni. Mindaz, ami az országgyűléseken és a vármegyékben a jobbágyság e nagy kérdésében kiforrott és ami a társadalomban a rendszert alakította, csak a királyi hatalom által elérhető terület jobbágyságát érintette, de hatása mégis túl mutat azon. Egyrésztől azért, mert ez a terület mégis a magyar államnak irányadó és kisugárzó törzsterülete volt, másrésztől azért is, mert a XVII. század végén a töröktől visszavett területre a királyi országrész egész politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetére telepedett, bár az utóbbi az örökös jobbágyság rendszerének már bomló elemeivel.

Ha a magyar jobbágyság örökösségének rendszerét — megismerve a rendszer megszületésének és formálódásának külső, tartalmának pedig belső elemeit — a személyi önálló-

ság szemszögéből mérlegelni óhajtjuk, elsősorban is azt kell megállapítanunk, hogy a röghözkötöttség fogalma maga még nem egy a szolgaság középkori fogalmával, a rabszolgasággal. Ha a jobbágy nem hagyhatja el földesura birtokán vállalt vagy atyáitól reámaradt telkét, ez még nem szünteti meg szükségképpen személyiségét. Súlyos csorbát szenved, de a jobbágy jogképességét még nem semmisíti meg. Az a kérdés, vajjon alakult-e ki ez újkori röghözkötött jobbágy-ságon olyan dologi jellegű jog, amilyen a középkori rabszolgaszolganép, a jobbágyság e legnagyobb őseleme felett nyugodott? A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlatban is nagy a fontossága; a röghöz kötött jobbágy személyisége felett formálódik-e meg a valóságban a földesúri hatalomnak egyéb megkötő ereje is? A rögéhez kötött jobbágyról a személyiségét elvesztő szolgaként akkor beszélhetünk, ha a jobbágy felett a földesúri hatalom olyan jogot szerzett, amely lehetővé tette a jobbágy-nak földjétől elválasztottan a maga személyében való elidegenítését, más birtokos kezére való adását. Az újkori örökösen megkötött jobbágy-ság szolgaságra való süllyedésének ezen a kiteljesedett mély fokán a földesúr mintegy dologi jogot szerzett a jobbágyon. Ez a sokszor nálunk is tévesen használt »Leibeigenschaft« értelme: a jobbágy valójában nem a rögéhez volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együttjárt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telkétől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehette a földesúr jobbágysai családtagjaival is.

Ezt a szolgaságra alázuhant jobbágyrendszert az újkori röghözkötések országaiban csupán Oroszországban lehet megtalálni. A jobbágy a szabad költözködési jog elvesztése után is csak itt volt a maga személyében földje nélkül is eladható. A jobbágyot tehát adták-vették, cserélték személyi dologként, a megölt jobbágyért egyszerűen másikat kellett családostul adni s a szökött jobbágyot magához fogadó birtokosnak a jobbágyon kívül még egy másik, utóbb már négy jobbágyot kellett adni a károsult földesúrnak. Az orosz jobbágy-nak ez a személytelen dologi kezelése nem tisztelte a családi köteléket sem: a földesúr elidegeníthette a jobbágy családjának egyes tagjait is. A jobbágy első feleségétől született gyermekek tartozhattak más földesúr alá is, mint

az első feleségétől születtek. Péter cár már visszariadt ettől az újkori rabszolgaságtól: 1721-ben megállapítva, hogy Oroszországban a parasztokat egyesével adják el, mint a barmot, »ami az egész világon nem történik«, sőt a földesúr a jobbágy családjából eladja a fiút és a leányt is, azt kívánta, hogy legalább ez szűnjön meg s szükség esetén együttesen, elválaszthatatlanul adják el a családot. A jobbágy-szolgaság e kirívó rendszere azonban nem szűnt meg meg, sőt éppen II. Katalin cárnő alatt érte el legnagyobb kiterjedését. A felvilágosodás gondolatainak Oroszországba is kisugárzó hatása alatt báró Ungern-Sternberg tanácsos a cárnőnek készített törvénytervezetében, melyből azonban törvény nem lett, egyebek között azt kívánta volna, hogy a paraszt eladásánál a házastárs és a kiskorú gyermek ne legyen családjától elszakítható.¹ A jobbágy személyiségének ez az elenyészése, amely az aránylag legkésőbbben, csak a XVII. században kiteljesedett oroszországi röghözkötés nyomában járt, a röghözkötés rendszerére áttérő más európai országokban nem következett be. Keletnémet és cseh-morva területen sem, ahol pedig a jobbágyság a magyar jobbágysághoz képest — mint látni fogjuk — a személyiség jogai tekintetében mélyebbre szállott le. Azonban a jobbágnak a jobbágytelektől elválasztva való adásvevése, csereberéje sem ezekben az országokban, sem Magyarországon nem fejlődött ki, még kevésbé a jobbágy családtagjainak a családból való kiszakítása. A magyar jobbágy elválaszthatatlan volt földjétől, valóban hozzá volt rögehez kötve; a birtokos változásával akarata nélkül került át az új birtokos kezére. Gyakran megtörtént, hogy egyes jobbágyokat a földesurak eladtak, elcseréltek vagy elzálogosítottak, azonban ez a telekkel együtt történt.² A telek annyira összeforrott a jobbágy

¹ Kliutschewskij, II. k. 327, III. k. 178, 184, 196, 197. l.; Engelmann, 64—71, 75, 105, 130—131. l.; Knapp i. m. 29. l.; Grünberg, 7. l.

² Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában* (Budapest, 1886) 184—185. l. ezt írta: »Ha a férj meghalt s özvegye más földesúr jobbágyához ment nőül, a tiszttal visszatartotta első házasságából származó gyermekeit, kik azután csak úgy isten irgalmából nőttek fel vagy ami még gyakoribb volt, elkallódtak, meghaltak. De azért elvették az anyától gyermekét, mert ha mégis megélt s munkabíró korba jutott, éppen úgy mint a ló vagy ökör, ő is bizonyos értéket képviselt, mellyel csere-beréltek, melyet zálogba tettek, adósságok biztosításul használtak, mint bármely hasznos

házi állatot.« Acsády állítása alátámasztására bizonyos másolati kéziratban használt levéltári iratokra hivatkozik: ezek az iratok jobbágyság eladásáról, elzálogosításáról és cseréjéről szólnak. Acsády két évtized múlva »A magyar jobbágyság története«-ben (Budapest, 1908. 283. l.) megismételte állítását, azonban újabb forrásokat nem nevezett meg, csupán előbbi munkájára hivatkozott. Ami a kérdést illeti: az Acsády által hivatkozott esetek egyáltalában nem arra vonatkoznak, amire idézte, nevezetesen a jobbágy árva gyermekeinek anyjuktól való elszakítására. (Erre a kérdésre nézve l. bővebben Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* Budapest, 1947). Az idézett esetek csak azt bizonyíthatnák, hogy a jobbágy személyét dologként adták-vették, azonban Acsády minden bizonnyal félreértette ellenőrizhetetlen helyről merített adatait: jobbágyról és jobbágytelekről egyszerre van azokban szó a jobbágy neve alatt. Éppen úgy, mint amikor osztályozásoknál olykor csak a jobbágyság neveit sorolják fel, de velük mennek a telkek is. E sorok írójának sok urbáriumot és ilyen kérdésekre vonatkozó egyéb történeti forrást volt alkalma megtekinteni, de jegyzetei és emlékezete szerint nem találkoztott olyan adattal, amelyben kifejezetten és tisztán a jobbágy személyében való árusításáról lenne szó. Mégsem állítja, hogy a jövő kutatás ilyen eseteket nem mutatna fel, azonban egyes esetek rendszert még nem igazolnak. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az adatok legtöbbször — a jobbágy neve alatt is — a jobbágytelek elidegenítéséről szólnak, ezek tehát többé-kevésbé meghatározzák a kevésbé világosan szóló adatok értelmezését is. Ha előbukkan olyan adat, hogy Perényi György Tekeházán (Ugocsa m.) 1615-ben átengedett testvérének, Gábornak négy ház jobbágyot, aligha tarthatjuk kétségesnek, hogy nem személyi, hanem jobbágybirtoknak és a hozzákötött jobbágyságnak átengedéséről van szó, miként egyébként a »ház« szó is kifejezi. (Orsz. Ltár., Perényi ltár. 1615. F. 45. No 16.) Nincs okunk feltenni, hogy másról van szó akkor is, amikor ugyanott Perényi György 1634-ben leányának, Máriának adott egy Dely András nevű jobbágyot (u. ott 1634. F. 19. No 19). Ugyancsak Perényi György 1638-ban a leányának Szászfalun 3. Verécén 1 jobbágyot hagyott, megjelölve a jobbágyság szomszédait is a telken, ami szintén a telekkel való öröklésre utal. (U. ott 1638. F. 12. No 40). Feketeardón (Ugocsa m.) 1666-ban földesúri osztásban nyilcédulán szerepel Kis Péterné jobbágyságyon, de nem a maga személyében, hanem egész telkével, 2 fiával, 2 ökrével és szőlőjével együtt. (U. ott 1666. nov. 22). Ilonokújfaluban (Ugocsa m.) 1673-ban és Kökényeseden (Ugocsa m.) 1655-ben pénzen vett jobbágyság szerepelnek (U. ott 1655. No 39. 1673. F. 1. No 40.), az utóbbi féltelekkel a megjelölés tehát önmagában még nem ad támpontot ez esetben sem arra, hogy egyszerű embervásárról lenne szó. Éppen úgy az sem, amikor Batarcsón (Ugocsa m.) 1720-ban egy jobbágylistán, mely a jobbágyság mellett telkeik nagyságát is feltünteti, azt olvashatjuk, hogy Kopcsa Miklós jobbágyot eladták Babos Pálnak 100 forintért (U. ott 1720. No 41.). Hasonlóak a zálogosítások: 1647-ben Perényi Ferenc testvérének, Imrének 7 jobbágyát zálogosította el, telkeikkel vagy »pasit-hely«-en épült házaikkal (U. ott 1647), 1654-ben két

személyével, hogy őt értve együtt értették vele a jobbágyot is, akkor is, ha külön a telekről nem volt szó s a pusztán maradt telket még évtizedek múlva is a legutóbbi jobbágygazda nevével jelölték meg az összeírásokban is. A magyar jobbágy földjéhez és ura hatalmához kötöttség, de nem lett szolga, ú. n. Leibeigene; személyében nem került forgalomba, még kevésbé családjának egyes tagjai. Törvények, statutumok, földesúri utasítások nem igazolnak és nem cáfolnak ilyen jogot, ilyen kötöttség alól a magyar jobbágyot nem kellett II. Józsefnek és utóbb a jobbágyfelszabadító törvényeknek sem felmenteni. A magyar társadalomban ilyen rendelkezés a jobbágy felett nem jelent meg: más volt maga a társadalom egész fejlődése és tartalma.

A röghözkötés nem járt szükségképpen együtt azzal a lehetőséggel sem, hogy a földesúr beleszóljon a jobbágy házasságkötésébe, meghatározza, hogy kit vegyen feleségül és kit ne s mintegy felügyelete alá vonja a jobbágy családi életét. Oroszországban az örökös szolgaságra való letaszítotttság korában a jobbágy házasságkötéséről a földesúr

csedreki jobbágy elzálogosítását (U. ott 1654. F. 20 No 12.), Komlóson 1644-ben két jobbágy elzálogosítását (U. ott 1644. F. 15. No 26.) említhetjük, az utóbbiak zálogosító levelében megjelölték az elzálogosított jobbágyok szomszédait is, nyilvánvalóan tanuskodva a jobbágy neve alatt magának a jobbágyteleknek elzálogosításáról. Vannak azonban olyan esetek is, amelyek a jobbágyok személyeikben való csereberéjének inkább megfelelnek: az elszökött-elidegenedett jobbágyot a földesúr elcseréli új földesurának egy másik jobbágyával. Pl. Károlyi Mihály özvegye Gyulára (Ugocsa m.) menekült Botos János nevű jobbágyát 1630-ban átengedte Perényi Ferencnek Sonkoly Máté nevű bocskói jobbágyáért, Vetéssy Mihály 1659-ben Batár faluból (Ugocsa m.) Gyulára idegenedett Kovács János nevű jobbágyát átadta Perényi Gábornak, Túrterebesen, 1670-ben Dolhay György engedte át Dolháról elidegenedett Fül Illyés nevű jobbágyát, sógorának, Bánffy Gábornak, viszont Perényi Imre úgy jutván Perényi Ádám Boldog Pál nevű jobbágyához, hogy ez elvette Perényi Imre egyik özvegy jobbágyasszonyát (vagyis ennek telkére költözött), érte Perényi Ádámnak Vargha Ferenc nevű jobbágyot adta. (U. ott 1630. F. 30. No 48, 1659. F. 12. No 9, 1659. máj. 23., 1670. máj 16.) Ezekben az esetekben jobbágyok valóban személy szerint földjeik nélkül mentek mások birtokába, azonban a jobbágyok valójában befejezett tények elé állították földesuraikat, akik — egyébként rokonok is lévén — nem követelték vissza jobbágyaikat, hanem barátaságos cserét csaptak. Ilyen határesetek általánosítása jobbágy-ságunk egész társadalmi szerkezetének félreértéséről tanuskodna. V. ö. Szabó István: i. m. (*A jobbágy birtoklása*).

gondoskodott s még báró Ungern-Sternberg említett törvénytervezete is csupán annyit óhajtott elérni, hogy a földesúr csupán törvényes okokból tagadhassa meg beleegyezését a jobbágy házasságához.¹ A jobbágy keletnémet területen és Csehországban sem házasodhatott meg földesura engedélye nélkül.² A jobbágyházasságnak ezt a földesúri rendelkezés alá jutását nálunk nem találjuk meg. A házassági engedély jogi rendszere Magyarországon nem fejlődött ki, bár a valóságban, éppen a földesúr és jobbágy patriarkálisabb viszonya esetén, maga is egyengethette egy-egy jobbágya családalapítását. Elszórtan találhatók olyan rendelkezések, amelyekkel a földesurak nőtlen jobbágyaikat házasságra óhajtották kényszeríteni,³ ez azonban a párválasztás szabadságát még nem érintette szükségszerűen: a földesúr a telkeknek örökösöket óhajtott a jobbágy házasságában biztosítani.

Az újkori örökös jobbágyság rendszerének nem volt szükségképpen velejárója, de szervesen ki tudott belőle fejlődni a személyiség további általános korlátja: a jobbágyság merev lezárása. Oroszországban a paraszt a függőséget nem cserélhette fel csak egy másik függőséggel, legfeljebb katonának mehetett el Földesura elbocsátó levelével s ez esetben a földesúrtól kérhette a felesége és kiskorú gyermekei kiadását. A jobbágy számára tehát a jobbágyság a

¹ J. Engelmann, 130—131, 136, 153. l.

² J. Kulischer, II. k. 96. l.

³ A földesúr a munkácsi uradalom 1682. évi urbáriumában előírta, hogy meg kell házásítani »a vén ravasz és csak latorság után járó legényeket« s ha nem akarnak, csak jó kezesség mellett engedjék ki a tömlőcből. Lehoczky, I. k. 417. l. A vajdahunyadi uradalom 1681. évi urbáriumában pedig a következőt olvashatjuk: »Az jobbágyok fiainak esztendejek azért iratott be az urbáriumban, hogy ha látná az officális, hogy valamely legény házasságának idejét nemcsak elérte, hanem ugyan el is mulatta, hogy azért az olyanok ne csak az rosszéletben éljenek, hanem hogy istenes házaaságok által terjedjenek, reá kell erőltetni, ha könnyű intéssel nem fogadná, a tömlőcből is termináltatni kell róla, hogy házasságát nem halasztja, melyet az özvegyasszonyok és a jól megnőtt leányok is, tudom, helyben hagynak.« M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 49. l. — Acsády, 283. l. említi az utóbbi rendelkezést s azt írja, hogy a jobbágy »családi életéről, gyermekei neveléséről, házasságáról a földesúr »határozott.« A kérdésre l. még Degré Alajos: *Földesúri jogok a jobbágy házasságkötése körül.* (Kny. a »Regnum Egyháztörténeti Evkönyv« 1942/43. évi kötetéből).

katonaszolgálat kétes szabadulási lehetőségén kívül örök meghatározottság volt, ezt levetni nem tudta. Ennek a társadalmi elhatároltságnak lett azután a következménye, hogy az, aki szökevény jobbágnőt vett feleségül, minden gyermekével a jobbágnő földesuráé lett.¹ Csehországban pedig — éppen úgy, mint Oroszországban és Litvániában — földesúri hatalom alá esett a jobbágyleányt feleségül vevő szabad ember is.² Az orosz paraszt után elszakíthatatlanul húzódott a szolgai köteléknek a szála akkor is, ha egyébként a földesúr engedélyével eltávozott birtokáról ipart-kereskedést folytatni a városba vagy hajósnak. Ez gyakran megtörtént, mert az orosz nagybirtokos nem üzött olyan nagy mértékben gazdálkodást, mint a porosz junker vagy más középeurópai nagybirtokos, viszont az orosz birtokos által elengedett parasztnak a földesúri szolgálmányt, az »obrok«-ot a távolból is meg kellett fizetni s ura bármikor vissza is hívhatta.³ A magyar társadalom nem ismerte ezt az eltérhetetlen személyes viszonyt, sem a jobbágyság határainak olyan merev lezárását, amelyből nem volt kivezető út. Sőt éppen az örökös jobbágyság korában fejlődött ki a nagyméretű jobbágynemesítés, melynek során egész tömegek kerültek át a jobbágyságból a nemesi rendbe.⁴ Azonban a jobbágy a király nemesítő levele nélkül a földesurak »exemptionális«, vagy éppen elbocsátó, »manumissionális« levelével is kiemelkedhetett a jobbágykötelék terheiből, az utóbbi levéllel a földesúri hatalom alól is. Az ilyen félnemes-féljobbágy réteg éppen az örökös jobbágyság korában igen jelentékeny részét tette ki az egész magyar jobbágyságnak. A jobbágyleányok előtt meg éppen nem elzárva az út. Róluk az urbáriumok, amelyek a jobbágyokat és fiaikat legtöbbször név szerint tartották számon, sokszor tudomást sem vettek. Szabadon mehettek férjhez szerencsájük szerint jobbágyhoz-nemeshez-polgárhoz s a nemes vagy polgár férj társadalmi állását ezzel semmi csorba nem érte, mint orosz vagy cseh területen. Az meg éppen gyakran előfordult, hogy jobbágyember nemes leányt vett feleségül, természetesen a hozzá életmódban közelálló kisnemesi rétegből. Ebből a

¹ Engelmann, 47, 81—82. l.

² Grünberg, 5. l.

³ Knapp, 27—33. l.

⁴ Szabó István: *A jobbágy megnemesítése*. Turul 1941. 11—21. l.

jobbágy-nemes házasságból végül egészen külön társadalmi állású réteg fejlődött, a félnemes-forma »agilis«-eké, akik a nemes anya után örökölt családi föld után adót sem fizettek,¹ egyébként pedig éppen a nemesi birtok örökébe jutva, észrevétlenül igen gyakran felszívárogtak a nemességbe is.

A jobbágy személyi önrendelkezésének csökkenésével párhuzamos volt a vagyoni rendelkezés csökkenése is. Ahol a jobbágy maga is személyében csereberélhető tárgy volt, ott a vagyoni önállóság legkisebb mértékének is el kellett tűnni. Magyarország e tekintetben is külön helyet foglal el a röghözkötés rendszeréhez hanyatló országok között: a magyar jobbágyságban az örökös megkötöttség korában is tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágyság birtoklási-vagyoni rendje s ez a jobbágy-vagyonnak s magának a jobbágybirtoknak is több önállóságot biztosított, mint amivel az orosz, keletnémet, cseh vagy lengyel jobbágyság élhetett.² A vagyonnal való rendelkezés korlátainál is személyesebb tartalmú volt a kötelem, amely a jobbágnak a robotmunka alakjában igénybevert munkaereje mellett magára a jobbágycsalád tagjaira nehezedett. A robotolás a XVI—XVII. században az uradalmi gazdálkodás termelő tevékenységének növekedésével Magyarországon is elhatalmasodott, egyes helyeken a jobbágy legpanaszosabb terheként határtalanná lett, azonban a jobbágy gyermekeinek a cselédkényszer formában való dolgoztatása, ami a termelő nagybirtok igazi típusait kifejlesztő keletnémet és cseh országokban intézményes formákat öltött, Magyarországon mindvégig ismeretlen maradt. A keletnémet jobbágyok gyermekeit belső cselédi szolgálatra vette igénybe a földesúr.³ Csehországban a jobbágyok gyermekei 14. életévüktől 3—7 év tartamára voltak kötelesek a földesúr számára cselédmunkát végezni.⁴ Ez az intézményes gyermeki cselédmunka Magyarországon nem jelent meg. A jobbágyasszonyokat és leányokat egyes uradalmakban meghatározott mértékben kenderfonás és fehérítés munkája terhelte, amikor azonban az egyik gömörmegyei

¹ Corp. Stat. IV. 1. k. 831. l.

² Közelebről Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* (Budapest, 1947.)

³ Knap, 57.

⁴ Grünberg, 14. l.

jószágon a zálogos új földesúr a kenderfonás kötelezettségét a jobbágyfeleségek mellett a jobbágyleányokra is kiterjesztette, ezt a jobbágyok hallatlannak mondták ebben az országban.¹

Az újkori örökös jobbágyság magyarországi rendszere önmagában, a személyi kötöttségek kapcsolatai nélkül is lazább kötésűnek látszik, mint az északra és keletre fekvő országok jobbágyrendszerei. Oroszországban a XVII. század derekán kimondták a földesúr jogának elévülhetetlenségét szökött jobbágyaira,² nálunk 1625-ben és 1635-ben 32 évben szabtak határt. Oroszországban erőszakkal is visszavihették a földesurak szökevény jobbágyaikat s utánuk vadászkutyákkal nyomoztak.³ Az 1556. évi törvények nálunk is megengedték, hogy a földesúr a szökevényt, ha a falun vagy városon kívül a mezőn elfoghatta, erőszakkal hazavihesse. Azonban a valóságban azt látjuk, hogy a jobbágyok mégsem igyekeztek messze földre szökni, hanem legtöbbször a környékbeli falvakban kerestek maguknak új gazdát. Az urbáriumok — mint láttuk — olykor pontosan fel is sorolják őket új helyeiken, a földesúr tehát nyilván tartja elbúcsúzott jobbágyait, azonban ezeket sem a hatalmi eszközök, sem a repetíciós perek nem igen vezetik vissza. A magyar jobbágyság az örökös rendszer korában is hullámban volt: a nemesség, a városi polgárság, a szabadosfélnemes állapot több szabadsága és a törvényes-törvénytelen gátakon keresztül új jobbágyság-új kötelék felé. A magyar örökös jobbágyság egész attitűdje más, mint a rögöz visszaesett többi jobbágytársáé. A felbonthatatlanná lett kötelelem rendszere rugalmasabb s a személyiség elemeit kevésbé felemésztő, mint a többi. Hogy a magyar jobbágysors így is nehéz sors volt, arról lépten-nyomon beszélnek a történelem útjain visszamaradt emlékek, azonban az újkori örökös jobbágyság mély rendszerein kihajtott sarjadedők — a személyi önrendelkezés még meglevő elemeinek további elszívói — nálunk nem burjánoztak el annyira, mint tőlünk északra és keletre. A magyar jobbágyság előtt a középkor végén elzáródott a személyi szabadság útja

¹ Ila i. m. (A gömöri jobbágyság) 63—64. l.

² Kliutschewskij, III. k. 193. l.; Engelmann, 55—57. l.;

³ J. Engelmann, 51; Kliutschewskij, III. k. 214. l.

s ezzel az el is vált a személyi szabadság felé elvesztett forradalmak válsága után is továbbhaladó nyugati jobbágyságtól. De útja mégsem távolodott el annyira, mint ugyanakkor a keletnémet, cseh, lengyel és orosz jobbágyságé. Elmaradt az emelkedőtől, de a süllyedőkkel nem bukott a mélypontig: két különböző jobbágyvilág egyenlítődt ki benne.¹

¹ Kíváncsi lett volna, hogy a földesúri bírói hatalom újkor tartalma tekintetében is párhuzamot vonjunk, azonban a magyar úriszék és a magyar nagybirtokhoz rendszerint kíméleti privilégiummal kapcsolódó pallosjog vagy szabad ispánság története még feldolgozásra vár. A megyei bíróság kiküldöttjének részvételével tartott úriszéknek elvileg csak kisebb jelentőségű perekre nézve volt illetékessége s úgy látszik, hogy gyakorlatilag elsősorban a jobbággyal szemben kívülről támasztott magán- és büntetőjogi igények elbírállása volt a feladata, törekvése azonban a valóságban inkább annak elhárítása. A nagyobb u. n. közbüntettek nézve csak a pallosjog vagy a szabad ispánság nyújtott a földesúrnak hatalmat mindenki-vel szemben, akit birtokán tettenérve elfoghatott. Ezzel a földesúri bírói hatalommal szemben a magyar jobbágyság nem kevésbé ki volt szolgáltatva urának, mint az orosz jobbágyság az orosz földesúri bírói hatalomnak.

AZ URADALMI GAZDÁLKODÁS
ES A JOBBAGYBIRTOK
A XVI—XVII. SZÁZADBAN

A jobbágybirtok és a jobbágygazdaság kezdettől fogva a nemesi birtok, különösen is a nagybirtok gazdasági szervezetében foglalt helyet. A magyar jobbágybirtok és a jobbágygazdaság, valamint a magyar jobbágytság egész rendszerének újkori története ezért csak úgy világítható meg, ha megvilágításhoz jut a nagybirtok újkori gazdasági szervezete s e szervezet és a jobbágyüzem viszonya.

A középkori Európa mezőgazdasági szervezetére a nagybirtokoknak az a formája nyomta rá a bélyegét, amelyet a német tudományos irodalom »Grundherrschaft«-nak nevezett el. Ez a gazdasági szervezetforma magyar nyelven talán *adóztató* uradalomnak volna nevezhető. A középkori nagybirtok ugyanis sokszor kizárólag, de máskor is rendszerint túlnyomó mértékben a birtok keretébe tartozó jobbágyok szolgáltatásain nyugodott. A nagybirtok uradalmi szervezete által felölelt parasztgazdaságok, mint megannyi kisüzem, a nagybirtok urának pénzbeli, terménybeli vagy valamelyes, ekkor még rendszerint csekély munkaszolgáltatást nyújtottak, viszont maga az uradalom saját eszközeivel nem, vagy csupán kis mértékben folytatott gazdálkodást. Elsősorban adóztatott tehát s adóigényét szükséglete szabta meg. Ennek a gazdasági szervezetformának nem kevésbé jellemző vonása, hogy az általa beszedett szolgáltatásokat maga a birtokos és a birtokszervezet emésztette fel, más célja a termeléssel nem volt. Közvetlenül elfogyasztható dolgok, termény, állat, pénz szerzése volt törekvésének a célja. Az ilyen nagybirtok ura valóban uraságot óhajtott gyakorolni. Arra, hogy piaci értékesítésre ter-

meljen, nem gondolt. A kereskedelmi gondolkozás távol állott tőle. Igénye arra irányult, hogy rendi állásának megfelelő jövedelmet érjen el s nem vállalta a saját eszközeivel folytatandó gazdálkodás feladatait, ennek nyereség- és veszteség-lehetőségeivel. Az ilyen gazdasági szervezet egyiségének nem a termelés, hanem a fogyasztás adott keretet. Az eleinte igen szétszórt birtokokra nehéz is lett volna termelési üzemet építeni, bár a nagybirtokosok részéről korán megjelent a birtokok egységesítésére, a szerteszt fekvő birtokok egybecsoportosítására irányuló törekvés. Ha azonban önálló gazdálkodásba a nagybirtokos nem is fogott és gazdaságát a jobbágyok szolgálmányaira alapította, a vár alatt vagy lakóhelyének a közelében rendszerint volt mégis egy-egy kisebb földdarab a maga kezelésében is. Ennek hozama azonban elenyészett a szolgálmányokhoz képest s nem volt más célja, mint a közvetlen szükségletek kielégítését elősegíteni. Ha a nagybirtok esetleg több termelvénnyel jutott, mint amennyit el tudott fogyasztani, a felesleg a piacra került, de mint felhasználatlan felesleg s nem úgy, mint aminek elérésére céltudatosan törekedett. Minthogy az uradalomnak csekély mértékű a termelési üzeme vagy nincs is, a jobbágyok munkaszolgáltatásait, mely ez időben még szintén csekély, a birtokos a vára karbantartására, építtetésére, szállításra, futárszolgálatra használta fel. Az ilyen uradalomban a földesúr és a jobbágy viszonya nem csupán gazdasági jellegű, a birtokszervezet nem csupán a gazdasági élet tényezője, hanem a társadalmi és jogi életé is. Ekkor szerezte meg a földesúr a birtokán élő jobbágy lakosság felett a bíraskodási és némely tekintetben a közigazgatási hatóságot.

A középkor utolsó századában ez az adóztató nagybirtokforma messzemenő változáson esett át. A változás más eredményre vezetett Európa nyugati részében és másra keleti felében. A mezőgazdasági uradalmi szervezet nyugaton kibontakozott a termény- és munkaszolgáltatás rendszeréből s nagyjából pénzből adózó kisüzemek foglalta lett. Itt tehát a robotszolgálat egyre kevesbedett, a jobbágy földesúri kötelezettsége lassanként elvesztette a különféle szolgálmányokban kifejezésre jutó jellegzetességet. A jobbágyszolgálmány végül is tulajdonképpen a földesúrnak fizetett járadékká egyszerűsödött le. Ez a fejlődés a

jobbágyot valójában a bérlővé vagy éppen az önálló kisbirtokossá való alakulás útjára vezette s ez a társadalom egész alkatára éppen olyan mélyreható befolyást gyakorolt, mint a középkori adóztató üzem formája a maga korában, vagy mint az Európa keleti részében párhuzamosan kialakuló gazdasági szervezet-forma, az üzemesített, a major-kodó vagy legkifejezőbben : *termelő* uradalom.

A nagybirtok gazdasági szervezetének ez a formája elsősorban a közép-keleteurópai fejlődésre nyomta rá a bélyegét. Ezt a szervezetet a bevételek gyarapítására, a birtok jövedelmezőségére irányuló törekvés fűti s alapeleme az »allodium«, a majorsági üzem, a nagybirtokosnak maga kezelésében végzett mezőgazdasági vállalkozása volt. Ez az üzem nem elégszik meg azzal, hogy a maga fogyasztásának kielégítésére termeljen, hanem céltudatosan szolgálja a piacot. Vannak fejlődési tényezők, melyek egyenesen ösztönzik a piaci termelésre, létrejöttében is ezek játszanak szerepet. A mezőgazdasággal szemben új fogyasztóként jelentkeztek ekkor a nagy álló zsoldos seregek és a rohamosan növekvő városi lakosság. Így hatalmas gabonakonjunktúra jelentkezik s növekednek a szállításnak a lehetőségei is. Ezek az üzemek tehát tervszerűen törekednek felesleg elérésére s ezt a piacra vetik. A reneszánsz kor nagybirtokosát hajtó vagyon- és tőkegyűjtési törekvés hatja át a gazdaságot, mely kapitalisztikus vonásokat ölt fel, sőt a kapitalista termelési módnak Európa igen nagy részében éppen ezek a piackereső, feleslegtermelő és tőkegyűjtő mezőgazdasági üzemek lettek első legjelentékenyebb képviselői. A birtok tulajdonosa az előző századokban lovagúr, hadakozó katona volt, ezt a szerepét azonban az újkor elején az új hadszervezetben már elvesztette. Élre áll tehát birtokának s felszabadult erőit itten kamatoztatja.

A termelésre-gazdálkodásra berendezkedő s gazdasági üzeme növelését szíven viselő újkori nagybirtokos, akit a német tudományos terminológia a »Grundherr«-rel szemben »Gutsherr«-nek nevez, birtokát pedig a »Grundherrschaft«-tal szemben »Gutsherrschaft«-nak jelöli meg, két téren is nagy szükséglettel küzd : szüksége van a saját üzeméhez földterületre és a föld megmunkálásához szüksége van munkaerőre. A földre elsősorban eddig mezőgazdaságilag felhasználatlan területek termelésbe vonásával, erdők

irtásával és legelők feltörésével tesz szert. Azonban ezek mellett igyekeznek a jobbágyság kezén levő földre is rátenni a kezét. A jobbágyság elvonásának enyhébb formája az volt, hogy igénybe vette, tehát a maga majorsági földjéhez csatolta a gazdátlanra lett pusztát. A németországi nagybirtokok a harmincéves háború után erre valóban meg is volt a módja nagymértékben, mert a telkeknek nagyrésze a háború után üresen állott. Itt a termelő nagybirtok teljesen valóban csak a nagy háború után fejlődött ki. Az üresen maradt telkeket a birtokos bevonta a maga gazdasági üzemébe vagy a korábbiaknál sokkal súlyosabb feltételekkel fogadott rá új telepeseket. A parasztföld elvonásának azonban dívott egy másik, kíméletlenebb formája is : a jobbágyság kibecsültetése vagy éppen kitétele a telkéről, a német nyelvben »Bauernlegen« néven ismert eljárás. Ez az egyes német államokban, különösen a harmincéves háború után az örökségi jog elvonásával beültetett új telepesekkel szemben annál könnyebben mehetett végbe, mert a parasztnak most már nem volt örökségi joga a telkekre, annak csak bérlője, haszonélvezője volt. A jobbágyság esetleg egyszerre egész falvakat kisajátító elvonásával szemben végül is maga az állam kényszerült fellépni. Legalább is Poroszországban és Ausztriában ez megtörtént. A nemesi birtok ugyanis adómentes lévén, a jobbágyság elvonásával maga az adóalap kezdett megsemmisülni. Az így vagy úgy felduzzadó nagy üzemek azután munkavállalókra volt szüksége. Mivel a bér munkásokkal való dolgoztatáshoz szükséges pénztőke nem állott e birtokok rendelkezésére, de szabad munkaerő egyébként sem volt elegendő számban, fokozott mértékben igyekezett megmaradni a társadalmilag jogilag aláüllyedt jobbágyságot az üzem munkájába bevonni. Ebben a korban születnek meg Európa e részében a röghöz kötés rendszerei ; az úrnak végeérhetetlen robotlással adózó jobbágyság, a cselédkényszer szolgálat kimondása s a jobbágyság családtagjainak a földesúri üzem részére való igénybevétele. Azonban az üzemestített termelő nagybirtokok a képe korántsem volt mindenütt egységes. Az adóztató- és termelőüzemek egymás elemeiből gyakran megőriztek egyet-mást, az adóztatóüzem is gyakran végzett valamelyes önálló mezőgazdaságot, viszont a termelőüzem jobbágyságainak tartozásai között is megmaradtak a pénzbeli és egyéb szolgáltatások.

A középkori nagybirtokszervezetből kialakuló járadékfizetető és az üzemszerűen termelő uradalmak között meglehetősen világos földrajzi választóvonalat lehet húzni az Elba folyóval. Innen nyugatra, tehát Franciaországban és Németország nyugati részében a járadékrendszerű nagybirtokforma fejlődött ki, mely a további fejlődés folyamán a jobbágybirtok felszabadulásához vezetett. Az Elbától keletre a termelést üzemszerűen kiépítő s a jobbágybirtokot s magát a jobbágyot a nagybirtokon folyó gazdálkodás céljaira teljesen kihasználó uradalom honosodott meg. A földrajzi választóvonal természetesen nem éles. Különösen magának a választóvonalnak a vidékén mindkét formát meg lehet az újkorban találni. Minél inkább nyugatra megyünk azonban, annál tisztább formában jelentkezik a pénzszolgáltatáson alapuló nagybirtok, keleti irányban haladva pedig — kivéve a termelő uralom rendszerén már kívül eső Oroszországot — egyre uralkodóbb és mértéktelebb formában található meg a földesúri termelés üze me. Németország keleti-északkeleti részén Mecklenburg, Holstein, Pomeránia, Keletporoszország, Litvánia és Lengyelország, délkeleti irányban pedig Cseh- és Morvaország az üzemésített uradalom igazi hazáinak tekinthetők. A cseh korona országaiban a gazdaságot építő földesúr által jobbágyaira vetett terhek még súlyosabbak, mint Németországban. Itt a földesúr magától érthetőnek tartja, hogy a jobbágyinak tőle kell megvásárolnia mindent, amit venni óhajt. Meg kell vennie a földesúrnak egyéb módon eladhatatlan terményeit és állatait, viszont eladásra szánt dolgait rendszerint alacsonyra nyomott áron a földesúrnak kell átengednie. Az elfajulásokhoz hozzájárul, hogy a cseh-morva hercegek, grófok és bárók császári szolgálatban diplomataként, a hadsereg kebelében vagy az állam kormányhivatalaiban birtokaiktól távol élnek, így birtokaik kezelésével keveset törődhetnek. Hivatalnokoknak engedik át birtokaik kezelését s ez a pénzügyi szempontoknak rideg érvényesülését csak fokozta.¹

¹ A kérdésre J. Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* I—II. (München u. Berlin, 1928—1929); R. Kötzschke: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert* (Leipzig u. Berlin, 1908); U. az: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters* (Jena, 1924); G. F. Knapp: *Grund-*

A két nagybirtokforma alapvető jelentőségű az európai mezőgazdaság szerkezetének és a keretében élő népesség története szempontjából. A magyar történetkutatás a nyugati történetirodalom eredményeit, melyeket a birtokformák felismerése nyomán elért, hosszú ideig figyelmen kívül hagyta. Századunk harmincas évéig arról sem vett tudomást, hogy az európai térben nagybirtok és nagybirtok között az újkortól kezdve ilyen megkülönböztetést kell tenni. A kérdés, hogy Magyarországnak hol van a helye a két nagybirtoktípus között, újabban már megtárgyalásra került s ezek a megtárgyalások már olyan tanulmányokra támaszkodhattak, amelyek néhány XVI—XVII. századi nagybirtokunk szerkezetét, termelési viszonyait és módszereit tették vizsgálat tárgyává.¹ A kérdés a magyar gaz-

herrschaft und Rittergut (Leipzig, 1897); K. Grünberg: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien I—II.* (Leipzig, 1894); H. Sée: *Histoire économique de la France. Le moyen-âge et l'ancien régime* (Paris, 1939). G. Franz: *Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk* (Jena, 1940); W. Sombart: *Der moderne Kapitalismus* (München u. Leipzig, 1928.)

¹ A kérdést komoly figyelemben részesítette már *Szekfü Gyula* is az európai történettudomány új eredményeit figyelemmel tartó új *Magyar Történet*-ében, valójában az mégis akkor bontakozott ki, amikor *Domanovszky Sándor* megindította a *„Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez”* című értekezés-sorozatát, mely agrártörténetírásunk fejlődésében új fejezetet nyitott. Modern magyar agrártörténetkutatásról csak azóta beszélhetünk. A sorozatban megjelent értekezések közül a kérdésre a következőket kell megneveznünk: Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején* (Budapest, 1933); Komoróczy György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása* (Budapest, 1932); Berlász Jenő: *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság helyzetére* (Budapest, 1936); Tholt Judit: *A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében* (Budapest, 1934); Jármay Edit-Bakács István: *A regécsi uradalom gazdálkodása a XVIII. században* (Budapest, 1930); Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. sz. első felében* (Budapest, 1935); Gerendás Ernő: *Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* (Budapest, 1934); Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre* (Budapest, 1933) A sorozaton kívül, de szintén Domanovszky Sándor irányításával vagy a sorozatától nyert indításokra megjelent értekezések-tanulmányok közül kérdésünkre a következő munkákat lehet még megneveznünk: Illa Bálint: *A szentgyörgyi és bazini*

daság- és társadalomtörténet, de a magyarság egész története szempontjából is nagyhorderejű. A multban az ország mezőgazdasági termelésének nagy része ugyanis nagybirtok keretében folyt s a jobbágyság nagy része is nagybirtokos földesurak hatalma alá tartozott. A magyarországi fejlődésben a nagybirtok keretébe tartozó jobbágyszervezetek már a középkor végén, a XIV—XV. században rendszerint egy-egy várhoz kapcsolódtak, mint gazdasági központhoz. Az uradalom így nyerte a váruadalom vagy a vártartomány nevet. A vártartományi szervezet alapjában megmaradt akkor is, amikor nálunk is megindult a nagybirtoknak saját gazdálkodásra való berendezkedése. Egy-egy várbirtokhoz az újkor elején általában 10—20—30 falu tartozott, de voltak olyan várközpontok, melyekhez jóval több, esetleg kisebb megyével is felérő falvak tömege csatlakozott. A sopronmegyei kapuvári uradalomnak a XVI. század elején 16,¹ a pozsonymegyei semptei uradalomhoz ugyanakkor 21,² a zalamegyei kanizsai várhoz 1493-ban 33,³ a szatmármegyei megyesi uradalomhoz 1512-ben 31,⁴ a sopronmegyei lékai várhoz ez időben 10 falu⁵ tartozott. A szabolcs-szatmármegyei ecsedi uradalomhoz az újkorban szintén 20—25 falu kapcsolódott,⁶ nagyobb részben csorbítatlan

grófok birtokainak kialakulása. Kny. a. Turul 1927. évf.-ból (Budapest, 1927.); u. az.: *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az urbérrendezésig* (Budapest, 1938); Ruzsás Lajos: *Az egri vár gazdálkodása a XVI. században* (Budapest, 1939); Bojt Lajos: *A fehérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. sz. végétől 1833-ig* (Budapest, 1935). Az urbérrendezést követő legújabb korszakra Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében* (Sopron, 1941). Az eredmények összefoglalása: Domanovszky Sándor: *Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von A. Dopsch.* (Baden bei Wien-Leipzig, 1938.) 441—469. l.; Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai.* Domanovszky Sándor Emlékkönyv (Budapest, 1937) 664—714. l. Minthogy tanulmányunk a XVIII. századot, amelyben az uradalmi gazdálkodásnak új fejezete nyílt meg, nem öleli fel, Domanovszky és Wellmann összefoglaló tanulmányain kívül a felsorolt munkák közül Sinkovics, Komoróczy, Berlász, Tholl, Ila és Ruzsás monográfiáit használhattuk.

¹ Orsz. Ltár., Dl. 37.007.

² U. ott Dl. 37.002.

³ U. ott Dl. 36.997.

⁴ U. ott Dl. 36.985.

⁵ U. ott Dl. 36.996.

⁶ Károlyi okl. IV. k. 282—346. l.

egészükbén, viszont az újkor elején az aradmegyei világosvári gazdasági tartomány már 120,¹ a zalamegyei alsó-lendvai nagybirtok pedig nem kevesebb mint 142 falut ölelt fel.² A nagyobb uradalmaknak sem mindenikében volt vár, de ezeknek is volt gazdasági központjuk, a »caput bonorum«, mely a földesúrnak vagy jószágáigazgatójának otthona, az egész gazdaságnak és a rajta élő népeknek pedig irányító központja volt. A birtokszervezet általában nem volt más az ilyen uradalmakban sem, mint a nagy vártartományokban s ez a szervezet épült a több falut vagy birtokrészt egyesítő középbirtokjellegű nemes birtoktestekbe is.

A vártartományok és a várnélküli nagyobb birtoktestek hálózata egész Magyarország területét beborította. Kivételt jóformán csak a székely, a szász és a jászkun terület alkotott. Olyan megye, amelyben nem lett volna váruralom vagy hasonló nagyobb birtokszervezet, nem volt az országban, sőt volt olyan megye is, mely egészében csaknem egyetlen vártartományt alkotott, miként Árva megye.³ A legtöbb megyében azonban ugyanakkor igen jelentékeny mértékben volt a nemesi kisbirtok is képviselve. Ezeket a kisbirtokos nemeseket még a királyi várszerkezet adta át örökül a következő korszakokra, mint az egykori ispáni központ, a vár katonáskodó elemeinek utódait. A nemesi középbirtok már nem volt minden vidéken ennyire egyensúlyban, egyes helyeken a nagybirtok és a kisbirtok mellett nem játszott számottevő szerepet. Az ország mezőgazdasági szervezetének az alapvonásait tehát a hatalmas uradalomhálózat adta meg, éppen ezért a nagybirtok formái az egész ország mezőgazdasági formája és a keretébe foglalt jobbagyság társadalmi állapota szempontjából döntő jelentőségű volt. Bár ahhoz, hogy a nagybirtok-uradalmak arányairól pontos képet alkothassunk, az előmunkálatok még hiányoznak, néhány számadat megközelítő képet tud nyújtani. Az újkor elején a királyi Magyarországnak a Duna és a Tisza vonaláig terjedő területén 21 felvidéki megyében 124 volt a vártartományok száma. Az 1543—1553. évek-

¹ Orsz. Ltár., Dl. 37.000.

² U. ott Dl. 37.006.

³ 1495-ben a megye 310 portájából 288 porta birtokosa az árvai várúr, Szapolyai István nádor volt. Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok* (Budapest, 1894) 13. l.

ben pedig 37 megyében az ország földjének 75%-a volt várbirtoktestek keretében.¹ Az új kor elején még csaknem teljesen jobbágygazdaságokra támaszkodó nagybirtok gazdasági súlyát azonban a vártartományok számánál és a várbirtokhoz tartozó földek arányszámánál jobban kifejezi a nagybirtokokon élő jobbágyság számaránya. Ugocsa megyében az 1560-as években a megye területén élő jobbágyságnak 51,9%-a egyetlen család uradalmához, a Perényiek nagyszőlősi birtoktestéhez tartozott, de ha itt a nagybirtokhoz vesszük még a 100—200 jobbágyháztartást tartó néhány középbirtokos család jobbágyait is, akkor a jobbágyságnak több mint 83%-a esik a váruradalmakra vagy vár nélküli nagyobb gazdaságokra.² Nyilvánvaló, hogy a megye gazdasági erőit e néhány család nyomasztó túlsúllyal tartotta a kezében s ezen a területen a gazdasági szervezetre és általa a jobbágybirtok helyzetére ezek nyomták rá bélyegüket.

A fenti számokban minden jobbágyállapotú ember bennefoglaltatik, akár telkes jobbágy, akár zsellér vagy más úrbéres viszonyban álló szegény paraszt volt. Más megyékről portaszámok állanak rendelkezésünkre, amelyek már kevésbé kifejezőek, mert csak az éppen akkor adózó portákat ölelik fel, a birtokos jobbágyrétegnek a nagybirtokon való elhelyezkedéséről azonban ez is eléggé tájékoztat. A XVI. század közepén Bars megye 1916 portájának 888, tehát közel 50%-a 4 nagybirtokos család, Borsod megye 788 portájából 331, tehát több mint 40% 5 nagybirtokos, Nyitra megye 5778 portájából 3700, tehát 64% 12 nagybirtokos hatalma alá, Zólyom megye portáinak 71%-a pedig egyetlen uradalom keretébe tartozott. A század végén Abauj megye 797 portájából 515, tehát közel 65% 10 nagybirtokos kezén volt.³ Ugyanaz a nagybirtokos természetesen több megyében is lehetett birtokos, úgyhogy a jobbágybirtokoknak egyes családok kezén való felhalmozódása országos viszonylatban a valóságban még nagyobb méretű volt.

¹ M. Műv. Törv. III. k. (Berlász Jenő : *A mezőgazdaság állapota*) 164. l.

² Szabó István : *Ugocsa megye* (Magyarország és Nemzetiség. I. sor, 1. k., Budapest, 1937) 133—135. l.

³ Acsády Ignác : *Régi magyar birtokviszonyok* (Budapest, 1894) 43—45, 48—49. l. Bars, Nyitra és Borsod megyék adatai 1595-ből valók.

A XVI. század közepén 37 vármegye összes portájának közel fele (45%) mindössze 16 nagybirtokos család hatalmában volt. Ezek az adatok hiányosan is érzékeltetik, hogy a jobbágy megtartásáért a jobbágy költözési jogának síkján folyó küzdelemben milyen nagy előnyben volt a hatalmi eszközöknek minden nyomatékával rendelkező nagybirtok a számra nagy, de erőire és jobbágyságai számára messze elmaradó kisebb birtokosokkal szemben. Egyúttal pedig azt is kifejezik, hogy a nagybirtok szervezetében és gazdálkodási módjában végbemenő változások a jobbágyság nagy részét igen közelről érdekelték.

A magyarországi váruradalmak szervezetében és életében a XV. század óta, az Európa e részében végbemenő fejlődéssel párhuzamosan, megfigyelhetők az önálló termelési üzemre való áttérés jelei. Az ország különböző részein fekvő uradalmakban megjelennek azok a tényezők, amelyek az átalakulást segítik és kísérik. Kibontakoznak a földesúri majorságok külön szervezetükkel, gazdálkodási eszközeikkel és személyzetükkel. A birtok kezelésében üzleti szellem kezd érvényesülni s feleslegét a piacra viszi. A jövedelem fokozása érdekében fokozott mértékben veszik igénybe a birtokon élő jobbágynépséget. Az újkori magyar nagybirtokosok élet-szemléletéről, gazdasági szelleméről, törekvéseiről és eszközeiről hűséges tükörképet tárnak elénk azok az utasítások, amelyeket a birtokosok jószágaik vezetőjének vagy egy-egy uradalom tisztartójának adtak a kezébe, eléjük szabva tennivalójukat. Az utasítások gyakran egészen részletesek, a gazdaság minden nemére kiterjednek s egyúttal a jobbágyok felhasználásának és a velük való bánásmódnak is zsinórmértéket állítanak. Éppen úgy megszabják azt, hogy naponta korán reggel a birtok feljárásával kezdjék meg munkájukat, mint azt, hogy mi módon szántassanak-vetessenek.¹ A birtokos gazdasági törekvéseire elsősorban azok az előírások jellemzőek, melyekben embereiknek általánosságban is kötelességükké teszik, hogy az úrbéri szolgáltatásokon kívül is törekedjenek rendkívüli jövedelmek elérésére, személyesen legyen gondjuk arra, hogy »mindenből pénzt teremthesse-

¹ A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (ezután M. Gazd.-tört. Szemle) évfolyamaiban nagy számban, a Történelmi Tárból (Tört. Tár) és egyes oklevéltárakban elszórtan a gazdasági utasítások.

nek», kereskedjenek a terménnyel és az állattal.¹ A földesúr új majorok felállítását kívánja tisztartóitól, növelteti a művelés alá vett földterületet, minél több őszi-tavaszi gabona vetését óhajtja.² Ezekben az utasításokban rendszerint megtaláljuk a föld megtrágyázására vonatkozó utasítást, ami a feleslegtermelésen túl a többtermelés feltételeinek felismerését fejezi ki. A föld hozamának javítása céljából rendszerint háromszor szántják meg a földet vetés alá, amire az uralkodó háromnyomásos rendszer mellett bőven van idő. A gazdasági célszerűséget fejezik ki az utasítások, amikor hangsúlyozzák, hogy minden munkát a maga idejében kell végezni.³ Nádasdy a többtermelés módszereit világosan látja: ugyanazon a területen különféle eszközök alkalmazásával óhajt nagyobb terméseredményt elérni, mondva, hogy »jobb tíz holdat jó szemmel jól hordozva vetni, hogy nem mint húsz holdba, kit nem jó szemmel nem jó földbe vetnek és nem jól hordozzák.«⁴ Az állatállománynak nem csupán növelésére törekednek, hanem az értékesítés feltételeinek biztosítására is. A rozgonyi jószág tisztartóját arra figyelmezteti utasításában a birtokos Esterházy Miklós, hogy a majorságbeli aprójószágból, a tejtermékekből és a gyümöl-

¹ A galgóci tisztartónak és számtartónak 1667-ben adott utasításban: »azon legyen az számtartó, hogy egyetértvén tisztartónkkal... az urbáriumbeli jövedelmek kívől is, amikor miből proventusinkat szaporíthatják, extraordinarie is, minden tehetségekkel többítsék és szaporítsák.« Tört. Tár 1891. 527. l. — A Homonnay-árvák homonnai jószágának praefectura részére 1623-ban adott utasításban: »az tisztartókra és udvarbírákra szorgalmatos vigyázása legyen praefectus uramnak, hogy a majorkodásban jó módjával foglalatosok lévén, csak azon igyekezzenek, hogy mindenből pénzt teremthessenek.« Tört. Tár 1894. 660. l. — Nádasdy Tamásné Kanizsy Orsolya 1564-ben a kanizsai és sztenicsnyáki praefectusokat utasítja, hogy a rendes jövedelmen felül kereskedésből is igyekezzenek jövedelmet szerezni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 67, 75. l. — A munkácsi udvarbíró 1570. évi utasítása: köteltsége üzletbe is becsátkozni, télen vegyen sovány ökröket s a legelőn meghízlatva drágán adja el. Jó a bőrület is. Kereskedjen. U. ott 1896. 88. l.

² Thököly Imre 1684. évi utasításában: mentül több tavaszt-őszit vetni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 151. l. — A munkácsi udvarbíró 1616. évi utasításában: bőven vetni gabonát, nemcsak a vár szükségére, hanem az úrnak pénzt gyűjteni, summa szerint többet vetni mint eddig. U. ott 1897. 501. l.

³ A homonnai utasítás 1623-ból. T. Tár 1894. 660. l.

⁴ Komoróczy, 72. l.

csöskert terményeiből Kassán jó pénzt lehet teremteni.¹ De nemcsak az üzleti lehetőségek kihasználása a kötelessége az uradalmak vezetőinek, hanem az üzemnek a racionalizálása is. A birtokon a középkorban különféle udvari embereknek egész sora talált elhelyezést, akiknek azonban a gazdasági haszonra törekvő újkori gazdaság már nem tudja hasznát venni. A középkori várúr számára az őt körülvevő familiáris had elsősorban a hatalma gyakorlásának és tekintélye emelésének az elemeit nyújtotta. Ezek az udvari emberek résztvettek ugyan az uradalom igazgatásában is, de ez ekkor még leginkább csak a jobbágyok szolgálmányainak a megszervezéséből állott, egyébként pedig az úr asztalánál a nagyobb részben természetben nyújtott szolgáltatásokat éltek fel. Az újkori birtokok egészen a földesúri asztal megszüntetéséig is hajlandó elmenni, mert az sokat emészt fel a megfélemlő gazdasági célszerűség nélkül.² Máskor egyenesen a gazdaság személyzetének a csökkentésétől várja uradalma jövedelmezőbbé tételét. Rákóczi György átnézve lednicei jószágá számadásait, úgy találja, hogy a jövedelem megkevesbedett, ezért kevesebb szolgát kell tartani, egyeseket el kell bocsátani, mert — fűzi hozzá a XVII. századi Magyarország egyik legtakarékosabb gazdája — »akármiben is szép dolog a takarékoság.«³ Esterházy Miklós is arra inti semptei uradalma tiszttartóját, hogy az uradalomban csak a szükséges cselédséget tartsa.⁴ A nagy uradalmakban állandó procuratort tartanak, nehogy a gondviseletlenség

¹ 1636-ból M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 271. l.

² »Az pénzgyűjtésnek több módja között azért mindeneknek előtte praefectus uram azon legyen, hogy az jószágban porkoláboknak, tiszttartóknak, udvarbíráknak és egyéb rendbeli szolgáknak az szabad asztaltartás és egyéb superflua erogatio tolláltassék, hanem helyett szakasztva legyen mindennek az ő módja szerint készpénzzel és élésül in specie limitált conventiója, kivel esztendő által contentusok lehessenek.« Darabont, virrasztó és egyéb szolgálta csak annyi legyen, amennyi kívántatik. Homonnai utasítás 1623-ból. Tört. Tár 1894. 659-661. l.

³ 1629-ből. Tört. Tár 1895. 137. l.

⁴ A semptei uradalom tiszttartójának 1641-ben adott utasításban. M. Gazd.-tört. Szemle 1904. 142. l. — Wesselényi Ferenc utasítása murányi udvarbírája részére 1662: haszontalan és kenyérvesztegető szolgákat ne tartson s azokat, akik nélkül el lehetnek, elbocsássa, mert amit ilyesmikre ad ki, maga vállalja kárát. U. ott 1901. 269—270. l.

miatt a határt elfoglalják és kár essék.¹ Az uradalom kiadásairól és bevételeiről részletes, pontos számadást kell készíteni s a számadás szigorú ellenőrzés alá kerül. Külön kimutatásba veszik az úrbéri szolgáltatásokból és a majorsági termelésből előálló élelmet, ami nemcsak az ellenőrzésnek, hanem a termelés fejlesztésének is első feltétele.² A jövedelmet fokozó gazdasági irányzat a jobbágyság erejét is fokozott mértékben állítja az uradalom szolgálatába. Amint nő az uradalom munkaszükséglete, akként veszik gondosabban szemügyre a jobbágyság teherviselő képességét, nemcsak a munka, hanem a természetben nyújtható egyéb szolgáltatások szempontjából is. A racionalizálás útjára lépő nagybirtok ezeken felül is megkeresi azokat a módokat, amelyek a jobbágyság kihasználhatóságát elő tudják segíteni.

Ezekben a törekvésekben az újkori földesúr egyénisége jelenik meg előttünk. A nagybirtok urai most is elsőrangú tényezői az országos politikának, de a közügyekben való foglalatosság mellett is van idejük arra, hogy szemüket állandóan a gazdaságukon tartsák. Nádasdy Tamás Bécsből is állandóan levelezik tisztjeivel, utasítást ad nekik esetenként is egy-egy majorsága tennivalóira, de távolléte alatt felesége, Kanizsay Orsolya is magára veszi sok szép uradalmuk vezetésének feladatait.³ Rákóczi György pontosan tájékozódik hatalmas erdélyi és távolfekvő magyarországi jöszágai jövedelmei felől, akkor is, amikor már Erdély fejedelmi székében ül. Forgatja az uradalmi számadásokat és keresi az eszközöket, amelyekkel jövedelmeit gyarapíthatja. Mikor megszerezte a munkácsi uradalmat, felesége, Lorántffy Zsuzsánna veszi kezébe a nagy uradalmat s azt írja, hogy azon lesz: lássék meg, hogy »itthon vagyon a gazdasszony«, Férje tudja is, hogy a gazdaságok vezetése jó kezekben van a feleségénél. Tisztjeinek meghagyta, hogy könnyebben elszenvedné, ha az ő parancsa múlna el, mint a felesé-

¹ A homonnai utasítás 1623-ból Tört. Tár 1894. 661. l.

² A galgóczi tiszttartó és számtartó 1667. évi utasításában. Tört. Tár 1894. 528. l.

³ Komoróczy György i. m.; Károlyi Árpád és Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Budapest, 1882). Sok, Nádasdy és tiszttartói között váltott levél a Tört. Tár 1904—1911. évfolyamaiban Komáromy András, a Levéltári Közlemények 1923—1929. évfolyamaiban Mályusz Elemér közlésében.

gée.¹ Illésházy István naphosszat járta a majorokat, már hajnal előtt felkelt s nagy fáradságra »mint egy ló« tért haza, megsemlélve szénakaszárait, szántó-vetőit és aratóit éppen úgy, mint legelő jószágait. Esterházy Miklós, a későbbi nádor is gondosan veszi szemügyre egy-egy uradalom megszerzésénél, hogy miként lehetne a birtokon több pénzt gyűjteni. Így jelennek meg az újkori uradalmak birtokosának az arcán az új vonások, a bandériumvezető lovagúr helyén a gazdaságával bajlódó, a piac lehetőségeinek kihasználására törekedő, majorjai apró-cseprő gondjaiban foglalatосkodó gazdasági ember vonásai. Az új vonásokat nemcsak a kor új szemlélete formálja, hanem olyan ösztönző gazdasági fejlődés is, mely ebben a korban Európa más részeiben is a nagy mezőgazdasági üzemek kialakulását segítette elő. A középkor végén a termelés ösztönző elemeként már nálunk is jelentékeny súllyal esik latba a városi fogyasztás s új nagy fogyasztóként lép fel nálunk is az állandóan fegyverben tartott haderő. A XVI. század óta az ország területén hullámszik a harc, mely a végvárak egész láncának a megszervezését tette szükségessé. Az ország azonban a végvárak állandó katonaságán kívül is gyakran válik nagyobb mozgó haderő tartózkodási helyévé. Az ebben a korban Európában általános gabonakonjunkturának Magyarországon helyi lendítő erői működnek s ezek a nagybirtok termelésével szemben fokozott igényt támasztanak. Ez az igény annál nyomósabban jelentkezett, mert az ország legfontosabb gabonatermő vidéke, az Alföld és a Dunántúl egyidejűleg nagy részben kiesett a magyarországi gazdasági forgalomból.² A hadsereg részére szükséges élelem szállítására földbirtokos nagyurak és városi kereskedő polgárok vállalkoztak. Pálffy Miklós, a kor egyik legnagyobb birtokszerzője, vagyona alapjait hadi szállításaival rakta le. Pálffy rendszeresen szállított Bécsnek is gabonát,³ viszont Nádasdy Tamás, meg a Zrínyiek az Adriai tenger partvidékére szállítottak gabonát délvidéki és nyugati uradalmaikból, nemcsak uradalmaik termését, hanem a kereskedelem céljával vásároltat is.⁴ A XVI. század végén

¹ Takáts Sándor: *Szegénymagyarok* (Budapest, é. n.) 391—392. l.

² Dománovszky, i. m.

³ Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története* (Budapest, 1932. 25. l.)

⁴ Komoróczy, 105. l.; Belitzky, 37. l.

azonban a magyarországi termelésben a tizenötéves háború következményeként visszaesés következett be, úgy hogy a külföldi szállítást meg kellett tiltani. Sőt hovatovább maga Magyarország szorult behozatalra. A török hatalom alá került és a királyi országrész között is folyt gabonakereskedelem, kölcsönösen behozatal és kivitel, a század végén azonban a mezőgazda Magyarország Ausztriából is kapott gabonát a magyarországi hadak ellátására. A birodalmi fizetőmester, Geizkoffler Zakariás egyenesen parancsot kívánt a megyékre kibocsátani, hogy több gabonát termeljenek.¹ Tehát nemcsak az egyetemes európai fejlődés ritmusa és a keletközépeurópai gazdasági szerkezet eltolódásai idézték elő, hogy Magyarországon is gyakorlati érvényesüléshez jutott a nagybirtoküzemek gazdasági politikája, hanem az ország életének egyéni tényezői is ilyen irányban segítették a fejlődést. De a nagybirtokot a középkori gazdasági módszerekből való kifejtkezésre és pénzjövedelme fokozására készítették azok az új terhek is, amelyek a nagybirtokra az új helyzetben az ország védelme terén háramlottak.

Az általános fejlődés sodrában, de a magyarországi sajátos tényezők hatása alatt a középkor végén a magyarországi nagybirtok is rálépett tehát az önálló üzemszerű gazdálkodás útjára s ennek megfelelően kezdetét vette a gazdasági szerkezet formájának és a szerkezetbe foglalt társadalmi elemek alkatának az átalakulása is. Az átalakulás tényei azonban arról nem nyújtanak tájékoztatást, hogy a magyar nagybirtokrendszer milyen mértékben haladt előre a fejlődés útján. Kérdés, hogy a kibontakozó kezdeteken felépült-e Magyarországon is az újkori termelő nagybirtok rendszere, amelyet a tudományos kutatás Európa keleti felében, különösen keletnémet és cseh-morva területen éles jegyekkel tudott meghatározni.

Erre nézve sem a földesúri gazdasági utasítások, sem a birtok jövedelmezőségének előmozdítására irányuló akarat egymaga még nem lehet jellemző. A birtok jövedelmezősége fokozásának más módjai és eszközei is voltak, mint amelyek az üzemesített termelő nagybirtok lényegében foglaltatnak. Nem elég tehát megállapítani a földesúri majorgazdálkodás megjelenését, még kevésbbé az arra irányuló csupasz törek-

¹ Belitzky, 36. s. köv. ll.

véseket, hanem meg kell azt is figyelni, hogy a nagybirtok saját termelő tevékenysége milyen szerepet töltött be az ország gazdasági életében, elsősorban pedig saját uradalma keretében. Vajjon e termelés eredménye túlszárnyalta-e vagy éppen háttérbe szorította-e a földesúr által jobbágyaitól nyert szolgáltatásokat? A kérdés alapján az, hogy az újkori magyar nagybirtok szerkezetében végbement-e olyan messzemenő átalakulás, mely a nagybirtok jövedelmének súlypontját a jobbágyszolgáltatmányokról a nagybirtok saját termelő tevékenységére tolta át. Mérlegelni kell ezért, hogy vajjon nagybirtokaink a XVI—XVII. századokban milyen mértékben épültek be a földesúr gazdálkodásához nélkülözhetetlen majorokkal, milyen mértékben vont művelése alá földeket, milyen mértékben érvényesült e földeken a termelő nagybirtokra elsősorban jellemző gabonatermelés, egy-egy gazdaság keretében milyen arányban volt a termelés eredménye a jobbágyszolgáltatásokból nyert terménymennyiséggel s hogy a földesúri gazdaságokban érvényesültek-e a tökésgazdálkodás, a racionális termelés szempontjai. A válaszokat e kérdésekre az egykorú nagybirtok gazdasági történetének feltárása, a gazdaság üzemszerkezeti és termelési adatainak megismerése nyomában kereshetjük. Jóllehet ilyen összefoglaló jellemzés megsterkítéséhez még nem végeztetett elégséges előmunkát, meg lehet állapítanunk, hogy Magyarországon a nagybirtok a XVI—XVII. századokban nem jutott el az üzemesítésnek arra a fokára, amelyen a súlypont a nagybirtok majorsági termelésére helyeződött át. A középkor végén meginduló fejlődés valahol a félúton megakadt s az adóztató és a termelő nagybirtoknak olyan összetétele jött létre, melyben a jobbágyüzemnek a földesúri üzem mellett is megmaradt a döntő szerepe s ennek megfelelően a magyarországi nagybirtok a keretében élő jobbágságnak is enyhébb sorsot nyújtott, mint amilyen a teljesen kifejlődött termelő nagybirtok rendszerében részül jutott.

A vártartományok nagyszámú falvai között a XVI—XVII. századokban egyáltalában nem találhatott sűrűen földesúri majorsági üzemeket, gazdasági telepeket az, akit ekkor a falvak közé vezetett az útja. A szepesvári uradalom 32 faluja között mindössze két földesúri majorság állott a XVII. század első felében.¹ A mezőgazdálkodásnak ked-

¹ Berlász, i. m. (*A Thursó-birtokok*) 11. l.

vezőbb feltételeket nyújtó egri uradalomban is csupán hat majorság épült fel a 45 faluhoz a XVI. század második felére, amikor a váruradalom a királyi végvárrendszer vonalába tartozott.¹ A nagy szatmár-szabolcsmegyei ecsedi váruradalomban a XVII. század derekán három földesúri major osztozott az uradalom 23 helységén, köztük népesebb mezővárosokon is.² A XVII. század első felében az ország északnyugati részén fekvő Thurzó-uradalmak közül a rihi uradalom tíz falujához egy, a bajmóci uradalom 27 falujához négy, a temetvényi uradalom tíz falujához három, a fejlettebb galgóci uradalom 18 falujához is csak négy földesúri major csatlakozott.³ Kivételesnek látszik az ország nyugati vidékén Nádasdy Tamás sárvár-kapuvári uradalma, melyben a XVI. század végén alig 24—25 falu mellé 12 major sorakozott.⁴ Itt tehát minden két-három falura esett egy urasági major, minden bizonnyal Nádasdy kiváló gazdasági érzékének és kitartó akaratának eredményeként, egyébként azonban olyan időben, amely a magyar nagybirtok majorsági fejlődésének a leglendületesebb korszaka volt és olyan vidéken, amelynek könnyű volt nagyobb fogyasztási áramkörbe is kapcsolódnia. Az uradalmi majorságok számánál a majorsági gazdálkodás méreteire azonban még jellemzőbb képet nyújt a majorságokhoz tartozó szántóföldek terjedelme. A dunántúli monyorókeréki uradalomban 41 falu közül csupán hét faluban volt a birtokosnak szántóterülete, a csurgói uradalom 22 faluja közül pedig négy faluban.⁵ Az ecsedi uradalom három majorsága közül a börvejihez egy, a majtényihez kettő, a nyírbátorihoz ugyancsak egy olyan falu tartozott, amelyben a földesúr szánthatott és vethetett, kivéve természetesen a majorságnak helyet adó helységet.⁶ A falvak nagy részében tehát a szántóföldek a XVI—XVII. században mind a jobbágyság kezében voltak telkei járulékaként. S amelyik faluban a földesúr rendelkezésére is volt szántóterület, az többnyire nem volt nagyterjedelmű. Az említett szepesvári uradalom két majorságához 200—400 holdnyi szán-

¹ Ruzsás, 28. l.

² Károlyi okl. IV. k. 282—346. l.

³ Berlász i. m. (*A Thurzó-birtokok*) 12—14. l.

⁴ Tholt, 13—16. l.; Komoróczy, 21. l.

⁵ Tört. Tár 1895. 328—339, 353—357. l.

⁶ Károlyi okl. IV. k. 282—346. l.

tőföld tartozott. Ezek a számok természetesen a helyi körülményekhez képest váltakoztak, azonban nagyobb lendületű urasági földművelésről tanúságot általában nem tesznek. A rihtói uradalomban 230, a bajmóciban 380, a temetvényiben 30—40, a galgóciban 1.000 hold körül volt a majorsági művelés alatt álló földek mennyisége. Jellemző, hogy míg a legnagyobb majorságot tartó galgóci váruradalomban is csak 1.000 holdat művelt maga a birtokos, az uradalom jobbágynak kezén levő művelt szántóterület 20—25.000 holdra is rúgott.¹ Az ecsedi uradalomban a XVII. század derekán 1.600 különféle jobbágy-háztartást írtak össze s köztük a telkes jobbágyok kezén 1.347 egész telek volt. Ennek szántótartozéka legalább 25—30.000 holdat tett ki, viszont ugyanakkor az uradalom egész területén a földesúr által művelt majorsági földek nem haladták meg a 2.500—3.000 kassai köblöt.² A pompás sárospataki uradalomban, amely a XVII. század első felében az ország keleti felében éppen olyan kiemelkedő szerepet vitt a kiváló gazda, Rákóczi György gondoskodásából, de kedvező fekvésénél fogva is, mint Nádasdy Tamás sárvári uradalma a XVI. század derekán az ország nyugati részében, 1691-ben az őszi gabona vetésterülete az 1304 köbölíge felemelkedett.³ De ezen a vidéken Esterházy Miklós rozgonyi jószágának két majorja közül 1636-ban az egyik csak 75, a másik körülbelül 150 köblös majorsági földdel rendelkezett mindenféle gabonatermesztés céljaira.⁴ Erdélyben e tekintetben is kisebb méretekkel kell számolni. A gyalui vártartománynak névadó központjában, Gyalun is csak 58 holdat művelt az uradalom a XI. század végén.⁵

A földesúri majorsági gazdálkodás fejlettségének fokmérőül joggal tekinthető a majorsági szántóterület, mert az ilyen gazdaságok igazi jellemzője a gabonatermelés volt.⁶ A szántóföldön gabonán kívül egyebet nem termeltek, a gabonaföldek mellett a majorság életében még csak a major

¹ Berlász (*A Thurzó-birtokok*) 11 s köv. 11.

² Károlyi okl. IV. k. 282—346. l.

³ Tört. Tár 1895. 157—160. l. Sárospatakhoz véve a borsi jószágot is s egyformán tekintetbe véve őszi-tavaszi búzát, árpát, zabot, kölest.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 270. l.

⁵ 1590-ben. Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Kolozsvár, 1944) XXXIX. l.

⁶ Wellmann i. m. (*Mezőgazdaságtört. új útjai*) 696. l.

mellett művelt veteményes kert, a rét és a legelő játszott szerepet. Viszont a fenti adatok már maguk kifejezésre juttatják, hogy a majorsági gabonatermelés nagy arányokat nem öltött. A sárvári uradalom négy majorjában 1624-ben 1200 köből búza és rozs termett s ugyanakkor a falvak után szedett helyadógabonából, a malomvámából, főleg pedig a jobbágyok kilencedéből 1314·5 köből került a majorokba. A majorsági termelést tehát meghaladta a szolgáltatás útján nyert gabona mennyisége. A majorok jóval csekélyebb árpa- és zabjövedelmének már nagyobb hányada, az előbbinek 62·7, az utóbbinak 59%-a esett a majorsági termelésre. Az őszi-tavaszi gabonának együttvéve 51·6%-a volt az uradalmi termelése az 1624. évben.¹ Az ország másik részében a sáropataki uradalomban 1639-ben 1313 köből dézsmagabonával szemben 1653 köből volt a majorsági termelés eredménye.² Pedig láttuk, hogy ez a két uradalom a majorsági fejlődés élén haladt, ha tehát a majorsági gabonatermelés ezekben sem tudta lényegesen a maga javára billenteni a gabonajövedelem mérlegét, más uradalmakban, melyekben a szántóterület aránya sokkal kedvezőtlenebb volt a majorsági termelés javára, a gabonajövedelem súlypontja a jobbágyok által termelt dézsmagabonának alatta maradt. Az uradalmi gabonatermelés üzemrendszere sem volt annyira fejlett, hogy ezek az üzemek a célszerű többtermelést megvalósíthatták volna. A nyugateurópai fejlődés az ugarföldben már takarmánynövények termelésére tért át, nálunk még mindig dívott a föld kihasználásában eredménytelenebb három-, sőt kétnyomásos rendszer. Ezeket a majorsági üzem, melynek nem voltak hagyományai, a parasztgazdaságoktól vette át még a középkorból s nem tudta továbbfejleszteni.³ A termelés nem törekedett a minőségi többtermelésre, hanem megelégedett a mennyiségnél a föld kiterjesztésével való növeléssel. Nádasdy Tamás ugyan, mint láttuk, inkább akart kevesebb földön jobb munkával többet termelni, mint nagyobb földön rosszabb munkával és vetőmaggal, azonban Nádasdy gazdasági érzékével és céltudatosságával kivételes jelenség ebben a korban. A trágyázást ugyan rendszeresen

¹ Tholt i. m. 6. l.

² Tört. Tár 1899. 589. l.

³ Wellmann i. m. (*Mezőgazdaságtört. új útjai*) 693—644. l.

előírták a gazdasági utasítások,¹ azonban a trágya az elsoványodott földbe került, főleg a nehezen termő északnyugati vidéken. A kielégítő trágyázáshoz szükséges állatállományt a majorokban nem is tartottak. A termés fokozásának a legáltalánosabb eszköze a földnek vetés alá többszöri, többnyire háromszoros szántása volt. Ilyen művelési módszer mellett a terméshozam alacsony volt. A sárvári uradalomban is csak két-három-négyszeres maggal lehetett számolni, pedig országos átlagnak még ez sem igen tekinthető.² Rákóczi Györgynek, a másik kiváló gazdának a sárospataki uradalmában a termés számbavevője kifogásolta, hogy a majorsági táblákba sokat vetnek, de keveset aratnak, minden köből után tízannyinak kellene lenni, de sok helyen kétannyit sem ad a föld.³ Az is megfigyelhető az uradalmakban, hogy a jobbágyság által művelt majorsági földnek hozama elmarad a majorsági ekék által művelt földek hozamától.⁴ Annak felismerésétől azonban, hogy a jobbágyság kényszermunkája nem szolgálja a céltudatos többtermelés érdekeit, a kor gazdasági szemlélete még messze volt. Ahol a jobbágyság egy-egy területet szakmányként kaptak művelésre, ott igyekeztek a munkán mihamarabb túlesni, ahol pedig napszámban robotoltak, ott lélektelenül húzták-vonták el a napokat, hiszen a jobbágyság és a földesúr között nem alakult ki érdekközösség, sőt viszonyuk tartalmában az érdekellentét volt az uralkodó. A majorokban hevertetett nagy gabonakészletek — esetleg évek termése is egybehalmozódva⁵ — sem

¹ Tört. Tár 1891. 659. l.; M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 150. 271; 1897. 332, 338, 477; 1898. 98; 1904. 143. l.; Tholt, 54. l.; Komoróczy, 72—73. l.

² Tholt, 51. l.; Komoróczy, 79. l.

³ Tört. Tár 1895. 117. l.

⁴ A sárospataki uradalomban az upori majorságban 66 köből vetés után 1077, az upori és izzépi jobbágyság által vetett úri földben 16 köből után 60 kereszt termett. Az utóbbi szokatlanul rossz eredmény lehetett, a számadás írója meg is jegyezte: nem jó vetés! A vadászi uradalomban 44 köből búzavetés 343 keresztet hozott, ugyanakkor kazai, vadnai és iványi jobbágyságok a hanóczy földben 95 keresztet értek el 20 köből után. Tört. Tár 1895. 158., 161. l. A zabvetés eredménye már körülbelül egyenlő volt. U. ott 159. l. V. ö. Komoróczy, 73. l.

⁵ Homonnay György írta 1619. június 5-én, hogy minden jóságában van negynehány esztendei búza, egy részét már eladta a lengyeleknek. Tört. Tár 1888. 404. l. V. ö. Komoróczy, 101. l.

beszélnek a majorsági gazdálkodás mozgékonyságáról, a piac szellemét átvevő üzletiességről. A gabonaszállító uradalmak sem annyira majorsági földművelésből nyerték az áruba bocsátott gabonát, hanem inkább a nyereséges továbbadás céljából vásárolták. A majorsági földművelés most is leginkább a belső szükséglet fedezésére szolgált s a nagy készleteket a rossz termések éveire tartalékolták.

A magyarországi nagybirtok XVI—XVII. századi üze-meiben a földműveléshez hasonlóan meglehetősen alacsony-szintű és amellet kültérjes képet mutat az állattenyésztés képe is. Az országnak a középkor végén kialakuló nagy állat-kivitele ugyan ebben a korban is megmaradt, azonban a nyugati állatvásárokra induló gulyákat nem az allódiális üzemek, hanem az Alföld nagy mezővárosainak pusztái nevelték. Az ország egyes részein ugyan nagyok a külön-b-ségek az uradalmi állattenyésztés arányai és formái között, azonban arról, mintha az a mérsékelt keretek között meg-rekedt majorsági földművelés rovására túltengett volna, sehol sem lehet szó. A XVI. század végén a vöröskői uradalomban a földesúrnak együtvéve is csak 178 szarvasmarhája, 394 sertése, 206 birkája és kecskéje volt.¹ A sárvári uradalom egyes majorjaiban a szarvasmarhák száma alig éri el a 100-at is s nem nagymértékű a sertés- és a juhtenyésztés sem, bár az utóbbi a XVII. századi hanyatlás során igen jellemzően nagyobb súlyhoz jutott a többiekkel szemben.² Az ország északi részében a rozgonyi uradalomban mindössze 2 fejős-tehén és 40 disznó került a majorsági leltárba, holott csak Rozgony helységben ugyanakkor 31 fél-, 2 negyedtelkes jobbágy és 17 zsellér birtokában 44 ló és 45 ökör volt.³ Ugyan-ez időben a felsővadászi majorságban a borjakkal és iga-vonókkal együtt 103 szarvasmarha volt található⁴ s az 1580-as években a tihanyi vár uradalmában is csupán 106 különféle szarvasmarhát tartottak.⁵ A Rákóczi György fejedelem kezén levő 13 nagy erdélyi uradalomban együtvéve is 782 ló, 2677 szarvasmarha, 6504 sertés, 158 bivaly,

¹ Jedlicska Pál : *Kalászat a vöröskői levéltárból*. Századok 1869. 457. l.

² Tholt, 54—56. l.

³ 1636-ban. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 270. l.

⁴ 1631-ben. Tört. Tár 1878. 927—940. l.

⁵ Tört. Tár 1879. 134. l.

16.827 juh, 1.416 kecske került számba,¹ holott egy-egy paraszti mezőváros pusztáin egy gazdának is ezrei legeltek a jószágoknak.² Az állattartás formája általában a rideg pusztai legeltetés volt, mely télen-nyáron egyformán a szabad ég alá utalta az állatot. A XVII. század vége felé Thököly Imre gazdasági utasításában csak a »vonó marhá«-nak kívánt jó meleg hídlásos pajtákát készíttetni.³

A földesúri majorok állatállományának az igavonó jószágokra eső része tulajdonképpen már a gazdaság üzemi tőkéjéhez számítandó. Míg a középkori adóztató uradalom üzemi tőke nélkül tartotta fenn magát, addig az újkori termelő uradalom üzemi tőke nélkül nem működhetett. Minél jobban eltávolodott az uradalom a középkori adóztató típustól s minél nagyobb méretekre fejlesztette ki a maga földjén saját eszközeivel folytatott földművelést, annál nagyobb üzemi tőkére volt szüksége. A kibontakozásában korán megakadt magyarországi termelő nagybirtok üzemi tőkéje általában igen csekély, a külső keretekhez képest igen szegényes is volt. Minthogy a kapitalisztikus termelési módnak legjobban megfelelő bér munka-rendszer számottevő mértékben nem fejlődött ki, az uradalom a maga működésében a jobbágyok munkaszolgáltatására és a jobbágygazdaságok élő és holt felszerelésére támaszkodott. Így igen csekély tőke- és munkabefektetéssel dolgozott, ezért csekély volt a termelési költsége, annál inkább, mivel a majorsági föld terménye után tizedet és állami adót nem kellett fizetnie. Egyrészt a tized- és adómentesség, másrészt az ingyen munkaerő maga után vonta, hogy az uradalom a maga termelésével a jobbágygazdaságok termelésére nyomasztólag nehezedett. Jellemző az uradalmak csekély mértékű felszerelésére, hogy a felsővadászi uradalomban 1631-ben csak 27 járombeli ökör volt 3 ekével és 3 »vasas« székérrel,⁴ Esterházy rozgonyi majorságában pedig 1636-ban egyáltalában nem volt igavonó barom s a hozzátartozó szinnai majorságban is csupán 4 ökör volt található egy székérrel és egy ekével.⁵ Az erdélyi gyalui

¹ U. ott 1895. 193—194. l.

² A XVI. század derekán Bíró Gáspár debreceni polgárnak állítólag tízezer szarvasmarhája is volt. Szücs István: *Debrecen város történelme*. I. k. (Debrecen. 1871) 106—107. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 245. l.

⁴ Minden eke előtt 4—4 járom. Tört. Tár 1878. 927—940. l.

⁵ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 270—271. l.

uradalomban is mindössze két ekével rendelkezett a földesuraság, mely így csaknem teljes mértékben jobbágysági erejét és felszerelését volt kénytelen használni.¹ Nagyobb tőkebefektetést maguk a majorság építményei sem képviseltek: néhány egyszerű, sárból vagy vályogból, vagy éppen fából rögtönözve épített majorházból, istálló-pajtából, juhakolból és esetleg csürből állott s ezekhez csak a fejlettebb majorságokban járult még egyéb tartósabb építmény. Nem igen árult el kapitalisztikus gondolkozást az uradalmak pénztőkéjének a kezelése sem. A pénzüjvedelmet nem használták az uradalom termelésének belterjesebbé tételére, nem használták fel az üzem termelésében, amivel a tőke a kisüzemek fölé tud kerülni, hanem a pénzt teaurálták a jövő szüksegeire, alkalomadtán pedig újabb birtokok vásárlására, terjeszkedésére fordították. Homonnay György 1619-ben évek óta tárolt gabonái eladására készülve, a pénzt »pro futura cautela« akarja félretenni.² A Homonnay-árvák kamarai kezelésben levő jószágain is a prefektusnak a tárházban kell a pénzt elhelyezni s nem szabad abból kiadnia, hanem tartania kell a jövőre.³ De Esterházy Miklós is a tárházban kívánja munkácsi tiszttartójával a befolyó pénzüjvedelmet elhelyezni.⁴ Határozatlanul nyilatkozik meg az üzem belterjesebbé tételének óhaja a kamara által az akkor kezelésében levő munkácsi tiszttartóhoz intézett utasításában is: ha kiterjedtebb gazdaságot óhajt a provizor folytatni, talán nem lesz céltalan mind a király hasznára, mind a jobbágyság könnyebb-ségére a király tulajdonát képező alkalmas számú ökrrel vagy lóval ellátott ekét tartani az uradalomban.⁵

Amiként a földesúri gazdálkodásnak az általánosként kirajzolódó fejlődés keretein belül is helyenként más-más jegyei mutatkoznak a természeti adottságok, a birtokot irányító földesúr egyénisége és a külső politikai viszonyok vagy a hadszíntérhez való közelsége szerint, akként a fejlődés menete időbelileg sem volt egyenletes a XVI—XVII. századokban. A termelő uradalom a kereteket készen vette

¹ Jakó, XLII. 1.

² Tört. Tár 1888. 404. l.

³ A kamara, mint a király gyámsága alatt levő Homonnay-árvák javainak kezelője, az árvák »jövendőbeli szükségére« rakatta a tárházba a pénzt. Tört. Tár 1894. 659. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1903. 155. l.

⁵ U. ott 1896. 83. l.

át a középkor végén az adóztató uradalomtól s meg voltak már valamennyire a földesúri allodiumok alapjai is. A jobbágyság kebelében a középkor végén jelentkező feszültségben része volt már a kibontakozó új termelési üzemnek is, mely új igényeket támasztott a jobbágysággal szemben. Az adóztató és termelő uradalom érdekei összetalálkoztak a jobbágyság 1514. évi lázadása után alkalmazott megtorlásban, egyben ez a jobbágyság megkötésével és erősebb megterhelésével elősegíthette a földesúri majorsági üzemek kifejlődését. A magyarországi nagybirtok üzemesítése nagyobb lendülettel mégis csak a XVI. század derekán bontakozott ki. azonban a század végén a tizenötéves háború erős visszaesést idézett elő azon a területen is, ahol már virágzott a földesúri termelés.¹ Majorok dőltek romba, melyek azután nem is álltak talpra s a szántókat »víz és rekettye fogta el«. A sárvári uradalomban a XVII. század első évtizedeiben 30—60 százalékos termelési kiesés következett be a XVI. század utolsó évtizedéhez képest. Ugyanakkor csökkent itt a majorok állatállománya is, egyes majorokból teljesen eltűnt a szarvasmarha s a külterjesedés jeleként a juhtenyésztés lépett a helyére.² A XVII. század általában a bekövetkezett visszaesés jegyében folyt le. A földesúri majorkodásnak a visszahanyatló állapotban való megrögződése s újból csak a XVIII. században elkövetkező nagymérvű fellendülése csupán részben írható annak a nagy nyomásnak a terhére, melyet az országon keresztül terpeszkedő török hódítás jelentett. A XVII. század második felében, a harmincéves háború után általános agrárkrízis lépett fel, a gabona ára visszaesett s ez annál veszélyesebb volt, mert akkor elég volt egymásután néhány jótermésű év ahhoz, hogy túltermelés álljon elő.³ A hanyatlás magyarországi tényezőjeként tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reáharuló katonai feladatokat.⁴ Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezzék szert tenni. A magyarországi ter-

¹ Domanovszky ; Berlász, i. m. (*A mezőgazd. áll.*) 163 s köv. ll.

² Tholt, 17, 42, 54. l.

³ G. Franz : *Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk* (Jena, 1940) 95. l.

⁴ Tholt, 69, 1.

melést kezdettől fogva hátrányosan befolyásolta az is, hogy a magyar föld termését nem lehetett nyugatra vinni, az országba jövő idegen kereskedőket elsősorban a magyar nemesérc érdekelte. Az ország, nyugatra vezető vízi utak hiányában, kiesett a nagy európai gabonaforgalomból.¹

Ha azonban csupán azokat az eredményeket vesszük szemügyre, amelyeket a középkori adóztató uradalomból kifejlődő termelő uradalom a XVI—XVII. századokban a majorsági jellegű földön végzett földműveléssel és állattenyésztéssel elért, a középkori és újkori magyar nagybirtok között mutatkozó változásról teljes képet még nem nyerünk. E nagy birtokszervezetekben ugyanis a középkorból öröklődő adószolgalmányok és az újkori jellegű majorkodási tevékenység mellett igen nagy mértékben kifejlesztettek ekkor egy harmadik jellegű jövedelemforrást: a földbirtokhoz kapcsolódó földesúri jogok kereskedelmi jellegű kihasználását. Éppen ezért ez a tevékenység a nagybirtok kapitalisztikus vonásait gyarapítja. Ez a földesúri jogot élvező kereskedelmi jellegű tevékenység többé-kevésbbé a nagybirtok keretében élő népesség körére szorítkozott, s mivel a földesúr jogosítványai alapján egyenesen monopolisztikus érvényt is szerezhetett, az újkori nagybirtok háztartásában szinte döntő jelentőségre emelkedett. Főként arra a jövedelemre kell gondolnunk, amelyet a nagybirtok a bor árulásából húzott. A szőlőtermelésre kevésbbé alkalmas alföldi térségnek a török hódítás következtében történt kiesése elősegítette, hogy a szőlőtermelés a megmaradó, nagyobb részben domb- és hegyvidéken, főleg pedig a hegyövezet peremvidékén a nagy uradalmak gazdasági üzemének általános jegyévé váljon. A nagybirtokok gazdasági vezetőinek adott utasítások rendszerint hangsúlyozzák a borjövedelemnek a nagybirtok összjövedelmében elfoglalt nagy szerepét s ezt a szerepet számokban is kifejezik a gazdasági számadások. A dunántúli kanizsai és sárvári, a pozsonymegyeyi szentgyörgyi és semptei, az egri és a munkácsi uradalmakban egyként nagy fontosságot tulajdonítanak a borjövedelemnek.² A kanizsai uradalom tisztartója már a XVI. szá-

¹ Domanovszky.

² M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 68, 1896. 85, 1904. 141. l.; Tholt, 65; Ruzsán, 53. l.; Illa, i. m. (A szentgyörgyi és bazini grófok) 34—35. l.; Berlász, (A Thurzó birtokok) 18. l.

zad közepén hangsúlyozza, hogy a borból lehet leginkább pénzt elérni,¹ ugyanebben az időben a vöröskői uradalomban is nagyobb gondot kívánnak fordítani a borászatra.² A munkácsi uradalomban 1570-ben, amikor a királyi kamara kezelésében volt, éppen úgy a borban állapították meg az uradalom bevételeinek főforrását, mint 1616-ban, amikor Esterházy Miklós volt annak birtokosa.³ Mi sem szemlélteti élesebben a borjövedelem jelentőségét a nagybirtok háztartásában, mint hogy az aránylag fejlett sárvári uradalom pénzjövedelmének 86%-a a borból folyt be.⁴ A borhoz, amelyből az uradalmak ilyen nagy bevételre tettek szert, háromféle módon jutottak. Első sorban is saját szőlőtermelésük révén. Az a terület azonban, amelyen az uradalmak a maguk majorsági szőlőtermelését végezték, nem volt nagy, alig néhány holdat tett csak ki, egyes uradalmakban esetleg nem is volt majorsági szőlőterület. A majorsági tevékenységnek ez a területe sem mutat nagyobb fejlődést más területeihez képest, amellet maga a termelési mód sem volt minőségi termelésre törekvő, pedig a szőlő leginkább megkívánja a belterjes művelést s legkevesebbé elégszik meg a jobbágyok lélektelen robotmunkájával. A majorsági szőlőművelés mellett borhoz jutott esetleg úgy is a birtokos, hogy bérbevette jobbágysai borterméséből az egyháznak járó tizedet. Végül : földesúri hegyvámot szedett jobbágysaitól a szőlőhegyek után. A jobbágyszőlők nem tartoztak a jobbágytelek szervezetébe s attól független szolgálmány, a hegyvám terhelte. Rendszerint a jobbágybor volt a földesúr borbevételének az alapja. A bor értékesítése pedig kétféle módon folyt. Az egyik mód a bornak az uradalmon kívül való értékesítése volt. Ebben az időben nem volt jelentéktelen a magyar külföldi borkivitel, elsősorban Lengyelország, de az osztrák tartományok felé sem.⁵ A csicsvai, munkácsi és

¹ Komoróczy, 106. l.

² Jedlicska, 458. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 85, 1897. 511. l. — A semptei uradalomban az utasítás szerint szintén a korcsma adja a legnagyobb jövedelmet. U. ott 1904. 141. l. — A Thököly Imre uradalmi számára adott utasítás szerint a pénzbeli jövedelemre nézve nem utolsó a korcsma. U. ott 1894. 161. l.

⁴ Tholt, 65. s. köv. 11.

⁵ Komoróczy György : *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből* (Kassa, 1944).

homonnai uradalmak egyaránt a lengyelországi kivitelre törekednek,¹ viszont a vöröskői uradalom a Selmecebánya és Besztercebánya felé irányuló kivitel mellett morva kivitelre számít.² Azonban az ilyen jellegű, elsősorban a bor színét-javát érintő értékesítés mellett nagyobb gyakorlati jelentősége volt a földesúri kocsmatartásnak. A földesúrnak ugyanis az év meghatározott, rendszerint túlnyomó nagy részében egyedül volt joga földjén bort kimérni, a jobbágyoknak csak a fennmaradó időben volt alkalmuk borukat értékesíteni. Ez az »educillatio«, mely az új nagybirtoküzem kifejlődésével párhuzamosan a XVI. században kezdett általánossá válni, nagy bormennyiség értékesítését tette lehetővé. Az a bormennyiség, amit a földesúr a majorsági szőlőkből, jobbágysai hegyvámjából s esetleg a bérbevett tizedből nyert, nem is volt elég a földesúri kocsmák ellátására. A földesúr az őt illető borkocsmálási idő alatt szigorúan ügyelt arra, hogy — ami érdeke volt — ez idő alatt jobbágysai ne mérhessenek ki bort, sőt arra is, hogy jobbágysai a helységben más birtokos által tartott kocsmára ne járjanak.³ Esetleg azt is megtiltotta a földesúr, hogy a földesúri kocsmárlás alatt sert áruljanak.⁴ A földesúri kocsmáknak így igen nagy volt a szükséglete, viszont a jó jövedelem arra indította a földesurat, hogy a kocsmát állandóan ellássa borral. Ha tehát nem volt elég bora, vásárolt,⁵ elsősorban jobbágysaitól, sőt a borvásárlást rendszerint már szüretkor

¹ Az 1623. évi homonnai utasításban : az jó bort peniglen . . . kiválogatván, az lengyeleknek jó áron adhasák el. Tört. Tár 1894. 660. l. ; L. még M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 85, 1897. 33. l.

² Jedlicska, 459. l.

³ Thököly Imre 1684. évi utasításában : vannak a jószágon nemes emberek, 12 frt. alatt megtiltani, hogy oda menjenek inni vagy bort venni, amikor az ő kocsmáján is van bor. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 161. l. Hasonló Rákóczi György 1634. évi gyulafehérvári utasításában. U. ott 1894. 316. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 333. l.

⁵ Esterházy Miklós 1636. évi rozgonyi utasításában : a kocsmára idején bort szerezni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 271. l. — Bethlen Miklós gazdasági utasításában : (XVII. század más. feléből) : ha nem elég a kocsmára a majorsági bor, nyereséggel és illendő haszonnal megtérő áron vétessen. U. ott 1895. 50. l. — Rákóczy György erdélyi fejedelem is arra utasította 1634-ben gyulafehérvári udvarbíróját, hogy ha a bor elfogyott, vegyen nyereségre, de a kocsmák üresen ne álljanak s vigyázzon a cégér nélküli titkos kocsmákra. U. ott 1896. 316. l.

elvégezte. A földesurat a XVI. század közepe óta elővásárlási jog is megillette a jobbágysági borára nézve, úgyhogy így a földesúr borvásárlását valóban megillette a gyakran használt »borfoglalás« neve is, ami sok visszaélésre is alkalmat adott. Kivetették a jobbágyokra a beszolgáltatandó bort s bár a törvény a forgalmi ár megtérítését kívánta, a földesúr a »lucrum«-ot így vagy úgyméGIS el óhajtotta érni, s ha bő gabonatermése volt, gabonával fizetett jobbágyságainak.¹ A jobbágy végeredményben is azt a bort vásárolta meg a földesúri kocsmán, amit ő maga termelt a földesura promontoriumán s a hegyvámon kívül megfizette a borvételkor a kereskedési hasznót is, amit a földesúr monopolisztikus jogával elért s ami a borjövedelemnek a szerepét olyan nagyhorderejűvé tette a nagybirtok jövedelmei sorában.

A földesúri boráruláshoz társult a serárulás is, mely szintén földesúri jog volt. Ezért az uradalmi majorságokban gyakran megtalálhatók a »sernevelőház«-ak, melyekben a földesúr a gabona intenzívebb felhasználásával főzetett sert jobbágyfogyasztóinak. Bár a serjövedelem jóval kisebb jelentőségű volt, mint a borjövedelem, a gazdasági utasítások olykor erre is súlyt helyeznek.² Rákóczi György nézegetve

¹ Az 1623. évi homonnai utasításban: »Az mely jószágban bor terem, ha bőven vagyon az gabona, tehát szüretkor az boros jószágban annyi bort foglaljanak búza fizetéséért, hogy esztendő által nemcsak az korcsmákon elegendő bor legyen, hanem az várak se fogyatkozzanak meg«, a jó bort a lengyeleknek eladni. Tört. Tár 1894. 660 l. — Borfoglalás: Károlyi okl. IV. k. 340. l.; M. Gazd. tört. Szemle 1895. 50. l. Esterházy Miklós 1613. évi munkácsi utasításában: a beregszásziaknak a fele bort kell meghagyni. M. Gazd.-tört. Szemle 1903. 154. l. — Thököly Imre 1684. évi utasításában: szüretkor bort foglalni s feljegyezni, hogy kitől, mennyit, milyen áron vettek. U. ott 1894. 156. — A munkácsi uradalom 1570. évi utasításában: szükséges a jobbágyoktól bort venni, de szelíden kell eljárni, nem pedig erőszakosan, a szegény alattvalók zaklatásával. De ugyanitt: ha a bor vagy gabona romlik, kiosztani a lakosoknak, hogy ahelyett aratás vagy szüret idején újat adjanak. Ha pedig szokás, mint Tokajban, hogy a lakosok tavasszal pénzt kapnak a szőlő műveléséért, melyért ősszel bort adnak jutányos áron, tartsa fenn a szokást. U. ott 1896. 84—85. l.; Nádasdy Tamás özvegye Kanizsay Orsolya viszont azt kívánta (1564), hogy a szegény népnek mindjárt fizessenek meg a borért s erővel nem szabad elvenni. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 76. l.

² Tört. Tár 1894. 660. l.; M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 334. 476; 1904. 141. l.

a lednici urbáriumot, megírja, hogy az udvarbíró, ha szorgalmasabb lenne, árpát osztana ki a jobbágyoknak serfőzésre a jövedelem növelése végett, mindjárt fel is sorolja egyenként az uradalomhoz tartozó községeket s azt is kiszámítja, hogy az egyes községekre kiosztandó árpából mennyi serjövédelmet lehet elérni.¹ Miként a kocsmáltatási jog,² az ú. n. kisebb királyi haszonvételek jogi formájában kapcsolódott a nemesi föld birtokához, akként a malom- és mészárszéktartás is a nemesi föld jogai közé tartozott. A földesúr tarthatott csupán malmot s az általa állított molnártól vámot szedett az örlemények után, a mészárszékre pedig sokszor egyenesen hízalta a disznókat.³ Azonban ezek a jövedelmek csupán kisebb tételek voltak a nagybirtok háztartásában. Ezekhez azután még más jövedelmi tételek kapcsolódtak, amelyeket a jövedelme növelésére törekvő újkori földbirtokos a birtok jogainak kifejlesztésével állított a háztartásba. A XVI. századtól kezdve rendszeressé kezdett válni, hogy a földesúr a községek határaiban levő erdőket vagy legalább is azok egy részét eltiltotta jobbágysai közös használatától s csupán díjfizetés ellenében engedte meg a tilalmas erdőknek épületre vagy tüzelésre való hor-

¹ Tört. Tár 1895. 118—120. l.

² Így kapcsolódott ezután a birtokhoz — utóbb, amikor dívatba kezdett jönni — az égett bor, a pálinka kimérése is. A gyalui uradalomban Szászfenesen az egyik jobbágy már 1642-ben «égetbor feozeo». Jakó, 91. l. — Homonnayné Esterházy Mária 1668-ban arra utasította ungvári udvarbíróját, hogy mivel «keleto van» az égett bornak és a «pálinká»-nak, főzetni kell, vagy esetleg másoktól beszerezni. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 150. l. — Thököly Imre 1684-ben az uradalmi részére kiadott utasításban követelte, hogy a bor, lőre, ser, égett bor a korcsmákon meg ne fogyatkozzék. U. ott 1894. 161. l. — Thököly különben 1678-ban szerződést kötött bizonyos Efraim zsidóval a munkácsi ser és pálinkakorcsma árendálása iránt. U. ott 1898. 216. l. — A kelet felől betelepülő zsidók még jó ideig földesúri korcsmabérlők voltak s a földesurak szívesen fogadták őket. Szabó István i. m. (Ugocsa m.) 257. l. — A földesúri korcsma, malom, mészárszék stb., természetesen nem egyedül a magyar jobbágyrendszer sajátja volt. Elég e tekintetben utalnunk Grünberg, 42. l.

³ A földesúri mészárszékre és hízalásra : M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 272, 1895. 63, 86, 1897. 334, 1898. 160, 1899. 47, 1904. 144. l. — Az alsólendvai s lenti udvarbíró 1675. évi utasításában : a malomokra szorgalmasan gond legyen, hízaljanak itt disznót s ha jól meghízott, adják el a vegyenek helyébe mást. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 100. l.

dását. Eltiltotta makktermő erdőit a jobbágysok sertéseitől s csak tizedre engedte makkoltatni azokat.¹ Hasonló jövedelem nagyobb mértékben származott részére a nagy havasi legelőkkel rendelkező uradalmakban. Ezeknek a pásztorsok által fizetett sztrongaadó számottevő bevételi forrása volt.² Azonban a belterjes gazdálkodás érzékével rendelkező földesúr, mint Rákóczi György erdélyi fiskális birtokaira, jó makktermés esetén maga óhajtott marhát venni hizlalásra.³ Ezeken kívül az újkori magyar nagybirtokos uradalmában váltakozva találkozunk a tehenészet tartásának és a tejtermékek feldolgozásának,⁴ a házfogyasztást meghaladó intenzívebb baromfitenyésztésnek,⁵ a helyi adottságok szerint fűrészmalmok felállításának, a só- és vaskereskedés kihasználásának⁶ s rendszerint a nagybirtokokhoz már a középkor folyamán királyi privilégiumokkal kapcsolt híd-, rév- és szárazvám szedésének jövedelemgyarapító tételeivel. A bortized mellett a birtokos esetleg a gabonatizedet is bérbevette s az ekkor felvirágzó díszkertészet mellett a haszonkertészetnek is szerepet szánt, termékeit azon-

¹ A tizedes erdőmakkoltatás a XVII. században már általánosnak látszik. Néhány adat: M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 332, 513., 1898. 100, 150, 159. l. A tüzfalimitációra M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 240, 1898. 154. l. A sárvári erdő eltiltása a XVI. század közepén: Tholt, 9. l.

² A munkácsi uradalom udvarbírójának 1616. évi utasítása szerint a vár egyik főjövedelme a sztronga. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 511. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 317. l. Esterházy Miklós 1636. évi utasítása a rozgonyi jószág tiszttartója részére: a majorban tyúk, lúd, kacsa, sonka, vaj, túró etc. legyen pénzjövedelemre is. Kassán jó pénzt teremthetni belőle. — Thököly Imre 1684. évi utasítása szerint is a majorosné ne csupán a konyhát lássa el a majorból, hanem fizetésének nagy része is onnan teljen ki. U. ott 1894. 156. l. V. ö. Tört. Tár 1894. 660. l.

⁵ L. az előbbi jegyzetet. A szepesi kamara 1570-ben utasította az akkor kezelésében levő munkácsi uradalom udvarbíróját tehenészet és baromfiudvar felállítására, olyképpen, hogy ezek alapját az uradalomhoz tartozó városoktól és falvaktól követelt »bizonyos számú« állattal vessen meg. Nincs okunk kételkedni — fűzte hozzá — hogy a lakosság ezt a »szíveséget« módjához képest megcselekszi. M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 83. l.

⁶ Jedlicska, 459. — Thurzó Szaniszló bajmóci udvarbírójának 1614. évi utasításában: legtöbb kereskedés a sóval és vassal van, idejében kiosztani a jobbágysokra. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 477. l.

ban inkább csak a termelő nagybirtokos önérzetének legyezgetése céljából kerültek az uradalmon kívül baráti asztalokra, esetleg éppen a király udvarába, semmint piaci tömegcikk nagyobb fogyasztásra.¹

Az újkori magyar nagybirtok gazdálkodása felett tartott futó szemlének tehát annak megállapítására vezet, hogy a nagybirtok csak kis mértékben nyerte jövedelmeit az újkori nagybirtok termelő módszereivel folytatott gazdálkodásból. Azok a jegyek, melyek a közép- és keleteurópai térségben az adóztató nagybirtok helyére lépő termelő uradalom képén elsősorban a keletnémet és a cseh-morva földön váltak jellegzetessé a történettudományban, a magyar nagybirtokra csak kis mértékben illeszkednek. A magyar nagybirtok is megindult az átalakulás útján, azonban a majorsági gazdálkodás nem fejlődött olyan méretekre, hogy az uradalom súlypontja reá helyezkedett volna. Átmeneti típus alakult ki nálunk, melynek vonásai között megtalálhatók ugyan a majorsági üzem vonásai is, de mégsem ezek a jellemzők a nagybirtok fő jövedelmi forrásaira. A hangsúly egyrészt a jobbágyszolgalmányokon nyugodott, melyek még a középkori adóztató uradalomból öröklődve éltek tovább az újkori magyar termelő uradalom keretében. Más részlől pedig a nagybirtok azokat a jogokat fejlesztette ki jövedelemszerző forrásaivá, melyek éppen az újkori fejlődés folyamán jutottak élesebb hangsúlyhoz: a jobbágynak egy zártabb termelő-fogyasztó körbe illesztésével az uradalom maga igyekezett megszerezni e forgalom előnyeit a kezeibe jutó jogok segítségével. Ilyen bevételei által elért nyeresége monopolisztikus jellegénél fogva tulajdonképpen közvetett adóként hárult a birtok keretében élő jobbágyságra. Maga igyekezett a jobbágy termését átvenni, verseny kizárásával magának igyekezett biztosítani jelentkező hasznot, viszont a maga termékeit is hasonló versenykivüliséggel helyezhette el a jobbágyainál. Így nyomult az újkori magyar nagybirtok háztartásában elő a majorsági gazdálkodás rová-

¹ Takáts Sándor: *Emlékezzünk régiekről* (Budapest, é. n.) 33—46. l.; u. az.: *Szegény magyarok* (Budapest, é. n.) 263—274, 381—432. l. — Rákóczy György gyulafehérvári tisztartójának 1634. évi utasításában: a kertből teremtsen pénzt is, hogy a kertész kifizethető legyen. M. Gazd.-tört Szemle 1894. 313. l. — A pénzre való gyümölcstermelésre még, u. ott 1894. 271. l.

sára és a jobbágyszolgalmányok mellett is sokszor döntő tényezőként a földesúri haszonvételekből eredő jövedelem. A magyar nagybirtok így különálló típust fejlesztett ki az adóztató és a termelő uradalom között. A majorsági gazdálkodás mozgatója elsősorban most is a saját háztartás szükséglete s a pénzjövedelemre való törekvés leginkább a földesúri jog haszonvételeiben jelentkezik. Jellemző a magyar nagybirtokra, hogy az uradalmak jövedelmének alig 10—15%-a származott ekkor majorsági gazdálkodásból, a többit a jobbágyszolgalmányok és a haszonvételek hozták.¹ Ez a haszonvételi gazdálkodás nagy részben új vonásként jelentkezik az újkori magyar nagybirtokon, de a birtok szerkezetében és kezelésében messzemenő átalakulást nem hozott. Megtarthatták középkori alapjaikat, sőt kereteiket is. Éppen ezért a nagy váruradalmakban sürgő-forgó nagyszámú szolgáló személyzet sem lett nagy mértékben gazdasági jellegű. A XVI. század második felében a vöröskői uradalom embereinek nagyobb része a birtokos belső személyzetéhez tartozott vagy a vár katonai feladatainak ellátására szolgált²s hasonló volt a XVII. század derekán a tiszántúli ecsedi uradalom képe is.³ A magyarországi nagy uradalmak a XVI—XVII. századokban egyszerre voltak adóztató és termelő uradalmak, de ezeken felül elsősorban monopol-jellegű földesúri jogosítványok értékesítői voltak, így fejlődésükben középkori és újkori elemek keveredtek össze.

Szükséges volt felvázolni az újkori magyar nagybirtok gazdasági szerkezetét, a nagybirtokos törekvéseit kifejező gazdasági célokat, mert a XVI—XVII. századi nagybirtok keretében élő jobbágyság és a jobbágybirtok helyzete csak így világosítható meg. A jobbágy és a jobbágybirtok viszonyának, a jobbágyra nehezedő földesúri terheknek, a jobbágyság kebelében jelentkező feszültségeknek s a jobbágyság társadalmában végbemenő rétegződésnek az indítékai elsősorban abban a viszonyban lelik magyarázatukat, amely a

¹ Berlász, i. m. (*A Thurzó-birtokok*) 18. l.; Jakó, XLII. l.; Tholt, 69. l.

² Jedlicska, 456. l.

³ Károlyi okl. IV. k. 282—283. l.; V. ö. a tihanyi várban Tört. Tár 1880. 134. l.; már inkább gazdasági alkalmazottak a semptei uradalomban 1641-ben. M. Gazd.-tört. Szemle 1904. 142. l. V. ö. Tholt, 21—23. l.

földesúr és a földesúri birtok, másrésről a jobbágy és a jobbágybirtok között fennállott. Az újkori magyar nagybirtokon csekély mértékben kifejlődő allodizálás magyarázza meg, hogy nálunk a nagybirtok nem juttatta a jobbágyságot olyan nyomasztó helyzetbe, miként más országokban a majorokdást nagy mértékben űző uradalmi rendszer. A magyar nagybirtok a XVI-XVII. században a majorsági üzembe szükséges földterületet meg tudta szerezni anélkül is, hogy a jobbágybirtokot rendszeresen erősen kellett volna apasztania. Nyilvánvaló, hogy a termelő üzem útjára lépő nagybirtok nálunk is elszorította a jobbágyföldet, azonban annak állagát észrevehetően nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyoknak telkeiből való erőszakos eltávolítására, ami keletnémet vidéken általános gyakorlattá lett. Sőt az a körülmény, hogy a magyar nagybirtok az újkori fejlődés során is nagy mértékben a jobbágyok szolgálmányaira s a jobbágyok fogyasztásának kihasználására volt alapítva, a nagybirtokot saját érdekei útján szükségszerűen rávezette a gazdasági célszerűségtől mozgatótt jobbágyvédelem útjaira is.

A magyarországi nagybirtok a maga kezelésében művelt majorsági földet elsősorban a középkori kezdetekből nyerte. Ezek a kezdeti majorsági földek vagy a földesúr és háztartása székhelyéül szolgáló vár, kastély alatt külön a jobbágyok művelte földterülettől terültek el, vagy még inkább a jobbágyfalunak közös földterületéből osztottak ki a földesúrnak is akkor, amikor a falu jobbágylakosainak a szántókat nyil szerint időnként kiosztották. A földesúr az ilyen nyilasosztás alkalmával rendszerint két nyilat kapott, melyet azután a jobbágyokkal közös fordulóban a közös művelési keretekben művelt vagy műveltetett meg. Ez a középkori eredetű földesúri nyilasföld az újkor elején a majorsági gazdálkodás terjeszkedésével kezdett kiválni a közös fordulóból, a földesúr egyszersmindenkorra kivonta a maga részét a falu közösségéből, természetesen, inkább a határ értékeiből, egyébként azonban a majorságához szervesen függő részét igyekezve megszerezni.¹ Annak következtében, hogy a földesúr így kivonta magát a falu közös egységéből, megbontotta a falu közösségének rendszerét is, az most már a

¹ Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 199—238. l.; Takáts Sándor: *Emlékezzünk régiekről* (Budapest, é. n.) 293. s. köv. II.

földesúrtól függő viszonyban levő alattvalók körére szorított, a földesúr pedig a maga felsőbbbségével és önállósuló gazdasági érdekeivel elkülönült azoktól.

A majorkodás útjára lépő uradalomnak a másik módja arra, hogy földhöz jusson, a határ eddig nem használt műveletlenül álló területeinek művelés alá fogása volt. Erdőt irtott vagy legelő gyepföldet szántatott fel s ezen rendezte be a majorsági udvarát is. Az erdők irtásával a jobbágyok is növelhették földjeiket s így olyan földet szerezhettek, mely a telekszervezetből elkülönülten jutott kezére. Ilyen erdőirtásokat a földesurak is végeztek s minthogy ekkor még legelő és erdő a falvak határában többnyire elégséges kiterjedésében állott rendelkezésre, a majorsági földterület gyarapításának ez a módja a földesúr és a jobbágy között mélyreható surlódásokra nem vezetett. A sárvári uradalomban a XVII. század első évtizedeiben az uradalomhoz tartozó falvakban rendszerint jelölnek meg olyan majorsági földeket, amelyeknek irtásos eredete tűnik ki. Egyébként ebben az uradalomban két major is állott, mely már nevében is kifejezte, hogy a földesúr eddig műveletlenül állott földre telepítette: a »gyepen való major« és a közös »cser«-en való major.¹ Kérdéses, hogy a földesúr nem a jobbágyok irtásait és gyeptöréseit vonta-e be a maga művelése alá, amihez a törvények szerint bizonyos összegnek, a föld műveltté tételére fordított költségnek a megtérítésével meg volt a törvényes módja?² Ilyen esetek előfordulhattak, azonban akkor bőven volt nyers föld s a földesúrnak ingyen munkaerő állott a rendelkezésére, nem volt arra utalva, hogy kizárólag ilyen, a jobbágyot csak elkésérítő eljáráshoz folyamodjon.

A földesúrnak azonban egy harmadik módja is volt arra, hogy földet szerezzen majorsági terjeszkedése számára. Az országban már a középkor utolsó két századában is sok volt az elhagyott üres telek. A középkor végén általában a jobbágytelkek fele üresen gazda nélkül állott. Az országnak a XVI. században bekövetkezett pusztulása maga is hozzájárult, hogy az országnak előbb egyik, később másik vidékén, melyen végigszántott a háború, növekedjen a jobbágybirtok

¹ Tholt, 10 s. köv. II.

² Közelebbről Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* (Budapest, 1947).

pusztulása. A földesúrnak tehát megvolt bőven az a lehetősége, hogy a gazda nélkül maradt jobbágytelkek szántóföldjeit vonja a maga majorsági művelése körébe. A hadszíntértől távolabb eső vidékeken a dühöngő járványok adtak a földesúr kezére jobbágyföldeket. Ung megyében a XVI. század második felében a jelek szerint igen lendületesen folyt a nagybirtok majorsági kiépítése. A megyében itt is, ott is találkozunk olyan telekkel, melynek gazdája pestisben pusztult el s azután földje a földesúr művelése alá került. A nagymérvű jobbágyszökések is növelték a pusztatelkek számát, de más okok is előidézték, hogy a jobbágy letette telkét: hosszú betegsége, igavonó jószágainak eltolvajlása vagy a nagy terhek miatt nem tudta tovább megművelni s a föld az uradalmi majorság állományába került.¹ Esterházy Miklós átvéve a munkácsi uradalmat, arra utasította a tisztartóját, hogy a pusztta helyekre, akikből alkalmas jövedelem lehet, legyen gondja s foglalja el az ő számára.² A sárvári uradalomban is a földesúrnak szántották az olyan falvak pusztatelkeit, amelyekben uradalmi major állott.³

A XVI—XVII. századi nagybirtokon azonban korántsem került minden pusztatele a földesúr kezelése alá, sőt mindenféle nagy számban találkozunk pusztatelkekkel, melyekre a földesúr jobbágyokat várt. Ez legjobban tanúskodik arról, hogy a nagybirtokaink az igazi termelő uradalommá való fejlődéstől mennyire elmaradtak, de másrésről arról is, hogy a jobbágyoknak a telkeikről való rendszeres kitételére nem volt szükség, sőt a nagybirtoknak

¹ Számos ilyen esetet örökött meg az ungmegyei dicator az 1578—1588. évi adójegyzékekben. Orsz. Ltár. Dic. Conscr. Ung. 1578. Tiba: az egyik jobbágy meghalt pestisben egész családjával, telkét a földesúr műveli. Zbugya, Nagytarna: a jobbágyok szegénységük s a földesúr által rájuk rakott elviselhetetlen terhek miatt letették földjüket, zsellérek lettek s sok telket a földesúr vett művelés alá.

² „A pusztta helyekre, akikből alkalmas jövedelem lehet, gondja legyen tisztartó uramnak, kiket én számomra kell foglalni.” 1613. ből: M. Gazd.-tört. Szemile 1903. 153. l. — Özv. Homonnayné Esterházy Mária ungvári udvarbírójának 1668. évi utasításában: Pusztaföldeket bevetni, kivált, ahol majorok vannak, azokat sem árendára, sem nónára, sem decimára semmi úton ne merészeljék adni, mert afféle árendára bocsátott pusztta örökségre, ha más szegény akarna is szállani, nem meri az nyakas emberektől. M. Gazd.-tört. Szemile 1898. 159. l.

³ Tholt, 11. l.

éppen az volt az érdeke, hogy megtarthassa jobbágyságait. Amellett, hogy főleg a XVI. század második felében a pusztatelkeknek majorságaivá tételére gyakran találhatók adatok, szinte általánosabbnak látszik az a törekvés, hogy a pusztatelkekre a földesúr jobbágyot szerezzen. Rendszeres volt, hogy a földesúr több évig kedvezményt adott szolgálmányok terén a pusztatelket felfogó új jobbágyoknak.¹ Az adóztató uradalomnak ugyanis az volt az érdeke, hogy minél több jobbágyot ültethessen a telkekre a magyar nagybirtok pedig, mint láttuk, az újkori fejlődés alatt is nagy mértékben megtartotta az adóztató jelleget. Pusztatelkek azonban több volt, mint amennyi jobbágyot a földesúr nyerhetett s minthogy a pusztákat nem mindig vonta majorsági művelés alá sem, általános jelenség volt, hogy a földesúr a pusztatelket a falu jobbágyságának adta bérbe.² Lett volna bőven mód az allódizálásra, azonban a nagybirtok nem ragadta meg a lehetőséget.³

Arra is találunk törekvést, hogy a földesúr a birtoka földnélküli embereit, a zselléreket ülteti az elhagyott telkekre⁴, de maga nem érzett kedvet azok művelés alá vételére.

¹ Pusztatelkek betelepülésére vonatkozó utasítások: 1564. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 70, 75. l.; 1604. U. ott 1899. 318. l.; 1634. U. ott 1894. 318. l.; 1636. U. ott 1897. 342. l.; 1668. U. ott 1898. 159. l.; 1604. 1899. 416.; 1682. Lehoczky, 418. l.

² Berlász, i. m. (*A Thurzó-birtokok*) 17. l.

³ Jakó, XXXIX. s. köv. II. Itt, a gyalui uradalomban a nagykapusi 24 holdas majorság-szántó is műveletlenül állt. Az összeírássok a Rákócziak aranykorában is minden falunál hangsúlyozzák, hogy »fundus elégséges volna, csak volna ember reá.«

⁴ Az ungvári udvarbíró 1668. évi utasításában. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 155. l. De megjegyzi az összeírás — ezzel másfele is lehet találkozni — hogy megtörténik gyakran, hogy a jobbágyok kerülve a munkát, maguk szántájából szállnak zsellérségre, ezért meghagyja, hogy az ökrös jobbágyoknak ne engedje eladni az ökröket. V. ö. Szabó István i. m. (*A jobbágy birtoklása*). — A munkácsuradalomban 1570-ben: a jobbágyok szerezzenek maguknak lovat-ökröt, hogy a földet művelhessék. M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 86. — Czobor Bálint utasítása holicser majorosa részére: a jobbágyoknak állandóan legyen befogó marhájuk, el ne adják vagy szerezzenek mindjárt mást. U. ott 1897. 472. l. — Az igavonó nélkül ugyanis a jobbágy akarva-nem-akarva zsellér lett. Zselléreknek jobbágyföldet adásáról Bakács István János: *A kincstár máramarosi bocskói uradalmának helyzete a XVII—XVIII. század fordulóján*. Bécsi M. Tört. Int. IV. Évkönyve 325. l. V. ö. Acsády, i. m. (*A m. jobbágyság tört.*) 284. l.

Ha a faluban vagy annak közelében nem volt a földesúrnak majorsági üzeme, nem is volt gazdaságos a föld művelése. A XVII. század derekán az ecsedi uradalomról készített urbáriumban feljegyezték, hogy az uradalomhoz tartozó Nyíregyháza faluban »annyi puszták vannak, ha száz vagy kétannyi jobbágyságnak is, mind elég helyet, ahhoz való elegendő földet és kaszáló füvet is adhatnánk nekik, mivel bőséges helyű mezejű falu ez.«¹ Arról azonban nincsen szó, hogy a pusztákat be kellene vonni a földesúri művelésbe, pedig a faluban volt földesúri majorgazdaság is. A pusztáknak a jobbágyság számára való bérbeadása a középkor végén általános volt,² de megtaláljuk a puszták ilyen értékesítésének a módját később is, sőt már majorságivá tett földeket is engedett jobbágyság bérletbe az uradalom.³

Érthető, hogy ilyen körülmények között a magyarországi nagybirtokon a német »Bauernlegen«-re elvétve is alig találunk példát.⁴ Igen jellemző, hogy a jobbágyság sérelmesnek találta esetleg azt is, ha a pusztává lett jobbágytelkek földeit, melyeket a jobbágyság bérben művelt, a földesúr elvette a maga majorsági gazdasága részére.⁵ A XVIII. század végén diadalmaskodott az az elv, hogy a falu jobbágyföldjének meg kell tartania parasztföld-jellegét: a földet tehát, ha pusztává lett is, a földesúr a jobbágyközösségtől nem vonhatja el.⁶ A magyar jobbágyság azonban már századokkal koráb-

¹ Károlyi okl. IV. k. 328. l.

² L. a szerzőnek »A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén« c. tanulmányát a kötetben. V. ö. Berlász, i. m. (A Thurzó birtokok) 17. l.

³ Berlász, i. m. (A Thurzó-birtokok 17—18. l.); Ila, i. m. (A gömöri jobbágyság) 33. l.; Tholt, 34. l.; M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 103. l.

⁴ Berlász i. m. (A Thurzó-birtokok) 17. l. elvétve sem talált példát. Nem talált Jakó, sem: i. m. XL. l. — Tholt, 11. l. említ olyan esetet, amikor a földesúr a telket elvette s a jobbágy béres lett. — 1588-ban az ungmegyei Hencelócön írják az egyik jobbágyról: »pulsus est de sessione sus colonicali, quam jam modo nobilis Johannes Teoreok incolit« Orsz. Ltár., Dic. Conscr. Ung. A földesúr itt sem azért vette el a telket, mert maga akarta volna művelni.

⁵ Komoróczy, 61. l.; Tholt, 11, 34. l.

⁶ Szabó István: *A magyar parasztság története* (Budapest, 1940. Kincsestár) 61. l. — Máramaros megye már 1616-ban statútumba tette, hogy a nem adózó, nem művelt pusztákat a falu magának művelheti vagy annak adhatja, akinek akarja. Corp. Stat. III. 226. l.

ban is igényt emelt jobbágytársa elárvult földjére s panasztáltak, ha a földet nem kapták meg. Éppen ez az igény fejezi ki legjobban, hogy a jobbágyoknak a földjeikről való erőszakos kitétele s földjeiknek erőszakos elvonása csak kivételes jelenség volt Magyarországon. Egyúttal arról is tanúskodik, hogy a magyar telkes jobbágy viszonya földjéhez szilárd és mély volt: a magyar paraszt sokkal inkább összenőhetett földjével, mint az allódizáló keletközépeurópai nagybirtok hányt-vetett robotoló jobbágysága.

A nagybirtok ilyenformán az újkorban is a jobbágyokra és a jobbágybirtokra vetve a súlyt, a földesúr a természetes gazdasági ösztöntől vezettetve jutott el a jobbágyvédelemhez. Nem valami társadalmi szemlélet, felvilágosult emberbaráti gondolkodás hatása alatt megszülető jobbágyvédelemre kell gondolnunk, hanem arra az érdekre, mely a földesúr oldalán jobbágyainak — gazdasági szervezete életető elemének — a megtartásában jelentkezett. Az adóztató uradalomnak az volt az érdeke, hogy jobbágyait megtarthassa azért, hogy az elsősorban ráépített jövedelmeit megtarthassa, sőt fokozhassa. Természetesen a földesúr egyéniségén és tisztjei felett gyakorolt ellenőrzésén is múltott, hogy mennyire tudott az érdeke által diktált jobbágyvédelem érvényesülni, egységes fejlődést éppen azért nem képzelhetünk el. A jelei azonban mindenfelől megnyilvánulnak s már elég korán a XVI. században, az allódizálás első nagyobb lendületű korszakában is. Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya 1564-ben arra utasította új kanizsai várbeli prefektusát külön »Oltalom« cím alatt az utasításban, hogy »a minemű kár, tervinteléség vidékből, szomszédságbul esik, a szigény ember panaszára tartozzék érte járni, futosni, mindenből gongyát viselni« s szükség esetén hozza tudomására, mert »az szigény nép nyomorúságára járok«.¹ Itt a jobbágyoknak más külső jobbágyokkal szemben való megvédéséről van szó, de a legtöbb utasítás külön védelmezi a jobbágyokat a tisztek elnyomásával és általában a jobbágyok elszegényedésével szemben is. »Ne nyomorodjék a szegénység, inkább élhessen és magát segíthesse« — adta ugyancsak Kanizsay Orsolya utasításul a sztenicsnyáki vár prefektusának.² A munkács

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 70. l.

² U. ott 1894. 75. l. Ezért a »szegény nép«-től, a jobbágyságtól semmit el ne vegyenek, csak ára szerint.

prefektust a kamara utasította 1570-ben, hogy ne tegyen új terhet a jobbágyságra, ne hogy máshova költözzenek, az akkor birtokos királyi felség megrövidítésével.¹ Rákóczi György egyenesen azt kívánta gyulafehérvári prefektusától, hogy gondviselés alatt a jobbágyok többüljenek és szaporodjanak.² Thököly Imre szintén jobbágysági segítség-oltalmazását kívánta tisztjeitől, nehogy a jó robotoló jobbágyai »enerváltassanak«.³ Ennek a gazdasági érdekből fűtött jobbágyvédelemnek igen világos tanujait láthatjuk a XVII. század második felében Gömör megyében Lorántffy Zsuzsánna és Wesselényi Ferenc nádor itteni hatalmas uradalmaiban. Mindkét uradalomban bevezették a »sommás adó« rendszert, ami azt jelentette, hogy egy-egy falu egy összegben meghatározott, többnyire pénzbeli szolgalmánnyal tartozott s amikor kiderült, hogy a jobbágytelkek különbözőségei miatt egyes jobbágyfalvak terhei körül aránytalanságok állottak elő, keresték a módját az egyenlősítésnek, a jobbágy arányos megterhelésének is.⁴ A jobbágy megtartására irányuló törekvéseknek nem volt tehát más céljuk, minthogy a jobbágy gazdaságilag kihasználható legyen a földesúr számára. Következett ez a törekvés a nagybirtok inkább adóztató, mint termelő jellegéből s együttjárt azzal, hogy a nagybirtok a jobbágyság rovására érvényesülő földigénnyel ekkor nem léphetett fel. A következő században pedig, amikor a magyar nagybirtok majorsági üzemeinek kifejtése új korszakához érkezett, két más tényező is útjába állt a parasztföld tömeges kisajátításának: egyrészt a török felszabadulást követő földbőség, másrészt az ekkor kibon-

¹ U. ott 1896. 89. l. Ugyanez az utasítás más helyen azt követeli, hogy az udvarbíró a szolgálat szigorát szelíd bánásmóddal enyhítse, hogy a szegény lakosok a szakadatlan munkában ki ne merüljenek, hogy amikor az uraság részére dolgoznak, ők maguk feleségeikkel és gyermekeikkel éhen ne pusztuljanak. U. ott 83. l. A jobbágy kihasználásának sokat kifejező emléke!

² M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 137. l.; ha valamely jószága a gondviselők privatumai, elviselhetetlen keménysége és kegyetlen-sége miatt csik pusztulásba, kemény büntetés sujtja.

³ U. ott 1894. 241. l. V. ö. a csicsvai udvarbíró 1636. évi utasítását u. ott 1897. 338: a homonnai utasítást 1623-ból: Tört. Tár 661. l. — Takáts, i. m. (Szegény magyarok) 385. l.; alsólendvai és lenti udvarbíró 1673. évi utasítása. M. Gazd.-tört. Szemle 1897. 338. l. l. meg u. ott. 1898. 47. l.

⁴ IIa, (A gömöri jobbágyság) 32. s. köv. 11.

takozó állami jobbágvyédelem, melynek egyelőre szintén nem volt más rugója, mint az állam pénzügyi érdeke, az állam igazi teherviselői, a jobbágyság irányában.

Minthogy a magyarországi jobbágyságnak igen nagy része a nagybirtok keretei között élt, az a viszony, mely a nagybirtok és a rajta élő jobbágyság tekintetében kialakult, általában egész jobbágyságunkra kevés kivétellel jellemzőnek fogadható el. Annál inkább, mert a gazdasági szervezet és az üzem formái tekintetében nagybirtok és középbirtok között lényeges különbség nem volt. A néhány falut felölelő nemesi középbirtok birtokosát ugyanaz a gazdasági törekvés hatotta át s törekvései megvalósítása terén feltételei is megegyeztek a nagybirtokoséval. Az 1580-as években az öt falu felett rendelkező egyik erdélyi birtokosnak az öt falu közül háromban volt majorsága, gazdasági utasításában pedig a szántásra-vetésre kívánta majorságaiban a fősúlyt helyezni.¹ Viszont egy század múlva, amikor a nagybirtokon általában a majorkodás hanyatló irányzatát állapíthattuk meg, egy felvidéki középbirtokosnak a birtokain éppen úgy megtaláljuk a jobbágyok által bérelt, sőt csupán tized fejében szántott és a jobbágyok által maguk között felosztott pusztatelkeket, mint a nagybirtokon, melyen a fejlettebb termelő üzem kifejlődésének hiányáról tanúskodnak az üzem által igénybe nem vett pusztá jobbágyföldek. Jellemző, hogy ez a középbirtokos egyik mezőbeli pusztája kapcsán csupán óhajtás jegezte meg, hogy a pusztának szép rétje és feles majorsághoz való szántóföldje van, ahol derék majorságot lehetne tenni, de azt most mindössze dézsmájára szántják-vetik.² Nyilvánvaló azonban, hogy amint a birtok terjedelme tekintetében egyre lejjebb szállunk, annál inkább meg kell találnunk a fokozottabb majorsági gazdálkodást, hiszen a kisebb birtokosnak a fenntartására nem volt elég jobbágyai szolgálmánya s rá volt utalva maga is a földművelésre, amire egyébként életformája és életszemlélete is inkább ösztönözte, mint a társadalom magaslatán országos politikával és katonai feladatokkal foglalkozó nagy birtokost.

¹ Kovácsóczy Farkas utasítása 1588-ból: M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 590. s. köv. II.

² Iványi Fekete László ajnácskői birtoka (1670). Tört. Tár 1898. 462—480. l.

A kisbirtokos nemesség gazdasági szervezetét és a szervezetben élő jobbágynépességnek ahhoz viszonyuló helyzetét eléggé még nem ismerjük. A nagyszámú egytelkes kismanes, aki parasztmódra élt egyetlen telkén, ki is kapcsolható a vizsgálódásból, mert hiszen ennek jobbágytelkek nem voltak kezén, legfeljebb birtoktalan zsellérek, e zselléreteg gyorsan váltakozó megállapodatlan elemeivel. Az egytelkes kismanesek és a középbirtokosok alsó határai között mozgó igazi kisbirtokos nemesség jobbágybirtoka viszont nem volt jelentékeny. Ugocsa megyében a XVI. század második felében az öt jobbágyfőt nem birtokoló 52 nemes kezén mindössze 33 egész és féltelkes jobbágy és 56 egyéb — tehát szegényebb — jobbágycsalád lakott, alig öt százaléka a megye jobbágynépességének. Ez a kisbirtokos nemesi réteg együttlakott a falu keretében jobbágyaival, gazdálkodott, földet művelt és amennyire csak lehetett, igénybe vette jobbágjai munkaerejét és szolgáltatásait. Ugocsa megyében mégsem látjuk, mintha a nemesi kisbirtokos nagyobb mértékben igyekezett volna jobbágyait telkeiről elküldeni, mint a nagybirtokos. Pedig feltételezhető volna, hogy a szegényebb birtokos családoknak a leszálló nemzedékek során végbemenő szétágazások után nagyobb mértékben volt szüksége földre is, amelyet ezután jobbágyaiktól lett volna kénytelen elvonni. Viszont, úgy látszik, e kisbirtokos rétegnek még inkább életfeltétele volt, hogy csekély jobbágyállományát megtartsa. Legfeljebb az következhetett be, hogy a kisbirtokos igyekezett jobbágyait zsellérségre szállítani, őt magát tehát megtartani, de földjét magához vonni, így egyszerre nyerve földet és annak munkálásához munkaerőt.

A JOBBÁGY VALLÁSÜGYE

1608—1647

I.

A reformáció korában az európai országokban a társadalom szerkezetét a rendiség határozta meg s ezt még többé-kevésbé átszötték a hűbéri függőség szálai is. A hitújító mozgalomnak a vallási-hitbeli kérdések lelki teréről elhatoló kisugárzása ugyan nem hagyta érintetlenül a társadalom felépítettségét és a kor társadalomszemléletét, azonban lényegében azt nem bontotta meg, a fennálló társadalmi rend alakítására maga Luther sem gondolt. Az egyén hitbeli állásfoglalásának tehát rendi-hűbéri társadalmi meghatározottságokkal kellett küzdenie. A vallási meggyőződés érvényesülésének a pályája különösen nehézkes, ha nem éppen elzárt volt a társadalom mélyebb rétegeiben, a tulajdonképpeni tömegekben. Ezért a vallási kérdés, mely ekkor hosszú időre az emberi viszonylatok homlokterében helyezkedett el, a társadalom felépítettsége szerint annak elemeiben különböző gyakorlati jelentőséghez jutott. Mind a hit megújítására, mind a régi megtartására törekvő erők szembe találoztak a társadalmi kötöttségeknek a társadalom mélyei felé egyre szilárdabb ellenállásával. E kötelékek birtoklása maga is fegyvert jelentett a birtokos számára. Abban a társadalmi szerkezetben, amelyben a hitújítás korszakos mozgalma felfakadt, a vallási kérdés tiszta elvi megoldásáról tehát nem lehetett szó, a vallási állásfoglalás elvi szabadsága nem volt összeegyeztethető a társadalom éles vonalakkal és jogi viszonyokkal intézményesített kötelékeivel. Az egyéni szabadság mértékét, amelynek teljessége nélkül a vallási meggyőződés tiszta szabadsága elképzelhetetlen, a rendi társadalomban a rendi jog utalta ki, ezért a rendi és vallási szabadság párhuzamba kényszerült, viszont a rendi szabad-

ság nélkül élő tömegekben a társadalmi függőség kötelékeivel bonyolódott össze. A vallási kérdésnek és a rendi társadalomnak ez a szoros és szerves összefüggése azokban az országokban különösen élesen nyert kifejezést, amelyekből a reformáció nem tudta a középkori egyházat kiszorítani, de ez sem tudta a reformációt legyűrni. Európa északi felében az államok hovatovább a hitújítással, a déliek a katolikus vallással egységesültek, s hogy ez így történt, ebben más tényezők mellett része volt a társadalmi tényezőknek is. A társadalom rendjének és a vallásnak viszonyulása azonban még nyomósabban fejeződött ki az északi és déli államok között húzódó francia-német-magyar-lengyel államövben. Itt egyelőre sem a reformáció, sem a katolikus vallás nem tudott a másikon diadalmaskodni, ezért tehát a XVI. század során vagy — mint nálunk — a XVII. század elején a harci erők eldöntetlen küzdelmének megfelelően a küzdő felek jogait így vagy úgy elismerő kiegyezések jöttek létre. Ezek az egyezségek a vallási állásfoglalás szabadságának mértékét a rendi síkokban eltérően mérték ki s a rendi erők további szerephez jutottak az egyezségek után továbbtartó vallási küzdelemben. A rendi társadalom tényezői a magyar vallási kérdésben is nagy súllyal érvényesültek s ez magyarázza meg, hogy — bár szokatlannak tűnhetik fel — a jobbagyság vallásügyéről külön is teljes joggal, sőt a magyar vallási küzdelem egyik nagy korszakában elsősorban nem is másról, mint arról lehet beszélnünk.

Az európai középterületen először, de már nehéz fegyveres küzdelmek után, a német országokban valósult meg a protestáns és a katolikus kiegyezés az 1555. évi augsburgi békében. A katolikus vallás mellett a békeegyezményben polgárjogot nyert az ágostai hitvallás, azonban korlátlanul csupán a Landesherr — a fejedelem, a birodalmi nemes vagy birodalmi szabad város — nyerte el a vallási állásfoglalás szabadságát, az országos nemeseké és városoké már korlátozott volt, mindenki más vallásával a fejedelmi hatalom rendelkezett. Az egyezés csupán azt engedte meg, hogy a Landesherr vallását követni nem óhajtok családjukkal és vagyonukkal szabadon elköltözhetnek uralma alól. A Habsburgok örökös tartományaiban Miksa császár 1568. és 1571. évi rendelkezéseivel biztosították a protestáns rendeknek az ágostai hitvallás szabad gyakorlatát, birtokaikon jobbá-

gyaik és cselédek számára is, ami a függő viszonynál fogva természetesen jog helyett inkább kötelezettség alakját öltethette fel a földesúrral szemben való viszonylatban. A XVI. század derekán Lengyelországban is megszületett a nemesi vallásszabadság, a század végén pedig Franciaországban IV. Henrik a nantesi edictumban nyújtotta korábbi protestáns hittársai számára a kor egyik legtágabb vallási szabadságát: minden háborítás nélkül való protestáns vallásgyakorlatot biztosított az eddig protestánsná lett helyeken, a magasabb közjogi hatóság birtokában levő seigneurök rezidenciáiban a lakosság korlátlan részvételével, a nemeseknek azonban isteni-tiszteleteiken már csupán harminc személyig; az edictum egyébként elismerve a protestánsok külön hadseregét és hatalmi szervezetét, a protestánsok valósággal külön rendi testületet alkothattak az államban. A vallásilag egyelőre helyrehozhatatlanul meghasadt rendi társadalmak kiegyezései vallási békéiben a kiváltságos rendiség alatt élő hatalmas paraszttömegek vallási állásfoglalása szabadságának elismeréséről nem volt szó, olykor kifejezetten is megtagadták, de ha az valamilyen formában elismeréshez is jutott, a társadalmi függőség terhétől megszabadulni akkor sem tudott. E tekintetben a fenti kiegyezéseknél még az európai lelkiismereti szabadság első diadalaként magasztalni szokott nantesi edictumnál¹ is tágabb szabadsággal nyúlt a társadalom alsó rétegeihez a mohácsi katasztrófa után megszülető új keleti magyar államalakulat. Erdélyben már öt évvel az első, az augsburgi kiegyezés előtt, a katolikus és ágostai vallások elismerésekor, 1550-ben azt is törvénybe foglalták, hogy vallásában senki se legyen megháborítható. Az 1552. évi erdélyi országgyűlésen egyes esetekre nézve, de elvi hangsúllyal azt fejezik ki, hogy a templomot a helység többsége által követett vallás híveinek kell átadni, ami már közeledés az egyéni állásfoglalás szabadsága felé. 1564-ben a kis erdélyi állam ide is eljutott: a városok vagy falvak népe maga dönthetett, hogy milyen hitet valló prédikátort akar tartani, de a közösség máshitű tagja is szabadon követheti vallását. Jóllehet a most már négy vallást megillető erdélyi szabadságra is vetődtek árnyak s a közösségek aka-

¹ E. Lavisse : *Histoire de France illustrée* VI. 1. (Paris, 1911) 423. l.; Halphen-Sagnac : *Hist. générale* IX. k. (Paris 1933) 293. l.; *Propyläen-Weltgeschichte* V. k. (Berlin, 1930) 310. l.

ratának alakulásában esetenként nagy súllyal érvényesülhettek a rendi jogok birtokosai, mégis e kor vallási kompromisszumai között Európa délkeleti szegletében Erdély a vallási állásfoglalásról leginkább lefejtette a rendi erők nehezékét, hiszen a helyi közösségek akaratában a nemes szava mellett a jobbágyé is — elvileg tömegéhez képest — érvényesülhetett. Ez a vallási rend alapjában nem bontatott fel a későbbi fejlődés során sem.¹

A másik magyar országban, a Habsburg-család jogara alá helyezkedett királyi országban is mutatkozott hasonló kifejlődés lehetősége, itt azonban végül is másként alakult a vallási kérdés. A királyi országban a katolikus és protestáns vallások egyenlő szabadságát az 1608. évi országgyűlésen alkotott koronázás előtti első törvénycikk fektette le. A törvénycikk ugyanis kimondta, hogy mind a bárók, főurak, nemesek, mind a szabad városok s az ország összes karai és rendei a maguk és a fiscus jószágain, azonképpen a magyar katonák Magyarország véghelyein vallásukat hitük szerint szabadon gyakorolhatják, valamint a mezővárosok és falvak is szabadon vallhatják azt a hitet, amelyet önként elfogadni készek s a vallás szabad gyakorlatában senki nem akadályozható meg. A törvény olyan korszakot zárt le, amelyben a magyar államhatalom törvényekben kifejezett álláspontja a hitújítással szemben elutasító volt.² A magyarországi protestáns vallások eddig törvényen kívüli vagy egyenesen a törvény által üldözött állapotban voltak, azonban a tiltó törvények a reformáció térnyerését megakadályozni nem tudták s amikor 1608-ban a magyar törvénytárban először foglalt helyet a vallás gyakorlatának szabadsága, a törvény hatalma alá tartozó királyi országrész lakossága az északkeleti részen lakó s görögkeleti ritussal élő ruténeket kivéve, már túlnyomó nagyrészen az evangélikus vagy református vallás híve volt. Ekkor Magyarország és Horvát-Szlavónország területén legfeljebb 300 katolikus áldozó pap működ-

¹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története I—IV. k.* (Budapest, 1904—1905); Révész Imre: *Magyar református egyháztörténet I. k.* (Debrecen, 1938).

² L. az 1523 : 54 ; 1525 : 4 ; 1548 : 5, 6, 10 ; 1550 : 2, 13, 14, 15, 16 ; 1552 : 7 ; 1553 : 7 ; 1554 : 7 ; 1556 : 25, 26 ; 1557 : 10 ; 1563 : 31, 32 ; 1600 : 22. t.-cikkeket.

dött, ideértve a főpapokat és szerzeteseket is¹ s katolikus egyházi részről származó jelentések² tudósítanak arról, hogy mennyire hatalmába kerítette az országot a reformáció. 1605-ben a bécsi kamara is azt írta, hogy a magyarok nagyobb részét egyvallásúak s ez az egység nem a kamara által óhajtott egység volt.³ Az 1608. évi törvénycikk tehát akkor, amikor a vallásnak szabadságát általánosságban kimondta s ezzel az evangélikus és református vallásokat szabad gyakorlathoz juttatta, csak a fejlődés után haladt.

A két protestáns vallás a királyi hatalom, a közjogi állásában sértetlen katolikus főpapság s a katolikus vallás egyéb, még meglevő egyházi és világi tényezőinek akaratával, de elsősorban természetesen, a protestáns rendek nyomására jutott a szabad gyakorlat birtokába, a siker mégis Bocskay István nagy katonai és politikai műve volt. Maga a törvénycikk is Bocskay 1606. évi bécsi békeszerződésének vallási pontjából alakult ki, azonban a törvénycikk a két évvel korábban kötött békeszerződéshez képest nagyhorderejű újítást is tartalmazott: a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatát, melyről a bécsi békeszerződésben még nem volt szó. A földesúri mezővárosok és falvak vallásszabadságát csak a törvény szövege fűzte a bárók, főurak, nemesek, királyi városok végbeli katonák s a korona birtokában levő mezővárosok vallásszabadságához. A bécsi békeokmányban tehát csak a kiváltságos rendek szabad vallásgyakorlatában állapodtak meg. A béke egyéb rendelkezéseiben is alapjában rendi jellegű követelések jutottak elismerés-

¹ *Károlyi Árpád* megállapítása szerint a XVII. század elején alig volt egy-két (az esztergomi, a nyitrai s talán a győri) egyházmegye, melyben a püspökök azt mondhatták, hogy a dioecesis katolikus vallású lakosai számottevő töredékét képezik a népességnek s általában ezer nem katolikusra esett egy katolikus. Az utóbbi számítás az ország egyes vidékeire találó, az országra nézve azonban alighanem túlzott lehet. A 300 papról egy a pápa elé 1604—5 táján terjesztett memorandum, melyet ugyanott idéz *Károlyi Árpád*: *Magyar Országgyűlési Emlékek* (ezután M. O. E.) XI. k. 230—231., 247. l.

² A sági prépostnak az esztergomi egyházmegyről 1598—1600. években készített jelentése szerint az egyházmegye *maiori ex parte est infecto haereticis*. Vanyó Tihamér: *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850.* (Panonhalma, 1933) 136. l.

³ M. O. E. XI. k. 54. l.

hez, az idegen uralkodó által fenyegetett állami függetlenség követelményei ugyanis a rendi társadalomszerkezetben szükségszerűen azonosultak a rendi érdekekkel. Bár a bécsi kötés kifejezetten nem szólt arról, hogy a parasztságot nem illet meg a szabad vallási állásfoglalás joga, magától következett ez abból, hogy a bécsi béke, mint az augsburgi is, csupán meghatározott rendi rétegek vallásszabadságát ismerte el. Arról sem volt szó, hogy kit illet meg a parasztok vallási meggyőződése felett való rendelkezés joga, azonban a magyar rendiség történeti szerkezetében állva felesleges is lett volna beszélni arról, hogy ez a jog a gyakorlatban a nemesi birtok jogával fűződik össze. Míg az augsburgi béke a német fejedelmek, addig a bécsi béke hallgatólagosan a magyar nemesi, elsősorban a főpapi- főúri rend kezébe juttatta azt a lehetőséget, hogy a rendalatti magyar jobbágytömeg vallási állásfoglalását a maga óhaja szerint formálja. A bécsi béke articulusában a nemesi és városi rendek mellett mégis két, részben paraszti jellegű elem is elnyerte a vallási szabadságot: a végbeli katonaság és a korona mezővárosai. Nyilvánvalóan elsősorban katonai érdekek írták elő, hogy Bocskay az öntudatos, különben is valami külön vitézi rend felé fejlődő új végbeli katonarétegnek a vallási szabadságához ragaszkodjék. A korona alá tartozó mezővárosokban pedig a veszteség vagy a nyereség esélye egyformán nagyjelentőségű volt.

A bécsi béke vallásszabadsága 1608-ban az országgyűlésen átalakult a három vallásnak¹ rendek felett álló egyetemes szabadságává. A földesúri mezőváros és a »falu« ugyanis a bárók, főurak, nemesek, királyi városok és a korona mezővárosai mellett tulajdonképpen szintén társadalmi réteget határozott meg: a parasztállapotban, földesúri kötelékben élő nagy társadalmi osztályt, a jobbágyságot. A parasztvárosoknak és parasztfalvaknak közösségükben biztosított

¹ A törvénycikk általában vallásszabadságot mondott ki, a valóságban azonban csak a katolikus, evangélikus és református vallásokra volt értendő. A szabadságnak más viszonylatban gyakorlati jelentősége nem is volt. A törvény meghozatalához vezető előzetes tárgyalásokon csupán az említett három vallásról volt szó és a törvénybe azért került mégis általános vallásszabadság, mivel az evangélikus és református vallások megnevezését az azoknak szabad gyakorlatot követelő rendekkel szemben elvi és gyakorlati ckokból minden áron elkerülni óhajtották.

vallási szabadsága mégsem volt azonos az erdélyi rendszer egyéni jellegű vallásszabadságával. Az ily módon együttesen biztosított vallásszabadság súlyos veszedelmek lehetőségeit hordta magában, hiszen a parasztváros és parasztfalu nem volt önálló, hanem a földesúri hatalomtól függött. A veszélyeket azonban az akkor diadalmaskodó, az országot csaknem egészen magáénak mondó magyar protestántizmus előre nem látta. A törvénycikket kiküzdő protestáns rendek különben sem gondoltak — nem is gondolhattak — valami modern értelemben vett egyéni vallásszabadságra. Szemeik előtt az ország protestáns tömegeinek vallásukban való megtartása — esetleg további szélesítése — lebegett s ez a cél a közösségi keretekben is biztosítva látszott akkor lenni, mikor az ország birtokerői nagyrészen a protestáns rendek kezében volt.

Az a törekvés, hogy a protestáns rendek a parasztvárosoknak és parasztfaluknak vallási szabadságot követeljenek, nem most — a bécsi béke és a törvénycikk meghozatala között — merült fel. A kérdés már előkerült a békekötést megelőző tárgyalások alkalmával is.¹ Sőt felvetődött mindjárt az első tárgyaláson is, mely egyfelől a király, másfelől Bocskay István és a köréje tömörült országgyűlési rendek megbízottai között folyt. A Korponán 1605. őszén Bocskay hívására összegyűlt rendek ugyanis a kiegyezés alapjául részükről felállított kívánságok között az első, a vallási pontba foglalták, hogy kinek-kinek arbitriumában legyen az ő vallása szerint való szabad predicatio hallgatása és predicator tartása, mind kulcsos és mezővárosokban, várakban, akképpen a falvakban az egész országban.² A királynak a korponai

¹ Az 1604. évi országgyűlés, melyen a vallási kérdés a XVI. század utolsó évtizedeinek vallási nyugalma után, a felsőmagyarországi városokban végrehajtott erőszakos templomelvételek következményeként, nagy izgalmat keltve jelent meg, a nemesi és városi rend összefogása jegyében zajlott le. A jobbagyság vallásügyére ekkor még egyáltalában nem gondoltak: dignetur... *nos in libertatibus nostris et religione nostra conservare* — kérték a rendek a királyt. M. O. E. X. k. 469. l. — A felvidéki rendeknek Gálzécse 1604 szeptemberében tartott gyűlésében is: *«Status et Ordines regni in eorum immunitatibus pristinaque religione conservare»*. U. ott 590. l.

² M. O. E. XI. k. 438. l. Meg kell jegyeznünk, hogy az idézett szövegből nem minden kétség nélkül olvasható ki az, hogy benne a jobbagyság szabad vallásgyakorlata iránt támasztottak volna követelést. A mezőváros és a falu élhet a katolikus vagy protestáns vallá-

gyűlésre küldött követei s a rendek között megindult tárgyalás azonban erről a vallási kívánságról nem esett több szó; a rendek éppen úgy a maguk vallási szabadságáról beszéltek, mint a király követei is a király ígéretét a vallás szabad gyakorlatáról a »regnicola-knak, vagyis csak a rendeknek ajánlották.¹ A korponai gyűlésről a vallás ügyében végül is azzal a határozattal indultak a fejedelem tárgyaló követei Bécsbe a szerződés alkujára, hogy követelik maguknak a katolikus, az evangélikus és a református vallások szabad gyakorlatát,² az 1606 február 9-én kötött egyezmény, az ú. n. első bécsi béke azonban a vallás szabad gyakorlatát még ily értelemben sem nyújtotta.³ A magyar rendek az 1606. tavaszán Kassán tartott gyűlésükben vissza is vetették az egyezséget, de újból megfogalmazott követeléseik közé még most sem foglalták a falu szabad vallás-gyakorlatát, sőt a fejedelem és a rendek 1606 májusában az új bécsi tárgyalásra olyan utasítást adtak a megbízottjuknak, Illésházy Istvánnak, amely világosan csak az urak, nemesek, bárók és végbeli katonák számára követelt háborítatlan vallási szabadságot.⁴ A király követei és Illésházy új bécsi tárgyalása közben a vallási pont tervezetének számos változata került megvitatásra, a faluról vagy a jobbágyságról azonban egyikben sem volt szó⁵ s a megbízottak által 1606

sokban, de a mezővárosban vagy falun belül az egyén állásfoglalásának szabadságát ez még nem jelenti szükségképpen.

¹ M. O. É. XI. k. 447. 454. 464. l. Ha olykor »cuivis« (447. l.) kérlek vagy ajánlják is a vallási szabadságot, »bárki« alatt a többi adat szerint csak a rendeket érthetjük.

² U. ott XI. k. 482. l.

³ U. ott XI. k. 852. l.

⁴ U. ott XII. k. 422. l.

⁵ U. ott XII. k. 495—510. l. A tárgyaláson Thurzó György is terjesztett elő szövegtervezetet, mely szerint a király »singulos et omnes status et ordines« megtartott volna vallásában. Illésházy István a »singulos et omnes status et ordines«-t kibővítette a »tam in liberis civitatibus coronae, quam in privilegiatis oppidis, etiam in singulis confinibus regni Hungariae et militibus eius« kifejezéssel. (U. ott XII. k. 501—502. l.) Károlyi Árpád Illésházy módosítását hibának tekinti, mivel ezzel »a földesúri hatóság alatt álló mezővárosok és a falvak kimaradnak a szabadságból és érvényre jut a németbirodalmi »cuivis regio, illius religio« jogelv, holott az »összes rendek alatt tágabb magyarázattal az ország minden lakosát lehetett érteni.« (U. ott XII. k. 165. l.) Azt hisszük azonban, hogy itt félreértésről van szó, mivel a korabeli rendi szemléletben a »status et ordines« köre nem tárgyítható ki a parasztságra.

június 25-én aláírt, immár végleges bécsi béke szövegében — mint láttuk — a falu vallásszabadságáról nem is történt említés. Illésházy a tárgyalás alkalmával a király biztosainak kérdésére határozottan meg is állapította, hogy a békeszerződésbe illesztendő szöveg nem ad vallási szabadságot a magánföldesúri hatóság alatt álló, tehát paraszt sorban levő városoknak és mezővárosoknak.¹

Mielőtt azonban Bocskay István a bécsi szerződést megerősítette volna, a Kassán mellette gyűlésen levő országgyűlési rendek a szerződés felülvizsgálásakor egyszerre felismerték, hogy az ország rendjeinek felsorolásából a »plebejus rendűek« kimaradtak. Kifejezetten és minden kétséget kizáróan csak ekkor, a szeptemberi kassai gyűlésben került elő a jobbágy vallásügye, mely ezután nem is került hosszú ideig nyugvópontra. Nem tudjuk, hogy a rendek figyelmét most hirtelenül és ilyen világosan templomfoglalási tapasztalatok vagy a Bocskay István gyűlésein jelentékeny szerepet játszó s magukat a parasztsághoz közelebb érző hajduk és prédikátorok terelték-e a jobbágyok vallásügyére és arra, hogy a jobbágyoknak is szabad vallásgyakorlatot kell követelniük. Azt hisszük, hogy elsősorban mégis az utóbbiakra lehet gondolnunk: reájuk nézve a kérdésnek más gyakorlati jelentősége volt, mint a saját vallási szabadságukat már elismertetett rendekre nézve. Bocskay kassai gyűlése most már határozott követeléssel állott elő. Az országgyűlés Bécsbe küldött bizottsága 1606 szeptember 9-i beadványában tehát azt kérte a király meghatalmazottjától, Mátyás főhercegtől, hogy a bécsi békéhez pótegyezség készíttessék s ebben a bécsi béke vallási pontjához fűzessék hozzá, hogy a rendek felsorolásához betoldandó a falvak, a »villas« szó.² Minthogy az uralkodó és a magára nézve a júniusi szerződést is sérelmesnek tartó főpapságnak ellenállása miatt a kívánt pótegyezségről szó sem lehetett, Mátyás főherceg 1606 szeptember 25-én a király teljhatalmú megbízottjaként a rendi kiküldöttek beleegyezésével biztosító oklevelet adott ki. A főherceg az assecutoria-ban, mely a következő

¹ Szekfű Gyula : *Magyar Történet* III. k. (Budapest, 1943) 387. l.

² M. O. E. XII. k. 629--630. l. A rendek egyúttal a bécsi béke vallási pontjából az »absque tamen praeiudicio Catholicae Romanae religionis« — záradék teljes elhagyását is kívánták.

évtizedekben éppen a jobbágy vallásügye kapcsán sokszor szerepelt a vitában, a vallási pontra vonatkozólag kijelentette, hogy az »absque tamen« záradék, amely ellen szintén kifogást emeltek, nem rosszhiszeműen iktattatott a szövegbe, hanem csak azért, hogy hitében, vallásában, annak gyakorlásában és templomaiban egyik félse háborgattassék. Külön a »villa«-król, a jobbágyokról tehát nem történt említés, de a főherceg a kassai küldöttek kívánságaira nézve megállapította, hogy azoknak óhajuk szerint való elintézése feladata lesz a következő országgyűlésnek. A kívánságokat felsoroló említett beadványban pedig az első volt az, amely a falvak vallásszabadságára irányult.¹

A falunak a bécsi békeszerződésből kimaradt s a rendek által csak a szerződés megkötése után elkésve követelt vallásszabadságát nemcsak Mátyás főherceg 1606. évi szeptember 25-i oklevele utalta a jövő országgyűlés teendői közé, hanem Bocskay decemberi kassai országgyűlése is. Ez az országgyűlés, melynek főcélját Bocskay abban jelölte meg, hogy a rendek meghallgassák az újabb tárgyalások eredményeit s gondoskodjanak a bécsi béke által szükségessé tett törvényes rendelkezéseknek a jövőendő pozsonyi általános országgyűlésre határozatokban való előkészítéséről, kimondta, hogy határozatait az országgyűlésen megjelenendőknek követi utasításul kell tekinteni. A határozatok között pedig az első most a »villas« szó betoldását kívánta, hogy a vallásgyakorlat a falvakban is olyan legyen, mint más helyeken.²

A rendek nem felejtkeztek meg Mátyás főherceg oklevélbeli ígéretéről és a haldokló nagy fejedelem aláírását viselő kassai határozatokról. Az 1608. év őszén Pozsonyba összehívott országgyűlésből a megkoronázandó Mátyás főherceg elé terjesztett sérelmi iratnak a bécsi béke vallási pontját megismétlő szövegében valóban helyet foglalt a »falu« vallásszabadságára irányuló követelés.³ A sérelmi irat vallási pontja szó szerint átvétetett a törvénykönyvbe az említett

¹ U. ott XII. k. 699—700 l.

² U. ott XII. k. 745. l.

³ Orsz. Ltár., Kovachich-féle Acta Diaetalia I. k. 1608. október 31. Ugyanitt november 14-éről másik gravaminalis irat szövege található, melyben a vallási pont szövege némileg bővebb. A törvény szövegének az utóbbi felel meg, mégis azzal a különbséggel, hogy a »religionis exercitium« szavak elől elmaradt a »romane et utriusque evangelicae.«

első cikk alakjában s ezzel a falu vallásgyakorlata törvényes elismeréshez jutott. A szóbanforgó 1608. évi I. t.-cikk egészen az 1647. évi törvénycikkek meghozataláig, tehát négy évtizeden keresztül változatlanul érvényben volt és meghatározta a királyi Magyarországon a vallásgyakorlatot. Közben megerősítette az 1618. évi 77, az 1625. évi 22, az 1630. évi 33 és az 1635. évi 29. t.-cikk, továbbá II. Ferdinándnak 1618-ban kiadott s az 1622. évi 2. t.-cikkbe, valamint III. Ferdinándnak 1638-ban kiadott s az 1638. évi 1. t.-cikkbe foglalt hitlevele.¹

Ámbár az 1608. évi vallási törvény 1647-ig változatlanul érvényben volt, sőt azt a magyar törvényhozás tényezői több ízben meg is újították, a törvény uralma ez idő alatt korántsem volt zavartalan, sőt még vitathatatlan sem. Az országban ez idő alatt is dúlt a küzdelem az előnyomuló katolikus restauráció és a protestantizmus között. Elsősorban e vallási küzdelem jegyében folyt le az a 19 országgyűlés is, amelyre a kérdéses négy évtized alatt Magyarország rendeit részben királyaink, részben a királyi országot hadaikkal birtokukba vevő erdélyi fejedelmek hívták össze. A vallási küzdelemnek éppen ez a szakasza volt első sorban az országgyűlési viták korszaka, a viták pedig leginkább a jobbágy vallásügye körül hullámozgottak. A báróknak, a főrendeknek és a nemeseknek az a joga ugyanis, hogy a maguk választotta vallást szabadon gyakorolhatják, elvileg egyáltalában nem volt kérdéses s a jog uralma a valóságban is csak elvétve vezetett összeütközésre, főleg vegyes nemes-paraszt lakosságú vagy különböző vallású nemesi közösségek kebelében. A királyi városok és a végbeli katonák vallásszabadsága már elvileg sem volt ennyire tiszta, mert a városokban a király úri joga, a végvári katonaság felett pedig a király katonai felségjoga a vallásgyakorlat szabadságát támadhatóvá tette s elő is fordult, hogy a város vagy a végbeli katona vallási jogában valóban sérelmet

¹ A két hitlevél azzal a különbséggel, hogy azok az 1608. évi 1. cikk *«nec quisquam omnium in libera ejusdem usu ac exercitio a quoquam impediatur»* záradéka helyett a következő bővebb, földesúri-jobbágyi viszony szempontjából is kifejező záradékot tartalmazták: *«nec quisquam cujuscunque status et conditionis existens in libero eiusdem usu ac exercitio religionis a majestate sua regia et aliis quibusvis dominis terrestribus quovis modo aut quovis sub praetextu turbetur aut impediatur.»*

szenvedett. Azonban éppen ebben a korban, amikor a protestánsok ereje alapjában még töretlen volt, amellet pedig a királyi hatalomnak mindig számolnia kellett az erdélyi fejedelem fenyegető fegyveres beavatkozásával a nagy habsburgi birodalom európai harcába, a városok és a végvárok vallási kérdései még nem éleződtek ki nagyobb mértékben. Ami körül a nagy küzdelem elsősorban folyt, ami az ország életét betöltő hatalmas vallási feszültséget táplálta, az a *jobbágy vallásügye* volt. Az 1608. évi vallási törvénynek a falu vallásszabadságáról szóló rövid mondatából ugyanis utóbb egész sora támadt életre a súlyos elvi és gyakorlati kérdéseknek. Az országgyűlések rendeit kölcsönösen hevítő sérelmek és összeütközések is legnagyobb részben a falu, a jobbágyság vallási gyakorlata körül keletkeztek. Miként látni fogjuk, a gyakorlatban a legsúlyosabb kérdés az volt, hogy a templomhoz a földesúrnak van-e joga vagy jobbágyainak. Esterházy Miklós még 1642-ben is azt állapította meg, hogy »hinc tota controversia«, az ellentét főoka a templomhasználat.¹ A jobbágy vallásügyében folyó harc mögött alapjában az a kérdés lebegett, hogy a jobbágyot a két küzdőfél, a római katolikus és a protestáns egyházak közül melyik nyeri meg, illetőleg melyik tartja meg magának.

A jobbágy vallási állásfoglalásának nagy jelentősége a jobbágyságnak hatalmas tömegében rejtett. Bár e tömeg arányát pontosan meghatározni nem tudjuk, következtetésünkkel aligha járunk messze a valóságtól, ha az ország — erre a korra nézve: a királyi országrész — lakosságának kilenctized részét a jobbágysághoz számítjuk. A XIX. század első felében ugyanis minden húsz nemesre esett egy nemes s körülbelül hasonló hányadot kell juttatnunk a királyi városoknak. Bár e nagytömegű jobbágyság a rendi szemlélet síkján sem a nemzeti, sem a társadalmi életnek nem volt tényezője s a vallása körül folyó küzdelmet is az országgyűlési rendek folytatták nélküle, a rendeknek mégis éreznük kellett, hogy vallási sikereik a jobbágyság nagy társadalmi tömegének megnyerése nélkül nem teljesek s a számnak, a tömegnek a súlyát a rendi határok nem befolyásolják. A jobbágy vallása azért sem lehetett közömbös számukra, mert e kor emberének lelkét mélyen áthatotta a vallás

¹ Hajnal István : *Az 1642. évi meghiusult országgyűlés időszaka* (Budapest, 1930) 251. l.

missziói ereje. A küzdelem áráz is volt s ez a küzdelem, amelybe politikai, társadalmi és gazdasági erők is belenyúltak, nemcsak a vallási viszonyokra vet világot, hanem a kor magyar társadalomszemléletére s a jobbágyság társadalmi állására is.

II.

A földesúri mezőváros és a falu törvényben biztosított szabad vallásgyakorlatának a joga az életben a magyar nemesi földbirtokokhoz fűződő jogokkal ütközött össze. Azt az igényt, amelyet a földesúri hatalom ezután is támasztott a birtokán élő mezővárosi és falusi jobbágynép vallási élete terén, a »cuius regio, eius religio«¹ elvével szoktuk kifejezni. Azonban a német reformációnak, közelebről az augsburgi békének ez a nagyhorderejű elve, amely azt követeli, hogy az alattvalóknak magukévá kell tenni az ország hatalmának birtokosa által követett vallást, szószerint nemcsak azért nem alkalmazható a magyar állam vallási viszonyaira, mert ez esetben a földbirtok urának tulajdonítanánk olyan jogot, amelyet német területen is az ország közhatalmához csatoltak,² hanem azért sem, mert a magyar földbirtokból nem sarjadt »ius reformandi«, vagyis a »cuius regio, eius religio« elve mögött álló jog.³ Az osztrák katolikus teológusok által 1606-ban Mátyás főherceg utasítására és engedékenységének igazolására készült vélemény⁴ ugyan megelégedéssel állapította meg a bécsi békéről, hogy a szerződés, mely — mint láttuk — csak a rendeknek biztosított vallásszabadságot, a katolikus földesuraknak szabadságukban hagyta jobbágyuknak vallásukra térítését és katolikus papok tartását,⁵ jogalapra azonban ez a vélemény sem hivatkozott, csupán lehetőségre, amelytől a szerződés a katolikus földesurakat nem ütötte el. Ilyen jogra nem hivatkoztak a magyar

¹ Vagy : cuius regio, illius religio ; cuius regio et illius religio.

² A »regio« alatt földbirtokot nálunk sohasem értettek.

³ A tekintetben a felfogásokban nincs eltérés. V. ö. Székfü, III. k. 255. l.; Timon Ákos : *A párbér Magyarországon* (Budapest, 1908) 100. l.; Révész, 59. l.

⁴ T. i. a bécsi béke tárgyalásaiban.

⁵ M. O. E. XII. k. 259. l.

országgyűléseken sem, holott a küzdő felek 1608-tól Lipót abszolút kormányzásáig egy-egy országgyűlésen is egész sorát nyújtották be a különböző sérelmi iratoknak, követeléseknek és óvásoknak, azonban ezek egyikében sem állnak elő azzal a követeléssel, hogy a föld birtoka önmagában jogot ad a földesúrnak arra, hogy jobbágysai vallását a maga tetszése szerint állapítsa meg.¹ Az egy-egy alkalommal is százakra menő sérelmek között olykor ugyan előfordult, hogy egyeseket a jobbágysaik erőszakos vallásváltoztatásra való kényszerítésével panaszoltak be, a panaszlott fél azonban vagy nem vállalta a panasz valóságát, vagy különböző érvekkel igyekezett erőtlenné tenni azt. Arra, hogy a földesúr a jobbágyot vallása megváltoztatására kényszerítheti, nem hivatkoztak. Csak az 1637/38. évi országgyűlésen Lósy Imre érsektől halljuk kimondani: nem illő, hogy a jobbágyok más hiten legyenek, mint a földesúr.² Ekkor, mint egy protestáns részről készített naplóban olvashatjuk, a katolikus főurak kijelentették, hogy a maguk jobbágyát »senki birtoka alá nem engedik, szabadosok lévén vele, minemű vallásban akarják megtartani őket».³ Dobronoky György, a nagyszombati egyetem jezsuita rektora az országgyűlésre készített discursusában szintén azt hangoztatta, hogy a jobbágyok katolikus vallásra kényszerítését, amit fordítva a protestánsok is műveltek, a bécsi béke nem tiltja, mivel a parasztok nincsenek a rendek között.⁴ Valójában azonban a földesúri jognak olyan tartalmát, amelyben a jobbágy vallási állásfoglalásának kényszerítő meghatározása is bennefoglatlatnék, semmi módon nem lehet levezetni. Az 1642. évi meghiusult országgyűlés előkészítése során benyújtott nagy vallási memorandumában maga az ország nádora, Esterházy Miklós, a protestánsoknak kérlelhetetlen ellenfele, állapította meg, hogy a katolikus földesúr nem kényszerítheti

¹ Magukkal a »jus reformandi« vagy a »cuius regio eius religio« kifejezésekkel sem találkoztunk e korban.

² Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai* II. k. (Budapest, 1891) 378. l.

³ A naplót a protestánsok egyik főembere készítette, nála jöttek össze tárgyalásokra. Amikor ezeket a nádor betiltotta, ezután is összejöttek éjjelente »szinte mint Jerusalemben propter metum Judaeorum az apostolok«. A kézirat az Orsz. Széchenyi könyvtár kézírattárában Quart. Lat. 362. 94—108. p.

⁴ Orsz. Ltár, Acta Diet. Cam. F. III. N. o. 13. No 7.

jobbágyát a maga vallására.¹ A valóságban megtörténhetett, azonban jog nem állott a cselekvés mögött.

Nem a »jus reformandi« vagy »jus contrareformandi« volt tehát az, ami 1608 után a földesúri mezőváros és a falu vallásszabadságának érvényesülését a gyakorlatban vitássá tette, hanem a »jus patronatus«, - a magyar földbirtokon nyugvó kegyúri jog rendszere.

A földbirtokhoz kapcsolódó kegyúri jog többszázados fejlődésre tekintett Magyarországon ekkor már vissza, még többre Európa más részein. E fejlődés során a föld birtokosa a birtokán levő egyházak felett annak fejében, hogy az egyházat alapította, a templomot építtette és fenntartotta, a templomnak és a paróchiának fundust adott s az egyházat javadalommal látta el, különböző jogokra tett szert. E jogok előbb tiszteleti jellegűek voltak, utóbb azonban fokozatosan jelentékeny rendelkezési jogkörre bővültek ki. A földesúr a templomban temetkezhetett, kegyúri jövedelmet húzott, a javadalom felett ellenőrzést gyakorolt, mindenekfelett pedig gyakorolhatta a »jus praesentandi«-t, az a jogot, hogy a javadalomra általa kiszemelt egyházi személyt megerősítés céljából bemutathatta a püspöknek. A földesurak a valóságban azonban e kiváltságon túlmenő jogokhoz is igényt formáltak: a birtokaikon levő egyházak felett a »jus fundi«-ra támaszkodva tulajdonjogot gyakoroltak s a javadalmat maguk adományozták. Magyarországon a középkor folyamán a földbirtokosok az egyházakat vagy ezeknek csak egy-egy eszmei, vagy éppen tényleges részét szerződéssel tulajdonként elidegeníthették, zálogba bocsátották, hagyományozták, cserébe adták, végrehajtás alá vették, hasonló módon kezelték — a birtok haszonvételei között megnevezve — magát a kegyúri jogosítványt is, a papokat pedig önhatalmulag alkalmazták s a maguk hatalmából el is mozdították. A földesúri birtokon levő egyházaknak a földesúr részéről tulajdonként való kezelését az egyház eltűrte, bár a rendelkezés jogcíméül a földbirtok, a jus fundi helyébe a »jus fundatoris«-t állítva, az egyháztól nyert kiváltságot óhajtotta elismertetni, azonban a javadalmak adományozás terén gyökeret vert önkényeskedéseket, minthogy ezek alapvető

¹ »non posse dominos catholicos cogere ad fidem catholicam.«
Hajnal, 262. l.

dogmákba ütköztek, mindenáron ki akarta küszöbölni.¹ Az eredmény mégsem volt kielégítő, a jus praesentandi körül a középkor végén, a reformáció előestéjén is sok volt a tulkapas, ekkor már világi törvények is segítették a magyar nemesi birtokosokat eljárásukban. A rendek ugyanis törvényekkel utasították el az egyház igényeit. Megtiltották, hogy az egyházfők a plébánosokat a kegyurak akarata ellenére megerősítsék, a birtokosok tehát egyenesen azt a jogot tulajdonították maguknak, hogy ők határozzák meg: a megerősítésben foglalt lelki hatalommal kit ruházhat fel az egyház. Ezek a törvények nagy fegyvert adtak a kegyurak kezébe, mert ha a pap nem rendelkezett a hozzájárulásukhoz kötött megerősítéssel, elbocsáthatták őt egyházi jog szerint is. A földesúri papság így teljes mértékben függő helyzetbe került a földesurasággal. Földesurasággal kapcsolódó kegyúri joga természetesen csupán a nagyobb falubirtokos uraknak-nemeseknek, elsősorban a falvak egész sorával rendelkező nagybirtokosoknak volt, az ország alsó papsága mégis jóformán egy volt a vészesen függő viszonyba sodródott földesúri-kegyúri papsággal. Elég e tekintetben arra hivatkoznunk, hogy a XVI. században az egyes megyékben a jobbágyporták 50—70%-a hatalmas váruradalmakra támaszkodó nagybirtokos családok kezében volt.²

A reformáció óta rendkívül nagy lett annak a jelentősége, hogy a földesúri-kegyúri jogok a földesúr joghatósága alatt élő mezővárosi és falusi jobbágyság vallási szabadságát a kánonjogi keretek között is vitássá teheték, még inkább a

¹ A földesúri kegyúri jogokról elmondottakra l. Kollányi Ferenc: A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. (Budapest, 1906) c. alapvető munkáját. V. ö. Mihalovics Ede: *A kegyúri jog különös tekintettel hazánkra* (Nyitra, 1897); F. J. Pfister: *Der Patronat nach geltendem staatlichen und kirchlichen Recht, insbesondere im bayerischen Staatskirchenrecht* (Kallmüntz, 1931); Adalbertus Groh: *De iuribus vigentibus patronorum privatorum in Hungaria relate ad curata beneficia* (Romae, 1938) c. munkája a történeti fejlődésre nincs tekintettel. Ploskal Tempis Rudolf: *A magyar királyi kegyúri jog fejlődése és jellege* (Budapest, 1916) 37—39, 44, 52, 72. l. A magánkegyúri jogot érintik a királyi kegyúri jogról szóló munkák is, így különösen Fraknói Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig* (Budapest, 1895) 40—41, 80, 96; Barta István: *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén* (Budapest, 1935) 28—29. l.

² L. szerzőnek »Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII századokban« c. tanulmányát a kötetben.

magyar földbirtokon kialakult gyakorlatával. A földesúr a templomon nyugvó tulajdonjoga alapján más vallású jobbágyközsegei előtt a templomot bezárhatta, tőlük azt elvehette, a templomba és a javadalomba maga tehetett vagy tétethetett papot, más papot a javadalomból kivetett, a temetőbe csak a maga vallása szerint engedhetett temetni s a canonica visitatio-knál földesúri segítséget vallási meggyőződése szerint nyújthatott vagy tagadhatott meg.¹ Nyilvánvaló, hogy az olyan parasztközösségekben, melyeknek templomában más vallású pap végezte az egyházi szolgálatot, az elvileg kimondott vallási szabadságnak gyakorlati jelentősége nem igen volt, hiszen templom és pap nélkül többnyire csak idő, nemzedék kérdése volt a vallási állásfoglalás alakulása. A velencei követ is úgy fogta fel, hogy a prédikátorok elűzése közvetett módja a parasztság erőszakos térítésének.² Pázmány Péter 1627-ben a bányavárosokba telepítendő katolikus munkásoknak mindjárt kápolnákat is óhajtott építeni, nehogy — írja II. Ferdinánd királynak — az eretnekek között az ezekkel való gyakori forgolódásban lassan-lassan eretnekségbe essenek.³ A templom és a pap hiánya, illetőleg a más vallású templom és papi szolgálat még inkább befolyásolhatta a meggyőződés alakulását a parasztfalvakban: ezek népének vallási élete általában nem lehetett annyira tudatos, mint a városi lakosságé, emellett egész létére ránehezedett a földesúri hatalomtól való függés nehéz terhe. Ha a magyar földbirtokokhoz tehát nem is fűződött az »ius reformandi«, a »cuius regio eius religio« rideg elve, a kegyúri jog az életben többé-kevésbé hasonló eredményre vezetett.

Mindaz a lehetőség, amely a földbirtokos kegyúri jogai-ban a birtokon szolgáló jobbágy-ság vallási meggyőződésének alakítására nézve rejtett, a hitújítás alkalmával a hitújítás javára nyílt meg. A földesúr a kegyuraságban eddig általa gyakorolt jogokat annál inkább megtarthatta a kezében, mert hiszen teljes szakadásról, felekezetekről még évti-

¹ A protestánsok által emelt panaszok legtöbbje, mint látni fogjuk, ezek körül mozog, a katolikus panaszok pedig legtöbbször azért keletkeztek, mert akadályozták őket ilyen jogok gyakorlásában.

² Hajnal, XXXIII. 1.

³ Hanuy Ferenc: *Pázmány Péter összegyűjtött levelei* I. k. (Budapest, 1910) 583. 1.

zedekig nem volt szó, állásfoglalását tehát az egyház történeti folytonosságába állíthatta bárki. A földesúr így a kegyúri jogokat a fejlődés természetes erejénél fogva tovább gyakorolta a reformáció elfogadása után is, birtokán a templomokat átadta az általa elfogadott hit papjainak s ezzel olykor egész vidékek reformációját vitte keresztül.¹ Mindezt nem — mint szokás megállapítani — a »cuius regio, eius religio« elve, hanem a katolikus egyházban élő és átöröklődő kegyúri jog alapján végezte.

Ámbár a kegyúri jogot magát a reformált egyházak olyan formában, amint azt a római katolikus egyház kánonjai meghatározták, alkotmányukba nem vették át, az ország különböző részein kialakult protestáns területi szervezetek a történeti előzmények és a helyi viszonyok szerint a »patronus« szerepét és jogait elismerték. A nógrádi evangélikus egyházmegye végéseiben a XVII. század elejéről azt olvashatjuk a pap »vocatiójáról, hogy a pap nélkül maradtak uraiktól és az egyház patronusaitól kérjenek papot, de maguk ezek jogainak sérelmére ne hívjanak és senki a parasztok hívásának ne is tegyen eleget; a vizitációk a patronus urak embereinek bevonásával történjenek, a paróchiához szükséges épületek a patronus által készíttessenek; majd ismét leszögezi, hogy a paphívás és a papelmozdítás a patronus és az egyházmegye, nem pedig a parasztok joga. Ugyanebben a contuberniumban a Kaurinszky János számára esperessé történt választásakor 1669-ben készített utasítás azt írja elő, hogy az esperes a superintendens hozzájárulásával ajánljon papokat a patronusoknak.² A református egyház-

¹ A középkori katolikus kegyúri jogok természetes átöröklődésének jelentőségét a protestáns egyházi történeti művek a reformáció szempontjából nem hangsúlyozzák eléggé, annál kevésbbé fejtik ki, bár egyébként a főúri pártfogók állásfoglalásának gyakorlati jelentőségét bőven tárgyalják. V. ö. S. Szabó József: *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában*. (Budapest, 1923), Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. (Budapest, é. n.) Révész Imre már rámutat a középkorvégi kegyúri intézménynek a reformációban való továbbfejlődésére i. m. 59, 219. l. Helyes történeti látással a reformáció egyházainak sok elemét ismerte fel a középkori egyházszerkezetben s a kegyúri-patrónusi szerepre is rámutatott Miklós Ödön: *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában* (Pápa, 1942.)

² M. Prot. Egyh.-tört. Adattár III. 169, 187, 194; V. 101, 105. l.

ban is nagy súllyal érvényesült a világi patronus. Ahol megvoltak a középkori kegyuri jog gyökerei, ott a patronus jelölte ki a papot s ez a jog ott került egyházi felsőbbség vagy a helyi közösség kezére, ahol patronus nem volt.¹ A rendszer élt tovább s a protestáns földesúr — éppen úgy, mint a katolikus — élt birtokán az egyházi felügyelet és irányítás jogával is: gazdasági utasításaikban sokszor még arról is rendelkeznek, hogy jobbágyaiknak az istentiszteletre szorgalmasan el kell járni.² A patronátusban foglalt jogokhoz a protestáns rendek ragaszkodtak is. Éppen úgy nem voltak hajlandók arról lemondani, mint a katolikus földesurak-kegyurak. Amikor Telegdy Miklós bírói széke elé idézte a protestáns papokat és földesurakat, az 1576. évi országgyűlésen emiatt az immár nagyobb részben protestáns rendek panaszt emeltek s kijelentették: »nem tűrik, hogy *nemesi vagy patronátusi* jogaikba avatkozzanak«.³ Hasonló értelemben feleltek 1604 szeptember 16-án a Gálszécsen összegyűlt felsőmagyarországi rendek is Belgiojoso kassai főkapitánynak, amikor ez a kassai és városbeli templomoknak elvétele miatt panaszukra azt a kérdést tette fel: nem szabad-e a király a maga jobbágyaival, t. i. a királyi városokkal, vajjon a rendek nem azt teszik-e a maguk jobbágyaival, amit akarnak? A jobbágyok és a városok között különbség van — felelték a rendek — »azok minékünk valóban jobbágyaink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind az föld mienk, az melyen laknak, hát mit aratnak, csak kezek munkája rajta«.⁴ Bocskay kiáltványa is, amellyel a világ előtt 1605 tavaszán megindokolta Magyarországra haddal történt kijövetelét, Magyarország »libertas«-ai egyikének nevezte azt, hogy az »urak akarata ellenére ezek jóságain sem a király, sem a főpapok plébánosokat nem

¹ Miklós Ödön, 175. l.

² A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle évfolyamaiban szép számmal találhatók ilyen utasítások.

³ M. O. E. VI. k. 141. l. Az esztergomi érsek az 1561. évi gömöri canonica visitatio alkalmával feljegyezte, hogy »itt a veszedelmes szektáskodók minden reményöket földesuraikban vetik.« Lud. Némethy: *Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis* (Esztergom, 1894) 591. l. Az 1548. évi X. t. cikk szerint »ex licentia multorum dominorum et nobilium homines idiotae et plerumque mechanici ac alii« működnek a prédikátorok tisztségeiben.

⁴ M. O. E. X. k. 597. l.

tehetnek»,¹ ami szintén a kegyúri jogra való utalást jelentette. A béketárgyalások során Ulászló egyik kegyúri törvényére hivatkozva szintén azt követelték Bocskay országgyűlési rendei, hogy a kegyurak akarata ellenére papot ne állítsanak birtokaikra.²

Mindamellet az evangélikus, különösen pedig a református egyházszervezetben a középkori magyar kegyúri intézményből örökölt elemek mellett kezdettől fogva jelentőséghez jutott maga a község, a gyülekezet is. A gyülekezetnek a paphívás jogát, amely nem egyezik meg a földesúri kegyúri intézmény jus praesentandi-jával, még kevésbé a papok önhatalmú földesúri alkalmazásával, már az első reformátorok is megadni óhajtották. Luther amellet volt, hogy a papot a hívek válasszák. Az átvett patronusi rendszer mellett is kitágult tehát a község egyházigazgató joga. Míg előzőleg csak városi közösségek külön kiváltsággként jutottak a papválasztás jogához, a reformáció ezt a jogot és az egyházi önkormányzat több-kevesebb eszközét földesúri hatalom alatt élő mezővárosoknak és jobbágyszervezeteknek is megadta.³ Helyenként e tekintetben is különbözőképpen alakult a helyzet. Szepesremete mezőváros tanácsa a földesúrral együtt hozott magának papot 1569-ben,⁴ viszont a dunántúli reformátusok Köveskúton 1612-ben tartott zsinata már nem tesz említést a földesúrról: a »populus«-t attól tiltja, hogy gonosz tekintetből vagy egyéni szándékból »sine autoritate praelatorum ecclesiae« vigyen magának papot vagy küldje el papját.⁵ Az 1603-ban tartott evangélikus murányi zsinat lehetővé tette, hogy az egyházközség »usa consilio quorundam pastorum«, papot hívjon prédikációja meghallgatására. A XVI. század végéről származó borsod-gömöri református articulásokban a »nép« helytelen utakra térülő papválasztásával szemben hoztak törvényt. A protestáns egyházak küzdöttek tehát az ellen,

¹ »inter praecipuas libertates regni Hungariae una est, ut quilibet dominorum et nobilium bonis suis libere dominetur et ut invitis dominis neque rex neque praelati in bona illorum plebanos imponant.« U. ott XI. k. 175. l.

² U. ott XI. k. 455. 485. l.

³ Révész, 205—209. l.

⁴ Illa Bálint: *A Thurzó-leveletár protestáns egyháztörténelmi iratai*. M. Prot. Egyh.-tört. Adattár XV. I. l.

⁵ M. Prot. Egyh.-tört. Adattár VII. 126. l.

hogy a »populus« az egyházi felsőség hozzájárulása nélkül elküldje a papot, akivel nem volt megelégedve, viszont máskor azt hangsúlyozták, hogy a papnak a lelkeszi állomásra való meghívását a keresztyén közösségtől, »a christiana communitate« kell várnia.¹ A XVI. század derekán a patronusi és a községi jogot Szegedi Kis István úgy egyeztetette, hogy a pap választásában egyformán szerepet juttatott az egyházi többségnek és a »populus consensus«-ának.² A gyakorlatban azt jelentette ez, hogy a városi és falusi előljáróság a gyülekezet óhajlására támaszkodva kért többségtől magának papot.

Ezek a példák nem jellemezhetik ugyan a reformált egyházaknak a földesúri-kegyúri intézmény tekintetében a reformáció első századában tanúsított egész magatartását, de azt kifejezik, hogy lényeges elemeinek átvétele mellett jóval lazábban illesztette szervezetébe: a földesúri hatalommal szemben előtérbe helyezte a községet s ennek sok helyen átengedte az egyik legfontosabb földesúri patronusi jogot, a pap alkalmazásának jogát is. Ez a fejlődés azonban még korántsem nyújtana magyarázatot arra, hogy az ország rendei — nagy részben a protestáns egyházak hívei — 1606-ban a bécsi tárgyalások után, amikor a rendek vallásszabadsága már biztosítva volt, miért álltak elő a földesúri mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatára irányuló követeléssel. E tekintetben nem volna elég az sem, ha tekintetbe vennénk, hogy a reformáció hitelvei közé tartozott a lelkiismeret szabadságának az elve. Az elv gondozója a protestáns papság volt, azonban országgyűléseink jobbág্যköveteléseiben akkor sem tulajdoníthatunk komoly szerepet neki, ha tekintetbe vesszük, hogy a hitelvek érvényesítésére hivatott magyar protestáns papság jó részben külföldön

¹ U. ott II. 16, VII. 107. l.; Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. (Budapest, 1881) 729. l.

² Miklós Ödön, 175. l. — A község papalkalmazási jogát fejezi ki az 1598-i ágostai törvénykönyv: »az község gondos legyen s oly tanétót be ne fogadjon, bár ugyan tudós legyen is, az kinek mind tudományáról, mind életéről bizonyágtévő levele nem leendő.« Mokos Gyula: *A dundántúli ág. hitv. ev. egyház 1598-iki törvénykönyve.* (Budapest, 1892) 89. l. Patronus és község viszonyára vet világot az olyan eset, amikor a protestáns földesúr paptartási jogot adományozott. Fabó András: *Codex evangelicorum I. k.* (Pest, 1869) 146—150. l.

szerzett magas műveltséggel rendelkezett, egyben többnyire paraszteredetű volt s Bocskay országgyűlésén valóban nagy súllyal lépett fel.¹ Utóbb is megjelent az országgyűlési rendek között.² Az 1608. évi törvényt követő négyévtizedes vitában ugyan a jobbágy vallási szabadsága mellett érvelve, protestáns részről — mint látni fogjuk — gyakran hivatkoztak a lelkiismeret szabadságára is, azonban az elvet a gyakorlatban egyező érdekek is támogatnia kellett. Nem lehet kétségünk a felől, hogy a protestáns rendek azért juttatták törvénykönyvbe: »a mezővárosok és falvak is szabadon vallhatják azt a hitet, amelyet önként elfogadni készek«, mert ennek kimondását érdekükben, a magyarországi protestantizmus érdekében állónak ismerték fel.

A protestánsok részéről a további küzdelemben gyakran emlegetett lelkiismereti szabadságot tehát a gyakorlati érdek szempontjából kell értékelnünk. Joggal feltehető azonban a kérdés, hogy 1606—1608-ban a protestantizmusnak milyen gyakorlati érdekei kívánták a mezővárosok és falvak — a parasztok — vallási szabadságának követelését? Az a magyarázat, hogy a protestánsok a kegyúri joggal szemben a jobbágyok vallási szabadságát akkor állították szembe fegyverükként, amikor a katolikus kegyúri jog alapján folyó visszatérítéssel szemben hátrányos helyzetbe jutottak,³ nem kielégítő. Az ország ugyanis ekkor még — mint láttuk — túlnyomó részben protestáns volt s protestánsok voltak nagy részben a birtokosok is. Miért kívánják most ezek a mezővárosok és falvak szabad vallásgyakor-

¹ M. O. E. XI. k. 588. l. — A protestáns papság szegény parasztságból való származásáról Bornemissza Péter: »a nemes nép és polgárok közül száz közül alig válik, ki fiát prédikátorságra taníttatná — püspökségre sokan válnak, hanem holmi elvetett nyomorultak közül szedeget a Krisztus magának való szolgákat, mint az apostolok is voltak.« Schulek Tibor: *Bornemissza Péter*. (Sopron-Budapest-Győr, 1939) 178. l.

² »Ha az ecclesia az nemes vármegye teczéséből sollicitáló követeket bocsát az diaetára, azoknak nagyságtok és ti kegyelmetek követi patrocinnallianak és commendaljak az oda fel való követeknek is és uraknak ő nagyságoknak.« A Pápán 1618-ban tartott református zsinat végzése. M. Prot. Egyh.-tört. Adattár VII. 11—12. l. — A Bethlen Gábor által Pozsonyba 1619-ben összehívott országgyűlésre a református egyházkerületekből követeket küldtek. M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IV. 36. l.

³ Szekfű, IV. k. 100. l.

latát kegyúri jogosítványaik rovására? Hiszen akkor követelnek a falunak vallási jogot, amikor az az övék volt. Tudjuk, hogy a küzdelemben mindkét fél az elvet és a jogot egyoldalúlag értelmezte a maga oldalán, azonban a mezőváros és a falu vallási szabadsága a jog síkján mégis gyengítette a földesúri álláspontot. A mezővárosnak és falunak vallási szabadságot óhajtó törekvésben — mint láttuk — a hajdúság paraszttömegének és a szegény parasztsorból származó protestáns papságnak volt elsősorban szerepe, azonban annak is meg volt az oka, amiért ezt a kívánságot a protestáns rendek magukévá tették. A protestánsoknak ugyanis arra kellett törekedniök, hogy egyrésztől megtarthassák hódításait, s hogy másrésztől vallásuk szabad gyakorlathoz jussanak olyan helyeken, főleg királyi és katolikus főpapi birtokon is, ahol eddig a földesúri hatalom attól elzárta őket. Ha az utóbbi helyeken is meg akarták vetni a lábukat, a mezővárosok és falvak vallásszabadságának kimondása ahhoz lehetőséget látszott nyitni.¹ Viszont a meglevő megtartásában is támaszt lehetett a törvényben találni, hiszen az elmúlt években szerzett tapasztalatok a protestánsokat figyelmeztették arra, hogy a veszedelem első-

¹ A törvény meghozatala előtt is már nyitak meg addig elzárt helyek, Bocskay István fellépésének eredményeként. Szenci Molnár Albert 1608 március 8-án így írt Asztalos Andrásnak: Most nyilván nagy bátorsággal hirdettetik az evangélium Pozsonyban, Szombatban, Komáromban, Győrött, Somorján, Sellyén. A jezsuitákat be sem bocsátják az országba. Sok helyen, hol a háború előtt be sem mert menni az evangélikus prédikátor, most immár az pápistákat be sem bocsátják, mint Komáromban, Ujvárbán, Somorjában, Sellyén, mely ugyan a jezsuitáké vala és több falukra is. Ipolyi Arnold: *Veresmarty Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái* (Budapest, 1875) 366—367. l. A törvénytől az esztergomi érsek is elsősorban az egyházi jóságok reformációját féltette. Rómába a szentszékekhez küldött jelentésében az országgyűlés törvényeiről így ír: „Mittimus ad maiorem rerum omnium evidentiam ipsos articulos Diaetac Posoniensis, ex quibus quae religioni Catholicae adversaria et quae Ecclesiastico Statui nociva statuta sint, Illustrissimae Dominationes Vestrae perspicient, nostra quoque ecclesiastica bona periclitantur, cum etiam villis potestas facta sit recipiendi haereticos praedicatores.” Másolat Károlyi Árpád hagyatékában a vatikáni levéltárból. Orsz. Ltár. (Fondo Borghese Serie III. Tomo 45). A protestáns prédikátoroknak 1608. után új helyekre történt bemeneteléről Angyal Dávid: *Magyarország története* II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig (Szilágyi S.: A m. nemz. tört. IV. k.) 31. l.

sorban felülről, a királyi hatalom és a mellette álló főpapság részéről fenyegeti. Azt a rendek, természetesen, nem láthaták előre, hogy a földesúri mezőváros és a jobbágyfalu vallási szabadságáról szóló törvénycikk az 1610-es években az ellenreformáció megindulása s különösen a nagybirtokosok körében jelentkező sikerei után különösen is nagy jelentőséget fog nyerni.

A jobbágy vallási szabadságát tehát a még támadó lendületében levő protestantizmus alkotta, azzal a reménységgel, hogy tovább viheti zászlóját. A protestáns birtokos rendek nem annyira a maguk protestánsná lett jobbágyaikra gondoltak, akiknek végeredményben a törvény megkönnyíthette a katolikus egyházba való térést is, hanem olyan katolikus földesurak jobbágyaira, akiket — elsősorban a királyt és a püspököket — meg nem nyerhetik, de jobbágyaikat így elérhetik.

A protestáns rendek tehát a haldokló Bocskay István mellett saját érdekeiket követve felemelték a jobbágy vallási szabadságának a zászlóját, egyelőre azonban semmi jele sem volt annak, hogy a jobbágy vallásügyében rejlő kérdéseknek a protestáns részről a rendek a későbbi nagy jelentőséget tulajdonították volna, annak sem azonban, hogy a kérdés elvi és gyakorlati vonatkozásaival tisztában lettek volna. Egyelőre a katolikusok sem látszottak a földesúri mezőváros és a jobbágyfalu vallási törvénycikkének, sem a vele szemben küzdőterre állítható kegyúri jognak különösebb jelentőséget tulajdonítani.¹ Amint azonban az 1610-es években, elsősorban Pázmány Péter nagy papi egyéniségének hatása alatt az ellenreformáció sikerei mutatkozni kezdtek, katolikus részről felismerték és teljes mértékben kiaknázták a földesúri kegyúri jogban kínálkozó hatalmas valláspolitikai eszközt. Ha nem is oszthatjuk teljes mértékben azt a megállapítást, hogy »az ellenreformáció sikerét a kegyúri intézmény biztosította«,² hiszen volt az ellenreformációnak olyan

¹ Az esztergomi érsek előbbi jegyzetben idézett római jelentésében nincs arról szó, hogy a törvény szembe kerülhet a kegyúri jog rendszerével.

² Mihalovics, 230. l. — A kegyúri jog nagyerejű helyzetfordító eszközéről az egykori protestáns krónikás — már 1614-ről — így írt: »Hogy a pápista urak az ő dítiojokban sohol mas confessiot ne patialjanak, mert a jus patronatus azt meg nem engedne és abból senkinek semmi injuriája is nem lehetne. E tanács nagyot

korszaka is, amely nem jogra, hanem erőszakra hivatkozott, az ellenreformáció korának első szakaszában az 1670-es évekig, a katolikus hit uralmának visszaállításában kétségtelenül a legeredményesebb eszköz volt. Ez az eszköz valóban történeti jogrendszerre volt alapítható, teljesen illeszkedett a rendi szemlélethez, amellett már néhány főúrnak a katolicizmus részére való megnyerésével is nagy sikert ígért.

• Az 1619. évi országgyűlésen a 15 katolikus főpap mellett 66 katolikus és már csak 61 protestáns hitű főúr vagy főúri özvegyi képviselő jelent meg,¹ s a főúri rend kétségtelenül magának mondhatta az ország jobbágylavainak még inkább a földesúri mezővárosoknak nagy részét. Viszont ekkor, tehát alig egy évtizeddel az után, hogy a magyarországi protestantizmus delelő pontra érkezett s meghozta a kérdéses jobbágytörvényt, az országgyűlésen megjelent világi főrendeknek több mint fele már a katolikus egyházba tartozott. Azt jelentette ez, hogy a katolikus földesurak a kezeikben levő mezővárosokat és falvakat, melyeknek a protestáns rendek az 1608. évi törvényben vallásszabadságot biztosítottak, maguk után vihetik a katolikus egyházba, minthogy kegyúri jogaikra hivatkozva, igényt emelhettek a templomokra és a paróchiákra. Míg az 1613. évi országgyűlésen még a katolikusok álltak elő sorozatos vallási sérelmekkel s a protestánsok csupán Győrött és Komáromban előfordult sérelmeket tettek szóvá,² addig az 1618. évi országgyűlés már a protestánsok sérelmeitől volt hangos, olyanoktól, amelyeket a katolikusok legnagyobb részben kegyúri jogosítványaikra támaszkodva utasítottak vissza.

Most bosszulta meg magát, hogy a rendek a protestáns hódítás csúcspontján nem gondoskodtak a kérdés vitássá nem tehető, határozott megoldásáról. A földesúri mezőváros és a jobbágylalu szabad vallásgyakorlata ugyan ki volt mondvá, de nem volt szó a templomról és a vallási élet több elemi feltételéről. A protestánsok utóbb a kérdést

árta az Isten anyaszentegyházának a többivel, de előbb menván az effektuálásban, per accidens sokat használta. Mert ez lón mintegy próbakő, kik legyenek igaz keresztyének, hazánknak igaz fiai és hazájoknak és nemzetségeknek gonosz akarói az urak közül, azt most az idő azután megmutatja a példákbl. *Sepsi Lackó Máté krónikája*. Kiadta Mikó Imre: *Erdélyi Tört. Adatok* III. k. 143. 1.

¹ A felsorolás név szerint: Orsz. Ltár, Acta Publica I^o. 25. No 7.

² Zsilinszky, II. k. 70—76. 1.

úgy akarták érdekeiknek megfelelően megoldani, hogy a vallásgyakorlatot »*una cum templis*« óhajtották volna újabb törvényben biztosítani. Minthogy ez azt jelentette volna, hogy a templomok a földesúr egyházi hovatartozása és akaratára nélkül illetik meg a mezővárosokat és jobbágyfalvakat, a kegyúri jogot éppen a térítés céljából felragadó katolikus részről a leghevesebb ellenállásba ütközött.

A két álláspont az 1618. és 1619. évi országgyűléseken ütközött meg. A protestánsok jelszava az »*una cum templis*«, a katolikusoké a »*jus patronatus*« volt. A vallásügyi helyzeten egyik országgyűlés sem változtatott, de a hosszú vitákban, a mindkét részről sorozatosan benyújtott sérelmekben, tájékoztatásokban és óvásokban ki kellett kölcsönösen alakulnia az elvi álláspontoknak és az erősítő-cáfoló érveknek. Az országgyűlés vitairatain kívül a nagy vita elemeire találunk még három röpiratban is, melyek rövidesen, még 1620-ban láttak napvilágot, nevezetesen a névtelenül, de Pázmány Péter által kiadott »*Falsae originis motuum Hungaricorum succincta refutatio*«,¹ a Balásfi Tamás boszniai választott püspök tollából napvilágot látott »*Apologia pro clero et aliis catholicis Hungariae sive refutatio libelli, cui titulus est, Querela Hungariae*«,² protestáns részről pedig a »*Querelarum inclyti regni Hungariae adversus corruptelas Jesuiticas Augustae Windelicorum recusae defensio*«³ című röpiratokban. Az 1618. és 1619. évi országgyűlések vitái s e röpiratok a tovább izzó kérdésben több mint negyed századra a jobbágy vallásügyének kérdéseit újból rendező 1645. évi linzi békekötésig, illetőleg az azt törvénybe foglaló 1646/47. évi országgyűlésig jelölték ki a küzdő felek hadállásait s alakították ki állásfoglalásuk

¹ Orsz. Széchenyi Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár I. k. 506. Újranyomtatva Pázmány Péter: *Opera omnia* VI. k. (Budapest, 1904) 469—519. l. Miként a röpirat címe kifejezi, az Alvinczi Péter által Bethlen Gábor támadásakor kibocsátott »*Querela Hungariae*«-ra adott válasz volt.

² Orsz. Széchenyi Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár III. k. 1279. Balásfi ugyancsak a *Querela*-val szállt szembe.

³ Orsz. Széchenyi könyvtár, Régi Magyar könyvtár. II. k. 1409. A *Defensio* éppen úgy névtelenül jelent meg, mint maga a védelmezett *Querela*. Az utóbbi szerzőjének *Alvinczi Péter* ismerjük. Nincs semmi okunk rá, hogy a *Defensio*t is ne az ő művének tart-
suk.

elvi alapjait, vallomásra kényszerítvén őket a földesúr és a jobbágy általános viszonya tekintetében is. Előbb a katolikus, majd a protestáns álláspontot ismertetjük.

III.

Az 1608. évi koronázás előtti első törvénycikkkel szemben a klérus, élén Forgách Ferenc bíbornok-érsekkel, a koronázás után, de még az országgyűlés bezárta előtt a pozsonyi káptalan előtt ünnepélyes óvást emelt. Ebben tiltakozott a vallásszabadságról alkotott első törvénycikk és a többi vallásügyi, valamint minden más, az egyházi státus kiváltságos előjogait sértő határozat ellen, kijelentve, hogy azokkal semmi módon nem érthetnek egyet.¹ A mezőváros és a falu vallási szabadságáról az óvásban külön nem volt szó. Utóbb katolikus részről állandóan hivatkoztak az óvásra, viszont protestáns részről joggal vetették ellen, hogy az articulusok a katolikusok nevében is hozattak.² A tör-

¹ «nulla ratione se... consentire posse» Ribini Joannes: *Memorabilia aug. conf. in regno Hungariae* I. k. (Pozsony, 1787) 361—363. l.

² A következőkben gyakran hivatkoznunk kell egyes országgyűlési iratokra. Minthogy az iratok különböző levéltárakban és könyvtárakban több példányban is megtalálhatók s az összevetés a rossz másolások miatt valóban gyakran szükséges is, a hivatkozásokat egyszerűsíteni óhajtjuk azzal, hogy a következő iratoknak a továbbiakban esetenként csak címeit jelöljük meg az évvel együtt, a példányok forrásait azonban e helyen együttesen adjuk közre. *Rationes evangelicorum* 1618: Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 7. No 8; Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára Kaprinay A. 30. tom. 16—19. f. — *Protestánsok óvása* 1618. május 5: Orsz. Ltár., Acta. Publ. F. 24. No 40; Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára Fol. Lat. 519. 24. f; Katona: *Hist. crit.* XXIX. tom. 735—737. p. — *Katolikusok óvása* 1618. Orsz. Ltár. Acta Publ. F. 25. No 8; Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára Kaprinay B. 22. tom. 153—155. p. — *Gravamina statuum et ordinum catholicorum* 1619: Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. I. No 2; u. ott Arch. Regn. Lad. L. Fasc. B. No 12; u. ott Kovachich-féle Acta Diaet. I. tom.; u. ott Jeszenák Ltár. 171. sz. tom. 240—252. p.; Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára. Fol. Lat. 519. 131—135. p; u. ott Quart. Lat. 400. 29—36. p; Katona: *Hist. crit.* XXX. 162—182. l.; *Gravamina statuum et ordinum evangelicorum* 1619: Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. I. No 2 és F. III. No 7. No 7, 9, 18; u. ott Kovachich-féle Acta Diaet. I. tom.; u. ott Jeszenák-Ltár. 171. sz. tom. 215—226. l.; Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára Fol. Lat. 524.

vény valóban kötelező mindazokra nézve is, akik a törvény meghozatala ellen küzdenek s a törvény kötelező erejét a katolikusok az ország színe előtt nem is vonták kétségbe.¹ Az óvás jelentősége nem is abban volt, mintha a törvénycikket erőtlenné tette volna, hanem erkölcsi segítségében: katolikus részről a további küzdelemben a vallás szabad gyakorlataival szemben kezdettől fogva változatlanul elutasító magatartásra lehetett hivatkozni. Egyébként a katolikus rendek a mezővárosok és falvak jobbágnépének vallásügyében kifejlődött nagy vitába az 1608. évi k. e. l. t.-cikkre való utalást mindvégig igyekeztek elkerülni, helyette, sőt vele szemben is szívesebben hivatkoztak a bécsi békére, amely — mint láttuk — csak a rendeknek biztosított vallásszabadságot, tehát a katolikus álláspontnak e tekintetben inkább megfelelt.² Jóllehet a katolikus

115—228. p.; u. ott Fol. Lat. 519. 118—120. p. — *Responsio statuum et ordinum catholicorum ad admonitionem palatini* 1619; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 7, No 16 és No 20. — *Responsio statuum et ordinum evangelicorum ad admonitionem palatini* 1619; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 7. No 15 és No 20; Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára Fol. Lat. 519. 127—130. p. — *Ad palatinum iterata statuum et ordinum evangelicorum postulata* 1619; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 7. No 13. és 15. — *Észrevételek az evangélikusok gravamináira* 1637/8; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 13. No 2. — *Dobronoky György discursusa* 1637/8; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 13. No 7. Más forrásadatokra esetenként teljes jelzettel utalunk. — A szóbanforgó utalás *Responsio statuum et ordinum evangelicorum ad admonitionem palatini* 1619.

¹ A katolikus királyi tanácsosok 1609. október 7-én az összehívandó országgyűléssel kapcsolatban tett előterjesztésükben azt a véleményét fejezték ki, hogy az 1608. évi vallásügyi törvények semmiseknek volnának tekintendők, de a katolikus rend, mivel az erőszak fenntartja azokat, tűri. Zsilinszky, II. k. 5. l. A törvényt — egyébként tarthatatlan érveléssel — ez a felfogás is elismerte s azt a továbbiakban sem vonták kétségbe, vele mint érvényes jogszabállyal számoltak. Ezzel szemben újabban olyan fejtegetés látott napvilágot, mintha a katolikus klérus óvása következtében a törvény elvesztette volna erejét. Pompéry Aurél: *A főpapok rendjének, ellenmondása 1608-ban*. Religio 1917. 642. s. köv. II.; a tanulmány írója elérhetetlen célt tűzött ki. — *Timon Ákos* szerint a törvénycikk a kat. egyház szemszögéből nem létező, mert a kat. egyház más egyház létjogot maga mellett nem ismeri el. I. m. 98. l.

² Cavriani Octavian magyaróvári főkapitány 1611 március 28-án azt írta Thurzó György nádornak, hogy az ország konstitúcióiban nem találta azt, mintha a parasztok maguk vihetnek papot

egyház óvással élt a törvénycikkkel szemben, igyekezett a törvénycikkben megnyíló lehetőségeket is kihasználni s a protestáns lakosságú felsőmagyarországi városokba a törvénycikkre hivatkozással katolikus papokat bevezetni.¹

Magával az 1608. évi k. e. I. t.-cikkkel, illetőleg ennek a mezővárosok és falvak vallási gyakorlatára vonatkozó tételeivel szemben a katolikus álláspont kifejezetten az volt, hogy a törvénynek a szabadsága nem sértheti a földesúri birtokon nyugvó kegyúri jogot. A törvénycikk meghozatala után következő első években azonban a katolikusok figyelme elsősorban nem erre a kérdésre, hanem a Bocskay-felkelés idejében eladományozott és zálogba írt egyházi javak visszaadására, az egyházi tizednek világi bírászkodás alá történt rendelkezésére, a felállítani rendelt protestáns egyházkormányzati szervek részére elvont jövedelmekre, a főpapság tisztségviselésének korlátozásaira, a jezsuitáknak birtok bírásától történt eltiltására s általában magának a vallási szabadság törvénybeli elismerésének, mint minden sérelem kútforrásának veszélyeire irányult.² Ha mégis konkrét vallási sérelmeket tettek panasz tárgyává, ezek már ekkor is elsősorban a kegyúri jog szemléletét fejezték ki. A reformáció és ellenreformáció erőbeli viszonyainak kezdeti eltolódására is jellemző, hogy míg az 1613. évi országgyűlésen a katolikus volt a panaszkodó fél s a panaszok között számos volt olyan is, amely a földesúri kegyúri jog szempontjából tekintve volt sérelem, addig öt év múlva, az 1618. évi országgyűlésen már a protestánsok álltak elő egész lajstromával a sérelmeknek s e sérelmek nagyobb részben a katolikus kegyúri jognak a katolikus földesurak birtokain a protestánsok rovására történt érvényesítése következtében keletkeztek. Előbb, amikor még a protestánsok terjeszkedtek — immár azonban a végső lehetőségeket használva ki — a katolikusok kegyúri sérelmeket panaszoltak. Utóbb, amikor jelentkeztek az ellenreformáció kezdeti sikerei, kegyúri jogok érvényesí-

sót — folytatta — a bécsi békében csak a főurak, nemesek, szabad királyi városok, a korona mezővárosai szabad vallásgyakorlatáról van szó. *Ila*, i. m. 120. l.

¹ Károlyi Árpád: *Néhány történelmi tanulmány* (Budapest, 1930. Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása) 360. l.

² Erre vonatkozólag elsősorban Károlyi Árpád utóbb i. m.

tésével indították a védekezésre szoruló protestánsokat panaszokra. A »jus patronatus« nagy gyakorlati jelentőségének megfelelő értékelésben mégis csak akkor részesült, amikor a protestánsok az 1619. évi országgyűlésen — éppen a kegyúri jog révén szenvedett sérelmeken okulva — rendkívül szívós küzdelembe fogtak a vallásszabadságnak »templommal együtt« való — tehát a kegyúri joggal merőben ellentétes — kimondása végett.

Miként értelmezték katolikus részről a kegyúri jogot s ennek síkján miként szemlélték a jobbágy vallási kérdéseit? Az 1619. évi országgyűlésen a katolikus rendek a király képeben megjelenő nádor intelmére kijelentették, hogy »abban van a kegyúri jog ereje és természete, hogy a kegyurak a templomok régi megalapításánál fogva a javadalmat és a templomi szolgálatot azoknak az egyházi személyeknek adják, akiknek akarják«. ¹ Ugyanezt mondja Pázmány Péter is az ekkor megjelent, említett röpiratában. ² A katolikusok kegyúri és többi földesúri jogaik semmiféle sérelmét nem kötelesek tűrni uradalmaikban és földjeiken s jogaiknak szokás vagy oklevél sem állhat ellen. ³ Az urak kegyúri jogát a vallás szabadságának engedményei sem csökkentették, ⁴ sőt az Apológia írója szerint a klérus és a katolikus földesurak »iurisdictio«-ját és patronatusi jogait a törvények fenntartották. Ez alatt ugyan valószínűleg csak azt kell értenünk, hogy — ezt máskor is hangsúlyozzák — a vallási törvényekben a templomról nem esik szó. El kell csak olvasni a vallási gyakorlatot megengedő összes articulusokat és egyetlen szócskát sem találunk a templomok átengedéséről egyik részre sem — írta 1637-ben a protestáns sérelmekre adott katolikus válasz nagy vitázó készséggel rendelkező írója. ⁵ A templom tehát sértetlenül a földesúr-

¹ *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz.)

² I. m. VI. k. (Opera omnia) k. 500. l.

³ *A katolikus rendek óvása* 1618. (L. 231. 1. 2. jz.)

⁴ *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz.)

⁵ *Észrevételek az evangélikusok gravamináira* 1637/8. (L. 231. 1. 2. jz.) Már előbb ugyanezt hangoztatta Pázmány a *Falsae originis motuum*ban: »ha semmi egyéb nem volna is, az elég volna a katolikusok ügyének igazságára, hogy ez elmúlt esztendőknek végzésiben soha a parasztoknak az mi templomunkra való szabadság

kegyúré s a földesúr a paróchia, az egyházi javak és jövedelmek, valamint a jobbágyság papi szolgáltatása felett való rendelkezésre a templomhoz fűződő kegyuraság címén szintén igényt tarthat s hasonló jogcímen rendelkezik az iskolával, a temetővel és a haranghasználattal is. Ezeket a protestáns jobbágyság gyakran olyankor is magukénak tartották s a temetőt használni akarták, amikor a templomot már elvesztették, viszont a katolikusok arra a jogelvre hivatkozhattak, hogy a »járulékok követik a földelget«¹ s emellett a templomban való temetés és a haranghasználat ellen azért is tiltakozhattak, mivel kánonaiak szerint ez a templom profanizációjával járt volna.

Abban a szemléletben, amely katolikus oldalon a kegyúri jogról kialakult, maga a *kegyúri* jog többé-kevésbé egygyé lett a *földesúri* jurisdictióval. Az egyházi jogosítvány a földesúri hatalomhoz kezdett kapcsolódni, sőt a földesúri hatalomhoz önmagától fűződött a kegyúri hatalom. Ennek jeleként ebben az időben már egyszerre szóltak »kegyúri« és »földesúri« jogról, mintha egy dologról lenne szó. A katolikus rendek a kegyúri jognak és a földesúri »fundus« más jogainak sérelme ellen tiltakoztak,² mintha a kegyúri jog a földesúri birtokból folyó egyik, a többiekkel azonos forrású jog lenne. Az 1619. évi országgyűlésen benyújtott protestáns sérelmekre adott válaszukban a zsolnai templom elvételét azzal magyarázták meg, hogy a földesúr »jures suo« élt, az ölyvedi és más templomot pedig az érsekföldesúr és tisztjei »tamquam domini terrestres ac patroni ecclesiarum« vették vissza,³ a böi templomot a soproni keresztéseknek is, mint »legitimo domino terrestri« kívánják, a lébényi templomot pedig »contra iura dominorum terrestrium« vették el a katolikusoktól.⁴ Az 1619. évi katolikus sérelmi irat szerint pedig »egyenetlen dolog, hogy a földesurak — és pedig egyháziak — templomaiban más vallású prédikátorok végeznek isteni tisztelgetet, miközben magok a földesurak az istentiszteletről elzá-

nem engedtetett, mely nyilván kitetszik minden végezéseknek számos felkereséséből és az ellenkezőknek cselekedetekből.«

¹ *Éssrevételek az evangelikusok gravamináira* 1637/8. (L. 231. 1. 2. jz.)

² *Katolikusok óvása* 1618 (L. 231. 1. 2. jz.)

³ Orsz. Ltár., Acta Diaet. Fasc. III. No 7. No 19, 10. pont.

⁴ U. ott 19, 23. pont.

ratnak».¹ Nem kegyúr, hanem földesúr sérelméről-jogáról beszélnek, s hogy e kifejezésekben nem csupán a jogcím pontatlan megjelölését kell tekintenünk, hanem fogalom-eltolódást, olyan fejlődést tehát, amely a kegyuraságot annak egyházi forrása és jellege nélkül a földesúri birtoklás természetes velejárójának tekintette, a templomért folyó küzdelmek világosan tanúsítják. A fogalom tartalmának alakulására igen jellemző a sok nemből lakott pozsonymegyei Nagymagyar 1615-ben lefolyt templom-pere. A pert a nagymagyarai luteránus nemesek indították a templom birtokában levő református nemesek ellen. A luteránusok azt állították, hogy a templom patrocíniumához ők, a luteránusok a »major pars«. A református nemesek pedig arra hivatkoztak, hogy »a templom az ő földjükön áll s a község is egyértelemben van a református pap mellett«. A nádor — Thurzó György — utasította az alispánt, állapítsa meg, hogy »valamely religion való superálja-e az másfélét« s a többséghez képest tétesse be papot. Ekkor azonban a perbe beavatkozott a pozsonyi klarisszák konventje is, mint nagymagyarai földesúr s azt állította, hogy a templom kegyúri jog címén reánéz, minthogy »maiores partem bonorum, eiusdem parochiae ipsorum esse«. Nagymagyar és a hozzátartozó falvak nagyobb és több része is az övék — mondták az apácaasszonyok. A reformátusok hamar kiestek a perből. A nádor nem óhajtott a kegyúri kérdésbe belemenni, mondván, hogy »ha az apácák jus patronusságot akarnak keresni, más útra kell abban procedálni, mert most nem az fundusról, hanem az prédikátornak a személyéről és vallásáról vagydon disputatio, az kegyúri kérdést az ítélet mégis eldöntötte, a luteránusok elutasítottak, mert nem bizonyult be kegyúri joguk, ellenben kiderült, hogy egyformán van kegyúri joguk az apácáknak és a luteránus Olgyay-családnak, miért is a templom és a temető közös használatára utasítottak azzal, hogy mindkét fél tarthat a maga vallása szerint papot; a paróchia és az iskola az Olgyayaké lett, minthogy ők építették.² A perben tehát előbb protestánsok vitatkoztak a többség és a templom fundusának jogával, végül azonban az apácák és az egyik luteránus nemes

¹ *Gravamina statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. 1. 2. jz.)

² M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IX. 1—35. 1.

család osztozhatott meg a templomon, paróchián, iskolán, temetőn, annak megfelelően, hogy kinek birtokán és költségével épült. Az ítélet tehát végül is a kegyúri jog szelleméhez igazodott, magának a kegyúri jognak az egyház részéről történt adományozása azonban nem jött kérdésbe.

Az éles küzdelem erről az állomásáról is hamar tovább sodorta a kegyúri jogot. Az 1618—1619. évi országgyűlések vitáiban a földesúri joggal azonosult kegyúri jog aljáról már nem beszéltek: ami a földesúr birtokán volt, az a föld jogán övének volt tekintendő. A földbirtok, a fundus jogának döntő szerepét e tekintetben világosan szövegezte meg Dobronoky György, a nagyszombati egyetem jezsuita rektora 1637. évi országgyűlési Discursusában: »mivel a fundus, amelyen a templom van, a földesúré és ezáltal bárki a maga földjén a templomra nézve kegyúri joggal rendelkezik, világos, hogy a templomhasználatot azoknak adja, akiknek akarja s elveszi azoktól, akiknek meghagyni nem akarja; ha kálvinista vagy lutheránus parasztok használják a templomot, ez nemcsak a katolikus vallásra nézve sérelmes, hanem a földesúr fundusára nézve is.¹ A kegyúri jog tehát a földesúri jog része, annak járuléka lett s ezzel a magyar kegyúri jog rendszere, miként Timon Ákos is megfigyelte, visszakanyarodott arra az elvi alapra, amelyet a római katolikus egyház a XIII. században nagy küzdelemben küszöbölt ki: a kegyuraság tisztán világi jogalapon, a dominium jogán nyugszik.² A világi dominium jogának ez a rideg érvényesülése különösen akkor jelentkezett élesen, amikor valamely községnek több földesura volt. Ilyenkor a »potior«, tehát a birtokosabb, a nagyobb birtokú földesúr pusztán azon a címen, hogy a dominium nagyobb részével ő rendelkezik, igényt formált a templommal való rendelkezés jogához is.³

Amikor a kegyúri jog azonosult a földesúri jurisdictióval, a világi dominium jogával, a jobbágyoknak azzal a követelésével szemben, hogy a földesúri mezővárosokban és a falvakban az ő vallásukban tartassék meg a templom, az egyház joga mellett teljes érdekeltségében harcolt már a földesúri jog. Ugyanakkor azonban az 1618 óta kialakult

¹ Dobronoky György discursusa. (L. 231. l. 2. jz.)

² Timon, (A párbér) 103. l. — Pompéry Aurél: A földesúri jog és az ellenreformáció. Religio 1917. 479—494. l.

³ Ila, 209—210. l.

katolikus állásfoglalásban szükségszerűen igen erős hangsúlyozáshoz jutott a földesúr és jobbágy viszonyának rendi és társadalmi tartalma. Ha ugyanis a parasztok szabad vallásgyakorlatához hozzáadják a templomot is, olyasmint adnak, ami a jobbágyot a nemesi birtokrendszerben nem illetheti meg. A templom átadása katolikus álláspont szerint a földesúri-kegyúri jognak a parasztok kezébe való átengedésével egyértelmű.¹ Katolikus oldalon különösen szerették hangsúlyozni, hogy a templom átengedésével a földesúr a földesúri jogon túl a valóságban vallási életében is meg rövidül, mert ha a templomot másvallású jobbágyoknak engedi át s a jobbágyok tetszésük szerint vihetnek be papot, akkor maga a földesúr lesz az, aki templomában nem gyakorolhatja a maga vallását.² Ámbár ennek az ellenvetésnek a gyakorlati jelentőségét nagy mértékben csökkentette az a körülmény, hogy a mezővárosok és jobbágyfalvak nagyrésze olyan földesurak kezében volt, akik több — esetleg tizekre, sőt százakra menő — templommal is rendelkeztek, amelyek mindegyikére a maguk vallási élete szempontjából nem lehetett szükségük, katolikus részről valóban reámutathattak olyan esetekre is, amikor az úr és jobbágy templomhasználata komolyan összeütközött. Protestáns jobbágyok kezére jutott olyan templom is, amelyben a katolikus földesúr ősei pihentek díszes síremlék alatt.³

A katolikus érvelés a *jobbágy birtokképtelenségét* hívta segítségül, de azután különösen is kidomborították a paraszt társadalmilag alárendelt helyzetét. Miért szoruljon a földesúr háttérbe jobbágyaival szemben? Milyen ratio tanácsolja, —

¹ «Nem méltó s nem is lehet, hogy a földesurak, úgymint az egyházaknak megyés urai megfosztassanak a templomokon való igazságoktól és azt az parasztoknak engedgyék, amint meglenne, ha az parasztoknak akarattjuk szerint az templomok az régi fundálások és uroknak akarattjuk nélkül nekik adatnának» — írta Pázmány Péter a *Falsae originis motuum*-ban.

² Pázmány Péter: *Falsae originis motuum*-a, továbbá a *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. l. 2. jz.) Az 1618. és 1619. évi országgyűlések katolikus vitairatai gyakran csaknem azonos szavakkal érvelnek Pázmánynak nyomtatásban csak 1620-ban megjelent röpiratával, ami arra látszik mutatni, hogy a katolikus rendek álláspontját az országgyűlési tárgyalásokon Pázmány irányította.

³ *Észrevételek az evangélikusok gravamináira* 1637/8. (L. 231. l. 2. jz.)

kérdik a katolikus rendek 1619-ben — hogy a katolikus földesúr adja át a parasztnak a templomát. Ilyen »potestas dictatoria« a parasztnak nem engedtetett, a paraszt nem számít a rendek közé.¹ Magyarországon a parasztnak sohasem is volt templomuk.² Adassék nekik ilyen »ius inusitatum«,³ holott patronusok nem lehetnek, mert a patronatus nem a parasztra, hanem a földesúrra néz.⁴ Miért tétessék a paraszt eléje a földesúrnak? kérdik 1619-ben.⁵ »A vallásnak szabadsága — írta Pázmány 1619-ben röpiratában — nemcsak a parasztnak engedtetett, hanem az uraknak is, ennek az engedésnek erejével nincsen több igazságok az parasztnak a templomokhoz, mint az uraknak, sőt minthogy minden okosság azt kívánja, hogy egyébaránt hasonló állapotban lévén, az úr megelőzze a jobbágyot, következik, hogy az végezéseknek erejéből, melyek az vallásokban való szabadságot engedik, inkább kellessék az földesúrnak magáért és az ő vallásáért a templomot elfoglalni, hogy sem mint az jobbágyoknak.«⁶ »Szükséges-e a templom a vallás szabadságához — kérdezték a katolikus rendek 1619-ben a protestánsok követeléseire válaszolva — mert ha igen, a földesúr megakadályoztatik a vallásszabadságban, ha a templomot jobbágyai elfoglalják.⁷ Ha a földesúr meg lehet templom nélkül is, miért ne lehetnének meg a parasztnak is? — kérdezte Pázmány.⁸ A földesúr az általa helyreállított templomban tiltassék el a maga vallásának gyakorlatától — kérdezik a katolikusok 1637-ben — s vigyék el a parasztnak a pálmát. El lehet mondani Jeremiás próféta siralmaival: a szolgák uralkodnak felettünk.⁹

A kor vallási lelki világában nem hangozhatott el meggyőző erő nélkül az a katolikus érvelés sem, hogy ha templomaiba protestáns prédikátorokat enged be a katolikus

¹ *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz.)

² Dobronoky György *discursusa*. (L. 231. 1. 2. jz.)

³ *Katolikusok óvása* 1618. (L. 231. 1. 2. jz.)

⁴ *Timon* i. m. 102—103. l.

⁵ *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz.); Pázmány Péter: *Falsae originis motuum*.

⁶ Pázmány u. ott.

⁷ *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619. (L. 231. 1. 2. jz.)

⁸ Pázmány u. ott.

⁹ *Észrevételek az evangélikusok gravamináira* 1637/8. (L. 231. 1. 2. jz.)

földesúr, a pap tulajdonképpen ellene fogja izgatni a népet.¹ Az Apológia írója kérdezi: milyen jogon követelik a klérustól, hogy lutheránus-kálvinista papokat engedjenek be a templomaikba az evangélium megrontására, a nép félrevezetésére, a szent helyek profanizálására s ne zárják ki őket, akik a műveletlen »népecske« (plebecula) vigyázatlan együgyűségén keresztül hintenek mérget? Őket gazdagítsák javadalmakkal?²

Minthogy a katolikus szemléletben a kegyúri jog a földbirtok jogával azonosult, a katolikus érvelésben nagy szerephez jutott az az állítás, hogy a parasztoknak azért sem engedhető át a templom, mert nincs birtokszerzési képességük. Werbőczy Istvánnak az 1514. évi törvényeknek megfelelően szövegezett kijelentését — »a parasztnak munkája bérén és jutalmán kívül urának földjén, a hereditására nézve semmi joga nincsen, hanem az egész föld tulajdona a földesurra néz« — 1604-ben még, mint láttuk, a protestáns rendek idézték a kassai főkapitánnyal szemben. Amióta azonban a protestáns rendek a mezővárosok és falvak számára vallásszabadságot kívántak, többé nem hivatkoznak Werbőczy e rideg tételére, annál inkább azonban a katolikusok. A katolikus érvek között a Werbőczy-tételt először 1618-ban valószínűleg a magyar törvényeket és a Hármaskönyvet jól ismerő Pázmány Péter alkalmazta a katolikusok óvásában, majd ezután egyformán találkozunk Werbőczy szavaival 1619-ben a katolikus rendeknek a nádor intelmére adott válaszában, a katolikus részről előterjesztett kibontakozási tervben, Pázmány Péter röpiratában, 1620-ban a besztercebányai végzésekkel szemben szerkesztett sérelmi iratban, 1637-ben Esterházy Miklós kijelentéseiben, Dobronoky György nagyszombati jezsuita rektor országgyűlési Discursus-ában, a protestáns sérelmekre 1637-ben tett katolikus észrevételek között, 1645-ben a császár követi részéről készített tárgyalási iratban s hivatkozott rá Esterházy Miklós nádor is a tervezett 1642. évi országgyűlésre készített vallásügyi elaborátumában.³ Valóságos szálló-

¹ Zsilinszky Mihály: *A linzi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvények története.* (Budapest, 1890). 121. l. — *Észrevételek az evangélikusok gravamináira 1637/8.* (L. 231. l. 2. jz.)

² Balásfi, i. m. (Apologia). 60. l.

³ *Katolikusok óvása 1618; Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. l. 2. jz.); *Ila*, 259. l.; Pázmány: *Falsae*

igévé lett a nagy vitában. Szinte szó szerint, de legtöbbször a Werbőczy művére történt hivatkozás nélkül ismétlődik. Ha tehát a jobbágyot csak munkája bére illeti meg, de földje nincs, sőt — miként Werbőczy szavait nyomatékosabbá is teszik — egy arasznyi, egy talpalatnyi, egy tenyérnyi földje, sőt egy fácskája sincs,¹ hogyan lehetne joga a templomhoz? Abban sincs tehát igazságtalanság, ha a templomot elveszik tőle. A földesúr szabadsága nagyobb, mint a paraszté, az urat és a parasztot összehasonlítani is méltatlanság. Ha a parasztok nem tűrik, hogy nekik határt szabjanak, mennyivel kevésbbé tűrheti a maga fundusán a nemes, a báró, a gróf, a király.² Ezek az indokok már merőben a jobbágy földesúri alávetettségére támaszkodtak s nem a kegyúri jogból, hanem egyedül a földesúri hatalomból merítették azt az ellenvetést is, hogy az apácaszakállasi jobbágyoktól, akik a maguk költségén építettek templomot, templomukat el lehetett venni, mert a jobbágyok csak a földesúr fundusára építhettek, ha pedig a jobbágyok a földesúr tudta nélkül építkeztek az úr fundusára, akkor uruknak építkeztek.³ A földesúri hatalomhoz az is hozzá tartozik, hogy az urak a jobbágyokat tetszésük szerint elbocsáthatják⁴ vagy megtarthatják s a katolikus rendek 1619-ben és Pázmány röpirata ki is jelentették, hogy inkább elengedik jobbágyaikat, semhogy átengedjék nekik a birtokaikon levő templomokat.⁵

originis motuum; Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 8. (az 1620. évi sérelmi irat); Zsilinszky i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 373, 489—480. l. (1637, 1645.); Dobronoky György *discursusa*; *Észrevételek az evangalikuskok gravamináira* 1637/8. (L. 231. l. 2. jz.); Hajnal, 260. l.

¹ *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. l. 2. jz.); Zsilinszky i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 491. l.

² Dobronoky György *Discursusa* (L. 231. l. 2. jz.); Zsilinszky i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 490—491. l.; IIa, 259. l.

³ Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 13. No 12.

⁴ Balásfi, i. m. (Apologia); *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. l. 2. jz.)

⁵ Pázmány Péter: *Falsae originis motuum*; *Responsio statuum et ordinum catholicorum 1619.* (L. 231. l. 2. jz.). Pázmány azzal a váddal szemben, mintha kijelentette volna „hogy inkább vadak, mint eretnekek lakják az országot”, azt állítja, hogy ezt a kijelentést tette: „inkább akarja, hogy az ő jobbágyi pusztán hadgyák az falut, hogy sem mint az ő templomon való igazsága ellen az pa-

A jobbágy vallási kérdése ezen a ponton tulajdonképpen már társadalmi síkra tolódott át s felidézte társadalmi veszedelmek fenyegető képeit is. A protestánsok már az 1618. évi országgyűlésen kijelentették, hogy »ez eleőt is az zentegiházaknak elvétele miatt indítatot az tumultus, és most is legh keonneib és legh hamaráb szendül feol az parasztczagh erette«¹ s ez által minden bizonnyal Bocskay mozgalmára utaltak, viszont a katolikus oldalon úgy látták, hogy éppen a templomok átengedésével adnának okot a parasztnak arra, hogy »ura ellen támadna.«² Ha az elvett templomok ügye a parasztokra bíztnék, veszélyes fegyvert kapnának a kezükbe a nemesség ellen, örökös gyűlölet táplálhatnák a földesúr és jobbágya között.³ Mikor az 1637/38. évi országgyűlésen a protestáns rendek a tőlük elvett templomok ügyében bizottság kiküldését kívánták, Esterházy Miklós nádor azzal szegült ellene, hogy ez sok kellemetlenséget szerezne, eddig — mondta — morgó társunk volt a jobbágy, de ezután pörös urunk lenne, a nemes vármegyék pedig köteles szolgák lennének a földesurak ellen.⁴ A nádor 1642. évi vallási memorandumában a protestánsoknak a katolikus földesurak jobbágyságai érdekében vállalt actorátusát egyenesen »impertinens«-nek, az ország törvényeire és a földesúri jogokra sérelmesnek bélyegezte,⁵ 1637-ben pedig a protestáns rendekre — miként egy protestáns követ által készített naplóban olvashatjuk — azzal támadt, hogy »pastornak boczkorat jobban böczülik, hogy sem egy római királt,« mire a protestáns naplóíró zárójelek között megjegyezte »ezt talán nem kel vala nekie mondani,

rasztok a templomokat magoknak foglalják.« A Pázmánnyal szemben emelt vád a Bethlen Gábor által Alvinczi Péter tollából 1619-ben kibocsátott *Querela Hungariae*-ben hangzott el. Bethlen Gábor Zsigmond lengyel királynak 1619. október 7-én írt levelében hadjárata indoklásában szintén említi az érsek állítólagos kijelentését. Hatvani Mihály: *Magyar történelmi okmánytár*. (Pest, 1857. Mon. Hung. Hist. I. s. 1. k.) 156—157. l.

¹ *Rationes evangelicorum* 1618. (L. 231. l. 2. jz.)

² *Argumenta pro templis*. Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára. Kaprinay B. 22. 156—157. A. 20. 19.

³ Zsilinszky, i. m. (Az országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 490—491. l.

⁴ U. ott 404.

⁵ Hajnal, 260. l.

mert az magyarsagh mindkor tistelte az eo fejedelmét és most is tisteli.¹

Igy alakult ki és merevedett meg a nagy vita katolikus érvelése. Katolikus oldalon a »végszükség«-ben² felismerték, hogy a kegyúri joggal a már csaknem protestánsná lett országot ki lehet a sarkaiból fordítani. Hiszen 60—70 főúr megnyerésével az ország jobbágynépének nagyobb fele már katolikus földesuraság alá kerül s ezt a jobbágyságot a földesúr kegyúri jogával át lehet a katolikus egyházba vinni. Az egyházi kiváltságból fakadó kegyúri jog azonban úgy volt teljesebben kihasználható, ha a földbirtok jogához fűződik. Ennek következtében az a szál, amely a földesúri egyházi jogot már a középkor végén is lazán fűzte magához az egyházhoz, most teljesen eloldódott³ s a kegyúri jog a földesúri, tehát a világi hatalomba fonódott. Ez a fejlemény egyházilag nem volt igazolható semmiképpen, de a magyar rendi közjogi szemlélettel jól összefért. A magyar közjog alapjára helyezkedve azután a katolikus érvelés akaratlanul is a Werbőczi-szemlélet síkjára szorult. A magyar nemesi jog páratlan tekintélyű rendszerezőjt segítségül hívhatta s elsősorban a vita katolikus álláspontjának kialakítója. Pázmány Péter tudott a Hármaskönyvvel kezében sikeresen hadakozni.⁴ A nemesi földbirtok jogát védve, a jobbágyok templomigényében jelentkező birtokjogi sérelemmel

¹ L. A naplóról a 218. l. 3. jz.-ben.

² *Timon Ákos* használja ezt a kifejezést. I. m. 103. l. A »végszükség«-et mégis úgy kell értelmeznünk, hogy a katolikusok a kegyúri jog fegyveréhez csak akkor nyultak, amikor a nagybirtokosok körében megindult az áttérés s így a jus patronatus eszköze gyakorlatilag is értékelhető lett. Az 1608. évi koronázás előtti első törvényekkel szemben beadott katolikus óvásban még nem is említették a kegyúri jog sérelmét, sőt a mezőváros és a falu vallási szabadságának reájuk nézve sérelmes tartalmát sem. A sérelem először a klérusnak 1612. január 14-én a király elé terjesztett kérelmében jelenik meg, ekkor még szerényebb igénnyel: kérik, hogy a katolikus földesuraknak birtokaikon szabad legyen katolikus lelkészeket tartani. *Zsilinszky Mihály*, i. m. II. k. 65. l. Pázmány tanítói mozgalmának a nagybirtokosok körében mutatkozó fokozódó sikerei után jutott növekvő szerephez a kegyúri-földesúri jog.

³ V. ö. Szekfü, III. k. 254. l.

⁴ »Pázmány küzdelmeit mindenkor a törvényekkel és különösen Werbőczi Hármaskönyvével kezében vívta meg.« *Timon Ákos*: Pázmány Péter a jog és igazság védelmében (Budapest, 1921) 10. l.

szemben magától adódott a katolikus érvelés számára annak hangoztatása, hogy a jobbágy jogtalan, birtokra képtelen. Az ilyen érvelés azonban nem maradhatott a jogi tételek elvont területén, hanem — a társadalom eleven kérdéseit érintve — a jobbágy társadalmi megítélésének, a jobbágyságról alkotott társadalmi szemlélet formálódásának a területére is áthatolt: a jobbágyság fejére idézte minduntalan Werbőczy roskasztó szavait.

IV.

A jobbágy vallásügyében folyó küzdelemben a protestáns szemléletnek és állásfoglalásnak az útját az a veszély jelölte ki, amely a földesúri mezőváros és a falu szabad vallási gyakorlatát a templomnak, továbbá a paróchiának, az egyházi javaknak s a temetőnek földesúr által való elvétele esetén fenyegette. A veszélyek az ellenreformációnak a főurak körében elért kezdeti sikerei után az 1610-es években teljes mértékben kibontakoztak a protestánsok hátrányára, viszont azok a jogi alapok, amelyekre állva a protestánsok a templomokat a mezőváros és falvak részére követelték, felette vitathatók voltak.

Olyan jogforrásra ugyanis, amely a vallásgyakorlattal együtt a templomról is szólt, a protestánsok csupán egyre mutathattak: Mátyásnak 1606 szeptember 25-én a bécsi békéhez a békével elégedetlen országgyűlési rendek kielégítésére pótlólag kiadott »assecuratoria« vagy »explicatoria« levelére, amelyben a főherceg kijelentette, hogy a bécsi béke pontjának »absque tamen praeiudicio catholicae romanae religionis« záradékát nem rosszhiszeműen iktatták be s hogy »utraque pars in eorum religione, confessione, usu, exercitio et templis non turbentur«.¹ Ámbár az oklevél a bécsi békével szemben támasztott protestáns követeléseknek, ezek között a templomhasználatra vonatkozóknak óhajtott eleget tenni, katolikus részről joggal vetették ellen, hogy nem koronás király adta ki, így az ország törvényei szerint nincs ereje. A protestánsok azt vitatták, hogy a főherceg teljes királyi meghatalmazás birtokában volt s ha az explicatum kiállítója által kötött s a király által megerősített bécsi szerződés érvényes, akkor érvényes az ugyanazon meghatal-

¹ M. O. E. XII. k. 700. l.

mazás alapján és ugyanazon meghatalmazott által hozzáfűzött explicatoria, vagyis a kérdéses oklevél is. Viszont katolikus részről azzal felelhettek, hogyha a bécsi szerződésnek királyi megerősítésre volt szüksége, mennyivel inkább szüksége lett volna a főherceg magyarázó oklevelének. Katolikus oldalon az 1619. évi országgyűlésen azt is kijelentették, hogy a kérdéses oklevelet, mely a protestánsok állítása szerint az ország levéltárába helyeztetett, nem látták, de ha elfogadnák is, hogy az oklevél érvényes, ez csak az ő javukra szólna, mert a magyarázó oklevél többet nem nyújthat az alapszerződésnél, már pedig a bécsi szerződés csak a rendek vallásszabadságát biztosította, nem pedig a »parasztokét is, kikről abban az articulusban semmi emlékezet nincsen«, így tehát az oklevél szerint sem a parasztnak engedtetett a templomokkal való élés, hanem uraiknak.¹

A protestánsok azt a jogot, hogy a mezővárosok és a falvak népe a maga vallásának megfelelően rendelkezhetik a templomokkal, az említett oklevél gyöngé támasztékán kívül magára az 1608. évi k. e. első törvénycikkre alapították. A törvénycikkben valóban szó volt arról, hogy a mezővárosok és faluk szabadon gyakorolhatják a vallásukat, de nem volt szó a templomról. A protestánsok azonban így okoskodtak: »sub universali comprehenditur et particulare et sub toto pars«, ha tehát az articulusban a templom nincs is említve, az általános szabadság a templomot is magában foglalja. Ha azt tagadnánk, — mondták protestáns részről — absurdum következne belőle, mert például a király a választási feltételek között csak általánosságban ígérte a rendek szabadságainak és kiváltságainak megtartását, tehát ha az általánosban nincs a részleges, akkor a király elfoglalhatja a váraikat, birtokaikat és városaikat.² Érvelésüket a protestánsok azzal támasztották

¹ *Graves ac justae rationes* (Forgách Zsigmond nádor intelme a rendekhez) 1619. Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. I. No 2. és F. III. No 7. No 15; u. ott a Kovachich-féle Acta Diaet. I. tom.; u. ott Jeszenák Ltár. 171. sz. tom. No 2; *Rationes evangelicorum* 1618; *Responsio statuum et ordinum catholicorum* 1619.; *Responsio statuum et ordinum evangelicorum* 1619 (L. 231. l. 2. jz.); Pázmány Péter: *Falsae originis motuum*; *Querelarum Defensio*; *Ad palatinum iterata statuum et ordinum evangelicorum postulata* 1619. (L. 231. l. 2. jz.)

² *Rationes evangelicorum* 1618. (L. 231. l. 2. jz.)

alá, hogy ámbár a törvény csak a vallásgyakorlatot biztosítja, de a vallást »leginkább« ott, a templomban szokták gyakorolni.¹ Mire katolikus részről azonban könnyen felelhettek azt, hogy a templom éppen a protestánsok hitelvei szerint — különösen is a kálvinistáknál — nem feltétlenül szükséges a vallási cselekményekhez.²

A protestánsok további érvet az 1608. évi törvénycikk záradékában találtak, mely kimondta, hogy a vallás szabad gyakorlatában senki sem akadályozható meg. Lehet-e vajjon — kérdezték a protestáns rendek — a vallás gyakorlatának nagyobb megzavarása a templom elvételésénél és a papok elűzésénél?³ Ha a templomot elveszik, akkor a vallásgyakorlat nem szabad — jelentették ki.⁴ Arra is hivatkozhattak a protestánsok, hogy ha már a bécsi békeszerződés kimondta, hogy az elfoglalt templomokat mindkét részről vissza kell adni, annál inkább vissza kell adni azokat, melyeket azóta foglaltak el. A protestánsok azt követelték tehát, hogy a vallás gyakorlatának zavaróit II. Ulászló 1507. évi decretumának 8. articulusa szerint büntessék.⁵ Ezek a sokszor már merőben jogászai okoskodásokban kicsattanó érvek és ellenérvek próbára tették mindkét fél vitatkozó készségét. A katolikusok nem mulasztották el, hogy rámutassanak a protestánsok eljárásának következtetésére is: a templomnak elvétele miatt a törvényre hivatkozva panaszokat adnak be, viszont ugyanakkor az »una cum templis« törvénybe iktatását követelik. Ha az 1608. évi törvénycikk alapján joguk van a templomhoz, miért követelik a templomhasználat törvénybe iktatását, ha pedig azért követelik, mert a törvényben a templomhasználat nincs benne, akkor sérelmek sem keletkezhetek a

¹ *Rationes evangelicorum* 1618; *Responsio statuum et ordinum evangelicorum*, 1619. (L. 231. l. 2. jz); *Querelerum Defensio; Argumenta pro templis*. Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára Kapri-nay B. 22. 156—157. A. 30. 19.

² *Észrevételek az evangelikusok sérelmeire* 1637/8. (L. 231. l. 2. jz.); Hajnal, 256. l.

³ *Responsio statuum et ordinum evangelicorum* 1616 (L. 231. l. 2. jz.)

⁴ U. ott és az evangelikus rendek 1619. augusztus 6-i protestációjában: Orsz. Ltár., Tört. Emlékek, Belügyi iratok; u. ott Acta Diet. Cam. F. III. No 7. No 15; Sepsi Lackó, 201—204. l.

⁵ *Responsio statuum et ordinum evangelicorum* 1619. (L. 231. l. 2. jz.)

templomoknak a földesurak által történt elvétele miatt. A protestánsok nem kisebb vitatkozó készséggel felelték: azért követelik az »una cum templis« törvénybe iktatását, mert a katolikusok kétségbe vonták az 1608. évi törvény-cikknek a templomokra való alkalmazását.¹

A protestánsok makacsul ragaszkodtak ahhoz az álláspontjukhoz, hogy a vallás szabad gyakorlatával együtt kell érteni a templom használatát is, így nem kerülhették el, hogy a katolikus részről velük szembe állított kegyúri jog tekintetében ne foglaljanak állást. A protestáns érvelés tehát nem szorítkozhatott csupán arra, hogy a főhercegi diploma erejét s a törvényszöveg kiterjesztő értelmét vitassa, hanem szembe kellett szállnia a jus patronatusnak a protestánsok templomkövetelésével szembe szögezett hatalmas fegyverével is. E tekintetben szembetűnő különbséget figyelhetünk meg a protestáns papi szemléletet képviselő »Defensio« írójának, valamint a protestáns országgyűlési rendeknek a felfogása között. A Defensio-nak bibliai idézeteket is sűrűn alkalmazó írója egyáltalában tagadja a földesúri kegyúri jogot. A templom szerinte nem tartozik a földesúrnak sem »allodialis«, sem »feudális« javaihoz, mivel annak az egyház és a nép — akár római katolikus, akár orthodox, azaz protestáns — az ura. Mivel pedig az egyház közös java, azt az egyháztól és a keresztyén néptől a földesúr nem veheti el, mert akkor az emberi összezavarodik az istenivel, az isteni pedig az emberivel. A templomban a földesúr a katolikus hitelvek szerint is éppen úgy alá van vetve a papnak, mint a paraszt. Ezért a földesúr az egyházban a vallás vagy a lelki dolgok ügyében nem lehet bíró, annál kevésbé veheti el a templomot magának, kiűzve belőle a nyáját. A parasztok sem mint parasztok bírhatják a templomot, hanem mint keresztyének, az egyház tagjai a Krisztusban. A földesúr csak nemessége és világi javai, valamint birtokjogai tekintetében tehető a paraszt elé, nem pedig vallására, kegyességére és jámborságára nézve. Megtörténhetik ugyanis és

¹ *Postulata status evangelici.* Orsz. Ltár., Acta Diaet. Cam. F. III. No 15. No 8., u. ott Acta Publica F. 25. No 8.; Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, Kaprinay B. 22. 164—165. l.; Orsz. Ltár., Tört. Emlékek, Belügyi iratok. — Az 1507. évi 8. articulus kimondta, hogy aki nyilván és világosan az ország törvényei ellen cselekszik, ha főpap vagy más egyházi személy, méltósága és javadalma, ha báró vagy nemes, jószágai elvesztésével büntetendő.

sokszor meg is történik, hogy a parasztok sokszor vallásosabbak az úrnál s a kegyességet és jámborságot odaadóbb lélekkel gyakorolják. A kegyesség és az igaz vallás értelme nem mindig az uralom, a hatalom, a külső fény mellett található meg. Amellett azonban, hogy a Defensio írója a templomok tulajdonát magára az egyházra és a benne foglalt népre ruhazza, Werbőczy István Hármaskönyvére utalva azt is ellenveti, hogy Magyarországon a jus patronatus egyedül a királyé, ebből pedig arra a következtetésre jut, hogy ezt a jogot királyaink a vallás szabad gyakorlását megállapító törvényekkel és oklevelekkel a protestánsokra éppen úgy kiterjesztették, mint a katolikusokra. A törvények — mondja a Defensio írója — a vallásnak mindazokban a templomokban való szabad gyakorlását biztosítják, amelyekben a törvények kibocsátásakor a vallást szabadon gyakorolták. Ez élesen vitatkozó korszakra jellemzően hivatkozik az író arra, hogy a mágnások a kegyúri jog címén birtokaikra bármilyen eretnekséget bevihetnének, ahány mágnás tehát, annyi vallás keletkezhetnék s ha valamely ispán vagy fejedelem elfoglalná Nagyszombatot vagy Pozsonyt — ez néhány hónap múlva meg is történt (Bethlen Gábor) — a katolikusok templomait a lutheránusoknak adathatnák. De a törökök is joggal vehetnék el a meghódított területen a templomokat és hodzsákat állíthatnának azokba. Nem látjátok esztelen emberek, — kérdi a Defensio írója — hogy a keresztyén nép gyöttrésére fegyvert adtok Krisztus és egyháza ellenségeinek kezébe?¹

Az országgyűlések protestáns rendeinek a kegyúri jogról alkotott felfogása nem volt ennyire merev és a valóságtól elforduló, azonban — ma úgy látjuk — nem részesítették olyan figyelemben, amelyet e nagyhorderejű kérdés kívánt volna. Érveik sem mozogtak mindig azonos szemléleti alapon. Az 1619. évi országgyűlésen a nádor intelmére adott válaszukban kijelentették, hogy a templomoknak a parasztok által való szabad használatából nem hárul sérelem a földesúr kegyúri jogára, mert azzal, hogy a templomot a jobbágyok vagy a kegyuraságban vele közös társak használják, a földesúr tulajdonát nem veszíti el s rosszabb sem lesz vele helyzete, ha a maga alkotta törvényeinek engedelmeskedve,

¹ Querelarum Defensio.

megengedi a vallás szabad gyakorlatát.¹ Más alkalommal pedig azt hangoztatták, hogy a jus patronatus és a földesúri jurisdictiót ismerik, szívkön viselik, de ezt nem kevesbíti az, ha a földesurak, tehát maguk a törvény alkotói a kegyúri jog érvényesítését a gyakorlatban, a közbéke megóvása céljából, alattvalóikra bizzák, hiszen a tényleges helyzet már úgyis régóta ez. Ezzel a földesurak vallásgyakorlata a parasztoké mellett nem szorul hátra, mert az evangélikusok nem kívánják a római katolikus uraktól azokat a templomokat, amelyeket a bécsi béke előtt valóságosan használtak, hanem csak azokat, amelyeket azóta vettek el a vallási béke megzavarásával.² A további fejlődés legfőbb lehetőségét — a korabeli társadalmi és jogi elemek tekintetbe vételével — talán mégis abban a protestáns érvben fedezhetjük fel, hogy a földesúr akkor is patronusa marad az eklézsiának, ha azt más hiten élő jobbágyok használják, hiszen a földesúr jogainak nem prejudikáltak azok az articulusok sem, amelyek megállapították, hogy a jobbágy mivel tartozik a jobbágytelekről urának szolgálni. A földesúrnak meg kell tartani a jobbágyot e szabadságban, mivel az ország végezte így a közjó érdekében.³ A protestáns rendek állásfoglalása tehát a kegyúri joggal szemben is azt hangoztatta, hogy a jobbágynek törvényben kimondott vallásszabadságához hozzátartozik a templom használata, de ez a használat a földesúr kegyúri jogait nem sérti, mert a földesúr továbbra is birtokosa és patronusa marad a templomnak és az egyházi javaknak.

Azzal a hatalmas eszközzel szemben, amely a katolikus egyháznak a kegyúri jogban a jobbágytömegek vallási állásfoglalásának alakítására ekkor rendelkezésére állt, a protestánsok a tárgyi érvek mellett — mint említettük — hangoztatták a lelkiismeret szabadságának a jogok mérlegén súlyt nem képviselő elvét is s e szabadságot kívánták a parasztoknak is. Mivel — jelentették ki a protestáns rendek az 1619. évi országgyűlésen — egyedül a Szent Lélek feladata az, hogy Isten igéjének hallgatása által a hitet és a

¹ *Responsio statuum et ordinum evangelicorum*. 1619. (L. 231. l. 2. jz.)

² *Ad palatinum iterata statuum et ordinum evangelicorum postulata* 1619. (L. 231. l. 2. jz.)

³ *Rationes evangelicorum* 1618. (L. 231. l. 2. jz.)

vallást az emberi szívekben munkálja s az apostolok és az ősegyház doktorai is egyedül ezt az eszközt alkalmazták Krisztus egyházának a föld egész kerekiségére való kiterjesztésében: a lelkiismeret felett való uralom emberi hatalomnak vagy erőszaknak semmiesetre sem engedhető át, csak a mindenható Istennek.¹ A vallás és a lelkiismeret szabadsága a földesúr jobbágyainak is szükséges és üdvös. »Az paraszt emberekben is vagyon zelosus christianismus, aký eleőb szenvedne martiromságott semmint hitit el hadná«, tudja a község is, hogy »plus oportet Deo obedire, quam hominibus.«² Ezt hangoztatta a Defensio írója is.³ A »lelkiismeret tiszta szabadságában« sértettek igaz ügyéből szóltak a rendek Bethlen 1619. évi kassai gyűlésében,⁴ az 1637/38. évi országgyűlésen pedig a protestánsok sérelmeik közé foglalva arra kérték a királyt, ne engedje, hogy a katolikus földesurak a dominiumot a lelkiismeretre is kiterjesszék, ami egyedül a sajátjuk.⁵ A XVII. század első felében már nyomtatott betűvel hirdetik a protestánsok, hogy senkinek sem szabad másokat erőszakkal a maga vallására kényszeríteni.⁶ Ez a most még halk hangú emberi

¹ *Responsio statuum et ordinum evangelicorum. 1619.* (L. 231. l. 2. jz.) — Csaknem hasonló szavakkal fejezte ki álláspontját a kálvinista György Vilmos brandenburgi választó fejedelem végrendeletében: senkinek keresztény lelkiismeretét erőszakolni vagy sérteni nem kívánja, mert a lelkiismeret felett a mindenható Isten magának tartotta fenn az uralmat. Angyal Dávid: *Történeti tanulmányok* (Budapest, 1937.) 250. l. Thurzó György 1602-ben hangoztatta, hogy az ember két részből áll, tudniillik lélek és testből s hogy a lelket és a jó lelkiismeretet, amely leginkább a vallással tápláltatik, egyedül a »teremtő Isten« számára kell megtartani. Nem tartaná ezért megfelelőnek, hogy más, neki alávetetteket kényszerítsen, t. i. más vallásra, mert a vallás inkább tanulással, mint paranccsal, intéssel és nem fenyegetéssel terjesztetik. Ila, 12—13. l.

² *Rationes evangelicorum 1618.* (L. 231. l. 2. jz.)

³ *Querelarum Defensio.*

⁴ Zsilinszky, i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 177. l.

⁵ Orsz. Ltár., Acta Diaet. Canc. 1638. f. 121—130. (Gravamina ev.)

⁶ Szekfü, IV. k. 129. l. Tanulmányunk kereteit meghaladná annak a vitatott kérdésnek a vizsgálata, hogy a lelkiismeret jogát hangoztató protestáns állásfoglalásban milyen része volt az Angliából kisugárzó puritán mozgalomnak. Révész Imre: *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés* (Budapest, 1947) c. munkájában tisztázta az 1646. évi szatmárnémeti

alapjog nyilvánvalóan a helyzet kényszeréből, az önvédelem sugallata alatt kapott szárnyra az egyre szorongatottabb magyar protestánsok oldalán. A naponként őket egyre jobban sodró veszélyben hangzik fel, de el tud hangzani jóhiszemű meggyőződéssel: a protestánsokat kikerülhetetlenül szorítja erre a területre az érdekük, mint a katolikusokat a kegyúri jog világlasítása és a jobbágybirtok tagadása felé.

A lelkiismeret szabadságának megfelel az 1608. évi törvény: minden mezőváros és parasztfalu szabadon gyakorolhatja a vallását. A protestánsok követelésében ez azt jelentette, hogy »valahol a község minemű vallásban legyen, a templomokban olyan prédikátor legyen és hogy a páterek kimenjenek az országból.«¹ Ez a követelés gyakorlatilag nem szükségképpen jelentette a papválasztásnak a községi gyülekezet által való birtoklását, hiszen a földesúr is állíthatott volna a község vallását követő papot. A protestánsoknak ez az óhaja azonban a katolikus földesúr alatt élő protestáns községeket tartva szem előtt, a valóságban mégis a község akaratának az érvényesülését óhajtotta biztosítani. Ezen az elvi alapon annál inkább elhelyezkedhetett a protestáns törekvés, mert a reformáció, mint láttuk, a községet kezdettől fogva nagyobb szerephez juttatta az egyházigazgatásban.² A községi elvet azonban az életben nem lehetett volna zavartalanul alkalmazni az olyan községekben, amelyek lakossága vegyesen tevődött össze római katolikusokból, evangélikusokból, reformátusokból. Ilyen

zsinatnak és a magyarországi puritán mozgalomnak összefüggését s rámutatott a társadalmi háttér szerepére. A fentiek arra mutatnak, hogy a protestánsok már az 1618—1619. évi országgyűléseken hangoztatták a lelkiismereti szabadságot, elsősorban a *Rationes Evangelicorum* és a *Querelarum Defensio*.

¹ Zsilinszky i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 163. l. — A »páterek« alatt a jezsuitákat értették.

² A református egyházi felsőség adott esetben a református község igényeivel is szembeszállt — különös ellenmondásként — a földesúri kegyúri jog veszélyére hivatkozva. A bodrogherasztúriak elbocsátották papjukat s a zempléni református dioecesis papi hatósága 1629-ben a helységben lakó nemesek segítségével óhajtotta visszatartani a papot, mondván, hogy »az dominium terrestre és jus patronatus változandó és ha az községnek pápista földesura leend, a községre is pápista prédikátort vet vagy ha lutheranus leszen az patronus, lutheranus papot viszen be és az nemesiségnek az kellett len prédikátor alatt csak nyőgni kell.« (Tört. Tár 1909. 193. l.)

nehézségek elsősorban a nagyobb községekben és a városokban mutatkoztak, helyenként nemcsak azt a kérdést vetve fel, hogy a községbeli felekezetek közül melyiket illesse meg az egyetlen templom, hanem azt is, hogy ha egy-egy községben több templom volt, azokon miként osztozzanak meg. A község szerepének előtérbe nyomulásával és a községek vegyes vallásúvá való átváltódásával párhuzamosan ezért már ebben a korban felvetődött a többség, a »*maior pars*« elve. Az elvet esetenként alkalmazták is a protestánsok, a templomot közös használatra rendelték, nem véve figyelembe a katolikus dogmatikus akadályokat. A többségi elv jelentkezését láthatjuk már a Bocskay által Kassán összehívott országgyűlés 1606. évi májusában szerkesztett törvénykönyvében is; ez ugyanis előírta, hogy Nagyszombatban és Gyöngyösön a protestánsokat az átadott templomokban meg kell tartani, Gyöngyösön azonban, mivel a római katolikusok többen vannak, ők választanak templomot.¹ A nagymagyar evangélikusok és reformátusok közül annak a félnek óhajtotta a nádor a templomot juttatni, amely »többnek találtatik«;² a római katolikus papi rend pedig 1612-ben, a magyar protestantizmusnak még delelőjén arról panaszkodott, hogy az olyan községekben, amelyekben a protestánsok *többen* vannak, a szolgabírók a katolikusoktól elveszik a templomokat és az iskolákat s azokba protestáns papokat és tanítókat helyeznek.³ A Bethlen Gábor által Pozsonyban 1619 novemberében összehívott országgyűlés a vitás városokra nézve irányadó elvül fogadta el a többség elvét s ennek megfelelően a paróchiális templomot Pozsonyban, Sopronban az evangélikusoknak, Nagyszombatban a katolikusoknak ítelték, a szakolcai, köpcsényi és holicisi templomokat pedig közösnek nyilvánították a katolikusok és evangélikusok között.⁴

Tehát a község akaratával szemben a község nemesei praerogatíváinak segítségül hívása a földesúri-kegyúri jog veszélyét emlegetvel

¹ M. O. E. XI. k. 645. 801. l.

² M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IX. 1—35. l.

³ Zsilinszky, i. m. (A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai) II. k. 66. l.

⁴ U. ott II. 200—202. l.; Katona: *Hist. critica* XXX. 274—276. l. Szabályul állították fel, hogy minden városban a főtemplomra azon vallásfelekezetnek van joga, melyben a lakosság többsége tartozik.

A többségi elvnek a jobbágy vallásügyének fejlődésében e korban mégsem volt nagyobb szerepe. Nem nyúltak az elvhez az 1645. évi linzi tárgyalásokon és a jobbágyok vallásgyakorlatát újból szabályozó következő országgyűlésen sem. Az elv semmi módon sem volt összeegyeztethető a katolikus álláspont alapjául szolgáló kegyúri joggal. Mint-hogy a protestánsok követeléseiben sem jutott komoly szerephez, gyakorlati jelentősége éppen a falvakra és földesúri mezővárosokra nézve a protestánsok szempontjából sem igen lehetett. Maga az elv azonban a katolikus szemléleten vagy legalább is a helyzethez alkalmazkodó katolikus érvelésen is nyomokat hagyott. A katolikus sérelmekben ugyanis ismételten hivatkoztak olyan esetekre, amikor a protestáns földesúr elvette katolikus jobbágyaitól a templomot, holott a helység lakóinak nagyobb része, a »maior pars« katolikus volt.¹ Adott esetben Pázmány Péter is alátámasztotta a kegyúri jogot a »maior pars« elvével: Bornemissza Jánost felelősségre vonta 1628-ban, amiért az érsekség Somogyi falujából a kálvinista prédikátor kivetését akadályozza, holott a község nagyobb része katolikus s a faluban régebben is katolikus pap volt.²

A protestáns rendek a lekiismereti szabadságnak és a többségi elvnek, a kegyúri elv félretételének, illetőleg átalakításának, a templomok parasztkézbe való átengedésének követelményeit nemcsak azért képviselhették, mert ez az állásfoglalás megfelelt a gyakorlati protestáns érdekeknek, hanem azért is, mert a földesúri érdekeket, általában a nemesek rendi kiváltságainak rendszerét azok által fenyegetve nem látták. A jobbágy vallási szabadságáért a protestánsok sem áldozták volna fel a földesúri jogokat, sőt ezen túlmenően az egész társadalmi rendszert. A katolikusoknak a templomi szabadság nyomában a jobbágyveszedelmet felidéző, sőt egy új parasztlázadás rémét festegető állításainak nem adtak hitelt. Ellenkezőleg, azt állították, hogy ha »község«-et állapotában megtartják, abból »nem hogy szarva nevedeknék, de sőt inkább nagj ob subiectioval leszen az urához is, de ha heliben zentegihazában meg bantatik, ky ne gondollia azt megh, hogy ne exacerbaltassék és keresztes hadat ne

¹ *Gravamina statuum et ordinum catholicorum 1619* (L. 231. l. 2. jz.)

² Hanuy, I. k. 700—701. l.

indichon, holott reghenten is chak ez vilagi dologra is keresztet hadat indított.¹ A rendi előjogokat a protestáns rendek sem óhajtották feladni, a kor rendi szemlélete nem kevésbé volt sajátjuk. Mikor az 1637. évi országgyűlésen a kancellár a protestánsok szemére vetette, hogy védelmezik a parasztokat, pedig nincs megbízó levelük tőlük, velük a földesurak szabadon rendelkezhetnek, miért panaszkodnak hát? — a protestánsok szónoka önérzetesen jelentette ki, hogy ők nem a parasztok, hanem a nemesek követői s jól tudják, nemesi szabadságuk azt hozza magával, hogy a paraszt nem ellenkezhetik a nemessel.² A protestánsok azonban a nemesi szabadságot a jobbágyok templomhasználatával nem látták megrövidítve sem veszélyeztetve s a katolikus aggodalmak e tekintetben valóban túlzottak is voltak, hiszen az országban a parasztok sok helyen a valóságban már két-három emberöltő óta részesei voltak a féltett kegyúri jogoknak, de ez a részesedés a nemesség kiváltságos társadalmi állását és előjogait éppen úgy nem csökkentette, mint a parasztság alávetett társadalmi állásán sem változtatott.

A protestáns rendeknek a kegyúri jogban foglalt földesúri érdekekkel szemben mutatkozó lényegében közömbös állásfoglalásában azonban minden bizonnyal része volt annak a körülménynek is, hogy a protestáns rendek oldalán ennek a földesúri érdekek kisebb volt és egyre kevesebb lett a gyakorlati jelentősége. A nagybirtokos főurak között egyre kevesebb volt a protestáns vallású. A túlnyomó, nagy részben protestáns ország katolizálása 1600-ben indult meg,³ de már egy évtized múlva a katolikusok az országgyűlésen a főrendek között az egyházi főrendek nélkül is többségbe kerültek. Az arány ezután egyre jobb lett a számukra, pedig már az 1619. évi 60—70 főnyi katolikus főnemes mögött is az ország jobbágynépességének nagy tömegei álltak. A protestáns nagybirtok érdekei egyre kevesebb súllyal léphettek fel a protestáns rendi állásfoglalásban. Az 1637/38. évi országgyűlésen a protestáns naplóíró szerint a lutheránus

¹ *Rationes evangelicorum* 1618 (L. 231. 1. 2. jz.)

² Zsailinszky, i. m. (*A m. országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*) II. k. 394—395. l.

³ Károlyi, i. m. (*Az ellenreformáció kezdetei s Thurzó György nádorrá választása*) 287. l.

urak »kevesen valának«.¹ Az 1640-es években az országgyűlésen már csak néhány protestáns főúr jelent meg, az 1650-es években pedig az országban is csak 5 protestáns főurat lehetett találni. A nemesség tömegében még mindig más volt a helyzet: a megyék követküldő nemessége túlnyomó részben protestáns volt. Bethlen 1619/20. évi országgyűlésének azzal a határozatával szemben, mely a parasztokat, akik földesuraik ellen panaszt emelni nem mernek, a megyék alispánjának gondjára bízta, a király tanácsosai azt is ellenvetették, hogy a nem katolikus nemesek az ország minden megyéjében többen vannak, mint a katolikusok, így a megyék a protestánsok panaszait inkább felvennék, mint a katolikusokét.² A helyzet két évtized alatt csak a főrendek viszonylatában változhatott meg nagyobb mértékben. Esterházy Miklós nádor 1642. évi vallásügyi elabórátumában még mindig azt írta a királynak, hogy a nemesség nagyobb része éppen úgy protestáns, mint a jobbgyság, a városok népe és a végvárok katonasága.³ Ez a magyarázata annak, hogy az 1620—30-as években az országgyűlések katolikus és protestáns küzdelme a főrendek és követek küzdelmeként tűnik elő, az ellentétek a két tábla állásfoglalásában jelentkeznek. A főrendi tábla a katolikus, az alsótábla a protestáns álláspontot képviselte s az országgyűlésen a két tábla között támadt ellentétek elsimítása vette igénybe a legtöbb időt. Ekkor az országgyűlések naplóírói gyakran azonos értelemben szóltak főrendi vagy katolikus és megyei-városi követi vagy protestáns állásfoglalásokról. A társadalmi eltolódásnak megvoltak a következményei a vallási küzdelem síkján is. A templomokon kialakult kegyúri jog ugyanis elsősorban a nagybirtok sajátja volt. A követek által képviselt magyar nemességnek, különösen a zömét alkotó kisenemességnek a multban sem igen volt módja kegyúri jogok gyakorlására. Olykor ugyan compatronusi viszonyba került másokkal, esetleg főúri birtokosokkal, azonban ezek mellett szerepe alárendelt volt, esetleg egyáltalában nem is részesedett a helység nagybirtokosa által gyakorolt kegyúri jogból. A pozsonymegyei Nagymagyar

¹ Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratára. Quart. Lat. 362. 94—108. l.

² Orsz. Ltár., Acta Diet. Cam. F. III. No 8.

³ Hajnal, 252. l.

temploma körül evangélikus és református nemesek között támadt viszályban például a királyi személynöki ítélőmester az 1600-es években a kegyuraságot részben a földesúri jogokat gyakorló és a perbe beavatkozó pozsonyi klarissza-apácáknak, részben a lutheránus Olgyay-nemesek javára állapította meg, kiejtve a többi, szintén igényt formáló nemest, köztük csak reformátust közel félszázat.¹ A köznemesség tehát — akár katolikus, akár protestáns volt — a kegyúri jogokban korántsem volt annyira érdekelt, mint voltak a birtokos nemesek, különösen pedig az uradalmak birtokosai: a király, a katolikus főpapság s az immár túlnyomó, nagy részben katolikus világi főurak.

Az a hatalmas politikai erő, amit a királyi hatalom, a közjogi állásában sértetlen katolikus főpapság s a világi nagybirtok képviselt, egyúttal magyarázatot nyújt a protestánsoknak védekező, egyébként folytonos térvesztéssel járó magatartására is olyan korban, amelyben a protestánsok pusztán számszerűleg még nagy többségben voltak az országban. Ennek a védekező, de védekezve egyben támadó magatartásnak felelt meg a kegyúri joggal szembeállított templomhasználati követelés is. A protestáns rendeket a mezővárosok és a falvak vallási szabadságának törvényes kimondására — mint láttuk — elsősorban a további térfoglalás, a még előttük elzárt kapuk felnyittatása vezette. Utóbb már a meglevő megóvására kellett minden erejüket állítaniok, de ebben a törekvésükben is a mezőváros és a falu jogában rejtett harci fegyverük. Így fogalmazzák meg érveiket a jobbágyság mellett is, anélkül azonban, hogy azok társadalmi szemléletükön lényegesebb módosulást idézhetnének elő.

V.

Az 1608. évi törvény a jobbágy vallásügyét nem rendezte vitát-viszályt kizáró módon, sőt nagyon súlyos ellentétek számára hagyta nyitva az ajtókat. A törvény a jobbágyságot nem is említette, hanem csupán mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlatáról szólt. Nem egyéni vallás-szabadságot nyújtott, hanem városi és falusi közösségek

¹ M. Prot. Egyh.-tört. Adattár IV. évf. 1—35. l.

jogait óhajtotta biztosítani. Ha azonban a vallási jogosítványt a jobbágyoknak egyénileg biztosították volna is, mint a főnemeseknek és nemeseknek, akkor sem lett volna kikerülhető a jobbágyföld felett nyugvó birtokjog összeütközése a protestáns érdekekkel akkor, amikor a cselekvésre lendülő rekatolizáció mozgalma a nagybirtokosok megnyerésével igyekezett a már-már számára végleg felboruló mérleget a maga javára billenteni. A királyi hatalomtól támogatott katolikus ellenmozgalom felülről indult el pályáján s a nagybirtok jogi és társadalmi rendszerén keresztül óhajtotta a protestáns paraszttömegeket megragadni. A kegyúri jogban erőyes és valóban sikeres fegyvert fordíthatott a protestantizmus ellen, de útja így szükségszerűen vezetett a jobbágy birtoklási jogának tagadásához és a jobbágy földesúri függőségének hangsúlyozásához. A protestáns rendeknek viszont a nagybirtokos katolizáció után arra kellett törekedniök, hogy a jobbágytömegek vallási függőségét s katolikus oldalon ennek a kegyúri jogban jelentkező gyakorlati eszközét semlegesítsék. Nem volt ebben társadalmi újítás célzata, de mégis jobbágyérdekek szószólóiként mutatkozhattak. Így alakult ki e nehéz és nagyfontosságú kérdésben a két küzdő fél, a katolikusok és protestánsok álláspontja. Ezek az álláspontok elveket fejeztek ki, melyek már az 1618. és 1619. évi országgyűléseken megformálódtak s meghatározták a további küzdelem érvelését. Az elvek, amelyeket rendszerbe igyekeztünk foglalni, nem viselik magukon a gondolati megszerkesztés és elrendezés jegyeit. A szükség szerint fogalmazták meg kölcsönös panaszait és igényeiket, s ha az elvi háttér valamelyes egysége mégis mindkét oldalon felismerhető, ebben inkább az érdekeknek egyik-egyik oldalon közös síkon való gyakorlati összetalálkozása szemlélhető.

Az a körülmény, hogy nem eleve tisztázott elvi álláspontok jelölték ki a küzdő felek magatartását, hanem a küzdelem szükségéből született meg az, együttjárt az álláspontokban kifejezésre jutó elveknek gyakorlati következtetlenségeivel és belső ellentmondásaival. Az érveiben megfogalmazódó elveket mindkét fél egyformán rugalmasan értelmezte a maga javára. Sérelmi irataikban gyakran panaszkodnak a másik félre olyan eljárás miatt, melyet magukkal szemben jogtalanak tartottak, de a másikkal szemben alkalmazni óhajtottak s ha ebben mégis megakadályozták

őket, ezt nem kevésbé sérelemnek tekintették. Ugyanabban a gravamen-iratban olyan követelést támasztanak a másik féllel, amilyen követelést éppen maguk sérelmeznek. A katolikus rendek az 1613. évi országgyűlésen például egyformán panaszként adják elő, hogy Trencsén megyében, Teplicén a jobbágyok hiába kértek földesuraiktól katolikus lelkészt, s hogy az abaujmegyei Garbócra a földesúr ellenében vittek be a jobbágyok papot, aki természetesen protestáns volt. Ahol tehát a földesúr protestáns, ott sérelemnek látják, ha a jobbágyok nem vihetnek be katolikus papot a faluba, ahol azonban a földesúr katolikus, ott az a sérelem, ha a jobbágyok maguk visznek protestáns papot falujukba. Az 1619. évi országgyűlésen sorozatosan panaszolnak fel olyan eseteket, amikor a protestáns földesúr a katolikus pap helyére protestáns papot vitt a — esetleg katolikus vallású — faluba, viszont a katolikusok éppen ezen az országgyűlésen harcolnak a leghevesebben azért, hogy a földesurat illeti meg a kegyúri joga alapján a templom joga és a pap alkalmazása. A királyi tanács 1620-ban panaszkodik protestáns papoknak a katolikus falubeliek akarata ellen történt bevitele ellen, de a katolikus földesurak hasonló cselekményeit jogszerűnek vitatják. A kegyúri jog elve alapján tehát a földesúrnak joga van — és csak neki van joga — papot hívni, ha azonban a földesúr történetesen protestáns, akkor sérelem az, ha protestáns papot tart falujában. Azonban ne keressünk következetes elvi magatartást protestáns oldalon sem. A protestáns rendek, mint látjuk, azt vitatják, hogy nem a földesúri-kegyúri jog, hanem a község vallása határozza meg a templom hovatartozandóságát és a pap felekezetét. Thurzó Imre 1619-ben mégis azt válaszolja a királynak, hogy »mint földesúr« nem fogadhatja el a katolikus kanonokot a vágújhelyi prépostságba, de ügyes fordulattal mégis megmenti az elvet: azért, mert az 1608. és 1618. évi törvények szerint a földesuraknak semmi módon sem szabad zavarni a vallás szabad gyakorlatát. Vágújhely tehát protestáns volt s ez módot nyújtott a földesúrnak arra, hogy egyenesen a jobbágyság védőjének szerepeltethesse a földesúri jogot, ami azonban mégis csak a sokat panaszolt földesúri jog volt. A protestáns földesúr sem hagyta kihasználatlanul a kegyúri jog lehetőségeit, ha ezek számára nyíltak meg. Ugyanakkor, amikor a

katolikus kegyúri jognak a község akaratával szemben való érvényesítése ellen küzdöttek, maguk is szembefordították községeikkel a kegyúri jog fegyverét. Rákóczi György egyik északmagyarországi falujában például a katolikus hitre fordult parasztoktól elvették a templomot, protestáns prédikátort vittek be s mindez a földesúri templom-jog alapján történt. A protestáns rendek olyan nyílt ellenmondásba, mint a katolikusok, természetesen akkor kerültek volna az országgyűlésen, ha amiatt emeltek volna panaszt, hogy protestáns földesúr ellenében a katolikus jobbágyok katolikus papot vittek volna be. Ez azonban már azért sem igen történhetett meg, mert protestáns nagybirtokosok, akinek katolikus falvai lettek volna, nem igen voltak s egyre jobban el is fogytak. A király magyar tanácsosai 1620-ban azt állapították meg, hogy a protestánsok a gyakorlatban törvény által olyan köteleket akarnak vetni a katolikusokra, amit önmaguk viselni nem akarnak.¹ Így is volt, de nem kevésbé a katolikusok oldalán is.

Ha azonban az álláspontok mögött megformálódó elvek az érdekeknek megfelelően hajlékonyak voltak is, annál merevebbek voltak maguk az álláspontok. Ehhez mindkét fél ernyedetlenül ragaszkodott. Sőt katolikusok és protestánsok egyre jobban megmerevedtek követeléseik mellett s érthető is: amint az ellenreformáció a birtokosok, különösen a nagybirtokosok körében több és több sikert ért el, úgy növekedett a kegyúri jog révén a nagy jobbágytömegek megnyerésének a lehetősége s magának a földesúri-kegyúri jognak a gyakorlati jelentősége; viszont a protestánsok számára is éppen úgy növekedett a parasztok szabad templomhasználatában kínálkozó védelem fontossága. A panaszokban megjelent már az erőszakos térítés vádjá is, túl a templom elvételének és a földesúr vallását követő pap alkalmazásának térítési lehetőségein.² Az álláspontok mögött óriási feszültségek működtek, de a vitázó felek egyformán tudtak arra hivatkozni, hogy a törvény alapján állnak, újítást nem akarnak, csak a meglevő törvényes állapotot

¹ Az említett esetek és adatok: Zsilinszky, (*A m. országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai*) II. k. 71–72, 158. l.; *Gravamina statuum et ordinum catholicorum 1619.* (I. 231. l. 2. jz.); Orsz. L. tár, Acta Diet. Cam. F. III. No 8; IIa, 237. l.; Szekfü, IV. k. 108. l.

² Zsilinszky, II. k. 376. l.

akarják tartani, legfeljebb kifejleszteni. Az ilyen vita a legbiztosabb jele a holtpontnak, amelyről a kérdést vitával elmozdítani szinte lehetetlen. A kiegyenlítődésként semmi jele sem mutatkozott. Ebben az egymáshoz hajlíthatatlan merev szembenállásban már az olyan erőtlen egyeztető törekvés is figyelmet érdemel, amelyet 1619-ben a katolikus státus részéről terjesztettek elő, vagy amilyen utóbb Esterházy Miklós nádor állásfoglalásában kifejezésre jutott. Az 1619. évi katolikus javaslat az ismert tétel alapjára helyezkedett: a földesúrnak és jobbágnak szabad vallásgyakorlat adatott, de a földesúr szabadsága nagyobb a jobbágyénál, akinek ura földjén munkája bérének kívül egyéb nem jár. A javaslat, az engedmény ennyi: a jobbágyok maradjanak uraik hatalma és joga alatt, de hitükkel ellenkező vallásra ne kényszeríttessenek. Ezzel szemben azt követelte, hogy a protestáns urak ne avatkozzanak a katolikus földesurak birtokán a vallás dolgába.¹ A javaslat, amelynek megértéséhez azonban tekintetbe kell vennünk Bethlen Gábor folyamatban levő hadjáratát és a csehországi felkelést, nyilvánvalóan alkalmatlan volt a protestáns igények kielégítésére. Valamivel tovább ment az egyeztető engedmény területén majdnem negyedszázad múlva Esterházy Miklós nádor, azonban ekkor egy európai koalícióba illeszkedő erdélyi fejedelemség hatalmi súlya nehezedett a kérdésre. Esterházy a király elé terjesztett nagy vallásügyi elaborátumában annak a felfogásnak adott hangot, hogy a katolikus urak tartoznak nem katolikus jobbágyaik között a prédikátorokat megtéríteni s hogy kényszeríteni senkit sem lehet vallása megváltoztatására. Viszont a templomjogról nem óhajtott lemondani s szívén viselte a térítést is.² Ez az álláspont még mindig összehozhatatlan a protestáns tétellel: akárhogy fogalmaztatnának a tételek, mindaddig megnyugvás nem születhetik, míg a protestánsok nem érezhetik magukat híveik fölül biztonságban, amit a katolikus restauráció lendülete éppen meg nem adhatott.

A holtpontról, amelyre a nagy vita jutott, nyilvánvalóan csak hatalmi eszközökkel lehetett a kérdést kimozdítani. A vitázó-hadakozó feleknek az 1618—1619. évi országgyűléseken történt nagy összecsapásai után, Bethlen Gábor

¹ Orsz. Ltár., Acta Publ. F. 25. No 8. — IIa, 259. l.

² Hajnal, 247—265. l. — Szekfü, IV. k. 107. l.

hadi sikerei nyomában meg is jelent a protestáns követeléseknek eleget tevő elrendezés lehetősége. A Bethlen Gábor által Pozsonyba 1619 őszén összehívott országgyűlésen ideiglenes cikkelyekben kimondták az eddig megformálódott alapkövetelést: az 1608. évi törvénycikknek a vallás szabadságát biztosító szövegét kiegészítették azzal, hogy a három vallás gyakorlata »a templomokkal, a temetők és a harangok használatával« együtt mindenütt szabad. Egyben a vallás védelmére az országban kerületenként védőket, ú. n. defenzorokat kívántak rendelni (a három vallás hívei közül 4—4 személyt), akik ítélni fognak a felvetődő viszályok ügyében. Gondoltak annak kimondására is, hogy oly esetben, ha a jobbágyok saját földesuruk ellen panaszt emelni nem mernének, szabadjon azt a megyének tenni s a vallásvédőknek feljeleníteni. A templomkövetelésnek, mint láttuk, évtizedes multja volt már. A vallásvédők intézményével az országgyűlés a protestáns papok részéről előterjesztett kívánságnak tett eleget. A rendi defenzorok Csehországban már egy évtized óta működtek s a protestáns papok egyenesen rájuk hivatkoztak. Bethlen országgyűlésén ezenkívül rendelkeztek az elfoglalt templomok visszaadásáról, a jezsuiták száműzetéséről, néhány hónap múlva a besztercebányai országgyűlésen pedig az országnak három katolikus püspököt engedtek. Ezekre a határozatokra hamarosan azonban reánehazedett a csehek fehérhegyi csatájának az árnya: Bethlen Gábornak a királyi hatalommal való kiegyezés útjait kellett keresni. A nikolsburgi békében meg kellett elégednie a bécsi béke, illetőleg az 1608. évi törvénycikk megerősítésével.¹

Negyedszázad múlva a közben veszteglő kérdés az 1640-es években mozdult el ismét a holtpontról, a nagy európai vallásháborúnak a Habsburg-birodalomra nézve kedvezőtlenül alakult fejleményei és Rákóczi György párhuzamos katonai sikerei következményeként. Így jöttek létre a linzi békének s a békét becikkelyező 1646/47. évi országgyűlésnek vallásügyi articulusai. Ezek az articulusok legnagyobb részben a jobbágy vallási gyakorlatával foglalkoztak. A veszteglő jobbágykérdés tekintetében Bethlen pozsonyi országgyűlése óta nem múlt el hatástalanul az idő.

¹ Zsilinszky, II. k. 187—191, 198—204. 1.

a protestáns érdek és cél is tisztultabb lett: nyilvánvaló volt, hogy a hanyatló protestáns vallásügy kérdése elsősorban a veszedelem világosabb alakot öltött, ennek megfelelően és legfőképpen a jobbágy vallásügyének a kérdése. Amellett időközben a protestáns szemléletben a jobbágy-ságról való gondolkozás humanitárius elemei, a puritánizmus eszméi révén is, nagyobb szóhoz jutottak. Ezeknek és az évtizedek óta folyó küzdelemnek síkján valósultak meg a linzi szerződésben és az országgyűlés törvényeiben a protestáns követelések. Törvénnyé lett, hogy a vallásgyakorlat a templomok, temetők és harangok használatával együtt szabad a parasztok számára is, akár a végeken, akár más helységeken bármely földesúr birtokán s őket e szabadságban sem a király, sem tanácsosai, sem maga a földesúr nem akadályozhatja s vallásukkal ellenkező szertartások véghezvitelére nem kényszerítheti. A linzi békeszerződés tehát nem követte az 1608. évi törvénycikket és az 1618—1619. évi országgyűléseken megformulázott protestáns követeléseket, melyek a mezőváros és a falu kollektív vallásszabadságáról szóltak, hanem a mezőváros és falu lakosságát társadalmi viszonylatában állította a szabadság jogába. Nem félreérthetetlenül egyéni vallásszabadságról van itt szó, de a valóságban, ha megállhatna a nagy mű, mégis az sarjadna ki belőle. A papok többé nem távolíthatók el, templomokat többé nem szabad elfoglalni. Név szerint megjelölt 90 templomot vissza kell adni a protestánsoknak, a többi követelt, de vissza nem adott templomok helyett új templomot építhetnek, e célra a földesurak megyei bizottság előtt fundust kötelesek kijelölni s a jobbágyok csak a maguk papjainak tartoznak párbért fizetni. A törvények felett a megye hatósága örökös, az engedetleneket pedig — Ulászló 1507. évi decretuma 8. articulusanak megfelelően — jószágvesztéssel és száműzetéssel, a főpapokat papságuk elvesztésével kell büntetni.¹

Ezek a törvények alkalmasak és méltók lettek volna arra, hogy a jobbágy vallásügyében négy évtized óta folyó küzdelemre zárókövet tegyenek. Ez azonban mégsem történt meg. Elsősorban azért nem, mert a földesúri hatalomnak mindig voltak eszközei a jobbágyokkal szemben. De

¹ U. ott 501, 518. l.

azért sem, mert a linzi békemű megalkotása után az európai hatalmi helyzet kedvezőtlenül tolódott el s Erdély védőkarja lehanyatlott a magyarországi magyarokról és protestánsokról. Az 1670-es években, amikor Lipót abszolút uralma minden jogelvet eltemetett, a magyarországi protestánsok már nem tudtak ügyük mellé jelentékeny hatalmi erőt sem az országban, sem rajta kívül állítani. Az ország nagybirtokai jóformán már teljesen katolikus kézen voltak, a jobbágyság meg jóformán a nagybirtok népe volt, mely után most fékező kezek nélkül nyúlhatott a hatalom ereje. A jobbágy szabad vallási gyakorlata az önkény évtizede után sem támadt fel: az 1681-ben csaknem két évtizedes szünet után egybehívott országgyűlés a vallás szabad gyakorlatát már kifejezetten *»a földesurak jogainak épségben tartása mellett«* újíttotta meg.¹ Azzal, hogy nem a kegyúri, hanem a földesúri jog sértetlenségét biztosította, törvényesítette a kegyúri jognak már az 1610-es évek óta világi pályára siklott átértelmezését s ezzel elvileg még inkább kiszolgáltatott lett a protestáns jobbágyság vallásügye. A vallási gyakorlatnak világosan földesúri hatalom alá való rendelése ugyanis olyan beavatkozásra is módot nyújtott, amire a kegyúri jog maga még nem adott volna lehetőséget: a földesúr például eltilthatta már jobbágyait templomnak saját költségükön való építésétől is. A törvény tehát új korszakot vezetett be a földesúri hatalom alatt élő jobbágnép vallásügyének történetében. A történeti élet azonban mindig különféle tényezők egész szövedékében alakul s voltak ezentúl is olyan tényezők az életnek, amelyek a romló protestáns jobbágyság oldalán működtek. Ezek valamennyire a protestáns jobbágyságot csonkulva és tördelözve is átmentették a nehéz időkön, amíg II. Rákóczi Ferenc felkelése alatt egy méltányosságtól vezetett — sok vonásában a XVII. század első felében megismert protestáns formulákra emlékeztető — valláspolitikai köszöntött rá, végül pedig II. József türelmi rendeletében a felvilágosodás szellemétől formált vallásszabadságnak részesévé lehetett.

¹ 1681; 25. t. -c.

A PARASZTFALU
ÖNKORMÁNYZATÁNAK VÁLSÁGA
AZ ÚJKORBAN

I.

A paraszt-önkormányzatok a hűbéri-rendi multban Európa legtöbb országában — talán csupán Skandináviát és Svájcot kivéve — olyan formákat jelentettek, amelyeket a parasztság társadalmi meghatározottságától független települési vagy gazdasági tényezők hoztak létre. A hűbériségben a parasztság nem jelentett még társadalmi állapotot: a föld megművelői társadalmi állapotuk szerint szabadok, félszabadok vagy szolgák voltak, a személyi szabadság különféle mértéke szerint. A parasztságot mint társadalmi képletet tulajdonképpen a rendiség formálta meg, de ugyanakkor mintegy a társadalom alá is ejtette. A parasztönkormányzatok¹ a földesúri hatalom gyámkodását vagy ellenőrző szerepét ezért nem vethették le, azonban alatta többkevesebb mód mégis nyílt a parasztközösségeknek arra, hogy életüket maguk szervezzék és irányítsák. A legáltalánosabb közösségi szerkezet, mely nem a parasztság társadalmi alkatából fejlődött ki, de benne legtöbbször valamennyire a parasztság önigazgató akarata is megnyilatkozhatott, a falu volt. A falu kialakulásában és életében természeti, gazdasági és társadalmi tényezők játszottak

¹ Az önkormányzat fogalmát tágan óhajtjuk értelmezni. A jogtudomány szerint az önkormányzatban az a jog foglaltatik, hogy testületek belső ügyeik szabályozása céljából jogszabályokat állapíthatnak meg, a maguk ügyeit azoknak megfelelően maguk szabadon intézhetik, e szabályok másokra is kötelezők a velük való viszonylatokban. Az önkormányzatban tehát közakarat nyilvánul meg és közhatalom érvényesül. A történeti élethez nehéz ilyen elméletileg pontosan megszerkesztett fogalmakkal közelíteni: ha valamely közösség maga intézte dolgait, maga igazgatta-kormányozta magát, önkormányzat számunkra akkor is, ha az önigazgatásában nem is volt önálló, elég, ha a közösség akarata él és megszerveződik benne.

szerepet, a falu elsősorban mégis a közösségi élet formája. A parasztfaluban a parasztság a legmélyebbre süllyedése idején is gyakorolt valamilyen önkormányzatot, mert a falu közösségi élete másként nem működhetett. Ez az önkormányzat az idők folyamán nagyobb szóhoz jutott vagy elhanyaglott a szerint, hogy a falu közösségi életében milyen mértékben érvényesülhetett külső erő, elsősorban a földesúri hatalom. Tanulmányunkban kísérletet teszünk annak megvilágítására, hogy a magyar parasztfalu az újkor századaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig, mely először adott a jobbágyfalunak egységes szervezetet, milyen mértékben és módon élhetett az önkormányzat jogával s milyen fejlődés vezetett éppen az újkor századaiban e kis közösségek csonka-csorba önkormányzatának válásához is.¹

A magyar falu történetére ma még sok homály borul. Magának falurendszerünk kialakulásának a folyamatát és a falut kialakító tényezőknek a szerepét sem ismerjük eléggé. Amit tudunk ezekről a kérdésekről, azt is inkább a falutelepülés rendszerének általános törvényszerűségeiből vezet-

¹ A magyar falu történeti szervezetéhez és igazgatásához nem csupán az önkormányzat síkján nélkülözünk az előmunkálatokat, hanem általában is. Néhány munkát és tanulmányt megnevezhetünk: Barta László: *A községjegyzői intézmény története Magyarországon, tekintettel hazánk helyhatóságainak szervezetére* I—III. k. (Budapest, 1882); Alsó László: *A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848. előtti szervezetéről* (Budapest, 1928); u. az.: *A községjegyző jogállása* (Budapest, 1925); Kérészy Zoltán: *Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. t.-c.) előzményei* (Illés József-Emlékkönyv, Budapest, 1942. 247—300. l.); Kring Miklós: *A községi közigazgatás történetéhez* (Szentpétery Imre-Emlékkönyv, Budapest, 1938. 230—250. l.). Az egyes paraszt-jobbágyfalvak történeti monográfiái kérdésünkről alig mondanak figyelmet érdemlőt. Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története* (Budapest, 1946) c. nagy munkájában néhány lapon jól összefoglalta, amit a falu szervezetének és közigazgatásának történetéről tudunk (572—577. l.). Barta munkája rendszertelen, történeti része kritikátlan s a távolabbi multra alig egy-két adattal vet világot. Alsó, Kérészy és Kring a XVIII. vagy éppen a XIX. századnál messzebb nem nyúlnak vissza. Kérészy jogi merevséggel egyenesen azt vallja, hogy községi közigazgatásról, mint az állami közigazgatás szerves tagozódásáról 1848-ig nem lehet beszélni, a községek addig merőben gazdasági alakzatok, berendezsük magánjogi. (I. m. 247. l.) Talán ez a szerényigényű tanulmány is meggyőzhet arról, hogy a faluszervezet, faluigazgatás és faluönkormányzat történeti kérdéseit nem utasíthatja el magától köz- és jogtörténeti kutatásunk s hogy szükséges is azokkal foglalkozni.

ték le, semmint külön a magyar falurendszer megszületésének a felderítése révén. Ha megállapítjuk azt, hogy a magyar falu kialakulásában nagy szerepe volt a nomadizálás korában divott téli-nyári szállásváltásnak s hogy a magyar nemzetiségi falu tulajdonképpen a téli szállások szilárdabb megkötésű kunyhó-ház telepeiből fejlődött ki, a falu kialakulásának még mindig csak egyik tényezőjét jelöltük meg. Miként forrt azonban egybe a falutelepülés emberi közössége, miként működött ez a közösség a maga egyidejűleg kifejlődő szervezetével — ilyen kérdésekre inkább csak a feltevések, mint a szilárd megismerés mezején nyerhetünk, rendszerint kevesetmondó bizonytalan válaszokat. Amellett a magyar falurendszer egységes vonásain túl korán jelentkezni kellett a különböző falutípusoknak is, a kialakító tényezők különféleségei szerint. Majd a honfoglalás után meglepően korán kialakult magyar falurendszer hamarosan nagy fordulaton esett át: a társadalmi fejlődés új képet adott a kezdeti magyar falurendszernek is. A rendi keretek kibontakozása nyomán a különféle szabad és szolgaelemekkel lakott falvak egységesültek társadalmuk tekintetében. A változatlan település alapjain tulajdonképpen csak ekkor formálódik meg a jobbágyfalu, a maga szintén különféle változataival. Sem a település, sem a falu alapanyaga, a nép nem változott meg, de a falunak a jobbágyság rendszerébe átlépő közössége társadalmilag más viszonyba jutott.

A jobbágy-parasztfalu új társadalmi meghatározottságot felöltő közössége is megtartotta a falu szervezetének és benne öngazgatásának némely kezdettől fogva megformálódott elemeit. A falu szerves közössége együtt formálódott meg a falu megtelepülésével s a közös együttélés mindjárt közös feladatokat, közös felelősséget és közös tevékenységet alakított ki. A falu lakosainak cselekvő közösségét és közös felelősségét Szent István és Szent László királyok törvényeiben már a megtelepülés első századában megtaláljuk. Szent István törvényei már »villicus«-t említenek a falu élén. Szent László törvényeiben pedig a falu közösségét a távoleső templomban a kötelező istentiszteleten egy falulakó is képviselhette s a falu együttese egészében kiálthatott ki valakit tolvajnak, egészét terhelte a nyomkereső támogatása és a falu lakosai közül egy-egy ember másik kilencért

hordozta a tüzes vasat az istenítéleteken.¹ A faluközösség életműködésének természetes közös feladatai: a közös védekezés, a nyájak közös pásztorlása, a közös gazdasági tevékenység, melyet az ekkor nagy mértékben dívó újraosztásos földközösség² különösen elmélyített, a faluközösség életműködésének mindjárt a faluval együtt megszülető további jelenségei voltak. A faluközösség kibontakozásával együtt meg kellett születnie a falu szervezetének is. A Szent István törvényei által már említett »villicus«-ok előjárók - falunagyok voltak, akik a falu szervezetében egyesült közösség ügyes-bajos dolgait intézték. A közös tevékenység a falu szervezetében már a kezdeti fokon megvetette az önkormányzatnak, közös dolgaik önmaguk által való ellátásának az alapjait is. E kezdetleges autonómia alapvonásai azután a későbbi fejlődés során is megmaradtak, minthogy az magából a falu alkatából következett. A faluszervezet és a benne sarjadó önkormányzat a földesúri hatalom kialakulásával a XIII.—XIV. század óta ennek nyomása alá került. A birtokán immunitást szerző földesúr kizárta birtokáról a közhatalom érvényesülését³ s maga lett a legfőbb irányítója falvai társadalmi életének is: a földesúri hatalom gazdasági igényei nehezedtek a falvakra. A középkor utolsó századaiban a földesúri falu szervezetében már meglehetősen jellegzetesen kiformálódva jelentkezik a falu igazgatása, melyet egyrészt a közösség életműködése, másrészt a földesúri és esetleg a közhatalom igényei határoznak meg. Csak tüzetes közelebbi vizsgálatok alapján, melyekkel azonban történetírásunk még adós, tudnánk világosan megállapítani, hogy ebben a faluigazgatásban mennyi része volt magának a falu öntevékenységének és hogy ez az önigazgatás a középkori társadalmi átalakulások során milyen változásokat szenvedett. Minthogy a középkori földesúri hatalom a maga gazdasági tevékenysége érdekében nem vette nagy mértékben igénybe a jobbágyok robotmunkáját s amit kívánt, azt is gyakran a falura sommásan vetette ki egy-egy földdarab

¹ Szent István I. decr. 8. c., Szent László I. decr. 11. c., II decr. 4., 5. c., III. decr. 1. c.

² V. ö. Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 199—238. l.

³ Pleidell Ambrus: *Egyházi és világi immunitás*. Bécsi M. Tört. Int. IV. évk. 42—55. l.

megművelésének, valamely vármunka elvégzésének és más hasonló kollektív munkának alakjában, a falunak magának kellett megszervezni a közös munkát. Gyakran a földesúri adóteher is közösen volt egy-egy falu által viselendő, ami a közös szolgáltatások megszervezése terén hasonló önálló tevékenységet kívánt a falu közösségétől. A királyi adó és az egyházi tized már közvetlenül a falu egyes tagjaira nehezedett, de ezek kivetésében és behajtásában fontos szerepe volt a falu vezetőjének, akinek neve a XIII.—XVI. századok óta a villicus-falunagy helyett kezdett a judex-bíró névvel felcserélődni. Ez a felcserélődés nem véletlen: a falu élén álló s a faluközösség bizalmát hordó vezető kezében bírói hatalom volt, melyet a falu belső életében gyakorolt. Bírói tekintélyét jellemzi, hogy idegennek is elsősorban a falu bírása elé kellett állani, ha a falu valamely tagjával szemben követelni valója volt.¹ Ez a bírói hatalom, ha egyébként a falusi bíró hatósága csak kisebb ügyekre szorítkozott is, az önkormányzat legkifejezőbb eleme, minthogy ebben a korban az önkormányzat elsősorban a bíraskodási jog gyakorlásában jutott kifejezésre. A falu közössége által választott »villicus« vagy »judex loci« hatóságát a középkor végén már törvények állapítják meg és emelik: árestálni tartoznak a pénzcsinálókat; a királyi szabad falvak bírái és esküdtői elítélhetik területükön a gonosztevőket; a parasztoknak katonák által okozott károkról a falusi bíró és a házszomszédok tesznek esküt; kereskedőt bárhol csak akkor lehetett megtartóztatni, ha falujának ura vagy bírója az igazság kiszolgáltatását megtagadta; a falu bírója kezeli az adó »rovásnyeleit«; közreműködik az egyházi tized beszedésében s ennek fejében mentes a dézsma alól; ha a dézsma-szedő nem jelent volna meg idejében, a falusi bíró ejtette meg a dézsmálást s megesküdött, hogy a dézsmát megfizette mindenki.² A középkori parasztbírók társadalmi állására nem kevésbé jellemző, hogy Töttös László, a XIV. századi Magyarország egyik leggazdagabb főura zágrábmegyei ura-

¹ Sinkovics István: *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején* (Budapest, 1933) 19. l.

² Károly Róbert 1342. decr. 38. §.; Zsigmond 1405. évi városi decr. 5. art., 1435. évi I. decr. 9. art., 1435. évi II. decr. 13. art.; Mátyás 1481. évi decr. 6—7. art., 1486. évi 61. art.; II. Ulászló 1495. évi decr. 37. art., 1498. évi decr. 5. art.

dalmában az összehívott falusi bíróktól tudakolta, hogy uradalmában egy vagy két várnagyot és vajdát akarnak-e¹.

A középkor utolsó két századában a jobbágyság keretében egységes vonásokat felöltő parasztság az emelkedés útján haladt nálunk is, mint más európai országokban. A parasztságnak a falu szervezetében megszerzett önkormányzata maga is kiteljesedő volt ekkor. Franciaországban parasztkommuniák alakultak ki, melyek kiváltságokkal és élükön választott előljáróságokkal komoly önkormányzatra voltak képesek. E francia kommunikához némely vonásaikban hasonlatosak Magyarországon a középkor két utolsó századában egyre-másra szaporodó paraszti városok, melyek a középkor végén már az egész jobbágyságnak körülbelül egynegyedét magukban foglalták. Ezeknek az önkormányzatoknak mély hatása volt az egész középkorvégi magyar jobbágyság életére s feltehetőleg magának a parasztfalunak az önkormányzatára is. A XV. századi magyar jobbágyságban az 1437. évi parasztlázadás alkudozásainak tanúsága szerint megcsillant a parasztság rendi kifejlődésének a lehetősége is: az erdélyi jobbágyság évente gyűlésre óhajtottak összejönni.² A parasztságnak falunál nagyobb keretet kitöltő önkormányzat, miként a nemességnek a vármegye, nem állhatott rendelkezésére, ezért a parasztság nagy parlamentjébe falunként küldte volna el képviselőit. Ezzel a fel-emelkedő parasztsággal hatalmas gazdasági-társadalmi erők szálltak szembe s leszorították az emelkedés útjáról még az 1514. évi nagy mozgalom előtt. Az 1514. évi bukás azután egyszerre elzárta a parasztság társadalmi felemelkedése, rendi jellegű kibontakozása és a kezdetleges faluönkormányzatok kiteljesedése előtt az utat. Valamit azonban a legmélyebb süllyedés sem tudott megsemmisíteni: a faluközösségek rendszerét, melyben a mélyre zuhant jobbágyságnak továbbra is élni kellett s amelyben a közösség életéből fakadó elemi önkormányzatot így vagy úgy továbbra is gyakorolnia lehetett. A kérdés az, hogy mi volt a sorsa a magyar faluszervezetben sarjadt önkormányzatoknak az örökös jobbágyság korszakában: milyen formában érvényesült az önigazgató működés a röghöz kötött parasztságnak faluiban s

¹ Sinkovics, 12. l.

² L. a szerzőnek *A középkorvégi magyar parasztlázadások* c. tanulmányát a kötetben.

magán a röghözkötésnek inkább a jobbágy társadalmi állapotát alátámasztó tényezőjén kívül milyen egyéb tényezők hatása alatt alakult a jobbágyfalu belső élete és abban önkormányzó tevékenysége.

II.

Az örökös jobbágyság-korabeli parasztfalu életére az első közvetlen forrásokat az ú. n. »falukönyv«-ekből meríthetnénk. Ezek tartalmazzák a falu közös törvényeit és a falubeli lakosok között felvetődő különféle kérdések, viszályok, adásvételi ügyletek megörökítését. Sajnos, ilyen elsőrangú források nem állnak rendelkezésünkre. Forró község jobbágyságai 1601-ben földesuruk elé terjesztve eddigi törvényeiket megerősítés végett, azt írták, hogy nekik írott könyvük volt a falu akaratából és a földesuraság akaratából, de az a török pusztulásban elveszett. Most azt kéri, »hadd építsenek újra falu könyvét«.¹ Az új falu-könyvébe írták azután be a forraiak a falubeli lakosok között történt ingatlanelidegenítéseket. Ilyen falukönyv szerepét tölthette be az a XVII. századból fennmaradt földkönyv is, mely Ond községben máig fennmaradt. Valószínűleg hasonló jellegű Mihályháza községnek szintén a XVII. századból származó ú. n. memóriális könyve.² Feltehető, hogy hasonló falu- vagy földkönyveket még másfelé is fel tudna mutatni a kutatás és vele hasznos szolgálatot is tudna tenni a történeti falukutatásnak. A falukönyveken kívül a falu törvényeit esetleg földesúri levéltárakban is megtalálhatjuk. Néhány ilyen falutörvényt, illetőleg egy-egy uradalom falvai részére kiadott falurendtartást tudományos közlésből ismerhetünk.³ Ezeken kívül a földesurak által az udvarbíráiknak, ispánjaiknak adott gazdasági utasítások, udvarbírói jelentések és vármegyei statutumok szolgáltatnak adatokat a XVI—XVII. századi falu szervezetének és önkormányzati életének megismeréséhez.

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.; a csejtei uradalom rendtartási és falukönyvet említ 1661-ben, u. ott 1899. 235—236. l.; a locsmándi uradalomban 1731-ben, u. ott 1898. 172. l.

² Miklós Ödön—Szabó István: *A magyarországi református egyház levéltárai*. Levéltári közlemények 1937. 184. l.

³ A továbbiak során esetenként idézni fogjuk.

A »faluközösség«-et nemcsak a modern tudományos rendszerezés ismeri. Már az egykorú források is kifejezik gyakran, hogy a faluban »communitas«, közösség, illetőleg község él.¹ Ennek a közösségnek, melyet egyes helyeken, főleg az ország nyugati vidékén neveznek a falu »polgárság«-ának is,² minden falubeli lakos tagja. A tagság természetesen a közösséghez való alkalmazkodást követeli s e tekintetben nem lehet különbséget tenni a parasztfaluban a jobbágy és a nemes között sem, ha az utóbbi nem földesura, birtokosa a falunak. A falu belső életének olyan törvényei, olyan feltételei vannak, melyek nem tűrik meg a személyi kiváltságot. A falu közösségének az erejét mi sem világítja meg élesebben, minthogy a falu közösségében a személyi mentességek sértetlenségét féltve őrző nemességnek sokszor még a parasztközösség és a közösség élén álló parasztbíró hatóságát, sőt büntető kezét is el kellett viselnie, anélkül természetesen, hogy egyébként országosan elismert nemesi kiváltságait ez érintette volna. Maguk a megyék, tehát a nemesség önkormányzatának fellegrárai hoztak statutumokat arról, hogy a falun és a városban élő nemes emberek a paraszttal egyenlő igát tartoznak viselni — már csupán a falu közös életéből és nem személyes helyzetükből származó terhet — s ha mégis vonakodnának a felettük is illetékes parasztbíró törvényét állani, ez bírsággal sújthatja őket újból és újból, mert »az közönséges igazságból nagy véték magát az embernek kivonni.« Itt a vetések körül való sövények megfonásának s a falubeli hidak és pallók megcsinálásának a közös kötelességét követelték a nemes embertől.³ Miskolc városnak, mint egy jobbágyfalu földbirtokosának még kevesebb érzéke lehetett a nemesi kiváltságnak a faluközösségben kiváltságos helyet biztosító előjogai iránt: azt mondta ki, hogy a nemesek a falujukban a többi lakosokkal »mindennemű közönséges jónak megmaradását néző dolgokban« egyenlő elbírálás alá vétetnek, a falu bírójának

¹ Kolosvári Sándor—Óvári Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye* (Corpus Statutorum, a továbbiakban: Corp. Stat.) II. 1. k. 441. 476. l.; IV. 1. k. 127. 674. 866—871. (itt: communitates rusticanae); III. k. 377. l.; V. 1. k. 676. l.; M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 166. l.

² 1673. alsólendvai és lenti uradalom. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 98. l.

³ 1616. Torna m., Corp. Stat. II. 1. k. 109—110. l.

a joghatósága alá esnek s magukat alávetni tartoznak mindazokban, amiket a falura nézve királyi rendeletek, vármegyei rendelkezések írnak elő vagy amit a falu közös érdekei követelnek.¹ A közporkolátok felrakásán és az utak-hidak építésén kívül közös terhet kellett viselniök a falu közösségében a paróchia, az iskola fenntartásában és a pásztortartásban is. Abaúj megye ezeket előírva hozzáfűzte, hogyha a nemes a falusi parasztbírónak, aki egy forintig büntethette meg az ellenszegülő nemest, nem akarta magát alávetni, a faluba ki lehetett vinni a szolgabíró, akinek mindannyiszor 12 forintig kellett a nemest megbüntetni.² Szabolcs megye előtt pedig az a kérdés vetődött fel, hogy a tilalmasból behajtott állat után a parasztbíró megbüntetheti-e a nemes embert s a megye nem habozott elismerni a parasztbíró ilyen jogát, mivel mind a nemesi, mind a paraszti földek megtartását egyformán a »közjó« követeli.³ Abaúj megye egyenesen köteleességévé tette a falusi parasztbíróknak, hogy a »falusi szini«-n, a »polgári szék«-en parasztember-től törvényt kérő nemesnek igazat kell tenniök, ha a nemes leköti magát igazságuknak, »szabadság«-át azonban a nemes ember nem tartozik lekötöni.⁴ Így formálódik meg a faluközösség a parasztfalvakban a maga mindenkire kiterjedő erejével: a közösségben tagjainak közös érdeke él s annak eleget tartozik mindenki tenni.

Melyek a faluközösségének azok a közös feladatai, melyek függetlenül a falut terhelő földesúri hatalomtól, de függetlenül a közhatalom igényétől és az állam közigazgatási kívánalmaitól is, egyedül a falu együttélő emberi közösségének belső adottságaiból adódnak elő? Amint forrásainkból meg tudjuk állapítani, a falu közösségének ez az önkormányzati síkon mozgó tevékenysége három irányú volt. Elsősorban is gondoskodni kellett az együttélés által megkívánt belső rendről. Távolabbról szemlélve: a közösségnek a téren a feladata kisebb, mindennapos apró-cseprő kérdések,

¹ 1740. Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. l.

² 1634. Corp. Stat. II. 1. k. 159. l.

³ 1722. Corp. Stat. III. k. 290. l.

⁴ 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103. l.; Pozsony m. alispánja 1359-ben bizonyos nemes embernek a kiscsüttörtöki falusi bíró által lefoglalt lovát visszaadni rendelte, nemes ember felett nem ítélezhetik ilyen egyszerű falusi bíró vagy falunagy, hanem csak az alispán vagy az ország más bírái. Tört. Tár 1911. 532. l.

viták és viszályok eligazítása volt. Fent kellett tartani az együttélő kis közösség rendjét és azok felett, akik e rendbe nem illeszkedtek bele vagy éppen megsértették azt, bíraskodni kellett. Az önkormányzat tevékenységének másik területe a falu közös vagyonának és közös jövedelmének a fenntartása és kezelése volt. Nem a falu tagjainak birtokául szolgáló földekről van szó, hanem olyan megoszthatatlan és közösen nem is használható javadalmakról, amilyen egy-egy faluban a malom vagy a korcsma, ha az nem a földesúr kezében volt. Az önkormányzati működés harmadik, de talán legfontosabb területe a faluközösség egyes tagjainak birtokába vagy használatába jutó ingatlanok felosztásának és használatának, vagyis a földközösségnek a gyakorlati lebonyolítása volt. Az újraosztásos földközösség nálunk a megtelepülés és a falvak kialakulása után a középkorban eléggé elterjedt volt. Az újraosztásos földközösségnek az örökös jobbágyság korában is megtaláljuk a nyomait. Magának a földnek a felosztása és a fel nem osztott közös határreszeknek, mint az erdőnek és a legelőnek használatára való juttatása a földesúri falvakban is a falu dolga volt. A zempléni megyei Zombor községben azt írták 1584-ben, hogy »mi magunk számára egy-egy kötél földet osztottunk mindenikünk személyére.«¹ Balmazújvároson a XVIII. század végén arra emlékeztek, hogy a század közepén »az egész újvárosi határ szabad birodalma volt a lakosoknak és a bírák szokták osztani a szántó- és kaszálóföldeket, mind szegénynek, mind boldognak, érdemek és értékek szerint a házak sorjában.«² A XVII. század derekán Büd faluról írták, hogy »a falu mikor nyílast oszt a szántásnak idején, akkor szoktak urunk számára is nyílast kivenni annyit, amennyit a jobbágyság megszanthatnak vetés alá.«³ Hasonlóképpen írnak ezen a vidéken 1689-ben Tiszalök faluban is.⁴ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a földközösség újraosztásos formája a középkori kezdetek után tovább élt az örökös jobbágyság korában is és hogy a földek kiosztása legsajátabb tevékenysége volt a faluközösségnek. A rendelkezésre álló

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 204. l.

² 1785. U. ott 204. l.

³ Takáts Sándor: *Emlékezzünk régiekről* (Budapest, é. n.)

295. l.

⁴ U. ott.

adatok szerint főleg az ország keleti részében, különösen pedig Erdélyben maradt fenn nagyobb mértékben a falusi földközösség rendszere. Az Approbata Constitutiókban olvashatjuk, hogy egyes földesurak új telepéseket visznek telkeikre s hozzá új nyíl szerint — tehát egész telek nagyságának megfelelően — óhajtanak földet osztatni, ezt azonban a Constitutiók tiltják: nyilat csak a régi sessio illetékessége szerint engednek a telekhez osztani.¹ A rendelkezés a faluközösség érdekeit tartja szem előtt. A falu ragaszkodott a kialakult régi rendhez és azt a földesurak közti osztályozásokkal sem engedte megzavartatni. Szent-Jakab faluban a földesurak fel akarták maguk között osztani a falu birtokát, a falu jobbágysága azonban ragaszkodott ahhoz, hogy csupán az egyes nyílrészekről kössenek állandó egyezséget. Más helyeken megengedték, hogy a jobbágy több-kevesebb földet fogjon összel vetés alá, de adóját azután annak nagysága szerint állapították meg.²

A középkor századaiból származó falusi földközösség az újkorban, a XVI. és XVII. századokban mégis bomlófélben volt. A XVIII. században azután az alföldi nagy földbőség idején ismét nagy mértékben felvirult, de csak a török hódoltság alól kikerülő alföldi részeken. A földbőségnek és a föld közös rendszerének ez a párhuzama egyúttal azt is kifejezi, hogy az újkor elején a földközösség bomlását a föld megszűkülésével, a határookban rendelkezésre álló föld egyre korlátozottabb mennyiségével kell megmagyaráznunk. Az Alföldön a XVIII. században felvirágzó falusi földközösség is tulajdonképpen új jelenség volt, folyamatosága ezen a szinte néptelen területen nem mutatható ki.³ A földközösségnek a XVI. századtól meginduló visszaszorulása a falu önkormányzatának egyik legerősebb elemét enyészttette el. A föld újra és újra osztása által követelt önrendelkezése a falu életéből kiesett, a földközösség egybefűző ereje is lényegesen meggyöngült, társadalmi hatása és az önkormányzatot éltető eleme veszített jelentőségéből. Teljesen azonban nem halt el, mert ha az újraosztásos földközösség meg-

¹ *Tagányi Károly* cikke a földközösségről. Közg. Lexikon I. k. 619. l.

² U. ott.

³ *Wellmann Imre*: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása* (Budapest, 1933) 55. s. köv. ll.

szűnt is, továbbra is fennmaradt a művelési kényszer — egy-egy fordulóban mindenkinek ugyanazt kellett vetni-termelni — és fennmaradt a csak közös használattal értékesíthető határrészek — erdő, legelő — közösségi rendszere is. A falusi földközösség önállóságra készítő rendszerének egyre hátrányosabban kellett küzdenie a falu egész működését ellenőrzése alá vonó földesúri hatalommal is. A közös föld rendszere mögött társadalmi közösség állott, azonban csupán a több-kevesebb kiváltsággal rendelkező mezővárosok érték azt el, hogy közösségük kereteit is maguk határozhatták meg azzal, hogy rajtuk múltott: a társadalmi közösségbe ki léphet be közéjük. A földesúr hatalmával szorosabb függő viszonyba jutó jobbágyfalvak közössége ilyen jogot nem gyakorolhatott. Semmi nyoma sincs annak, hogy a falunak a közösségbe való felvétel tekintetében beleszólása lehetett volna. Akit a földesúr telekre ültetett, azt a falunak el kellett fogadnia és rendelkezése csupán a kijáró föld és a földhasználatok kiosztásában lehetett.

Akkor, amikor a földközösség rendszerének hanyatlásával a közösség önrendelkező tevékenységének egyik legfontosabb tényezője esett ki a falu életéből, a fejlődés egy másik síkon a közösséget eddig ismeretlen szerephez juttatta. Ez az egyházi élet terén nyílt meg a falvak számára, a reformáció következtében. A falura, ahova protestáns pap került, a pap, a kántor, a templom és az iskola fenntartása egészben vagy részben a falu feladata lett. A teher közös viselése a faluigazgatásra is új feladatot rótt. Amellett, hogy az egyházi terhek behajtását is a falunak kellett magára vállalnia, a papi földek közös megművelése szintén a közösségnek és szervezetének egységét és rendelkező tevékenységét követelte meg. Azonban a községi önkormányzat emelésére nézve sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy a protestáns egyházak a községeknek az addiginél kezdettől fogva nagyobb szerepet nyújtottak az egyházigazgatásban. A papválasztást számos jobbágyfalu számára is lehetővé tették, elsősorban Erdélyben, de többé-kevésbé a királyi országrészben is.¹ A borsod-gömöri artikulusok a XVI. század végén megállapították, hogy a nép az elősdi,

¹ L. a szerzőnek »A jobbágy vallásügye 1608—1647« c. tanulmányát a kötetben.

henye, részeges, szóhordó és az egyházi fegyelemre nem ügyelőkben inkább gyönyörködik, mint az igaz és őszinte lelkészekben és a maga kedve szerint való pástort választ magának, hogy minden rendre utasítás nélkül szabadabban élhessen.¹ Az egyház küzdött az ellen, hogy a »populus« az egyházi hatóság hozzájárulása nélkül elküldje a papot, akivel nem volt megelégedve, viszont más cikkek azt hangsúlyozták, hogy minden papnak a keresztyén közösségtől, »a christiana communitate« kell várnia a lelkési állásra való meghívását. Emellett azonban helyenként, a történeti előzményeknek megfelelően, elismerték a földesúri patrónus jogait is.² A nógrádi evangélikus egyházmegye a XVII. század elején hozott végzéseiben megállapította, hogy a paphívás és a papelmozdítás a patrónus és az egyházmegye, nem pedig a parasztok joga.³ Mindamellett kétségtelen, hogy a középkori eredetű magánkegyúri rendszert, mely a falu közösségét jóformán teljesen kirekesztette az egyházigazgatásból, a reformáció jóval lazábban illesztette szervezetébe, a földesúri hatalommal szemben előtérbe helyezte a községet, a falut s ennek sok helyen átengedte az egyik addig legfontosabb földesúri jogot, a pap alkalmazásának a jogát is. A papjáról maga gondoskodó, az egyházi terheket is a maga közösségében vállaló, a papi földeket közösen megművelő s a papon kívül más kisebb rangú egyházi tisztviselőről⁴ is maga gondoskodó faluközösség, amely egy volt az egyházi gyülekezettel, egyházi életében az önkormányzatnak, a közösség szervezetének új elemeit szerezte meg akkor, amikor egy másik területen, a földközösség hanyatlása következtében, az önmagáról való gondoskodásnak nagy fontosságú tényezőit kezdte elveszíteni.

A falu belső rendjének meghatározásában és fenntartásában, a falu közös javainak gondozásában, az esetleg még

¹ Kiss Áron : *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Budapest, 1881) 729. l.

² Kiss Áron, 185. 580. l.; Mokos Gyula : *A hercegszöllősi kánonok* (Budapest, 1901) 205. l.; M. Prot. Egyh.-tört. Adattár I. k. 47. l., II. k. 16. l.

³ U. ott III. k. 169, 187, 194; V. k. 101, 105. l.

⁴ Egyházfiválasztás 1633. u. ott I. k. 33. l.; 1631—1654-évi vizitációs jegyzőkönyvben : a falubeliek tartoznak a pap földjét megázantani, bevetni, a rétet kaszálni s behordani. U. ott VI. k. 19. l.

fennmaradó földközösségi rendszer gyakorlásában, végül pedig a falu közösségével azonosuló protestáns gyülekezetek egyházi jogainak és kötelességeinek gyakorlásában megnyilatkozó falusi önkormányzat alanya egészében maga a falu közössége, a falu »communitás«-a volt. »Falugyűlés«-ről olvasunk, amely az egész közösség működésének a formája volt.¹ A falu egésze előtt hirdették ki gyakran az ítéletet² és a falu tisztviselőinek évente a falu gyűlése előtt kellett a földesúr képviselője előtt számot adni a közvagyon kezeléséről.³ A falu egészének volt a joga az is, hogy megválassza a vezetőjét, a falu bíróját és a falu esküdtjeit, akik megfeleltek kisebb méretekben a városok tanácsainak. Az újkorba forduló magyar parasztfalu szervezete legtöbbször nem ismert más tisztviselőt, csak a falu bíróját és esküdtjeit. Az utóbbiakat nevezték »esküdtpolgár«-oknak vagy egyszerűen »polgár«-oknak is.⁴ A falusi esküdtek száma nem volt meghatározva. Somlővásárhelyen, amely azonban mezőváros volt, a bíró mellett 12 esküdttel találunk. A somlővásárhelyi uradalomhoz tartozó falvakról ugyanaz az urbárium nem mondja meg, hogy azokban hány esküdt volt választandó, csupán azt jegyzi meg a falvaknál, hogy »törvényük« egy Vásárhelyével.⁵ A magyaróvári uradalom 1635. évi rendtartásában azt olvassuk, hogy a városokban 12, az öreg falukon 6—4, a többi falvakban 3 esküdtpolgárt kellett tartani.⁶ Jegyzője a legtöbb falunak ekkor még nem volt. A szükséges írnivalókat a falu papja vagy az iskolamester végezte el. Szórványosan azonban már a XVI. században is lehet falusi jegyzőre találni. E tisztség

¹ Forró 1601. M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.; Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* (Budapest, 1908) 300. l.; Zemplén m. Sára község 1630.: »az falu úgy végezte...« Tört. Tár 1906. 53. l.

² Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve* (Budapest, 1921) 37. l.; Abaúj m. 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. l.

⁴ Zemplén m. 1642. Corp. Stat. V. 1. k. 186. l.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 574. s. köv. II.

⁵ Wenzel Gusztáv: *Az 1514-iki somlővásárhelyi urbárium és annak 1678-iki tovább fejlesztése*. Ak. Értektő 1852. 243—245. l.; Losonczy István 1549-ben mándoki jobbágysait 2 bíró s 12 esküdt választására utasította. Acsády, 299. l.

⁶ Tört. Tár 1905. 588. l.; Máramaros megyében a bíró mellé 7 »hitő« ember. Corp. Stat. III. k. 246. l.

kifejlődése a XVII. és XVIII. századra esik¹ s kifejlődését a falura háruló közigazgatási feladatok megsokasodása és főleg a falunak az adóigazgatásban növekvő szerepe mozdította elő. Tolna vármegye már 1731-ben kötelezővé tette,² hogy minden falunak legyen nótáriusa, ez azonban az országban általánossá csak a Mária Terézia által kibocsátott egységes urbárium nyomán lett, amely rendezte a községi jegyzők alkalmazásának a kérdését.

A falu önkormányzatának szervei közül a legfontosabb a falusi bíró volt. Falunagyokról, villicusokról — mint láttuk — már Szent István törvényei is említést tettek. A bíró volt a falu közösségének a képviselője, vezetője és irányítója. Mindaz, ami a falu önkormányzatában megvalósulhatott, legnagyobb részben a bíró kezében összpontosult. Segítő társai voltak az esküdtek. Az előljárátság feladatát az egyik uradalom rendtartása úgy határozta meg, hogy »a falu dolgát úgy folytassák, hogy abból se az uraságnak, se pedig az alatta levő szegénységnek kára ne következék be.«³ A románok által lakott fogarasi uradalomban a falu élén a bíró helyére bojárt választották s ennek is egy XVI. század közepéről származó utasítás azt tette feladatává, hogy gondját viselje a községnek.⁴ A bíró és az esküdtek megbízatása rendszerint egy évre szólt és a falu tagjai közül bárki e tisztségre volt emelhető. Zsellér is lehetett tehát a falu

¹ Barta és Alsó i. m. ; A csejtei uradalom rendtartása 1661-ben említ notáriust. M. Gazd.-tört. Szemle 1849. 239. l. ; Túrterebes ugocsai megyei községben már 1621-ben a falu esküdt-polgárai és Literatus István notarius előtt vallottak át szőlőt. Orsz. Ltár., Perényi ltár. 1621. F. 47. No 48 ; a megyében Feketeardón is már 1669-ben említene notáriust. U. ott 1669. dec. 19 ; az ugyancsak ugocsa megyei Tekeházán 1688-ban a főbíró és »hites« társai mellett »íródeák« szerepel a község előljárássága által kiállított oklevelen. U. ott 1688. F. 21. No 12. Szabolcs megye 1731-ben a helységek notáriusait úgy említi, mintha általános lenne a notárius-tartás. Corp. Stat. III. k. 821. ; Veszprém megye 1750-ben felmentette a csupán convenciójukból élő notáriusokat minden teher alól. Corp. Stat. V. 1. k. 577. l.

² Corp. Stat. V. 1. k. 475. l. ; Bihar m. egyik szolgabírója 1757-ben szintén követelte a falvaktól jegyzők alkalmazását. Barta, III. k. 95—96. l.

³ Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.

⁴ U. ott 1894. 166. l.

bírája, sőt igen gyakran valóban zsellér is volt.¹ A bíró tevékenysége az önkormányzat területén sokoldalú volt. Ő kezelte a falu proventusát,² ő vezette a földosztást, a falu könyvét.³ Valakinek szántatlanul maradt földjét átadhatta másnak a kezébe.⁴ Az ő szeme volt rajta az egész falun. Szentgyörgynapkor megjárta a falu határát, hogy nem szántottak-e el más faluhoz abból, megújította ekkor a határjeleket.⁵ Kezelte a közös fundusokat.⁶ Sokszor előtte történtek az ingatlan átruházások is.⁷ De olyasmit is kötelességévé tettek, hogy maga is eljárjon a templomba és urvacsorát vegyen, sőt a falu lakosságát is Isten ígéjének a hallgatására kellett hajtania.⁸ Távól kellett tartania a falutól a katonaszállásolást.⁹ Bármilyen történt a faluban, ami intézkedést kívánt, az elsősorban a bíró elé került. Legfontosabb tevékenysége azonban a bíraskodás volt, amelyet a falu tagjai felett gyakorolhatott.

A falusi bíró ítéletében a falu »törvénye« szólalt meg.¹⁰ Az ítéletet a »a falu színe előtt« hozták. A bíró székét nevezték »polgári széke«-nek is.¹¹ A hatáskör, amelyet a falusi

¹ Szabó István : *Ugocsa megye* (Magyarság és Nemzetiség I. sor. I. k. Budapest, 1937) 147. l.; Illa Bálint : *A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az urbérrendezésig* (Budapest, 1938) 90. l.

² Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.; esztergoni primási uradalmak 1752. u. ott 1898. 392. l.; Bihar m. 1745. Corp. Stat. III. 361. l.; Pozsony m. 1773. U. ott IV. 1. k. 866—871; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 441—442. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 204. l.; u. ott 1901. 415—416. l.

⁴ Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 583. l.

⁵ Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.

⁶ Vas m. 1774. Corp. Stat. V. 1. k. 679. l.; Pozsony m. 1773. IV. 1. k. 866 l.

⁷ Csejteji uradalom 1661. M. Gazd.-tört. Szemle. 1899. 236. l.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 586. l.

⁸ Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 572. l.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.; Vas megye 1774. Corp. Stat. V. 1. k. 676. l.

⁹ Locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.

¹⁰ Forrói »törvények« 1601. M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.; Jakó Zsigmond : *A gyalui vártartomány urbáriumi* (Közlösvár, 1944) 289. l.

¹¹ Abaúj 1616. Corp. Stat. II. 1. k. 103; Jakó, i. m. 134. l. a »bíró széke« megkülönböztetésként az úriszéktől; »falusi széke« kezdett causa. Tört. Tár. 1909. 426. l.

bíróság gyakorolhatott, általában nem nagyterjedelmű, de igen változatos volt. Minthogy a falusi előljáróság volt a falu közhatalmi szervezete, a falu belső életéből adódó és így az önkormányzat lényegéből meghatározott bírói feladatokhoz a felsőbb hatalom gyakran rábízott a falusi bíróra egyéb természetű feladatokat is, így a földesúr az ő érdekei ellen elkövetett, a megyei és a kormányhatalom pedig a közbitonság, a közrend és más közhatalmi érdekek ellen elkövetett cselekmények büntetését. A csejtei uradalomban előírták, hogy a faluban minden cselekményt először »füstin«, azaz a hely színén, a falu bíráinak kell elbírálni s csak azután kerülhet magasabb bíróság elé.¹ A büntetés, amit a bíró kimérhetett, rendszerint pénzértékben volt meghatározva. E tekintetben is igen változó volt az ország egyes vidékein, sőt egyes helységeiben is a helyzet. Míg Miskolc város csupán 34 pengig engedte meg a földesúri hatósága alá tartozó Ládháza község bírójának büntetés kiszabását,² addig Szabolcs, Győr, Gömör megyék 1 forintig,³ Máramaros megye 3 forint értékű kártétel, lopás és panasz ügyében szintén három forintig,⁴ Vas és Veszprém megyék négy forintig menő büntetések kiszabását engedték meg.⁵ A cselekmény, amit a falusi bíróság a maga ítélőszéke elé vonhatott, a legkülönbefélebb volt: kártételek, kisebb tolvajlások, a belső rend megbontásán kívül esetenként olyan cselekmények felett is büntető hatalmat adtak a bíró kezébe, mint a dohányszívás, káromkodás, ünneptörés, templomkerülés, az istentisztelet ideje alatt való kereskedés, zabolátlan nyelveskedés, részesegkedés, az új pénz elfogadásának megtagadása, a meghatározott árak túllépése,⁶ azonban olykor egészen súlyos

¹ 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 239. l.; Nógrád m. 1679. 1691. Corp. Stat. IV. 1. k. 444. 527. l.; 1630. Zemplén m. Tört. Tár 1909. 207. l.

² 1740. Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. l.

³ Szabolcs 1671, 1731. U. ott III. k. 159—160, 321. l.; Győr m. 1758, 1759. u. ott V. 1. k. 612, 615. l.; Gömör m. 1654. u. ott II. 1. k. 212. l.

⁴ 1703. U. ott III. k. 246. l.; óvári uradalomban 1635-ben 5 forintig. Tört. Tár 1905. 588. l.

⁵ Vas m. 1653. Corp. Stat. V. 1. k. 152. l. (a négy forint helyett ekkor egy forintban állapították meg a határt); Veszprém m. 1763. U. ott V. 1. k. 627. l.

⁶ Kártétel: Máramaros m. 1703. Corp. Stat. III. k. 246.; tolvajlás: Szatmár m. 1607, Máramaros m. 1703. u. ott III. k. 46—

ügyekben is helyt kellett állani a falu bíróságának. Szatmár megye 1607-ben a tolvajlásra és a hitszegésen kívül az emberölés felett is innen kért ítéletet.¹ Egy XVI. századi földesúri rendtartás a tolvajokat és paráznákat egyenesen felakasztatni kívánta a falu bírától.² Azonban a súlyosabb ügyekben a bírónak rendszerint mégsem volt egyéb tennivalója, mint jelenteni azokat a felettes bírói hatóságnak, nevezetesen a földesúrnak vagy a szolgabírónak. Általában a gonosztevők és latrok, akiket ebben a korban a különféle rendszabályok gyakran emlegetnek, mint a falvakra erőszakosan rátörő rablóbandákat, kívül estek a falusi bíróság hatáskörén, de az olyan bűncselekmények, mint amilyenek a fajtalanság, verekedés, gyilkosság, gyújtogatás, szintén a felettes bíróság elé tartoztak.³ Olyan utasítás is található, hogy a bíró előbb a földesúrnak tartozott jelentést tenni s ha a földesúr nem tett igazságot, akkor a falu bírójának a megye elé kellett az ügyet vinni.⁴

A szokások voltak irányadók abban a tekintetben, hogy a bíró maga hozta-e ítéleteit vagy az esküdtpolgárok bevonásával. A magyaróvári uradalomhoz tartozó falvak bírójának XVII. századból származó földesúri rendtartása előírta, hogy a bírónak a panaszos panasztétele után hivatnia kell a másik felet s ha úgy látja, hogy súlyos a dolog, akkor egy más napra meg kell hívnia a tárgyalásra az esküdtpolgárokat.⁵

47., 246. l.; dohányyszívás: Somogy m. 1717, Győr m. 1719. u. ott V. r. k. 319. 337. l.; káromkodás, istenkáromlás: Győr m. 1719, Somogy m. 1771. u. ott V. r. k. 357., 653. l., lékai uradalom XVII. sz. Acsády, 299. l.; ünneptörés: Győr m. 1719. u. ott V. r. k. 337., Ládháza 1740. II. 2. k. 416—418. l., óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 577. l.; zabolátlan nyelvűek: Ládháza 1740., Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. l.; polturát el nem fogadók: Hont m. 1622. u. ott IV. r. k. 151. l.; Zemplén m. 1622. II. r. k. 29. l.; árdragítás: Sopron m. 1601., Nyitra m. 1609, 1627., u. ott V. r. k. 83. IV. r. k. 116. 157. l.; paráználkodás: Mándok 1549. Acsády, 299. l., Jakó, 13. l. s később is; részegesek: Vas m. 1774. Corp. Stat. V. r. k. 676. l.; templomkerülők: lékai uradalom XVII. sz. Acsády, 299. l.

¹ 1607. Corp. Stat. III. k. 46—47. l.

² Acsády, 299. l.

³ Gömör m. 1654. Corp. Stat. II. r. k. 212—213. l.; óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 576. l.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 172. l.; Ugocsa m. 1785. Corp. Stat. III. k. 432. l.

⁴ Somogy m. 1771. Corp. Stat. V. r. k. 653. l.

⁵ Tört. Tár. 1905. 577. l.

Vas megyének 1774-ben már helytartótanácsi rendeletre kiadott bírói szabályzata pedig azt írta elő, hogy az istenkáromlást, a civakodást, részegeskedést, verekedést a falusi bíró a falu »főbb« embereinek összehívása után büntesse meg s a büntetés mellett a jövőbeni megjavulás érdekében komoly intelmet intézzon az elítélthez.¹ A falusi bíró, illetőleg bírói széke ítéletével szemben a földesúri székhez lehetett fellebezni, de a XVIII. században az úriszék mellé kezdett felebbezési fórumként a szolgabíró előnyomulni.² Forró jobbágyainak olyan volt a törvénye, hogy az, akinek törvényt mondottak és harmadestén a földesúrtól nem hozott választ, annak pere veszve volt, ha pedig azután kereste volna igazát, egy forint büntetéspénzt kellett fizetnie. A forrói jobbágyok azt is egy forinttal büntették, aki törvénytelenül »busította« az uraságot, vagyis igaztalanul kereste a földesúrnál igazát.³

Mind a földesúri hatalomnak, mind a vármegyének, mely a kormányzat szervei közül legközelebb volt a faluhoz, érdekében állott, hogy a falu bírái a kezükben kialakult vagy éppen reájuk bízott bírói hatalmat zavartalanul és magasabb tekintély támogatása mellett végezdhessék. A locsmándi uradalom rendtartásában előírták, hogy »minden helységben az esküdteket és a bírókat a község megbecsülje, hogy engedetlenségek miatt hirtelen érkezett dologban valami fogyakozás vagy hátramaradás ne legyen, egyébiránt rossz cselekedetinek kemény büntetését az olyatin el nem kerüli.«⁴ A magyaróvári uradalomban pedig a bíróval szemben engedtelent öt forintig, a hívásra meg nem jelenőt 72 becsre, viszont a bírót megütőt 32 forintra kellett megbüntetni.⁵ Különben a falu bíróinak működése a falu közösségének ellenőrzése alatt állott. Nem csupán a fellebbezés biztosította ezt, hanem az a körülmény is, hogy a falunak esetleg kifejezetten is megadták azt a lehetőséget, hogy a tisztségéből

¹ Corp. Stat. V. 1. k. 676. 1.

² Úriszékhez: csejtei uradalom 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 239. 1.; szolgabíróhoz: Sopron 1763. Corp. Stat. V. 1. k. 627. 1.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. 1.

⁴ U. ott 1898. 169. 1.

⁵ Tört. Tár 1905. 576—579. 1. L. még a csejtei uradalomban 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 238. 1.; Mándok 1549. Acsády, 299. 1.

eltávozó bíró felett pálcát törjön. A lékai uradalomnak XVII. századból származó rendtartása előírta, hogy a földesúr évenként a falut gyűlésre hívja össze. A gyűlést a földesúr képviselője vezette s minden jobbágynak személyesen jelen kellett lenni. A bíró és előljáró társai a gyűlés színe előtt tették le hivatalukat, mire előbb a falu plébánosa mondta el észrevételeit a falu előtt egyes híveiről, majd a falu nyilatkozhatott papjáról. Ezután a falu előljárósága adta elő észrevételeit a földesúri képviselő előtt a falu egyes tagjainak magaviseletéről, viszont ezután a lakosok adhatták elő panaszait a távozó bíróval és társaival szemben. A hazug vádat emelőt, mindjárt megbüntették, ellenben a komoly panaszokat felterjesztették a földesúrnak.¹ Ez a rendtartás világosan szemlélteti, hogy a faluközösségnek kezdetleges, más hatalmi tényezők alatt vergődő önkormányzatában a falu közösségi életének eleve ereje élt s színes és gazdag szokásvilágot termelt ki. De ez a rendelkezés egyúttal azt is kifejezi, hogy a falu önkormányzata nem volt független. A jobbágyság felett érvényesülő földesúri hatalom lenyúlt a falu életébe is és irányította, sőt mintegy kézen fogva vezette a falu önigazgató irányú munkáját. A falu önkormányzati élete a földesúri hatalom kezében forgott s nem csupán a földesúrnak jobbágynak nyugvó joga írta elő, hogy a földesúr a falu önkormányzatának ellenőrzésében és vezetésében szerepet vállaljon, hanem egy másik, nem kevésbé nyomós tényező: a földesúri gazdálkodásnak a falu szervezetét igénybe vevő és munkáltató szüksége is. A falu önkormányzati szervezete egyúttal a földesúri viszony szervezete is volt s a falu életében meglevő önkormányzati lehetőségeket csak úgy lehet mérlegelnünk, ha a mérleg serpenyőjére helyezzük a földesúri hatalomnak a falu önkormányzati szervezetével szemben támasztott szolgálati követelményeit is. Amint az egyik vagy másik feladat előtérbe kerül, akként lehet az önkormányzati élet emelkedésének vagy hanyatlásának a folyamatát megállapítanunk.

¹ Acsády, 300. l. Az esztergomi primási uradalmakban is az egész község előtt számoltatták meg az uradalmi tisztek a bírókat a közjövedelem felől. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. l.

III.

A jobbágyság felett földesúri hatalom érvényesült, a jobbágyság faluszervezeteinek tehát viselnie kellett a földesúri hatalom felsőségét. A jobbágyfalu belső életének a szabályait a földesúr és a falu közös munkája fejlesztette ki. A forrói jobbágyság 1601-ben a földesúr elé megújítás céljából terjesztett falutörvényeikről azt mondták, hogy elvesztett írott törvényeik a falu és a földesúr akaratából keletkeztek. A törvényeket, melyekben a földesúr tartotta őket, azért írták most újból össze, mert azokat a faluval egyetemben régi atyáik igazságos törvény szerint való jó rendtartások és a maguk épülése kívánják, a falunak nagyobb erőségére és előmenetelére.¹ A törvényt más helyeken is a földesúr adta a parasztfalu kezébe. Miskolc város Ládháza nevű parasztfaluja a XVIII. század derekán a város tanácsa elé járult és maguk miheztartása végett írásban kértek instrukciót, hogy ragaszkodhatnak-e a vasárnapi prédikáció előtt a falu elhagyására vonatkozó régi tilalmakhoz és kérdezték, hogy milyen határig büntethetik a törvénytelenül cselekvőket. Azt is kérdezték, hogy megbüntethetik-e a falu és egyház dolgában szófogadatlan hatalmasokat, a köztük levő nemeseket is s végül, hogy a zabolátlan nyelvuéket miként büntethetik. A város tanácsa pontonként kezébe adta a falunak a választ s meghagyta, hogy azt a ládházi lakosok előtt olvassák fel »in loco publico.«² A XVII. század közepén a magyaróvári uradalomhoz tartozó városok és falvak, illetőleg bírái, egyszerre kaptak közös rendtartást a földesúrtól.³ Más esetekben is a földesúr egy-egy uradalma részére közös rendtartást bocsátott ki. Így Nádasdy Ferenc és Esterházy Mária csejtei uradalmuknak 1661-ben,⁴ a jezsuita rend 1731-ben a locsmándi uradalomnak.⁵ Alapjában véve tehát a földesúri hatalom szabta meg azokat a kereteket, melyek között a falu önkormányzata működhetett s rendelkezései nem csupán az önkormányzat működésének eljárását állapították meg, hanem belenyúltak a

¹ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.

² Corp. Stat. II. 2. k. 416—418. l.

³ Tört. Tár 1905. 572—589. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 235—239. l.

⁵ U. ott 1898. 168—173. l.

közösség életébe is. A falu önkormányzata tehát mindenkor a földesúri hatalom nyomását viselte. Azonban a földesúri akarat, éppen a falu belső életének befolyásolása és kezelése terén, teljesen önhatalmúlág a valóságban nem igen nyilatkozhatott meg. A falu életének törvényszerűségeit a földesúri érdeknek is méltatnia kellett. Erős, természetes tényezők formálták a falu belső életét s mi sem tanuskodik világosabban arról, hogy a földesúr által a falunak adott törvények a jobbágyfalu életével általában összhangban voltak, minthogy a különböző vonatkozásokban — a föld közös újraosztásos rendszerében, a jobbágytelkek felett való jobbágyrendelkezési jog gyakorlásában, a falusi bíró közösségvezető szerepében — az ország különböző részein más és más földesúr alatt is lényegében azonos szokások tükröződnek a földesúr által adott falutörvényekben.

A földesúr a valóságban nem csupán a falu törvényeinek megállapítása, a közösség szervezetének meghatározása terén avatkozott a falu önkormányzati életébe, hanem a faluszervezet működésére nézve is ellenőrzési jogot, sőt irányító szerepet tartott fenn magának. A földesúr a jobbágyok magukat igazgató közösségeiben is a maga érdekeit védte. Igényt tartott arra, hogy az egész faluszervezet érezze tőle való függését. A magyaróvári uradalom említett rendtartása a falu önkormányzatát vezető falusi előljáráságtól számon kívánta kérni az önkormányzat legfontosabb tevékenységét, a bíraskodást is: a bírók és a polgárok (t. i. az esküdtek) jó rendtartásba foglalják magukat mind a faluban, mind a mezőségben, valameddig az ő határuk tart és egyenlő igazságos törvényt szolgáltatassanak mindeneknek, a szegénynek, mint a gazdagnak, hogy mind Isten s mind a földesúr előtt számot adhassanak.¹ A locsmándi uradalom birtokosa is megkövetelte a falu bírától és esküdtjeitől, hogy a falu dolgát úgy folytassák, hogy se neki, se a szegénységnek kára ne származzék abból.² A királyi kamara, amikor kezére került az elkobzott alsólendvai és lenti uradalom, igen hamar meg is vonta a falu bíraskodási jogát, mivel »az polgárság ez ideig egymást akármi marcona cselekedetiért rendkívül szokta volt büntetni s ez a király minden jószágában megtaláltaott.« Ezért a kamara a tisztartóknak

¹ Tört. Tár 1905. 574. l.

² M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.

meghagyta, hogy 24 forint büntetés terhe alatt tiltsák meg, hogy valaki, »csak egy bíró is«, a polgárságot megbüntetni merészelje, hanem a bíró hite alatt tartozik bemondani a bajokat s a számtartó 2—3 emberséges ember előtt igazítsa el azokat.¹ A falu önkormányzata az ilyen rendelkezésekkel azután kérdéssé válhatott, hiszen függő viszonyába szorult be. Azonban, ha a földesúri hatalom a parasztfalu önkormányzatának a rovására ebben a korban — mint látni fogjuk — sok téren fokozatosan előtérbe is nyomult, maga a falusi bíraskodás, az önkormányzat e fontos gyakorlata, még alig szenvedett csorbát. A lendvai kísérlet nem vert gyökeret, a falu öngazgatásának mélyebbek voltak annál a gyökerei. A falu bíraskodásával szemben azonban a földesúr az úri széken rendszeresen gyakorolta a felebbezés jogát, csak a XVIII. században kezdett mellé a vármegye bírói hatósága felnyomulni.

A földesúri hatalom a bíraskodás mellett ellenőrzést gyakorolt a falu önkormányzó életének egy másik fontos területén, a közös jövedelem kezelése felett is. Ez a jövedelem a falu közös vagyonának gyümölcsöztetéséből, a malom, mészárszék, a közös földek hasznosításából eredt, de esetleg köztartozásokból is meggyarapodott. A magyaróvári uradalom rendtartása előírta, hogy az egyházatyának — az egyházi javak számadójának — és a bormesternek — a korcsma-jövedelem számadójának — számadást kell a földesúr elé bemutatni, hogy a földesúr tudhassa, miként bánnak a község javaival.² Egy század múlva az esztergomi prímási uradalmak gazdasági utasításában olvassuk, hogy amikor a tiszttartó, a földesúr gazdasági alkalmazottja a falusi bírákkal a közrovásokból szedett jövedelemről, a malom, korcsma és egyéb beneficiumok bevételeiről számot vet, az egész község előtt hallgassa meg a bírákat s ha a bírák nem tudnának számot adni, verjék vasra őket.³ A földesúri hatalom tehát a falu közösségének érdekét tartotta szem előtt e rendelkezéseivel, de a falu közös érdeke mögött természetesen a maga jól felfogott gazdasági érdekei állottak. A földesúri hatalomnak ezt a közjövedelmet ellenőrző, közös

¹ U. ott 1898. 98. l.

² Tört. Tár 1905. 576. l. ; M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 149. l. ; Bihar m. 1745. Corp. Stat. III. k. 361. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 392. l.

érdekű ellenőrző hatalmát a közhatalom is elismerte, sőt alátámasztotta: Pest-Pilis-Solt megye 1725-ben statutumába tette, hogy a mezővárosi és falusi bírák számadásaikat a vizsgálatot tartó szolgabírónak a földesúri tisztek jelenlétében mutassák be s ha a szegénység pénzével rosszul sáfádkodtak volna, a kommunitásnak elégtételt kell adniok.¹ Gömör megye egyenesen a falusi bírának a közjövedelem kezelésében gyakran panaszkodt hanyagságaira s a földesúri ellenőrzés hiányaira hivatkozva rendelte el, hogy az alispán és a szolgabíró vonják felelősségre a bírakat, ha ezt a földesurak elmulasztanák.² Ezekben a rendelkezésekben a földesúri ellenőrző hatalom fölé már kezd előnyomulni a közhatalom, e kor állami fejlődésének megfelelően. A falura ráfekvő földesúri hatalom mellett a közhatalom igényének meg-növekedését egyéb rendelkezések is jelzik, a falu régi önkormányzatának további hanyatló állomásait mutatva meg.

Azt a legtermészetesebbnek kell tartanunk, hogy a földesúri hatalom a bíráskodás és a közjövedelem ellenőrzése mellett a maga akaratanak érvényesülését elsősorban a jobbágyok vagyonának forgalma és öröklése, a falu közösségére bízott birtokjogok gyakorlása, sőt magának a jobbágyinak megtartása, a röghöz kötöttség biztosítása terén követelte meg. A jobbágyföldek elidegenítése általában a földesúr előtt folyt le.³ Egyes helyeken, ahol a községi élet fejlettebb volt, a bíró és az esküdtek tanúsága előtt is el lehetett a jobbágybirtokot idegeníteni.⁴ Azonban a földesúr ilyen esetekben is rendszerint fenntartotta magának a jogot, hogy az elidegenítés feltételeit megszabja, vagy esetenként a maga jóváhagyásához is kösse az elidegenítést. Eppen így a földesúri igény számára működtek közre a bírák és esküdtek a magvaszakadt vagy elszökött jobbágyok javainak a földesúr részére való összeírásával, esetleg a falu könyvébe való beírásával is.⁵ A falu önkormányzata ezen a téren nem tudott messzebbmenően kifejlődni, a földesúrnak a job-

¹ Corp. Stat. IV. 1. k. 674. 1.

² 1746. Corp. Stat. IV. 1. k. 441—442. 1.

³ Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában* (Budapest, 1947).

⁴ Óvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 586. 1.; csejtei uradalom 1661. M. Gazd.-tört. Szemle 1899. 236. 1.

⁵ Csejtei uradalom 1661. u. ott 1899. 235—236. 1.

bágybirtok forgalma terén elsőrangú érdekei követeltek érvényesülést. Eppen így a földesúr érdeke fűződött a faluba beköltözők vagy eltávozók, esetleg éppen szökve távozók felett gyakorolt vagy a falusi bíró által gyakoroltatott felügyeletéhez.¹ A jobbágyság, de különösen az örökös jobbágyság korában éppen a be- vagy elköltözés kívánta a leggondosabb ellenőrzést, egyébként sajátosan önkormányzati feladat lehetett volna, miként az is volt az önkormányzat nagyobb teljességével élő mezővárosokban. Egyrésről a röghöz kötöttség, másrésről a jobbágy vagyona felett nyugvó földesúri igény vonta maga után, hogy a földesúri hatalom ezen a téren elvonta vagy már eredetileg nem igen engedte meg a faluszervezet autonóm működését.

A jobbágyság felett érvényesülő földesúri hatalom többé-kevésbé felügyelete alá vonta a falu közösségének életéből adódó önkormányzó működés sok elemét. A felügyelet, sőt már egyenesen az irányítás az újkor századaiban fokozatosan szorosabb lett. Ezt a fejlődést az 1514. évi bukás után egyre nagyobb erővel megnyilatkozó földesúri hatalom mellett a bürokratikus szerveződő élet követelményei is elősegítették. A földesúri felügyelet alatt azonban az öngazgatás még nem enyészett el. A parasztfalu önkormányzatának lehanyaglása és válsága nem is ezen a téren jelentkezett, hanem a földesúr és a jobbágy viszonyának egy másik síkján. A földesúr a faluközösség élén álló előljáróságot arra használta fel, hogy gazdasági feladatokat végeztesen vele a maga számára. A falu bírása és egész előljárósága, amellet, hogy a falu közösségi életéből adódó öngazgatást végezte, mindinkább arra kényszerült, hogy a földesúri felsőség gazdasági kiszolgálója legyen. Az önkormányzat újkori fokozatos romlása elsősorban itt gyökerezik: ez a gazdasági szerepre való állítás ugyanis az újkor századaiban akként lett teljesebb, amiként az uradalom maga is termelő gazdálkodásba fogott s gazdasági üzemébe egyre szorosabban bevonta jobbágyságát, munkáját és anyagi erejét.² A falu önkormányzatának a képviselője a falusi

¹ Árva m. 1688. Corp. Stat. IV. 1. k. 496. l.; Vas m. 1694. u. ott V. 1. k. 229. l.; Veszprém m. 1721. u. ott V. 1. k. 346. l.

² L. közelebbről a szerzőnek *«Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században»* c. tanulmányát a kötetben.

bíró hovatovább a földesúr gazdasági megbízottja lett. A földesúr akaratát érvényesítette a falu lakosaival szemben a földesúr oldalán. A bíró földesúrra gazdasági érdekeit szolgálva, a falut is erre a szolgálatra szervezte. A földesúri parancsok általa jutottak el a jobbágyskhoz.

A bírónak mindenekelőtt a földesúri jobbágy szolgálta-
tások, az úri adók beszedése és kezelése terén jutott nagy szerep. A somlóvásárhelyi apácák urbáriumai részletesen felsorolta a jobbágyskhok szolgálmányait, majd hozzáfűzte, hogy »ez fellyől meg mondott adókat, ajándékokat és szolgálato-
kat az vásárhelyi bíró 12 eskütyével egyetemben tartozik kiszerezni és az asszonyoknak beszołgáltatni.«¹ A fogarasi uradalomban hasonló kötelezettséget írtak elő a faluvezető bojárókhok is.² Valószínű, hogy a bírók kötelezettsége a földesúri adók kivetése és behajtása tekintetében nem volt egységes az országban. A fejlettebb gazdasági tevékenységet folytató és nagyobb személyzettel működő uradalom — különösen ott, ahol az uradalmi gazdaság jelen volt a faluban — többé-kevésbbé maga végezhetette ezt a munkát. De még itt sem nélkülözhetette a falu minden egyes tagját jól ismerő bíró segítségét. Ugyanilyen szolgálato-
tot várt tőle a földesúr a jobbágyskhoknak a XVI. század óta egyre növekvő robotmunkája terén is. Ki oszthatta volna be a falu lakosait a földesúri munkára, ki állíthatta volna elő őket a szükség szerint, ha nem a bíró, aki a földesúrát szolgálta. Nádasy Tamás egyik tisztje írta urának, hogy a »bíró mindennap kergeti az szegénységet az eke mellé.«³ A földesúr részére való szántást kell itt érteni, de hasonló feladata akadt a bírónak más földesúri robotmunkánál is. A kapálásnál a Nádasy-birtokon a bíró kapta kézhez azt a lisztet és bort, amelyet a földesúr azért osztott ki, hogy jobban menjen a kapálás.⁴ Amikor a bíró a földesúr számára a megszabott pénzbeli és terménybeli adót beszedte és jobbágyársait a földesúri földekre úrdolgára beosztotta-kihajtotta, olyan munkát

¹ Wenzel, i. m. ; az adó idejében való beadását kívánják a bírótól az óvári uradalomban is. Tört. Tár 1905. 576. l.

² M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 166. l.

³ Komoróczy György: *Nádasy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása* (Budapest, 1932) 125. l. ; az 1771. évi magyaróvári statútum szerint az uraság parancsait nem teljesítő bírókra és esküdtekre súlyos büntetés vár. Corp. Stat. V. 1. k. 669. l.

⁴ M. Gazd.-tört. Szemle 1894. 68. l.

végzett, melynek a falu önigazgató jogához már kevés köze volt, de annál inkább ellensúlyozta a bíró kezébe letett önkormányzati tevékenység értékét.

A bíró mégsem akkor lett a földesúri érdekek legjellegzetesebb kiszolgálója, amikor a jobbágyság adóit szedegette és a jobbágyságot úrdolgára hajtotta, hanem amikor a bíró a földesúr saját gazdaságában-majorságában működött. Mert ennek is eljött az ideje, amikor a középkor végén megindult a földesúri majorsági gazdálkodás, az addig adóztató uradalomnak termelő uradalommá való átalakulása. A XVI. századi lendületes kezdetek után a magyar nagybirtok ezen az úton megállott, sőt visszafejlődött, azonban a majorsági tevékenység teljesen ezután nem szűnt meg, sőt a XVIII. században újabb lendülethez jutott. Ez a félúton álló-haladó magyar adóztató-termelő nagybirtok nem csupán termelő munkájában óhajtotta a faluszervezet önkormányzó szervét felhasználni, hanem a földesúri birtokhoz tapadó és éppen a XVI–XVII. században nagy méretekre kifejlődő jogosítványok, mint a korcsmáltatási, mészárszéki és más monopoljellegű földesúri jogosítványok gyakorlati kiaknázása terén is. A földesúr megkövetelte, hogy a bíró vagy más »hites ember« legyen jelen éppen mind a vetésnél, mind az aratásnál-csepletésnél. A vetni való magot hites bíró kezéhez adták.¹ Aratás után Rákóczy György fejedelemnek, a kitűnő gazdának, sok nagy birtokán az udvarbíró a számtartónak és a falvak bírának jelenlétében vette fel a termést s a számadást a bírónál kellett hagynia.² Hites személyeknek kellett jelen lenni a kicséptelt gabona felmérésén s a disznóveretésén is. De a földesúr jövedelmére szolgáló malom őrléséről is hites emberek készítettek rovást s a falu korcsmáinak bormérését és a hordók ellenőrzését is a bírónak vagy hites társainak kellett elvégezni.³ A földesúri

¹ Kapy Zsigmond utasítása 1620. M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 197. l.; gyulafehérvári uradalom 1634. u. ott 1894. 316. l.; Thököly Imre uradalmi 1894. u. ott 1894. 151–154. l.

² U. ott 1894. 152. l.

³ Murányi uradalom 1662. U. ott 1901. 275. l.; szendrői uradalom 1652. u. ott 1901. 121. l.; gyulafehérvári uradalom 1634. u. ott 1894. 314–316. l.; Thököly Imre uradalmi 1684. u. ott 1894. 151–154. 162, 235. l.; Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében* (Budapest, 1933) 24. l.

gazdaság itt is-ott is igénybe vette a faluszervezet igazgatósára hivatott bírót és előljáró társait. Olyan szerep volt ez, mely akár fizetési gazdasági alkalmazotthoz is illett volna, olyan jól mégsem láthatta volna el senki, mint a társait mindenkinél jobban ismerő jobbágybíró. Viszont az természetes, hogy az ilyen szolgálatokra való állítás még jobban hangsúlyozta a jobbágybíró és vezetettjei függő helyzetét: ebben a kettősségben sokkal inkább előtérbe nyomult a földesúr érdekeiben fáradó, mint a közösség érdekeit szolgáló jobbágybíró. Az ország lakosságának döntő nagy része, körülbelül nyolc-kilenced része élt a parasztfalvak közösségeiben: nyilvánvaló, hogy a magyar társadalom fejlődése, de közelebbről a magyar parasztság társadalmi lehetőségei szempontjából messzeható jelentősége volt annak, hogy a jobbágyfalvaknak kezdettől fogva erős függőségek nyomását szenvedő csekély autonómiája a földesúr gazdasági igényei következtében elszűkülni kényszerült.

IV.

A falu szervezetét nem csupán a földesúri hatalom vette igénybe a maga gazdasági tevékenységében, hanem a közhatalom is a falu szervezetében találta meg a közigazgatás teendőire alkalmas, készen levő szervezetet. A középkori állam nem ismerte az állami közigazgatást, a közhatalom végrehajtó tevékenysége egyrészt a területi önkormányzatok, másrészt a társadalmi függőségeknek magánjogias személyi kapcsolatokon alapuló rendszerén keresztül érvényesült. A társadalom alapközösségeinek, a városnak és a falunak önmaga belső életének igazgatására szükségszerűen megszerveződő igazgatási szerkezetét a királyi és a rendi hatalomban foglalt közhatalom korán felhasználta a maga céljaira s amint az állami szerveződés sokoldalúbb és hivataloszerűbb lett, a falu önkormányzati szervezésére is egyre több közigazgatási feladat hárult. A felsőbb közigazgatási szerveknek a legelső fokon a falu előljárósága lett a végrehajtó szerve. Ez a tevékenység sokszor csupán a felsőbb szervek részéről érkező parancsok és rendeletek gépíes kihirdetésére és teljesítésre szorítkozott. A falu önkormányzati életének fejlődésére annál hátrányosabb befolyást gyakorolt. Amel-

lett, hogy a falu önkormányzatának belső életéből kinövő falusi vezetőséget a földesúri hatalom a maga gazdasági szolgálatában foglalkoztatta és így annak a szolgálati viszony jellegét ruházta, a közhatalom végrehajtó tevékenysége is az önállóság lebontását segítette elő, mert a falu öngazgató szervét másik síkon vonta függő viszonyba.

A falu előljáráására a közigazgatás közvetítése terén háruló feladatok között első helyen a közadók kezelése, kivetése és behajtása körül kiutalt szerepet kell emlitenünk. A királyi rovásadó kivetését és beszedését ugyan a megyei adószedők, a dicatorok végezték, azonban munkájukban nem nélkülözhatték a helyi viszonyokkal ismerős falusi bírák támogatását. A mindegyre bonyodalmasodó eljárás, ahogyan a rovásadót, a dicát és más állami szolgáltatásokat a jobbágyságra ki kellett vetni, az adó kivetését végző szervek egyéni mérlegelését követelte meg. Az adó alapja ugyan a jobbágytelek volt, de a porta, mint adóegység, a XVII. század elején ideális egység lett, melyet a gyakorlatban a telkek terjedelme, hozadékképessége, a jobbágyszerszerelés bősége és más, a termelést és a jövedelmet befolyásoló tényezők figyelembe vételével kellett meghatározni.¹ Tekintetbe kellett venni a falu határának termőképességét, az értékesítési lehetőségeket, a természeti csapásokat és a XVI. század óta rendszeressé és egyre terhesebbé váló katonaszállásolás terheit, hogy valamennyire kiegyenlíthető legyen a jobbágytelekre alapított adó. Végül is egy-egy porta egysége alá a különféle tényezők szerepe szerint egész sora foglaltatott egybe a valóságos jobbágytelkeknek. Mindezeknek az adóteher szempontjából döntő tényezőknek a feltárására a falu viszonyait legjobban ismerő falusi bíró volt a leghivatottabb.² A megye nemcsak a dicatorokat látta el megfelelő instrukciókkal, hanem utasítást szerkesztett a mezővárosi és falusi bírákhoz és lakosokhoz is.³ A dicator, amikor az adózó portákat felvette, a falusi bíróhoz szállott s a bíró tájékoztatta a falu helyzete és a jobbágytelkek álla-

¹ Juhász Lajos : *A porta története 1526—1648* (Budapest, 1936).

² Az 1567. évi 6. t. cikk szerint : az adókirovásnál csak a falu bírójának kell megesküdni, mivel nyilvánvaló, hogy a bírók jól ismerik az egész, fél és harmadtelkeket s a földesurak ne kényszerítsék őket hamis esküre.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1895. 229. l.

pota felől. A bírónak egy esküdttel együtt kellett megesküdni afelől is, hogy a falu jobbágytelkei közül hány a gazda nélküli vagy üresen álló. A bíróhoz megszállott dicatornak nem volt szabad a falvat házanként feljárni, hanem a falu lakosait a bíró a maga házához hívta s itt végezte a dicator az eskü alá vett bíró segítségével az adóképesség egyéni viszonyainak a megállapítását. A bírónak azután tenni-valója volt a kivetett adó beszédésében is. Sőt az adó is esetleg a bíró kezéhez folyt be, aki azután számot adott róla.¹ A locsmándi uradalom rendtartása szerint a pénzt a falusi bírák veszik magukhoz a portás jobbágyoktól s számot kell adniok, hogy mennyit vettek át.² Nyitra megye 1620-ban az adóhátralék beszédéséről úgy rendelkezett, hogy az egyes földesuraktól jobbágyaiknak rátáját a falusi bíró külön-külön vegye át s együttesen szolgáltatassa be az adószedőnek.³ A hátralék felől a falusi bírónak kellett megesküdni.⁴ A falusi bírák az adószedés terén nyert hatalmukkal azután vissza is éltek: Sopron megye 1754-ben kimondta, hogy a bírók a kiosztáson túl nem vethetnek ki adót, de a kivetett adótartozást annál szorgalmasabban tartoznak beszédni.⁵

A közhatalom a falu jobbágyaitól az adón kívül közmunkát is kívánt. A harctérre lett országban a XVI. század óta mind szervezettebb formában kellett katonai terheket viselniök s ezeknek a feladatoknak a teljesítése az alsó fokon ismét a falu önkormányzati szervezetében adott végrehajtó eszközökkel volt elvégezhető. A falu bírói ügyeltek fel a közmunka s a közfuvar teljesítésére. A forrói jobbágyok említett törvényeiben olvashatjuk, hogy ha »valaki hatalmas« alá lovat kellett adni, azt annak kellett előállítani, akin a »szer«, vagyis a sor volt, ha azonban a szeren levő jobbágy nem volt éppen otthon található, a bíró azt küldhette, akit előbb ért.⁶ A falusi bírónak kellett esküvel igazolni a szolgabíró előtt a gyötrelmes »gratuitus labor«, a

¹ 1552. évi 4., 1559. évi 12. t.-c.; Bars m. 1596. Corp. Stat. IV. 1. k. 174. l.; Sopron m. 1599. u. ott V. 1. k. 78. l.; Nyitra m. 1620. u. ott IV. 1. k. 150. l.

² M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 173. l.

³ Corp. Stat. IV. 1. k. 150. l.

⁴ 1563. évi 7. t.-cikk; Abauj m. 1610. Corp. Stat. II. 1. k. 77. l.; v. ö. Ugocsa m. 1678. u. ott III. k. 179—180. l.

⁵ Corp. Stat. V. 1. k. 600. l.

⁶ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.

várak fenntartására teljesítendő ingyenes közmunka elvégzését is, s ha nem tudta a hátralékot igazolni, bírság sujtotta a falut. A bíró adott számot arról is, hogy mennyi katonai porció volt a falura kivetve és mennyit vett fel abból a behajtást végző bíró.¹ A jobbágyság igyekeztek kivonni magukat a katonai fuvarok alól, ezért írta elő a kicsiny Torna megye 1691-ben, hogy az engedetlen falusi bírakat és parasztokat minden könyörület nélkül 12 forintra kell büntetni.² A falusi bíró választásáról intézkedő Győr megye pedig azt írta elő 1737-ben, hogy a közfuvar, a katonai szállásolás és a »deperdita« néven ismert megyei házi adó mellett a falusi bírának kell felügyelni a faluban elszállásolt katonaság részére természetben és pénzben nyújtott szolgálmányokra is. Ezeket fel kellett jegyezniök és felsőbb hatóságuknak bemutatniök.³

Az állami közteher mellett egy másik közteher, az egyházi tized behajtása körül is a falu bírának kellett a tized élvezőinek a segítségére lenni. Ez a feladat már a középkorban megformálódott s még inkább meghatározódott akkor, amikor az egyházi tizedet a XVI. században a királyi kamara kezdte bérbe venni. A kamara a várak ellátása céljából vette árendába a tizedet s az egyház maga szívesen is adta át, mert a tized beszedése körül mindig sok nehézség volt, viszont az újkori királyi kormányzatnak szinte legkorábban és legteljesebben kifejlődött ágazata, a kamarai igazgatás volt. A kamarának tehát olyan szervezet állott a tized beszedésénél rendelkezésére, amelyet az egyház nem tudott egykönnyen megteremteni. A XVI. század közepétől egyházi tized már alig volt egyházi kézben s magánosok, főleg a birtokos bérlete mellett csaknem mindenfelé a királyi kamara tizedbérleteivel találkozunk. A kamara »decimator«-okat küldött ki az egyes tizedkerületekbe, viszont a tizedszedők ismét a falu bíráin keresztül jutottak a tizedhez. A kamara dézsmaszedő-utasításai előírták, hogy a dézsmaszedőnek a falu bírájához kell megszállnia. A bíró látta el a dézsmaszedőt, lovait is ez tartotta el a faluban s ennek

¹ Győr m. 1592. Corp. Stat. V. 1. k. 41. l.; 1737. u. ott V. 1. k. 504. l. V. ö. Ember, 282—284. l.

² U. ott II. 1. k. 313—314. l.

³ U. ott V. 1. k. 504—505. l.; Veszprém m. 1749. u. ott V. 1. k. 574. l.

fejében a bíró mentes volt a dézsma megfizetése alól. A tilalmazásokból arra lehet következtetnünk, hogy a dézsma-szedők nem mindig voltak megelégedve az esetleg éppen zsellérbíró szegényes ellátásával, ezért egyszerűen mást állítottak a bíró szerepébe. Ezt az eljárást a kamara természetesen megakadályozni igyekezett, hiszen így az esetleg éppen legtehetősebb jobbágygazda mentesült a dézsma alól. A falu bírása, a dézsmaszedő megjelenése után, összehívatta a falu lakosait a maga házához és itt a dézsmaszedő először is esküt vett ki tőlük, hogy termésüket igazán be fogják vallani. Ezután mindenki bement a dézsma köteles vetésének eredményét, juhait, kecskéit és méhkasait számát, valamint a leszűrt bor mennyiségét. Csak a felvallás után mehetett a falu haza. A dézsmaszedő a falunak rovást adott, ami lehetett írásbeli nyugta is, de a falusi bírák — esetleg a dézsma-szedő — írástudásának a hiánya miatt sokszor pálcikára rótt számadás volt, amit azután úgy metszettek ketté, hogy a két pálcika egyformán mutatta ki a rovást. Az egyik rovásnyél azután a falu bírójának a kezére adatott. A felvallás után a dézsma-szedő a bíróval kiment a mezőre. A gabonát beszállították és asztagokba rakták. Ez azután a bíró őrizete alatt maradt. A dézsma-szedő után megjelent a kamara csépetetője, a triturator, aki szintén a bíróhoz szállott és kérte a dézsma-szedő által átadott rovást. Ennek megfelelően ment végbe a cséplés, amelynek eredményéről, most a szemtermés mennyiségéről, a csépetető adott rovásnyelet vagy elismervényt a falu bírójának. Ezt azután a bírák elszámolás végett beadták a kamarának. Ugyanakkor a bírák maguk ellenrovást vagy ellennyugtát adtak a dézsma-szedőnek, aki vele azután ugyancsak a kamarának számolt el.¹ A falu bíráinak szerepe tehát a dézsma beszédésénél éppen nem volt jelentéktelen s fokozta feladatuk nehézségeit, hogy ők voltak felelősek az egésznek a lebonyolításáért. A falusi bíró, aki elsősorban mégis a falu belső életének irányítását kellett, hogy végezze, amellettszolgált földesurának gazdasági alkalmazottként, eleget tett a közhatalom részéről a faluval szemben támasztott követelményeknek is.

¹ Általában I. Ila Bálint: *A dézsma adminisztrációja*. Levéltári Közlemények 1940—41. 223—249. l. V. ö. M. Gazd.-tört. Szemle 1896. 17. s. köv. II. ; Fejér m. 1706. Corp. Stat. V. 1. k. 498—502. l.

Ezek a követelmények nem merültek ki csupán az adók, tizedek, katonai terhek eligazításában. A felsőbb közigazgatási hatalom, elsősorban a vármegye a falu önkormányzati szervezetét, illetőleg elsősorban vezetőit, a bírókat sok egyéb közigazgatási teendővel is megterhelte. A XVI., főleg pedig a XVII. században a hullámozó háborúzások rendkívül aláásták a közbiztonságot. Egész csapatokban kóboroltak az országban az otthontalanáná lett ú. n. latrok, akik azután váratlanul ráütöttek egy-egy falura. A XVII. század második felében a rajtaütések különösen gyakoriak lettek. Végül is a kóbor bandákkal szemben a vármegyék központi irányítása alatt egész védelmi szervezetbeilleszkedtek a falvak. A vármegye katonákat fogadott, de a falvaknak is éberén kellett őrködni: a híreiket továbbították, sőt szükség esetén fel is kellett kelniök a rablók üldözésére. A falu védelmét a bíró irányította, neki kellett a rablók felől a híreket továbbítani, a falut üldözésre vinni és a köztük lappangókat elfogni. A falu bírának ez a feladata igen komoly volt, a hanyag bírakat a vármegye igen súlyos büntetésekkel, akasztófával vagy éppen nyársba húzással fenyegette meg.¹ A törökkel szomszédos területen, melyen egyformán uralkodott a török és a végbeli katona, szintén veszélyes feladat hárult a parasztfalvak bíraira: ügyelniök kellett a törökök átjáró helyeire, hírt kellett adniök a törökök útjairól.² Amellett nekik kellett a szolgabírákhoz elmenni, amikor azok a falu veszélyes állapota miatt oda nem tudtak elmenni. A vármegyék felmentették a szolgabírákat az alól, hogy a török miatt veszedelmes területekre kimenjenek dolgaikban, hanem a falvak bíráit súlyos büntetés terhe alatt magukhoz idézték s általuk bocsátották ki idézéseiket, ítéleteiket és végrehajtó parancsaikat.³ Járványok idején

¹ Zemplén m. 1642. II. 1. k. 186. l.; 1647. u. ott II. 1. k. 192—193. l.; 1659. u. ott II. 1. k. 229. l.; Szepes m. 1616. u. ott II. 1. k. 106. l.; Szatmár m. 1641. 1653. u. ott III. k. 96, 126. l.; Szabolcs m. 1690. u. ott III. k. 195. l.; Ugocsa m. 1690. u. ott III. k. 195—197. l.; Nyitra m. 1615. u. ott IV. 1. k. 139. l., 1626. u. ott IV. 1. k. 153—154. l.; Pozsony m. 1696. u. ott IV. 1. k. 577—579. l.; Esztergom m. 1721. u. ott IV. 1. k. 648—649. l.; Békés m. 1738. u. ott III. k. 343. l.

² Torna megye 1604. u. ott II. 1. k. 65—66. l.; Nógrád m. u. ott 1679. IV. 1. k. 428. l.

³ Gömör m. 1667. u. ott II. 1. k. 250—251. l.; Bars m. 1636. u. ott IV. 1. k. 177. l.

a falusi bírónak kellett a vesztegzárat felállítani és a falu elszigeteléséről gondoskodni,¹ ő hirdette ki a vármegye és a szolgabíró parancsait és hirdetményeit s posta hiányában a stafétaszerűen faluról-falura továbbított levelek eljuttatásá is a bírónak kellett biztosítani.² A bíró volt a falu rendőre is, neki kellett ügyelni esetleg még a korcsmák idejében való bezárására is.³

Végül a közhatalom a falu egész önkormányzati életét is ellenőrzése alá vonta. Ezt az ellenőrzést, mint láttuk, előbb jóformán egyedül a földesúri hatalom végezte. Azonban a XVIII. században az állami beavatkozás növekedése után a földesúri hatalommal versenyre kelt a vármegyei hatalom alakjában jelentkező közhatalom. A falu közös jövedelmének felhasználásáról akkor már tájékozódni kívánt a vármegye is s a bírót egyre több fenyegetés várta a közhatalom részére teljesítendő szolgálatok elhanyagolása esetén. Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy a földesúr és a vármegye mellett a falu bírúira és előljáróságára szorult a helybeli egyház is, ha valamit a faluval el kellett intéznie. A papok és iskolamesterek részére fizetendő szolgáltatásokat ők maguk erővel nem tudták behajtani. A csejtei uradalom birtokosai, mivel a »papok és iskolamesterek elégtelenek fizetésük beszedésére«, a bírákat és esküdteket kötelezték segítségre, amit ha nem nyújtottak volna, a földesúr parancsa szerint a maguk javaiból kellett a satisfactiot állaniok.⁴ A földesúri, királyi és vármegyei hatalom növekvő igényei olyan állomásait jelzik a faluszerkezet fejlődésének, melyeken az önkormányzat meglevő csonka elemei is súlyos megpróbáltatás elé jutottak. A jobbágyszervezetnek a földesúr törvényadó és ellenőrző jogát viselő önkormányzatára egész sora épült rá a földesúr gazdasági és a közhatalom közigazgatási következményeinek s hovatovább a jobbágyszervezet önkormányzata csupán árnyékként kísérté azokat.

¹ Trencsén m. 1713. u. ott IV. 1. k. 618. l.

² Pozsony m. 1696. IV. 1. k. 550. l.; Nyitra m. 1613. u. ott IV. 1. k. 127—128. l.; Ung m. 1664. u. ott II. 1. k. 239. l.; Győr m. 1727. u. ott V. 1. k. 443. l.; Árva m. 1696. u. ott IV. 1. k. 547. l.

³ Szepes m. 1614. u. ott II. 1. k. 98. l.

⁴ M. Gazd-tört. Szemle 1899. 234. l.; az óvári uradalomban a bíró az esküdtekkal köteles volt az egyházi épületeket jó rendben tartani. Tört. Tár 1905. 576. l.

A parasztfalu szervezete a földesúri gazdaság szerveződése s egyben a közhatalom közigazgatási igényének fokozatos növekedése következtében feladatokra volt köteles s ezek legtöbbször nem a közösségi élete belső törvényeiből fakadtak. Nem a maga kormányzatából, hanem a reája bocsátott rendeletekből kellett azok megoldását vállalnia. Maga az önkormányzat ugyan teljesen nem esett ki ezután sem a falu életéből, de hátra esett s ezzel tulajdonképpen a jobbágysz falu ősi gyökereiből sarjadó önkormányzata súlyos válságba futott.

V.

Az önkormányzat lényegéhez tartozik, hogy a közösség önmaga állíthassa vezetőit. A falu önkormányzatáról is alapjában csak akkor beszélhetünk, ha a falu maga választhatja elöljáróságát: a falusi bírót és az esküdteket, akik együtt a falu tanácsának tekinthetők. Amennyire megállapítható, a bíró és az esküdtválasztás joga az újkor elején általában megillette a jobbágysz falut. A jobbágysz közösségnek a földesúri hatalomtól való tényleges függősége a valóságban azonban sokszor tette kétségessé a falu önkormányzatának ezt az alapvető feltételét. A parasztfalu önkormányzatának válsága elsősorban a bírói tisztség válsága volt. A válságnak különféle okai voltak: legtöbbször mégis a földesúr igényeiből és a közigazgatási teendőknek a falusi bíróra egyre nagyobb mértékben történt hárításából eredtek.

A földesúri érdekek elsősorban is az olyan jobbágysz falvakban tették kétségessé a bíróválasztás jogát, amelynek egyszerre több földesura volt. Minthogy a falu bírójának, mint láttuk, a földesurát is szolgálnia kellett, az ilyen közös falvakban zavarok támadtak, mert hiszen a bíró csak annak a földesúrnak lehetett gazdasági ügyekben sáfárszerű megbízottja, akinek a jobbágysz falu volt. Minél inkább kifejlődött a földesúri majorsági üzem és a földesúr minél jobban kihasználni törekedett a földbirtokhoz kötött különféle jogokat, a falusi bírónak a földesúri gazdaság szempontjából annál inkább megnövekedett a gyakorlati jelentősége. A falvak igen nagy részében azonban megoszlott a jobbágysz több földesúr között. Még az egységesnek látszó nagy uradalmakhoz tartozó falvakban is családi osztályozások követ-

keztében két-három földesúri rátára oszlott a jobbágyság. A közös falusi bíróság megoldására a legtermészetesebb példát a két birtokos között megoszló csejtei uradalom nyújtotta. Rendtartása kimondta, hogy a »közönséges — azaz közös — dolognak végbevitelére és a jobb rendtartásért szükség, hogy minden faluban és a városban közönséges — azaz közös — bíró legyen, úgy, hogy tétessék az egyik részről az egyik esztendőben, másodikban másik részről arra való ember, akitől mind a két részről való jobbágyságok dependeáljanak.¹ Azonban ezt nem mindenütt sikerült így megoldani. A viszályokba kénytelenek voltak a vármegyék is belenyulni. Ugocsa megye a bíróválasztások körül tapasztalt visszaélések miatt 1672-ben azt rendelte el a megye egyik falujára nézve, hogy a falusi bíró ezentúl a földesurak részéről sorban választassék és állíttassék a falu élére.² Abaúj megye pedig 1697-ben a több földbirtokosok között megoszló falvakra nézve úgy határozott, hogy ezekben, ha a birtokosok nem tudtak megegyezni, a bírói és albírói tiszteséget és más falusi tisztségeket a házzal bíró lakosok sorjában viseljék.³ Gömör megyében egy 1746. évi szabályzat-kodifikációban azt a panaszt olvassuk, hogy a falvakban, különösen azokban, amelyeknek több földesura volt, a falusi bíróság nem sorjában megy, hanem a hatalmasabb akarata szerint és megtörténik, hogy alkalmatlan embert állítanak a bíróságra. Előírta tehát a megye, hogy a falusi bíróság a házak sorjában viseltessék s ha a bíró alkalmatlan a tisztségre, akkor másod- vagy kisebb bíró adassék melléje és ezt a rendet a compossessorok évenként megtartani kötelesek. Ha pedig mégsem tudnának megegyezni, az alispán szolgabírókat küld a helyszínére, aki bírót fog tenni.⁴ Szatmár megye már a tizenhetedik század közepén úgy rendelkezett, hogy a több földesúr által bírt falvakban a bíróság a birtokosok között a birtok nagysága szerint következze. Ha a földesúr valamely helynek felét bírja, minden második esztendőben, ha harmadrészét, akkor minden harmadik esztendőben legyen a bíró az ő szeréről. Ha pedig a földesúr nem adna bírót

¹ M. Gazd.-tört Szemle 1899. 238. l.

² Corp. Stat. III. k. 163. l.

³ U. ott II. r. k. 231. l.

⁴ U. ott II. r. k. 440—441. l.

vagy maga a bíróságra jelölt nem vállalná, a szolgabíró intézte el, hogy melyik szert illeti meg a bíróadás.¹

Ezekben a rendelkezésekben a község szabad bíróválasztása többé-kevésbé már elsikkadt és előtérbe nyomult a bírótevéseben a földesúr vagy a vármegye szerepe. A XVI. század második felében egyes vidékeken már az is rendszeresen előfordult, hogy a dézsma-, illetőleg adószedők egy-egy nagyobb helységben annyi bírót jegyeztek fel a dézsma-, illetőleg az adó alól mentesítettként, ahány birtokosnak volt a faluban nagyobb terjedelmű birtoka. Sőt hegyes vidékeken több kisebb és földrajzilag határozatlan jellegű falut vontak egy bíróságba össze, de a földbirtokosok szerint mégis külön bíróságok voltak.² Lehetséges, hogy a valóságban ezekben a falvakban sem volt megosztott a bíróság. A kamara mindenesetre arra utasította dézsmaszedőit, hogy egy faluban csak egy bírót hagyjon szabadságon s a többin vegyen dézsmát.³ Ez a birtokos szerint megosztó falusi bíróság alapján támadta meg a faluközösség és a faluszervezet egységét. Hangsúlyozta azt, hogy a bíró nem a falu egészeinek, hanem földesurának szolgál. A földesúr és a vármegye beavatkozása pedig olyan helyeken, ahol mégis közös bírót tettek, a bíró választását tette kétséggé. Úgy látszik, hogy ebben az időben egyes vidékeken meg is indult a fejlődés olyan irányban, hogy a földesurak egyes bírói »villicus« név alatt kizárólag a földesúr gazdasági megbízottjai, mintegy ispánjai-majorosai működjenek, de ugyanakkor fölöttük megmaradjon a falu közös bírója is. Máramaros

¹ U. ott III. k. 123. l.; v. ö. Szabolcs m. 1702. u. ott III. k. 241. l.

² Szabó István, i. m. (Ugocsa m.) 147. l.; Csapody, 24. l.; az ugocsamegyei Túrterebesen 1656-ban a »főbíró« mellett a négy falubeli birtokosnak külön bírója volt. Orsz. Ltár., Perényi ltár. 1656. No 964.

³ M. Gazd-tört. Szemle 1896. 18. l. A szécsi kerület gabonatiszedszedőinek utasításában: a dézsmaszedők a bírónál szálljanak, akár gazdag, akár szegény a bíró és az magok akaratjok szerint bírót ne válasszanak magoknak, hanem az kit a falu választott, azzal elégedjenek meg. U. ott 1905. 157. l. Védekezni kellett az ellen is, hogy a földesurak néhány jobbágyuk után is bírót állítsanak, aki azután élvezte az adómentességet. Bereg m. 1717-ben: a birtokosok 2—3—4—5 közül is egyet mentesítenek bíróságra vagy más tisztségre, a jövőben 20 jobbágyon alul nem lehet. Corp. Stat. II. 1. k. 400. l.

megye 1715-ben megengedte, hogy a földesurak minden kúriájukhoz vagy gazdaságukhoz, még a havasokon is, külön alkalmazhassanak embereket — de nem gazdag jobbágyot — akik azután a bírók módjára mentesültek az adó alól.¹ Szepes megye pedig 1747-ben világosan meghatározta, hogy a földesurak gazdaságuk előbbvitelére villicusul egy adómentes jobbágyot alkalmazhatnak, mint szerződéses szolgát, ha legalább 8 jobbágytelkük van a faluban. Sőt több gazdaság esetén 2 villicust is alkalmazhatnak és adó alól mentesíthetnek.² Ez a fejlődés éppen úgy, miként a földbirtokosok szerint történő több bíró állítása nem lett általánossá, azonban jelzi azt, hogy a falu önkormányzatában a bírói tisztség körül a földesúri gazdaság fejlődése következtében súlyos zavarok támadtak s ezekben már kezdett elenyészni a szabad bíróválasztás.

A bíróválasztás körül támadt és a falu önkormányzatát aláásással fenyegető nehézségek ebben a korban más vonatkozásokban is jelentkeztek. Itt is-ott is arról olvasunk a vármegyei statutumokban, hogy — a még sok helyen divó bíróválasztás mellett — a bírót már a földesúr állította a faluban,³ máskor a szolgabíró tette⁴ vagy pedig minden szabad választás nélkül sorjában haladt a bíróság.⁵ Nógrád megye 1691-ben azt rendelte, hogy ott, ahol a bíróságon nem tudnak megalkudni, a bíróság a házhelyek rendje szerint sorjával következzenek.⁶ A megye a sok viszálykodás miatt már néhány évvel előbb kimondta, hogy a bíróság az idő kiteltével a szomszédos telken lakókra menjen át: azok közül kell a bírót megválasztani.⁷ A bíróválasztás-

¹ Corp. Stat. III. 273—274. l.

² U. ott II. 1. k. 480. l. Szatmár m. 1648-ban az adó alól kivettek között külön nevezi meg a bírókat és a villicusokat. U. ott III. k. 110. l.

³ Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. l.; Nógrád m. 1691. u. ott IV. 1. k. 527.; Liptó m. 1699. u. ott IV. 1. k. 571. l.

⁴ Torna m. 1712. u. ott II. 1. k. 371. l.; Zemplén m. 1632. u. ott II. 1. k. 150—151. l.; Abauj m. 1612. u. ott II. 1. k. 88—89. l.; Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. l.; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. l.

⁵ Ung m. 1712. u. ott II. 1. k. 379. l.; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. l.; Szabolcs m. 1726. u. ott III. k. 309. l.; Nógrád m. 1691, 1722. u. ott IV. 1. k. 527, 659. l.

⁶ U. ott IV. 1. k. 527. l.

⁷ 1679. U. ott IV. 1. k. 427. l.

ban érvényesülő földesúri befolyásról tanuskodnak az olyan tilalmak, amelyek más falvakból hozott bíró alkalmazását tiltják és a szerez bíróságot írják elő.¹ Vagy azok, amelyek a szolgabírák kötelességévé teszik, hogy bírót jelöljenek és állítsanak, ha a földesúr erre nem volt hajlandó.² A statutumok a szolgabíró szerepének növekedéséről tanuskodnak, de egyben arról is, hogy a falvakban a bíróság nem volt kapós tisztség: attól egyformán vonakodott a földesúr és a jobbágy.

Már a XVII. század óta arról olvashatunk, hogy egyes falvakban egyáltalában nincsenek is bírák, sőt nem is akarnak állítani.³ Más falvakban a bíróság szokásos egy évi időtartalmát rövidítették meg félévre, egy hónapra vagy egy-egy hétre, amikor is azután hetenként és havonként járt kézről-kézre a falusi bíróság.⁴ Az ilyen elharapózó szoká-

¹ Liptó m. 1699. u. ott IV. 1. k. 571. l.

² Abauj m. 1699. u. ott II. 1. k. 343. l.

³ Nyitra m. 1634. IV. 1. k. 174. l.; Árva m. 1696. u. ott IV. 1. k. 547. l.; Szabolcs m. 1607-ben elrendelte, hogy minden faluban legyen bíró. U. ott III. k. 44. l.; Zemplén m. 1632. u. ott II. 1. k. 150—151. l.; v. ö. Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében* (Budapest, 1943), 229. l.

⁴ Ugocsa m. 1736: nagyobb falvakban egy évre, kisebbekben félévre, Corp. Stat. III. k. 341. l.; előzőleg 1733-ban Ugocsa m. úgy rendelkezett, hogy a helységekben esztendő bírák legyenek, nem hetesek vagy hónaposak, u. ott III. k. 327. l.; Szabolcs m. 1726: sorban megy hetenként, a jövőben a földesurak sorjában havonként, u. ott III. k. 309. l.; a megye 1749-ben úgy rendelkezett, hogy a bíróságot évenként viseljék és nem havonként vagy hetenként, u. ott III. k. 376. l.; ugyanígy 1750. u. ott III. k. 377. l.; Ung m. 1712: szegényebbek teljes tehermentességet kapnak, gazdagabbak 6 hónapon keresztül félmentességgel viseljék, u. ott II. 1. k. 379. l.; Nógrád m. 1691: egész helytől egy évig, félhelytől félévig u. ott IV. 1. k. 527. l.; a megye 1722-ben úgy rendelkezett, hogy fél vagy egész esztendőkre viseljék a bíróságot, nem pedig hetekre és pedig egész helyes egész esztendeig, félhelyes félesztendeig u. ott IV. 1. k. 659. l.; Somogy m. 1738: megszüntetendő a hetenkénti falubíró, évenként viselni u. ott V. 1. k. 516. l. Az országnak tehát minden részében elharapózott a bírói tisztségtől való menekülésre igen jellemző hónapos-hetes bíróság. — A XVI. században megtörtént, hogy 2—3 évig is viselték a bírói tisztséget. Komoróczy, 126. l. Az alsólendvai uradalomban a XVIII. században is előfordultak ilyen, sőt még hosszabb bíróságok is. Csapody, 24. l. Győr m. 1737: ha a falunak és a földesúrnak tetszik, megerősíthető a következő évre is. Corp. Stat. V. 1. 504. l. — Az éves bíróság rendszerint Szent György napján kezdődött. Nógrád 1691. u. ott IV. 1. k. 507. l.;

sokkal szemben a vármegyék statutumokat hoztak és esetleg némi engedményt is tettek az úgy látszik jogosan sokalt egy esztendővel szemben. Legalább is megengedték, hogy a féltelkes jobbágy csak félévig viselhesse tisztségét.¹ Viszont az ilyen engedmények világosan kifejezik azt, hogy a falu önkormányzatának ez a sokoldalú és hatékony tisztsége olyan teher volt, amit egyformán vállaltatni nem is volt méltányos. Az az anyagi előny, amit a bíró nehéz tisztségéért élvezhetett, valóban nem volt nagy: rendszerint mentes volt az adó és a dézsma fizetése s a katonai beszállásolás alól és részesedett az általa beszedett bírságpénzekből.² A forrói bírónak külön dénárok jártak még a föld esetenkénti felméréséért és az örök leveleknek a birtokában levő pecséttel való megpecsételéséért.³ Mindezek az anyagi előnyök azonban úgy látszik nem kárpótolták azért a sok megterhelésért és sok veszedelemért, amely tisztségében állandóan ránehezedett és fenyegette. Láttuk, hogy mennyi mindenféle feladatot róttak a földesurak és a vármegyék, meg a királyi hatóságok a szegény falusi bíróra. A parancsokhoz pedig, amelyeket uraitól kapott, rendszerint súlyos szankció társult. A pénzbüntetés és a börtönbe való zárás mellett igen gyakran pálcával vagy bottal való megveréssel

1772. u. ott IV. 1. k. 659. l.; locsmándi uradalom 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l. Utóbb a portiók elszámolása miatt gyakorlati okokból a katonai év kezdetét — november 1 — írták elő. Szepes m. 1747. Corp. Stat. II. 1. k. 476. l.; Gömör m. 1746. u. ott II. 1. k. 440—441. l.; Győr m. 1737. u. ott V. 1. k. 504. l.; Sopron m. 1758. u. ott V. 1. k. 614. l.

¹ Nógrád m. 1691. Corp. Stat. IV. 1. k. 527. l.

² Az adó és egyházi tized alól való mentességet régi törvények biztosították. Ez sem maradt változatlanul az idők folyamán. Sopron megye 1754-ben félmentességet biztosított, mivel — úgy látszik — ennyi sem volt. Corp. Stat. V. 1. k. 614. l.; Bereg m. 1635: a bíró 15 dénárt fizessen a dicában u. ott II. 1. k. 162. l.; Bihar m. 1745: Mivel a bírónak semmi salláriuma nincs, egész évi mentességet kapnak a 25 jobbágyon felüli, félévit a kisebb helységek bírói. U. ott III. k. 361. l. — Félmentesség: Máramaros m. 1715. u. ott III. k. 273. de a következő évben a megye extrémításában forogván, ezt is visszavonták u. ott III. k. 274. l. V. ö. Ung. m. 1712. u. ott II. 1. k. 379. l. — Bírság $\frac{1}{3}$ -a: Ugocsa m. 1733. III. k. 327. l.; Ugocsa m. 1733. u. ott III. k. 327—328. l.; Szabolcs m. 1731. u. ott III. k. 321. l. V. ö. Jakó, 13. s köv. II. — Beszállásolás alól: Szabolcs m. 1723. u. ott III. k. 294. l.; Máramaros m. 1716. u. ott III. k. 274. l. sóvári uradalom 1635. Tört. Tár 1905. 588. l.

³ M. Gazd.-tört. Szemle 1901. 415—416. l.

fenyegették meg a rendelet végrehajtását elmulasztó bírót. Torna megye 1604-ben a törökök mozdulatait elmulasztó bírókat kívánta bottal megveretni.¹ Zemplén megye a bírót felakasztatta, ha faluja nem vett részt a latrokra üldözésében.² Majd a bírót egyenesen nyársba kívánta vonatni, ha a falu nem támadt reájuk ütő latrokra.³ Lehet, hogy ilyen szélsőséges büntetésekre a valóságban nem került sor, azonban a rendkívüli viszonyok között a földesúr és a közhatalom részéről egyformán szolgálatok alá hajtott falusi bíró szerepe mindenképpen nehéz volt. Teljesíteni kellett a földesúr parancsait, mert különben az ő neheztelését és büntető kezét vonta magára. A Nádasdy-birtokon az udvarbíró börtönbe tette a neki nem tetsző bírót, amire a jobbágyság földesurukhoz fordultak elkeseredve.⁴ Pozsony megye 1762-ben egyenesen azt állapította meg, hogy némely földbirtokosok olyan hiszembben vannak, hogy más falusi tisztségviselők között a falu bíróját is szabadon becsteleníthetik, szidalmazhatják és verhetik és ezért az ilyen közszolgálatokra embert is nehéz kapni.⁵ Vas megye pedig egyenesen azt kívánta volna a bírótól, hogy fordítsa el a földesúr és a falu viszályát.⁶ Az állandó fenyegetésekkel ösztönzött, különféle érdekek szolgálatában hánykodó bírót azután még külön követelmények elé is állították uraik. A locsmándi uradalomban azt kívánták a kevés jutalmat elnyerő, de sok fáradságon kívül sok kockázatot is viselő bírótól, hogy igaz pápista életet éljen, a rossz botránkoztató szokásokat és társaságokat kerülje és életével mindenkinek dicséretes példát mutasson.⁷

Nem csoda, ha ilyen körülmények között a falusi bíró tisztségét nem szívesen vállalták. Valóban szükség volt

¹ Corp. Stat. II. 1. k. 65—66. l.; Ugocsa m. 1785. III. k. 432. l. (25 pálcá); ugyanitt 1678-ban az adóban hátralékos falvak bíráit 2—3 tehetősebb gazdával együtt bebörtönözni parancsolták. U. ott III. k. 179—180. l.

² 1647. U. ott II. 1. k. 192. l.

³ 1659. U. ott II. 1. k. 229. l. Bács-Bodrog m. a latrokra fel nem kelő bírót a falu közepén kívánta felakasztatni. U. ott IV. 1. k. 826—827. l.

⁴ Komoróczy, 126. l.

⁵ Corp. Stat. IV. 1. k. 854. l.

⁶ 1774. U. ott V. 1. k. 677. l.

⁷ 1731. M. Gazd.-tört. Szemle 1898. 168. l.

arra, hogy a szabad bíróválasztás rendjét a falu szere mentén sorjában haladó bíróság váltsa fel. Azonban már ez sem ment simán. A XVII. században már sorozatosan írják elő a vármegyei statutumok, hogy a bíróságot annak, akire a sor került, büntetés terhe alatt el kell fogadni. A büntetés 6 és 12 forint között váltakozott.¹ de Szepes megye 20,² Szabolcs megye³ pedig 40 botütést írt elő arra a lakosra, aki a reá eső bíróságot nem vállalta. Megindult a terhes tisztség alól való menekülés.⁴ A nemest — a kúrialistát és armalistát — éppen úgy felmentették, mint a hódolt helységben lakó nemest, aki pedig a török számára egyformán parasztnak számított. Hont megye 1655-ben egyenesen vakmerőségnek nevezte, hogy az egyik helységben az ott lakó nemeseket is bírósággal merészelték megterhelni.⁵ Nem kellett vállalni ezt a terhes tisztséget a jobbágytelken élő nemesnek sem.⁶ A földesurak azt is természetesnek találták, hogy mentesüljenek alóla a kúriákon élő parasztok is.⁷ A zsellérek viszont nem kerülhették ki a bíró-sort, bár egyes helyeken csak a második kerülőben vetették rájuk azt.⁸

¹ Abauj m. 1699 : 6 frt. Corp. Stat. II. 1. k. 331. l. ; Szabolcs m. 1605, Torna 1712, Szatmár 1652, Árva 1696. Nyitra m. 1613 : 12 frt. u. ott II. 1. k. 371, III. k. 40. 123, IV. 1. k. 127, 542. l. ; Bars m. homagium alatt 1672. u. ott IV. 1. k. 373. l.

² 1747. Corp. Stat. II. 1. k. 476. l.

³ 1750. U. ott III. k. 377. l.

⁴ Sopron megye 1758. évi statutumában azt olvassuk, hogy egyes falvakban a bíróságot nem vállalják, inkább megváltják magukat a büntetés lefizetésével, mivel gazdaságukat kénytelenek elhanyagolni, viszont munkájukért csekély javadalmat kapnak vagy egyáltalában nem is kapnak. Corp. Stat. V. 1. k. 614. l. — Az előbbi jegyzetekben idézett helyeken kívül a bíróságtól való vonakodásra l. még : Nyitra m. 1613. u. ott IV. 1. k. 127. l. ; Bars m. 1672. u. ott IV. 1. k. 373. l. ; Szabolcs m. 1605. u. ott III. k. 40. l. ; Szabolcs m. Tass falujában az egyik birtokos beviszi kuriájába embereit zsellérnek s így nem állít bírát : a jövőre tiltják. U. ott III. k. 308. l.

⁵ Corp. Stat. IV. 1. k. 315. l. ; Hont m. 1651. u. ott IV. 1. k. 299 ; 1655. u. ott IV. 1. k. 315. l. ; 1660. u. ott IV. 1. k. 337. l. ; Bars m. 1648, 1672. u. ott IV. 1. k. 261, 367. l. ; 1672. u. ott IV. 1. k. 374. l. ; Nógrád m. 1669. u. ott IV. 1. k. 367. l. ; Komárom m. 1646. V. 1. k. 133. l. — Libertinusok kötelesek a bíróság viselésére, ha legalább három év óta tartják telkeiket : Szabolcs m. 1711. III. k. 261—262. l.

⁶ Győr m. 1727. u. ott V. 1. k. 444. l.

⁷ Szabolcs m. 1717. U. ott III. k. 178. l.

⁸ Nógrád m. 1679. U. ott IV. 1. k. 427 ; 1691. u. ott IV. 1. k. 527. l. ; 1722. u. ott IV. 1. k. 659. l.

Jóllehet helyenként ekkor is találhatók adatok arra, hogy a falusi bíróságot választás útján töltötték be, azonban a lépten-nyomon való vonakodásról, kötelezésről, pénz- és botbüntetéssel való fenyegetésről szóló rendelkezések mégis arról tanuskodnak, hogy a falu önkormányzatának ez a fontos tisztsége súlyos válságba jutott. Érthető, hogy a bírót a legtöbb helyen már nem választás, hanem kötelezés juttatta tisztségébe. Jóllehet az úrbérrendezés alkalmával a bíró tisztsége és a falu önkormányzata rendezést nyert olyanformán, hogy a bíró megválasztása a földesúr által jelöltek közül a falu jogává tétetett, a falu önkormányzati életének vesződséges korszakát már nem teheték jóvá. Az úrbérrendezés alkalmával helyesen hangoztatták azt, hogy a választott bírók a falut védték, szemben a földesúri birtokosok által tett bírókkal, akik a földesúr kezét bírva és érezve, hatalmasoknak érezték magukat az alattvalókkal szemben.¹ Bizonyára ilyen földesúr által tett bírakat kell értenünk azok alatt, akik Somogy megye statútuma szerint egyenesen elnyomják a szegénységet.²

A falu közösségének életéből szervesen kialakult falusi bíróság elhanyatlása magának a falu önkormányzatának az elhanyatlásával volt egyértelmű. Nem maga az örökös jobbagyság rendszere, hanem a rendszer korának politikai, társadalmi és gazdasági tényezői segítették elő, hogy a falu önkormányzati élete fokozatosan elsüllyedt. Ott ugyanis, ahol a közösség élén álló falusi bíró nem a falu akaratából, hanem földesura tetszéséből, majd pedig egyre inkább a közhatalom parancsára viselte tisztségét, önkormányzatról beszélni nem lenne jogos. A bíró így nem volt felelős közösségével szemben, de annál inkább szolgálja lett feletteseinek. A magyar parasztfalu önkormányzata valósággal elenyészett, belső életének a rendezése nagy mértékben ki is síklott a kezéből. Azonban a falu közösségének megmászhatatlan alapjai vonták maguk után, hogy a falu minden önállóságot és öngazgatási lehetőséget még ilyen körülmények között

¹ Szabó Dezső: *A magyarországi urbérrendezés története Mária Terézia korában* I. k. (Budapest, 1933) 364. l.

² 1717. Corp. Stat. V. I. k. 323. l. — Szabolcs m. 1750-ben: az elnéptelenedésnek és civakodásoknak nem utolsó oka, hogy évenként a földesurak sorja szerint olyan bírák tétetnek, akik ártalmasak a falunak és haszon nélküliek a földesuraknak, mivel a hasznosakat a maguk szolgálatára foglalják le. U. ott III. k. 377. l.

sem ejtett ki a maga életéből. Mezővárosokban és egyes falvak életében az autonómiának viszonylagos bőségével lehet a hanyatlás korában is találkozni. A falu életének a közigazgatást nehezen viselő, de közös akaraton nyugvó berendezkedést követelő egysége mellett tekintenünk kell a török hódoltság vonala alatt minden földesúri és hatósági közigazgatást nélkülöző, csupán a török földesúr adót és munkát sanyargató felsőbbbségétől kötött alföldi parasztságra is. Az alföldi parasztfalu életének minden vonatkozásában magára hagyatva volt kénytelen az együttélése nyomán fakadó önkormányzati feladatokat ellátni. A magyar parasztság autonómiára való képességében nem becsülhetjük alá ennek a magára hagyatott alföldi parasztságnak a lelki hagyatékát és az ország egész parasztságára kisugárzó tanító hatását.¹

¹ A török uralma alá jutott falusi parasztnép történetéről, különösen is telekviszonyairól, vagyoni rendelkezési és költözködési lehetőségeiről, gazdaságáról, társadalmi és művelődési viszonyairól, nem kevésbé önkormányzata terjedelméről még keveset tudunk. Éppen úgy adós történetírásunk az újkori erdélyi jobbágyságok kérdésének megvilágításával is. Tanulmányunk nem kívánta sem a török hódoltsági, sem az erdélyi falvakat felölelni.

A JOBBÁGYBIRTOK PROBLÉMÁI
1848/49-BEN

I.

A jobbágyság felszabadítása az európai országokban egész társadalmi rendszer felszámolását jelentette. A jobbágyság elmúlása nem is csupán önmaga erőitől hajtott történeti folyamat volt, hanem a társadalmi rend egész szerkezetének bomlásával járt együtt. Amiként tehát a jobbágyság történetének végső tényei nem szemlélhetők önmagukban, csupán a társadalom egészében, akként a jobbágyszabadítások sem különíthetők el a társadalom történetének valami független jelenségeként. A jobbágyságot — a társadalmi rendszert — a hűbéri-rendi társadalomszerkezet tartotta, ennek volt egyik legjellegzetesebb és legfontosabb eleme. Utóbb a kiváltságos előjogok birtokát megszerző rendi rétegek megformálódása és társadalmi síkjainak kibontakozása után a társadalomban hovatovább már csupán a jobbágyviszony jelentette a hűbéres-jellegű viszonyt. Ennek a vegyesen hűbéri-rendi társadalomszerkezetnek kellett felbomlania ahhoz, hogy a jobbágyság felszabadulásának az órája elérkezék. Minthogy pedig a hűbériség-rendiség több-kevesebb, esetleg jelentékeny eltéréssel, de mégis Európa nagyobb részén a társadalom alapformája volt, a jobbágyszabadítás az egyes országokban nem lehetett merőben helyi esemény. Egységes fejlődési vonalban jelentek meg, alapján azonos problémákkal és feladatokkal. Azokban az országokban, amelyek a XVIII. század végéig felbontatlan keretekben nagy jobbágytömegeket őriztek meg, a francia jobbágyságnak a nagy forradalomban végrehajtott felszabadítása indította meg a jobbágyszabadítás folyamatát, többé-kevésbé

megjelölve máshol is a jobbágyszabadság útját. A francia hatástól elsősorban érintett nyugati német országok hamarosan meg is indultak ezen az úton; de a jobbágyszabadság itt nem a francia forradalom gyors ütemében folyt le, hanem lassan, fokozatosan, évtizedeken keresztül bontakozva s még az 1830. évi júliusi forradalomtól nyert erős lökésekkel sem jutott el a végső állomásra. A jobbágyszabadság művét ezekben az országokban is csak az 1848. évi nagy európai rengés juttatta el a befejezéshez s ekkor a többi német országokban is napirendre került a nagy kérdés. Az 1848. évi szabadságmozgalmak hozták meg a jobbágyságnak a szabadságot a Habsburgok osztrák országaiban is s ekkor adta át Magyarország is a történelemnek jobbágysága félezeréves rendszerét. Európa keleti részében az orosz jobbágytömeg felett látszólag ugyan nyomtalanul múltak el az 1848/49. évi szabadságmozgalmak, azonban 1861-ben — most már a szerencsétlen krími hadjárat következményeitől siettetve — az orosz jobbágyszabadság is végbement.

A jobbágyszabadság alapján azt jelentette, hogy a jobbágy szabad emberré, a jobbágyföld pedig szabad birtokká lett. A jobbágy tehát kilépett a földesúri hatalom kötelékéből, ami még akkor is a személyi szabadság lényeges korlátozását jelentette, amikor az örökös röghözkötöttség megszűnt s a jobbágy, mint Magyarországon II. József 1785. évi rendeletével, elnyerte újból a szabad elköltözés jogát. A jobbágy felett érvényesülő földesúri joghatóság különféle vonatkozásokban és mértékben állított korlátokat a személyi szabadságának s a jobbágy felett való bíraskodásnak is több-kevesebb jogosítványát tartalmazta. A jobbágyföld felszabadítása pedig az jelentette, hogy a jobbágy a földön, amelyet művelt, de amely felett mégis a földesúr tulajdoni joga nyugodott, szabad rendelkezési jogot nyert s egyben mentesült a földesúrnak a föld tulajdona fejében teljesített különböző szolgáltatások alól. A jobbágyszabadság felszabadítása akkor volt teljes, ha a különféle kötelékek és szolgáltatások rendszere egészében megszűnt, viszont ez nem szükségképpen ment végbe egyszerre, különösen nem volt szükségképpen egyetjáró a személyi szabadság és a jobbágyföld tulajdonul való elnyerése. A jobbágyszabadságnak a személyi kötöttség feloldása és a jobbágyföld tulajdonul való átengedése mellett harmadik nagyfontosságú kérdése a jobbágyföldtől és a job-

bágyszolgalmányoktól eleső földesúr kárpótlása volt. A kárpótlás különféle módon történhetett: fizethette azt maga a jobbágy és pedig egy összegben vagy járadék formájában, s magára vállalhatta a kártalanítást az állam, s ez esetben a kártalanítás megszűnt a felszabaduló jobbágyság kérdésévé lenni. Az is előfordult, hogy a kártalanítást a jobbágyság és az állami háztartás megosztva viselte. A földesurak kártalanítása egyáltalában el is maradhatott, viszont más helyen a jobbágy földben róhatta le a földesúri kárpótlást s ez esetben a felszabadítás az addigi parasztföldnek a földesúri birtok javára végbemenő kevesbedésével járt együtt. Az ilyen birtokeltolódásokat nem tekintve, a jobbágyfelszabadítások a föld megosztásán nem változtattak. Franciaországban ugyan a nagy forradalomban az állam tulajdonába vették a községek, az egyházak és az emigránsok birtokait s az egyházi és emigránsi birtokokat fel is osztották, minthogy azonban a kiosztást lehetőleg készpénzfizetés ellenében végezték, a kiosztott föld elsősorban a nagyobb tőkeerővel rendelkező polgárság kezére került. Egészben véve a jobbágyfelszabadítások megtörténtekor a parasztföld státusa nem igen változott meg s ha változott, inkább csak a parasztok rovására. Nem a föld helyesebb megosztása, hanem szabad ember s szabad birtok megteremtése, a jobbágnak és birtokának szabaddá tétele volt a fejlődés e pontján a feladat: a jobbágyfelszabadítások korában, melyet a szabadságeszme hatott át, a feudális kötöttségek feloldása és a korlátok ledöntése volt a történeti szükségyszerűség.

A szabadságnak és a társadalmi egyenlőségnek a francia forradalom által megfogalmazott tételei egyengették Európaszerte a jobbágyok felszabadulását. Franciaországban az alkotmányozó nemzetgyűlés már 1789-ben kimondta a jobbágy földesúri függőségeinek megszüntetését, azonban a francia jobbágyok ügyét evvel még nem intézték el. Elvi állásfoglalásnál ez még nem igen jelentett egyebet. A következő évben a jobbágyterhek fakultatív — tehát nem kötelező — és egyelőre igen magasra szabott megváltását megállapító újabb dekretumtól, újabb és újabb törvényeken áthaladva, még a gyorsan radikálizálódó francia forradalomban is csak évek múlva, 1793-ban jutott el végső állomására a jobbágyfelszabadítás ügye, ekkor azonban valóban teljes lett: a konvent az összes állandó vagy alkalmi bágyszolgalmányt

megszüntette a földesúr minden kárpótlása nélkül s a jobbágyokat telkeik tulajdonosává tette. A jobbágyfelszabadításoknak nyugatról keletre tartó mozgalmai a francia mintát követték, de a radikális francia megoldásig nem jutottak el: mások voltak a mozgalom belső erői és az ellenállás közegei s más volt maga a társadalom szerkezete is. A nyugati német országokban a francia forradalom után hamarosan megindult a jobbágyság a felszabadulás útján, azonban a jobbágnak szolgálmányai tőkésítésével meghatározott átalányösszeget kellett fizetnie szabadulásáért, míg az 1830. évi júliusi forradalom után az állam vállalta magára a földesurak kártalanítását; de a jobbágyvilág maradványait itt is csak az 1848. évi forradalom takarította el. Bajorországban 1848-ban szabadultak fel a parasztok, meghatározott megváltási összeg fizetésével. Poroszországban csak 1850-ben következett el a jobbágybirtok felszabadulása s mindez, ami itt az örökös jobbágyságnak 1807-ben történt megszüntetésétől ezideig mintegy előkészítésként történt, — a birtokszerzési képesség elismerése, az önkéntes megváltás az örökölhető parasztbirtoknál a föld egyharmadának, nem örökölhetőnél kétharmadának megváltási díjban való átengedésével, a megváltások egyéni lefolytatása, a jobbágytelkek elidegenítésének szabadsága, a községi birtokok felosztása — inkább csak arra volt jó, hogy a parasztság földtelenülését és a földesúri birtok kiterjeszkedését segítse elő. Így, amikor 1850-ben minden parasztbirtok megváltható lett, a kisbirtokos parasztság jó része már elesett telkétől s annak is, aki megmaradt rajta, a megváltás fejében át kellett engednie földje egy részét földesúrnak. Ausztriában az új kormány 1848 március 28-án kiadott rendeletében a jobbágyszolgálatok feloldására határozta el magát, a kártalanítás kérdését egy év alatt óhajtvá megoldani. Az alkotmányozó osztrák országgyűlés azután 1848 szeptember 7-én szövegezte meg a felszabadító törvényt, amely megszüntette a jobbágyságot, eltörölte a jobbágyszolgálmányokat, a földesúri kárpótlás kérdését azonban — mint nálunk — utóbb már császári pátensek rendezték el, olyformán, hogy a felszabadított jobbágnak magának kellett a földesúri kárpótlás egyharmadát megfizetni, egyharmada az állam terhe lett, egyharmada pedig elesett. Az orosz jobbágyság felszabadulása 1861-ben cári ukáz alapján ment végbe, itt azonban a jobbágyföld nem egyéni, hanem községi

birtokba került s róla nem oldódott le teljesen a feudális kötelek sem.¹

A magyar jobbágyság felszabadítása felé az első komoly lépést az 1839/40. évi országgyűlésen tették az önkéntes örökvaltság megengedésével. A következő években már a kötelező és általános örökre való megváltakozásnak — tulajdonképpen a jobbágyság egyetemleges levetésének — a megvalósítását tűzték ki célul a haladó politika élén járók. Az 1847 novemberében összehívott országgyűlés egyik legfontosabb feladatának a jobbágyság — az »úrbér« — ügyét tekintették minden oldalon, de nehézkes viták és üzenetváltások után csak a februári párisi, a március 13.-iki bécsi és a március 15.-iki pesti forradalmak erejétől lendítve született meg a magyar jobbágyság szabadsága, a többi nagyhorderejű törvényekkel együtt április 11-én szentesített IX—XII. törvény-cikkekben.

A 48-as magyar jobbágytörvények rendelkezései három csoportba foglalhatók, ezek: az úrbériség megszüntetése, a földesúri hatóság megszüntetése és a földesúri kárpótlás kérdése. Ami az elsőt illeti: a törvény »az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatokat (robotot), dézsmát és pénzbeli illetéket« megszüntette, fenntartotta azonban az eddigi gyakorlatot a legeltetésre és faizásra azokban a helységekben, ahol eddig úrbéri rendezés² és legelőelkülönítés³ nem történt, viszont az ilyen rendezéseket és elkülönítéseket — akár úrbéri per, akár egyezség útján mentek végbe — felbonthatatlanoknak nyilvánította; ahol az ilyen perekben már ítéletet hoztak, de még nem hajtották

¹ Sugenheim S.: *Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft in Europa* (St. Petersburg, 1861); Knapp G. J.: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens* (Leipzig, 1927); Grünberg K.: *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I—II.* (Leipzig, 1893—1894); Engelmann J.: *Die Leibeigenschaft in Russland* (Leipzig, 1884); Mavor J.: *An economic History of Russia. I—II.* (London—Toronto, 1925); Kulischer J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I—II.* (München u. Berlin, 1928—1929).

² A helység földesúri és jobbágytelki földjeinek felméréssel s a Mária Terézia-féle urbárium alapul vételével végrehajtott új elosztása.

³ A helység határában levő legelőnek a földesúr és a jobbágyok között történt megosztása.

végre, a törvény a pert felülvizsgálás céljából a királyi tábla, a folyamatban lévő s az összesítés és elkülönítés céljából ezután indítandó pereket pedig az alispáni bíróság elé utalta, fellebbezést engedve a megyei törvényszékhez, majd a királyi táblához. A földesúri hatóság megszüntetésével — most már a törvényelőtti egyenlőség elve alapján — gondoskodtak a törvények arról, hogy a felszabaduló jobbágyok peres ügyei az úriszék helyett milyen bírói székek elé kerüljenek. Ami pedig a harmadik kérdést illeti: a törvény kimondta, hogy a földesuraknak veszteségükért kárpótlás jár s ezt a kárpótlást »a nemzeti közbecsület védpajzsa« alá helyezve, »státusadóság«-nak nyilvánította. Elrendezését a jövő országgyűlésre halasztotta, már most megállapította ellenben, hogy a földesúrnak az elvesztett jobbágytartozások teljes tőkeértéke jár, a tőkét az eddigi jobbágytartozások húszszorosában szabta meg, a tartozások felbecsültetését pedig a minisztérium haladéknélkül megkezdendő sürgős feladatává tette.

Az erdélyi országgyűlésnek a Magyarországgal való egyesülés kimondásával együtt, külön kellett a jobbágyfelszabadító törvényeket megalkotnia. Az erdélyi törvények¹ több mint két hónap múlva követték a magyarországiakat s a késedelem maga is sok nyugtalanságnak lett forrásává. Egyébként általában megegyeztek a magyarországi törvényekkel, a részletekben azonban — részben a sajátos erdélyi viszonyoknak megfelelően, részben a magyar törvények kihirdetése után támadt nehézségeken okulva — több tekintetben eltértek azoktól. Így kimondták azt is, hogy a jobbágyok és zsellérek eddig kezükben tartott földjük használatában — bárminő természetűek, tehát akár nem-úrbérik legye-
nek is azok — bírói eljárás nélkül nem háboríthatók meg, legeltetési, faizási és nádlási haszonvételeikben nem szoríthatók meg, de a vitathatatlanul majorsági parasztbirtokok után a szolgálmányokat teljesíteni tartoznak. A volt földesurak és a volt jobbágyok között földjeik úrbéri vagy majorsági természete felől támadt vitás kérdések elintézésére külön bíróságok felállításáról rendelkeztek s megállapították, hogy az ítélet meghozataláig a jobbágytól az ilyen vitás földet sem lehet elvenni s őket egyelőre a szolgálmányokra sem lehet kényszeríteni. Viszont a székely »örökség«-birtokot egészében majorsági birtoknak nyilvánították.

¹ Az 1848. évi erdélyi IV—VI. t.-cikk.

A magyar jobbágyságot felszabadító 1848. évi törvények, melyeket az utolsó magyarországi rendi országgyűlésben törént elfogadásuk nyomán még szentesítés előtt sokfelé mindjárt — március utolsó napjaiban — ki is hirdettek s ezzel a szentesítés jogát gyakorló királyi hatalmat mintegy befejezett tények elé állították, a jobbágyérdekek elismerése szempontjából egészben véve az említett országok jobbágyszabadító rendelkezései között kiemelkedő helyre kerülhetnek. A jobbágy szabad emberré lett, úrbéres terheit fenntartás nélkül eltörölték s a földesúrnak a jobbágy nem fizetett kártérítést. A kártérítést az állam vállalta magára. Ennél meszszebb csupán a francia konvent ment, amikor a földesurak kárpótlását megtagadta. A magyar állam terhél elvállalt kárpótlás, természetesen, a közteher viselésének arányában a magyar jobbágyságra is nehezedett, azonban a kármentesítés ilyen formában mégis megszűnt jobbágykérdés lenni, nem maradt a volt földesúr és a jobbágy közvetlen ügyének, mint nagy részben akár Ausztriában is.

A magyar jobbágyság a felszabadítás politikai küzdelmében ugyan nem vett részt, de most egyszerre megértette sorsa óriási fordulóját s hatalmas erejű hullámvész járta át. »Nyomorú helyzetünkben mint égi szózat hatott reánk a márciusi események híre. Láttuk, hogy csakugyan van még az országban igazság, láttuk, hogy valahára méltányolja a Haza vagyoni és véráldozatainkat s mostohákból édes gyermekükké fogad.«¹ Torockón — hangoztatva, hogy többé nincs jobbágy — elégették Werbőczy Hármaskönyvét s arra kényszerítették földesuraikat, hogy vendégeljék meg őket és velük együtt táncoljanak.² Másfelé is »ártatlan vigadások történtek, ünnepekre hívták meg volt földesuraikat s kik az áldozat után nem bírták gazdaságaikat folytatni, azoknak önkényt vagy illő bérért munkasegedelmüket ajánlották.«³ Azonban az öröm és vigalom igen hamar borúra kezdett fordulni. Itt is, ott is komoly bajok fakadtak fel. »Örömünk igen

¹ Orsz. Ltár, 1848—49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 157. d. A. baranyamegyei Kis Szentmárton község feliratában. V. ö. u. ott No 157. y. és aa : Hirics és Piskó községek (Baranya m.) beadványai ugyanattól a kéztől.

² *Pesti Hírlap* 1848 május 18, 59. sz. 448. l.

³ Szemere Bertalan 1848 május 2-án kiadott körlevelében. Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez* I. k. (Pest, 1868) 69. l.

hamar lehangoztatott a törvények kihirdetésekor — írták utóbb sérelmeiket elpanaszolva az országgyűlésnek.¹ Az 1848. évi törvények valóban mindjárt az első olvasásra elárulják, hogy azokban fontos kérdések eligazítatlanul maradtak, azonban csak a fejlemények mutatták meg, hogy a törvényekben mennyi nyitott ajtó maradt, melyeken keresztül igen hamar viszályok, kiegyenlíthetetlen ütköző igények, földesúrnak és jobbágnak mérges ellentétei léptek elő. A törvény rendelkezéseit eltérően lehetett értelmezni, s a földesúr és a jobbágy sokszor valóban másként is értelmezte. Annál inkább a földesúri-jobbágyi viszony olyan elemeit, amelyekről a törvények nem rendelkeztek. Kiderült igen hamar az is, hogy nem is tűnt el maradéktalanul a jobbágyrendszer minden eleme, s bár a maradványok a nagy vívmányokhoz képest talán nem látszanak jelentékenyeknek, a valóságban sokszor a jobbágy létkérdését is jelentették s így a földesúr és jobbágy felszámolás alatt álló viszonyát súlyosan megterhelték. Bizalmatlanság, elégedetlenség kapott lábra, sőt egyes vidékeken egészen forradalmi jellegű parasztmozgalmak jelentkeztek. A legtöbb egyenetlenség az úrbéri, vagyis jobbágyi birtok fogalma körül keletkezett. A magyar gazdasági és társadalmi fejlődés nyújt magyarázatot arra, hogy a kérdésre: mi a jobbágyföld és mi a földesúr majorsági földje? — nem volt könnyű világosan felelni, pedig a válasz a valóságban a jobbágy által birtokolt föld tulajdonul való elnyerését, vagy most már végleges elvesztését jelentette. E nyílt probléma útján haladva azután mindjárt előlép a majorsági jobbágyok-zselérek nehéz ügye. Amellett a földesúr és a jobbágy között megosztatlan, de megosztva sem kevesebb sérelmet fakasztó, a jobbágygazdálkodás szempontjából nagyjelentőségű legelő és erdő körül tört fel sok viszály. A nem-úrbéri, de a multban nagyon is jobbágyhereditásként kezelt szőlő- és irtványföldek, valamint a földesúr birtokában érintetlenül meghagyott ú. n. kisebb királyi haszonvételek (bormérés, húsmérés, malomtartás, vadászat, halászat stb.) más síkon vetettek fel kiegyenlíthetetlen ellentéteket. A jobbágyfelszabadítás mindezek ellenére is kétségtelenül nagy művének voltak még más hiányosságai is: együttvéve a jobbágybirtok problémái, melyek szinte lázasan és halmozódva nyíltak fel 1848 tavaszán.

¹ Orsz. Ltár., 1848—49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. bb, ee. Szaporca, Tésenfa, Szerdahely — Baranya m.

E tanulmányban a felszabaduló magyar jobbágybirtoknak az 1848. évi törvények nyomában jelentkező fenti kérdéseit óhajtjuk megvilágítani és rendszerezni.¹

II.

Az 1948. évi IX. t.-cikk az úrbéres és az úrbért helyettesítő szerződéssel birtokolt, tehát alapjában szintén úrbéresnek tekintendő jobbágyföldeket szabadította fel mindennemű úri szolgálmányok alól. Jóllehet a törvény elmulasztotta kimondani, hogy a szolgálmányok alól felszabadított jobbágytelek — általában a jobbágytelekhez tartozó belső fundus és a kiosztott szántó- és rétföldek — a felszabaduló jobbágybirtokos tulajdonába mennek át,² mindamellett a

¹ Az 1848. évi törvények megalkotása nyomában felvetődő birtokproblémák rendszerezésére és megvilágítására törekedve, nem kell végigkísérnünk az 1847—48. évi országgyűlés jobbágyügyi tárgyalásait a törvények megszavazásáig. Sajnos, e tárgyalások irodalmi feldolgozását is nélkülözzük. Legjobban tájékoztatnak: Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. III. k. (Pest,) 1868, 297. s. köv. II.; Szabó Ervin: *Társadalmi és párt-harcok a 48/49-es magyar forradalomban* (Bécs, 1921); Acsády Ignác: *A magyar jobbágytság története* (Budapest, 1906); Bernát Gyula: *A magyar jobbágyfelszabadítás eszméáramlatai* (Budapest, 1930); Károlyi Árpád: *Az 1848-iki pozsonyi törvénycikkhez az udvar előtt* (Budapest, 1936), valamint az országgyűlési tudósítások az egykorú hírlapokban. Hasonlóképpen nem érezzük a kitűzött feladathoz tartozónak az 1848/49-ben itt-ott morajló parasztmozgalmak lefolyásának ismertetését. A békésmegyei heves mozgalomról Oláh György: *Békés vármegye 1848—1849*. I. k. (Gyula, 1889.). Utalások más mozgalmakra Szabó Ervin i. m., Szeremlei Sámuel: *Valláserkölcsei és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* (Budapest, 1874). Végül az 1848. évi törvények kiegészítésére, helyesbítésére és magyarázatára készített császári pátensek, újabb törvénycikk, végrehajtási rendeletek ismertetésére is csak annyiban térünk ki, amennyiben problémáink megvilágítását elősegítik. E pátensek, törvények, rendeletek ismertetését l. Tóth Lőrinc: *Elméleti és gyakorlati útmutató úrbéri ügyekben* I—II. (Pest, 1856); Tóth Lajos: *Úrbéri kalauz* (Pest, 1872); Sentz A.: *Der Wirkungskreis der Urbargenichte in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1858); Bernát Gyula: *Az abszolutizmus földlehermentesítése Magyarországon* (Budapest, 1935).

² A törvény e hiányát az 1853. március 2-i nyílt parancs pótolta, kimondva, hogy a volt jobbágyok az úrbéri földbirtokban (úrbéri jobbágy- és úrbéri szellértelkek) teljes tulajdonú, szabad rendelkezési joggal ruháztatnak fel (2. §).

jobbágykötelmek teljes leoldása — egyidejűleg a földesúri joghatóság megszüntetésével — a valóságban ezt is jelentette. Így értették, akik a törvényt hozták s így értették a jobbágyok. Ez senki előtt sem volt vitás. A jobbágyok birtokában levő úrbéres föld tehát egyszerre kiszakadt a földesúr birtoktestéből s a volt jobbágy kezén független tulajdonná lett. De csupán az úrbéres föld léphetett erre a pályára. A földesúri birtok egyéb elemei, az ú. n. majorsági földek, amelyek a földesúr saját gazdasági üzeméhez tartoztak, érintetlenül a volt földesúr tulajdonában maradtak. Az úrbéri és majorsági földnek a felszabadítás nyomában megnyíló nagy vitájában sok jobbágypanasznak az lett a forrása, hogy a jobbágyok nem tudtak megnyugodni abban, hogy az úrbéri és majorsági földnek éppen a felszabadítás pillanatában fennálló állapotát most már örökre el kell fogadniok határként. Jól tudták — maguk is átértékelték —, hogy az úrbéres földet a földesurak a multban fokozatosan csökkentették, növelve itt a maguk majorsági földjét, s amikor most a majorsági és úrbéres föld teljesen elvált egymástól, szerették volna a multban majorságivá átalakult korábbi úrbéres földeket is magukkal vinni.

A majorsági és úrbéres földek között az utóbbi rovására lefolyt eltolódás — tulajdonképpen úrbéres földek majorságivá való átminősülése — annak az átalakulásnak volt a párhuzamos jelensége, amely a nemesi birtok gazdasági formájában az idők folyamán végbement. A nemesi földbirtokosok, különösen a nagybirtokosok, akik az ország földjének nagyobb részét a kezükben tartották, a középkorban maguk még nem gazdálkodtak, vagy ha igen, gazdaságuk akkor is csekély volt. A középkori birtokgazdaság a jobbágyszolgálmányokon nyugodott, a majorsági és úrbéres földek megkülönböztetésének sem volt tehát értelme, hiszen a jobbágyfalvak határai között megművelt földek jóformán csak jobbágyok kezén voltak. De a jobbágyok által művelés alá nem vett földek sem voltak szó szerint »majorsági«-ak, mert a földesúrnak nem is igen voltak majorságai, amelyekhez függeszkedhettek volna. A földesúr igyekezett az ilyen földekből jobbágytelkeket alakítani s a már művelés alá vett, de gazda nélkül maradt jobbágytelki földeket is, ha nem akadt alája költöző új jobbágy, jobbágyai bérletébe bocsátotta. Érthető, hogy így Werbőczy István még nem tett meg-

különböztetést majorsági és úrbéres föld között. Az újkor kezdetén azonban — miként Közép-Európa más országaiban is — kifejlődésnek indult a földesúri majorsági gazdálkodás. A XVI—XVII. századokban a magyar nagy- és középbirtok a középkori »adóztató« uradalom vonásai mellé felöltötte már a »termelő« uradalom vonásait is, de még mindig nem olyan mértékben, hogy a földesúri gazdaság súlypontja a jobbágyszolgálmányokról a majorsági gazdálkodásra tolódhatott volna át. A birtok jövedelmének túlnyomó nagy hányadát nem mindig a jobbágyság és nem a majorsági üzem nyújtotta. Viszont ez azt jelentette, hogy a földesúrnak nem volt indoka arra, hogy jobbágyait a telkeikről-földeikről kiszorítva, ezeken maga gazdálkodjon, hanem inkább a jobbágyai megtartására s gazdasági magabíráruk fenntartására kellett törekednie.¹ Erre az átmeneti fokon megrekedt, alig kezdetében kifejlődött magyar majorsági üzemre következett azután el a XVIII. században a török alul való felszabadulás nagy földbősége. Azonban elkövetkezett ugyanekkor a földesúri majorsági gazdálkodás új korszaka is: most már valóban nagyarányú kibontakozása, ami, természetesen, azzal járt együtt, hogy a földesúr majorsági üzeméhez minél több földre igyekezett szert tenni, hovatovább és mind nagyobb mértékben jobbágyai rovására is. Gazdaságtörténetírásunk még nem tárta fel a jobbágyszabadítást megelőző évszázad e nagy horderejű jelenségét,² a földesúri gazdasági üzemeknek sokszor talán még külterjes, főleg állattenyésztésre berendezkedő, de így még nagyobb földigénnyel fellépő kiterjeszkedését, azt mégis megállapíthatjuk, hogy a magyar jobbágyság történetének ez utolsó szakaszára a földesúri »allodizálás« következményeként elsősorban a *jobbágyföld elszűkülése*, a XIX. század első felében már vészes méretű elvonása nyomta rá a bélyegét.

¹ L. a kötetben a szerzőnek »Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században« c. tanulmányát.

² Hasznos monográfiák idevonatkozólag: Wellmann Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre* (Budapest, 1933); Gerendás Ernő: *A esztergomi jóháptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében* (Budapest, 1934); Bojt Lajos: *A fehérvári orkanonokság (custodiatús) birtokának története a XVII. sz. végétől 1833-ig* (Budapest, 1935); Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében* (Sopron, 1941).

A földesúri allodiumoknak a jobbágyföld rovására megnyilatkozó terjeszkedési törekvése jelentkezett már a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idejében is. A királyné urbárium a ugyanis tilalomfát állított a földesurak elé, hogy megakadályozza a jobbágyok földjeinek elvonását. A közteher alapjául szolgáló parasztföld kevesbitését pénzügyi szempontokból óhajtotta megakadályozni, világosan kifejezve egyúttal azt is, hogy a jobbágyföldet a földesurak részéről veszedelmek kezdik fenyegetni. Minthogy az úrbérrendezéskor a jobbágyok kezén levő úrbéres föld mérnöki kimérésére nem került sor, a telkek földállományát pusztán a jobbágyok kijelentései alapján vették fel s a bemondott földmennyiségnek megfelelően sorolták be a telket a községre megállapított földosztály alapmértékéhez arányosítva egész-, negyed- stb. teleknek. A királyi rendelet azonban megengedte, hogy a földesúr vagy a jobbágyok felméréssék és újból kiosszák a telki állományt. Ha a felmérés azt mutatná ki, — mondja a rendelet — hogy a jobbágyok kezén több föld van, mint amennyit az úrbérrendezésekor készített úrbéri táblába felvettek, az egyes jobbágyok ugyan elesnek a többlettől, de az így visszamaradt, ú. n. remanenciális földeket a földesúr nem vonhatja a maga gazdaságához, hanem azokat a jobbágyok kezére kell bocsátania úrbéri szolgáltatások kötelezettségével.¹ Az urbárium szerint a gazda nélkül maradt pusztá üres telkekre is újból jobbágyokat kellett telepíteni,² ha a jobbágy a földesúr miatt hagyta el a telket; sőt, a királyné újabb rendeletével 1773-ban minden olyan teleknek újbóli benépesítését írta elő, amelyek előzőleg legalább 30 éven keresztül alá voltak vetve a jobbágyok által fizetett királyi adónak.³

Az úrbérrendezés során tehát a földesúrral szemben lezárták a parasztföld határait, azonban a földesúri allodizálást ilyen tilalmakkal megállítani nem lehetett. A gazdasági fejlődés erői szorongatták a jobbágyot. A földesúri majorsági gazdálkodás éppen az úrbérrendezés után fejlett ki nagyobb arányokra⁴ s ennek során a község határában levő nem-

¹ Pfahler Carolus: *Jus Georgium regni Hungariae* (Keszthely, 1820) II. k. 72—78. l.

² Az urbárium VI. pontjának 2. §-a

³ Pfahler C., I. k. 51. l.

⁴ A gödöllői és hatvani Grassalkovich-uradalmakban 1782-től

úrbéres műveletlen földek, majd a jobbággyokkal közös legelő és a jobbággyirtványok elvonása mellett egyre gyakrabban került sor a jobbággyok kezén levő telki földek megrövidítésére is. Hatalmi eszközök alkalmazása vagy a jobbággyoknak különféle úton-módon egyezségekre való rábírása mellett a jobbággytelkek megrövidítésére éppen az említett felmérések, az új regulációk nyújtottak sok lehetőséget. A felmérési eljárás ugyanis a földesúr bírósága, az úriszék előtt folyt s ámbár az úriszék ítélete felülvizsgálat végett a megyei törvényszéknek, innen jóváhagyás végett a helytartótanácsnak volt felterjesztendő, a földesúri bíróság által vezetett új felmérésekben mind szűkebb lett a parasztok földje. Evtizedeken keresztül, nagyobb részben a földesurak kezdeményezésére,¹ egyre fokozódó ütemben folytak a felmérések s az eljárásnak alapvető fogyatékoságán — a földesúri akaratnak a földesúr és jobbággyai között folyó eljárásban való döntő érvényesülésén — nem tudtak sokat segíteni az 1836. évi törvények sem, amelyek kimondták, hogy a földesúr és tisztjei a jobbággyaikkal folytatott perekben az úriszéken elnökök és közbírák nem lehetnek, hanem a földesúr a táblabírák közül tartozik azokat hívni s magát az úrbéri »rendbeszedési« pert a megye által kiküldött bizottság készíti az úriszék elé.² A baranyamegyei kisharsányi jobbággyok 1848 júniusában az országgyűlés előtt panaszolták, hogy a falujukban 1823-ban végrehajtott földmérés nagy kárukra volt s mivel az úriszék-nél nem találtak orvoslást, ügyüket a vármegye elé vitték, de »onnan is eligazítottak semmivel, mert úgy bántak velünk, amint akartak, maguk az uradalmi tisztek folytatták még a megyén is pörünket, ennélfogva ugyan nem nyerhettünk semmit.«³ Eötvös József nem habozott elismerni, hogy az úrbéri rendbeszedési perek révén »a jobbággyok kezeiben taláztatott földmennyiség tetemesen megkevesült«⁴ s 1848-ban az új képviselőházban Bezerédj István is hangoztatta, hogy

35 éven át négy és félszeresre növekedett a majorsági szántóföld terjedelme. Wellmann, 112. l.

¹ Pfahler szerint a rectificatiós eljárást csaknem mindig a földesúr indította, az ő érdeke volt a változtatás. I. m. II. p. 93. l.

² 1836: X. t.-c.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. c.

⁴ Eötvös József: *Reform* (Lipcse, 1846) 119. l.

»mi, kik úrbéri perekben forogtunk, tudjuk, minő igazságtalanul végeztek el némely perek». Nyáry Pál pedig hozzáfűzte: »tudnék előhozni más eseteket, ahol csalások történtek — nem mondom — a földesurak részéről, hanem azon rendszernél fogva, miszerint a tisztviselő pártfogó ügyész lett».¹ Táncsics Mihály lapjának munkatársa pedig egyenesen azt állította, hogy az urasági majorság legtöbb helyen »elrabolt, ellopott jószág» s a jobbágyok hiába pereskedtek uraikkal, esetleg 60 évig is, a föld a földesúré maradt.²

E földszűkítő folyamat mögött a földesúri gazdaságoknak egyre teljesebben öngazdálkodásra való átállítását kell észrevennünk. A mezőgazdasági konjunktúrának ugyan a XIX. század első felében voltak hullámvölgyei is,³ a földesúr földigényének a jobbágybirtokra gyakorolt nyomása azonban nem szűnt meg, az 1832—36. évi országgyűlés törvényei pedig a jobbágyviszonyok jószándékú lazításával egyelőre a jószándékkal ellentétesen is hatottak: a bonyolult szabályok tömegében a szabályok megkerülésére és a majorsági föld gyarapítására is újabb módokat nyújtottak. Deák Ferenc az 1832—36. évi országgyűlésen világosan megfogalmazta e törekvések mozgató rugóját: »az idők megváltoztanak, immár hasznosabbnak látszik majorságot bírni, mint jobbágytelkeket».⁴ A földesúri allodizálás eredménye világosan áll előttünk a közteherviselés gyakorlati előkészítése céljából Tolna megye bizottmánya által 1848 nyarán készített becslésben: a felszabadult jobbágyok földjei a dézsmamentes szőlővel együtt 285.766, ezzel szemben az addig adómentes nemesi föld 425.304 hold.⁵ A paraszti és nemesi föld országos viszonya azonban még kedvezőtlenebb volt: már az 1828. évi összeírás alkalmával 5,020.675 hold parasztkézen levő szántóval szemben 9,832.051 hold volt a nemesi kézen majorsági keze-

¹ A képviselőház 1848 augusztus 10-i ülésében. Közlöny 1848 augusztus 13. 65. sz. 320. l. Nyáry az 1836: X. t.-cikk rendelkezésére utalhatott, ez ugyanis előírta, hogy az úriszéken az ügyek a megyei tisztii ügyész pártfogása mellett vizsgálatnak meg, ha a panaszló fél élni óhajt e pártfogással.

² Munkások Ujsága 1848 augusztus 10. 20. sz. 310. l.

³ L. Iványi Grünwald Béla bevezetését *Széchenyi István Hitelezéhez*. (Budapest, 1930).

⁴ Kónyi Manó: *Deák Ferenc beszédei* I. k. (Budapest, 1882) 124. l.

⁵ Közlöny 1848 november 25. 168. sz. 800. l.

lésben levő szántóföld.¹ Ha tekintetbe vesszük, hogy az ilyen nemesi szántóföld a középkor végén még egészen jelentéktelen lehetett — az ország földjeinek nagy részét felölölő nagybirtokok keretében mindenesetre az volt —, fel tudjuk mérni az azóta lefolyt eltolódás méreteit és jelentőségét. Pedig ez a folyamat főleg a XVIII. század második felében hatalmasodott el s bár a gazdálkodásra áttérő nemesi uradalom jó ideig a jobbágyok telki állományának sérelme nélkül is elég földet talált a falvak határában, éppen az utolsó században a telekföldekre is sor került. Önkényes foglalások, erőszakolt egyezségek és a jobbágyok kiforgatására igen alkalmas úrbérrendezési perek voltak az eszközök.

Amikor azután 1848-nak szabadságtól zengő tavaszán a jobbágypanaszok szabadon törhettek fel és amikor egyben az is világossá lett, hogy a nemesi birtoktól, mellyel az összefüggést eddig minden ellentét mellett is érezték a jobbágybirtok gazdái, most már végleg elválík a jobbágybirtok, egyszerre felszakadtak az évtizedek óta halmozódó sérelmek s a parasztok görcsösen ragadták volna meg a számukra reménytelenül elsüllyedő allódizált régi parasztföldeket. Visszaemlékeztek arra, hogy a földesúrnak egykor még egyáltalában nem is volt a község határában majorsági földje, de azóta a lakosoktól sok földet elvont. A heves-megyei Apc azt panaszolta az országgyűlés előtt, hogy az úrbérrendezéskor még a falu egész határa úrbéres föld volt, de később »kényszerítés és úriszékek által« földjeikből egy egész nyomást, valamint 11 egész telekre menő földtartozékot vett el magának a földesúr.² Dévaványa is azt panaszolta, hogy egykor teljesen a községé volt a föld — a török időkre hivatkozhattak — de a XVIII. század óta földesuruk sok földtől megfosztotta őket s ezt most majorságinak, tehát az 1848. évi IX. t.-cikk által nem érintettként szerepelteti.³ Mezőberény is 1772-ben, az úrbérrendezéskor még egészében az úrbéresek kezén volt, de 1782-ben felmérés, majd 1808-ban újabb rendezés alkalmával sok jobbágyföld került az uradalom kezére.⁴ Ómoravicát viszont

¹ Fényes Elek: *Magyarország statisztikája* III. k. (Pest, 1843.)

23. l.

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 492. a.

³ U. ott No 355.

⁴ Munkások Újsága 1848 november 7., 12. sz., 51—52. l.

az 1780-as években telepítette be a királyi kamara s akkor 208 telekre 19.476 holdnyi határuk volt ; de miután a kamara eladta a birtokot magánföldesúrnak, ez az akkori előjáróságtól kicsalta a felmérési térképet, nehogy a határ felosztását ellenőrizhessék s az új felméréskor 3600 holdat elvont, amit úrbéri perben sem tudtak visszaszerezni.¹ Mások is panaszolgatták, hogy régi határaikból az uraság »felettebb« kiszorította őket,² azokból az uradalom évenként »elcsipegetett«,³ hogy a földesúr rögtönzött úrbéri rendezéssel az úrbériség nagy részét elszedte s rendezési perüket több mint tíz év óta halogatják.⁴ A panaszokban sokszor pontosan meg is jelölték a jobbágyság, hogy földesuruk felméréssel, úrbéri rendbeszedési perrel vagy anélkül — esetleg évtizedekkel előbb — hány teleknyi vagy holdnyi szántót, rétet vett el a jobbágyföldből,⁵ máskor pontatlanul, de egyforma keserűséggel adták elő megrövidítésüket.⁶ Előhoztak olyan esetet is, amikor a földesúr 300 pálcaütés mellett ígért 3 évi börtönnel való fenyegetéssel »harácsolta el« a helység határának $\frac{1}{3}$ -át, a szántó holdját 1200 helyett 1100 öllel mérette ki, s bár a helytartótanács a »rendezés«-t nem hagyta jóvá, a pert mindezideig elhúzta.⁷ Más helyen a $\frac{1}{2}$ telekből a felméréstéskor $\frac{3}{8}$ lett,⁸ s az is előfordult, hogy az új felméréskor a falu földjét magasabb úrbéri osztályba sorolták,

¹ U. ott 1848 augusztus 6., 19. sz., 302—303. l.

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 157. i. Ipacsfa — Baranya m.

³ U. ott No 157. r. Petárda, Beremend — Baranya m.

⁴ U. ott No 903. Nagyléta — Bihar m.

⁵ U. ott No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m. ; No 157. sz. Villány — Baranya m. ; No 157. X. Virágos — Baranya m. ; No 235. a. Dab — Pest m. ; Orsz. Ltár., 1848, ig. min. urb. o. No 331. Nagyiván — Nyitra m. Hangsúlyoznunk kell, hogy csupán jellegzetes esetekre utalunk, mint más alkalommal is.

⁶ Orsz. Ltár. Orsz. Honv. Biz. (a továbbiakban : O. H. B.) 1849. No 3093. Lampert, Hidvég — Kraszna m. ; U. ott 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. 157. u. Harkány — Baranya m. ; No 157. aa. Piskó — Baranya m. U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 6. Enying — Veszprém m. ; No 52. Reszege — Szatmár m. ; No 119. Zsidó — Pest m. ; No 147. Haláp — Zala m. ; No 246. Szentmiklós — Szatmár m. ; No 273. Háromfa — Somogy m. ; No 282. Babocsa — Somogy m. ; No 380. Tornallya — Gömör m.

⁷ Munkások Újsága 1848 december 19., 23. sz., 95. l. N. Keresztes.

⁸ U. ott 1848 július 2., 14. sz., 216—217. l. Szókedence — Somogy m.

amelyben a szabály szerint kevesebb föld járt a telekhez s az így mutatkozó többletet a földesúr elvette magának.¹ Megtörtént, hogy a faluban az úrbéri perben 60 telek helyett csak 45 földilletményét mérték ki, de ennek egy része is használhatatlan »víz-zuhanásos« kopár föld volt, úgyhogy a falunak végül is 30 telkéhez maradván föld, az egésztelkes jobbágnak sem jutott több félteleknél, mégis a robotot és más úri szolgálatokat 60 egész teleknek megfelelően kellett 53 év óta teljesíteniök.² Olyan rétföldeket, amelyet a jobbágyok pénzen vettek, a földesúr újabb rendezés alkalmával más falujához méretett ki,³ s gyakran megtörtént, hogy az újabb felmérések alkalmával — a telkek földtartozékainak felcserélését a szabályok megengedték⁴ — a jobbágyok az eddigi földeiknél silányabbat kaptak, s megtörtént az is, hogy a rossz földért olyan földjét kellett a jobbágnak átengedni, amelyen általa emelt gazdasági épületek is voltak.⁵ Ha pedig eredetileg kiosztott földjük a víz rontásai miatt használhatatlanná lett, évtizedeken át folytatott perrel sem tudtak új felmérést elérni.⁶ A földek elvonása és hátrányos felcserélése azután egy-egy falut teljesen romlásba dönthetett. Megfogyhatott a föld annyira, hogy végül a kenyeret is pénzen kellett venni.⁷ Tiszapolgár pedig azt panaszolta az új igazságügyminiszternek, Deák Ferencnek, hogy a földesúr által indított úrbérrendezési pert annyira »szörnyű kárukra« fejezték be, hogy az 5000 lakosú város immár szegénységbe süllyedt.⁸

A Mária Terézia úrbérrendezéstől 1848-ig végrehajtott felmérések és az új rendezések miatt emelt változatos panaszok, amelyek nagy számban kerültek 1848-ban az

¹ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 157. kk. Németmárok — Baranya m.

² U. ott No 439. Réde — Veszprém m.

³ U. ott No 157. c. Kisharkány — Baranya m.

⁴ 1836: V. t.-c. 6. §.

⁵ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 157. mm. Pécel. U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 303. Gyóró — Sopron m.; No 363. Tiszafüred — Heves m.; No 406. Keresztaszeg — Bihar m. Munkások Ujságja 1848 július 2., 14. sz., 220—221. l.

⁶ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 18.

⁷ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX, 22. F. 2. A. No 157. y. Hirics — Baranya m.

⁸ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 332. No 6.

igazságügyminiszter, sőt az országgyűlés, az egykorú újságokban pedig a nyilvánosság elé, a sérelmes rendezések helyrehozatalát, a perbeli egyezséggel vagy ítélettel végrehajtott rendezés megmásként kívánták. Sikertelenül: az 1848. évi X. t. cikk 1. §-a az addig végrehajtott úrbérrendezéseket felbonthatatlanoknak nyilvánította. A minisztérium tehát csupán a törvény e rendelkezését közölhette a panaszolókkal, a még folyó rendezési perekben pedig a panaszokat az illetékes bíróság elé utalta. Az országgyűlés készen mutatkozott a kérdések rendezésére — erre nézve több javaslat került az országgyűlés elé — azonban a régi úrbérrendezéseket lezáró törvény megváltoztatására nem gondoltak. Aligha kétséges, hogy a régi rendezések felbontása a jobbágyaitól most elbúcsúzó nemesség egész birtokrendjét kifordíthatta volna sarkaiból, amellettsé kiszámíthatatlanul elmérgesedő és végtelenül elhúzódó viták, viszályok előtt nyitott volna ajtót.¹ Jóllehet a hivatalos lap tolnamegyei tudósítója azt írta júniusban, hogy a békétlenségre a legtöbb okot a régi úrbérrendezések sérelmei és a folyamatban levő rendezések huza-vonái szolgáltatják, ezért ezek sürgős elintézése szükséges volna, hogy a »nép türelme ki ne merüljön«,² az 1848/49 évi parasztmozgalmak mégsem igazolják, mintha legveszedelmesebbben ezek a kérdések nyugtalanították és forralták volna a felszabaduló jobbágyokat. Voltak sokkal elevenebb, nem annyira a multat panaszló, hanem a jelenben izzóbban élő-lüktető kérdések is. A jobbágyokat a régi rendezési perek miatt

¹ A végrehajtott — bármilyen sérelmes — úrbérrendezések megújítására sem a Deák Ferenc igazságügyminiszter által az 1848. évi jobbágytörvények kiegészítésére az 1848. évi országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat (Közlöny 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529. l., tárgyalása nem jutott el a befejezéshez), sem a függő kérdéseket rendező 1853 március 2-i nyílt parancs és 1871: LIII. t.-c. nem adott módot. Valamelyest hasonló kérdéseket rendeztek el az 1853. évi nyílt parancsnak és az 1871. évi törvényeknek a »foglalások«-ról és a »remanenciális földek«-ről (ezekről a következőkben lesz szó) szóló rendelkezései. A foglalások — akár a földesúr által a jobbágyoktól, vagy a jobbágyoktól a földesúr által önként elfoglalt földek — kérdése az eddigi törvények szerint kezelendő (1853. évi ny. par. 7. §. 1871: LIII. t.-c. 10. §), vagyis a törvények által előírt peres úton visszaszerezhetők, de csak 1820-ig visszamenőleg. Viszont a végrehajtott úrbérrendezésekről törvény (1848: X. t.-c. 1. §) rendelkezett úgy, hogy azok felbonthatatlanok.

² Közlöny 1848 június 18., 10. sz., 38. l.

eltölthette nehéz keserűség, azonban olykor már vészesen morajló elégedetlenségük 1848/49-ben — mint látni fogjuk — elsősorban nem a régi perek, hanem a legelő, a szántóföld és a majorsági zsellérrendszer körül támadt fel.

Azok között a jobbágysérelmek között, amelyek az elmúlt évtizedekben végrehajtott felmérések következményeként álltak elő, az 1848/49 évi panaszok listáin szerepelnek az u. n. remanenciális földek a felmérés alkalmával a telekilletményből többletként maradtak vissza s az ilyen maradványokat a földesúrnak — mint láttuk — jobbágyszerre kellett volna bocsátani nyolcadtelkek alakjában. A földesúr kezelésében csak akkor maradhattak volna, ha a megállapított úrbéri szolgálmányokkal sem helybeli jobbágyok, sem maga a község, sem idegenbeli jobbágyok nem vállalták művelésre. A valóságban azonban ez nem mindig történt meg, a földesúr más alkalommal is a maga birtokába vette azokat, sőt esetleg — most már majorsági földjeként — haszonbérbe adta jobbágyainak. Hogy az ilyen földeket parasztföldnek kell tekinteni, világosan kifejezte az is, hogy a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a földesurak által elvesztett úrbériségek felbecslésére kiadott rendeletében a felbecslendőkhöz közé sorolta a remanenciális földeket is.¹ Ez azonban nem változtatott azon, hogy egyes helyeken a remanenciális földeket a valóságban már elvesztették a jobbágyok, de most visszakérték, hangoztatva, hogy »cselszövény«-nyel jutott a földesúr kezére. Olyan esetre is rámutathattak, amikor a megyei hatóság a jobbágyok panaszára elrendelte az ilyen földek kiosztását, de az uradalom nem tett annak eleget.² Sok

¹ U. ott 1848 július 3., 24. sz., 93. l. Felbecslendőkhöz voltak akkor is, ha nem alakították jobbágytelekké.

² A remanenciális panaszok elvétele miatt és visszaadatása végett panaszok: Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. f. 2. A. 157. c. Kisharsány — Baranya m.; No 157. m. Nagyharasny — Baranya m.; No 157. o. Haraszi (a rem. föld ki van osztva, de a földesúr pénzsmát kíván továbbra is tőle); No 157. cc. Vejti — Baranya m.; No 157. uu. Nagyfalu — Baranya m. Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 103. Tiszaabád — Heves m.; No 460. Bedeg — Tolna m. Oláh György, I. k., 100. l. Vésztő. Az 1853 március 2-i nyílt parancs és az 1871: LIII. t.-c. birtokosaik kezén hagyta a remanenciális földet, a jobbágyoknak azonban ezek után maguknak kellett a váltságot megfizetni.

tekintetben hasonló volt a pusztán maradt jobbágytelkek kérdése is. A földesúrnak ezeket sem volt szabad a multban magához vonnia, hanem azokra újból jobbágyot kellett telepítenie.¹ Azonban az elvonás mégis megtörtént, sokasítva a jobbágyok panaszait 1848-ban.² Panaszokkal azután egyes jobbágyok külön-külön is álltak elő, sérelmeket, sokszor éppen telkeikből való kivetésüket adva elő. A »kibecsültetés« terén az idők folyamán visszaesés mutatkozik. Míg a XVI—XVII. században a telket csupán a nemes birtokosok osztályozásakor kuria nélkül maradó osztályos rokon számára kuria céljaira lehetett elvenni,³ addig a XVIII. század végén a földesúr már akkor is kibecsültethette a jobbágyot telkéből, ha az a köz- és úriterhek viselésére saját vétkéből alkalmatlan lett vagy ha a jobbágnak súlyos kihágásai miatt tarthatatlan lett a helyzete a községben.⁴ Az 1832/36 évi törvények is megengedték a terhek viselésére elégtelen jobbágnak a telkéről való kitételét s ez megtörténhetett akkor is, ha a jobbágy »nagy és a közönségre nézve veszedelmes kicsapongásokban« s ha a jobbágyi kötelességeire nézve az uraság kárával több ízbeni nyilvános nyakasságban vétkesnek találtatnék.⁵ Ilyen kibecsültetési lehetőségekkel akkor,⁶ amikor a birtokosokat a földesúri majorsági gazdálkodás terjeszkedése minden módon a földesúri majorsági föld gyarapítására készítette, a jobbágy a valóság-

¹ Pfahler C., I. 51. l.

² Pl. Hévízgyörk panasz 7½ pusztatelek elvonása miatt. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX.22. F. A. No 757 d. A pusztatelkek hovatarozására nézve az 1853. évi nyílt parancs a tényleges birtoklási állapotot ismerte el irányadónak s az 1871. évi LIII. t.-c. is hasonló álláspontra helyezkedett, kijelentve, hogy a pusztatelkek azoknak, illetőleg jogutódainak tulajdonai, kik e pusztatelkeknek 1848. évi január 1-én birtokában voltak. Ez azt is jelentette, hogy a földesúr által addig elvont pusztatelkek a földesúr tulajdonába estek.

³ Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. (Budapest, 1947) 35. l.

⁴ Pauly Carolus: *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae* (Viennae, 1817), III. 39. l.; Pfahler C., I. 71. l.

⁵ 1836 : 4. t.-c. 10. §.

⁶ »Hogy birtoka, vagyona (t. i. a jobbágnak) önkény alatt van, ki nem tudná? Ha szinte nehezítve van is a mód tőle a telket elvenni, de mégis van benne mód s másként bajosan is lehet, ha egyszer nem tulajdona a telek«. Wesselényi Miklós: *Balítéletekről* (Budapest, 1833) 228. l.

ban könnyen elveszíthette a telkét. Mikor azután a jobbágyság az 1848. évi törvények értelmében telkeik tulajdonosává lettek, azok is visszaszerezni igyekeztek telkeiket, akik a múltban valamilyen okból és módon azt elveszítették.¹

Ezeket a sérelmeket a jobbágyság és jobbágyságok a múltból hozták magukkal. Évtizedekre, sőt emberöltőkre visszamenő panaszaik is voltak, olykor tehát már fiaik és unokáik ajkán szólaltak meg azok. Nemzedékről nemzedékre szállt át megrövidítésük hagyománya s ami felett eddig inkább csak magukban keseregtek, most az új kormány és az országgyűlés elé vitték. Elmondták, hogy a múltban »az eszes hatalom visszaélt tudatlan együgyűségükkel« s ha hoztak is javukra törvényeket a múltban, »elnyomóik addig idomították, míg fegyver lett belőle, melynek markolatja kezökben, sértő vége feléjük volt fordítva.«² Az úrbéri és majorsági föld viszonyában azonban támadtak új összeütközések is, melyek most — éppen a jobbágyszabadítás következtében — alakultak ki.

III.

A felszabadulás állomására 1848-ban elérkezett magyar jobbágyság kezén nem csupán u. n. úrbéres földek voltak, hanem majorságiak, vagyis olyanok is, amelyeken a földesúr gazdálkodott vagy gazdálkodhatott volna. Ez volt a kuriákhoz tartozó kimondottan nemesi föld. Az a viszony, amely az ilyen majorsági földet művelő jobbágy és a majorsági föld nemes tulajdonosa között kialakult, nem úrbéri, hanem szerződéses volt, tehát egyezségükön alapult, függetlenül az urbáriumoktól és az úrbéres földekre megállapított rendelkezésektől. A jobbágy és a majorsági föld viszonyába az állami hatalom nem avatkozott be, magánügye maradt a

¹ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 235.; No 284: az egyik jobbágy javait a földesúr elvette s telke földjeit árendába adta zsidónak, Hrabove — Somogy m. Munkások Ujsága 1848 július 2., 14. sz., 219. l.: szüleitől a földesúr tisztje elvette nyolcadtelküket, most kéri vissza.

² Szaporca, Tésenfa — Baranya m. kérvénye az országgyűléshez Egyike ama 49 jobbágyságkérvénynek, melyet Táncsics Mihály baranyamegyei képviselő egyeztetve nyújtott be a képviselőháznak. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. bb.

birtokosnak és a jobbágnak. A majorsági földből művelésre megállapodással átadott földeket úgy tekintették, mint haszonbérletbe adott-vett földeket. Annak útja-módja azonban, ahogyan az ilyen föld a jobbágy kezébe került, éppen nem volt mindig a tiszta szerződéses viszony kötésének a formája, sőt sokszor a jobbágy kezén levő úrbéres föld volt az, amely így vagy úgy majorsági jelleget öltött fel, vagy legalább is a földesúr majorságának óhajtotta vitatni. Viszont a jobbágyfelszabadítás pillanatában a jobbágyra nézve a legfontosabb következményekkel járt, hogy a kezén levő földeket vagy éppen egész telkét úrbérinek vagy majorságának kell-e tekinteni. A törvény ugyanis csupán az úrbéri földeket szabadította fel. Míg tehát ezek most átmentek a jobbágy tulajdonába, addig a majorsági jobbágyföldek érintetlenül megmaradtak régi állapotukban: a földesúr tulajdonában, a jobbágy kezén csupán haszonbérletnek tekintve és eddigi kötelezettségeitől — a haszonbértől, amely azonban sokszor mit sem különbözött az úrbéri jobbágyterhektől — továbbra is ugyanúgy megterhelten. Viszont éppen az a körülmény, hogy eddig az ilyen majorsági földek után is rendszerint olyanféle szolgálmányokkal fizettek a földesúrnak, mint az úrbéri földek után, a felszabaduláskor földjei elnyerésétől eleső jobbágyokban érthető elkeseredést szült. Sok nyugtalanság keletkezett azért is, mivel a földesurak majorságának vitattak olyan földeket is, amelyeket a jobbágyok úrbérinek tudtak, viszont a törvény éppen nem nyújtott semmi támpontot ahhoz, hogy az ilyen vitákat miként kell elintézni, milyen földeket kell úrbérinek és milyeneket majorságának tekinteni. A történetkutatás mai állása szerint megközelítőleg sem lehet meghatározni, hogy a felszabadulás pillanatában milyen mennyiségű szerződéses majorsági föld volt parasztok kezén, illetőleg úrbéri vagy majorsági természetére nézve mennyi volt vitás a földesurak és jobbágyaik között. Valószínűnek látszik, hogy az úrbéres föld tömegéhez viszonyítva ennek csak kisebb hányadáról lehetett szó. A majorsági-úrbéri kérdés mégsem kicsinyelhető le, hiszen 1848-ban az ország minden részében tömegesen találkozunk jobbágyokkal, akik a kérdésben érdekeltek voltak s a kérdés számukra mindenképpen nagyhorderejű, sőt sokszor létfontosságú volt. Az egész jelenség — szerződéses majorsági föld a jobbágyok

kezén — történetünkben éppen úgy újabb fejlemény volt, mint egyáltalában a földesúri allódizálás s ezzel párhuzamosan a jobbágyoknak földjeikből való kiszorítása. Csak az úrbéri föld elszűkülése után, a XVIII. század második felében kezdett rendszeresen szokásba jönni, hogy a jobbágyok a földesúr majorsági földjéből művelésre vettek át kisebb-nagyobb darabokat, vagy éppen majorsági földre telepedtek. Erre az is készítette őket, hogy a majorsági föld, mint nemesi föld, adó alá nem esett. A majorsági és az úrbéri föld között élesebb határt egyébként is csupán Mária Terézia úrbérrendezése vont, egyúttal tilalmat állítva — mint láttuk — az úrbéri föld csökkentésének, amivel természetesen együttjárt a földesuraknak az a törekvése, hogy majorsági földjük majorsági jellegét megtartsák ilyen földek jobbágykézre jutása után is, sőt hogy e korlátlan rendelkezésük alatt álló földet meg is növeljék az úrbéri föld rovására, még akkor is, ha a majorságivá tett földet maguk nem vették művelés alá, hanem most már majorsági minőségben továbbra is jobbágyaik kezén hagyták. Amikor azután 1848 tavaszán a nemes birtokosoknak az úrbéres földet végleg ki kellett tulajdonukból bocsátani, sokan a birtokosok közül, akik Kossuth útjaira nem tudtak lépni, de az úrbériség elvesztésébe valahogy talán mégis beletörődtek,¹ legalább a majorsági föld jogcímén igyekeztek menteni, amit tudtak. Az ilyen törekvések nyomában elkerülhetetlenek voltak az összeütközések. Ezek az összeütközések maguk is különböző síkokban rendezhetők el.

Elsősorban is voltak úrbéres jobbágyok, akiknek úrbéri minőségük és telkeik úrbéri jellege nem volt vitás, azonban úrbéres földek mellett voltak birtokukban majorsági vagy a földesúr által majorságinak vitatott földek is, ezeket a jobbágyok szerződéssel vették bérletükbe. Az ilyen földek most nem követhették az úrbéres földek sorsát. A földesúr azt követelte, hogy a jobbágyok a föld »bérlet«-e fejében eddig nyújtott szolgálmányokat fizessék meg továbbra is, sőt itt-ott a földnek visszavételére is sor került. Előfordult azután, hogy a jobbágyok bérletébe olyan majorsági föld

¹ Az 1847/48. évi országgyűlés konzervatív szárnyához tartozó báró Fiáth Ferenc írja, hogy »ha nem is örömmel, de minden keserűség nélkül fogadta a változást«. *Életem és elményeim* II. k. (Budapest, 1878) 97. l.

került, melyet korábban az úrbéri földekből vagy a közös legelőből foglalt el a földesúr,¹ így annál inkább nehezükre esett a lemondás róluk. Más helyen meg éppen a falu fordulójában voltak elszórtan az »árendás« földek s ezektől az uradalom az árenda mellett dézsmát is szedett és kívánt szedni ezután is.² Nagyszénás (Békés m.) jobbágysai 30 év óta haszonbérben bírt földeik birtokában szerettek volna megmaradni,³ a komárommegyei szendiektől pedig olyan földeket akart az uradalmi ispán most elfoglalni, amelyeket »régóta némileg úrbéri, részint megváltási szolgálat« mellett bírtak.⁴ A szendieknél bizonyára éppen a »megváltásos« kötelezettség volt a földesúri igény alapja s máshol is előfordult, hogy a földesurak a földek taksajlegű, tehát nem a szokásos úrbéri (robot, dézsma stb.) tartozásait, ami pedig nem volt szükségszerűen a nem-úrbéres szerződéses viszony kifejezője, a szerződéses majorsági jelleg kifejezőjének tekintették. Voltak úrbéres földek kiegészítésére adott »harmados« földek, ezeket a jobbágyok eddig telkeikhez csatolva használták s most szerették volna többi földjük módjára elnyerni.⁵ Az inkaszentgyörgyiek meg éppen azt állították, hogy a »haszonbéri« földeket úrbéri illetőségük harmadik fordulójaként bírják, ezért utána a kilencedet meg is tagadták.⁶ Jobbágypanaszokat olvashatunk arról is, hogy nemcsak szántó- és rétföldeket akarnak tőlük haszonbéres föld címen elvenni, hanem házaik mellett levő kis kertjeiktől vagy kender- és káposztás kertjüktől-földjeiktől is meg akarják őket fosztani,⁷ holott ezeket telki illetmények fejében bírták.

¹ Old község (Baranya m.) panaszolta az országgyűlés előtt, hogy a földesurak a földjeik között levő, általuk szabadon használt nádas berkeket tőlük elfoglalta s kiadta azután nekik árendába. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. p.

² Drávaszentmárton, Matty, Gordisa községek (Baranya m.) panaszai. U. ott No 157. v.

³ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 442.

⁴ Munkások Ujsága 1848. november 28., 17. sz., 70. l.

⁵ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 150.

⁶ Közlöny 1848 július 20., 41. sz., 181. l.

⁷ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 289. Komlósd — Somogy m.; u. ott No 129. Fokszabadi — Veszprém m.; u. ott No 264. Öregvisi — Somogy m. Az utóbbiak azt panaszolták, hogy meg akarják őket fosztani házaik mellet levő kis kertjeiktől. A komlósdiai szerint kenderföldjeik a telki illetményhez tartoztak.

Az ilyen földek valóban lehettek majorsági jellegűek, de már több-kevesebb idő óta a jobbágyok kezén voltak, hozzátartoztak gazdaságukhoz, elvesztésük eddigi életszínvonaluk alászállását vonta volna maga után, amellet a jobbágyok nem is nagyon érzékelték úrbéres és majorsági földjeik között a most annyira súlyos következményeket maga után vonó különbséget. Nem is tudtak a helyzettel megbarátkozni s panaszolgattak-kérvényezgettek a csapás elhárítása végett. A baj azonban, amely őket érte, még mindig kisebb volt, mint azoké, akiknek egész telke mindenestül majorsági volt.

Voltak ugyanis olyan jobbágyok is, akik a földesúr majorsági birtokán telepedtek meg, tőle földet kaptak, a földre házat építettek, telkeiken 1848-ban esetleg már évtizedek óta laktak s adóztak így vagy úgy a földesúrnak, sokszor éppen úgy, mint ugyanabban a faluban az úrbéres jobbágyok. Ezeket nevezték majorsági vagy — főleg Erdélyben — udvartelki zselléreknek,¹ kuriálistáknak vagy kuriális zselléreknek. Nevezték őket szerződéses árendás, contractualista jobbágyoknak-zselléreknek is, mivel viszonyukat a földesúr irányában nem úrbér, hanem szerződés szabályozta,² egyes vidékeken pedig ötöd-hatod-heteddézmásoknak nevezték, mivel földjeik után ily módon adóztak uraiknak. Szerződésük nem tévesztendő össze az úrbérpótló szerződéssel, amely az urbáriumot helyettesítette s Mária Terézia úrbérrendezése után is érvényben maradtak. Az úrbérpótló szerződés alapján birtokoló és szolgáló jobbágyok 1848-ban éppenúgy elnyerték telkeiket tulajdonul, mint az úrbéresek, de nem úgy a majorsági szerződésesek, akik továbbra is merőben a földesúr szerződéses bérlőinek voltak tekinten-

¹ Zsellérek azért, mert bár egész teleknyi föld volt is kezükön, ez nem számíthatott teleknek és jobbágyföldnek, csupán béres földnek; valójában tehát földnélkülieknek, azaz zselléreknek tekintették őket.

² Szegődvényeseknek, szerződéseseknek, contractualistáknak nevezték a XVIII. században szerződéssel telepített új jobbágyokat is. V. ö. Lukács Zsófia: *A szerződéses jobbágyok helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig.* (Budapest, 1937.) Ezeknek a szerződése azonban többnyire «úrbérpótló» szerződés volt, nem azonos tehát a majorsági szerződésekkel, az 1848. évi jobbágyvitákban mégis gyakran okozott félreértést, a földesurak szívesen magyarázták volna az úrbérpótló szerződéseket, melyek alapján a jobbágyok most felszabadítandók voltak, majorsági szerződésnek.

dők. Ez a kurialista-szerződéses nép a magyar parasztságnak valósággal külön osztálya lett a XIX. század derekára, szinte észrevétlenül fejlődve ki Mária Terézia úrbérrendezése után, főleg amióta az úrbéres jobbágyoknál egyre több lett a család és egyre kevesebb a föld. Szerződéseiket szabad egyezséggel kötötték,¹ de ha már letelepedtek, házat-fészkét raktak, felmondással fenyegetve új és új feltételek elfogadására lehetett őket bírni.² Egyébként azonban életmódjukban, szolgálatukban, függésükben nem igen volt különbség köztük és úrbéres társaik között. Annál kevésbbé értették meg 1848-ban, hogy reájuk nem vonatkoznak a törvények rendelkezései. Sűrűn folyó panaszos kérvényeikben keserűen emlegetik a mellőzést, az ország megfélemezését róluk s nem tudják megérteni, hogy úrbéres társaiktól olyan különbség válsztja el őket. Azt mondták, hogy az úrbéresek és a majorságiak végeredményben egyformán a földesúr földjéből kapták illetményeiket, »az úrbéri földek sem hulltak az égből alá, hanem azoknak is valaha majorságiaknak kellett lenniök«. ³ A Pesti Hírlap vezércikkben fejtegette, hogy nem érti a jobbágy : közte, aki szintén robotolt, dézsmált és árendát fizetett s a másik jobbágy között, aki ugyanazt tette, különbséget kell tenni, sőt nemcsak ezt nem érti, amit a cikkíró szerint nem is lehet érteni, hanem számos esetben a valóságos allodiumot is, amit a törvény kihirdetése a kezén talált, a felszabadítás törvénye alá igyekszik vonni.⁴ Gömör megyé-

¹ Az úrbérrendezéskor még nem volt róluk szó : nem is igen voltak. Az 1836. VII. t.-c. 12. §-a már tudomást vett róluk, de csak azért, hogy megállapíthassa : udvari telkeken lakó vagy bármely nevezet alatt pusztákra telepített és a földesúr engedelmeiből valamely úri majorságbeli telkeket használó zsellérek úri tartozásaikra nézve egyedül a földesúrral teendő szabad egyezéstől függenek.

² Csongrád megye szegődvényesecinek kérvényében, melyet több mint nyolcszázán írtak alá, elismerik, hogy szerződéseiket szabad akarattal vállalták, de hozzáfűzik : »a szokás, melynél fogva a földhöz ragaszkodunk, hol gyermekeveink lefolytak, a kegyelet, mely a szív szeretete által megszentelt sírhalmokhoz köt, megtörik a terhek elvállalásától visszariadó akaratot s elfogadtatják a szerződést, hogy családaink tűzhely nélkül ne maradjanak, hogy egy szerződési időszak küzdelmei lefolyván, még nagyobbakat várjunk, hogy életünkben legalább a nyomor állandósága legyen meg«. Orsz. Ltár. 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 194. a.

³ U. ott No 256. Penc — Nógrád m.

⁴ Pesti Hírlap 1848. május 13., 55. sz., 431—432. l.

ből a sztárnyaiak panaszkodtak, hogy a többi helybeli úrbéres jobbágyokkal egyenlő joggal kaptak földet és rétet, mégis majorságiaknak akarja őket a földesúr sorolni,¹ garamveze-kényi és zelizi lakosok szintén nem óhajtották vállalni a majorsági zsellérség minőségét, mert bár árendásoknak nevezték őket, már 23 év óta kilencedet és tizedet fizettek, meg robotoltak, csupán azért nevezték őket árendásoknak, mert a dézsmát készpénzzel megváltották.² Ezek a majorsági jobbágyok rendszerint csak akkor tudták meg, hogy a jobbágyszabadságból kiesnek, amikor a földesuruk tudtukra adta, hogy ők nem szabadultak fel és tovább is fizetniök kell a dézsmát, robotot, vállalniok kell az úri szolgálatot, különben a földet visszaveszi tőlük.³ Megindulnak tehát jóhiszemű panaszaik, de a megye vizsgálata sokszor azt állapítja meg róluk, hogy valóban szerződéses majorsági zsellérek.⁴ Vannak, akik azzal akarnak menekedni, hogy nem majorságiaknak, hanem irtványosoknak tartják magukat,⁵ pedig — mint látni fogjuk — így sem érhetnének el sokat, ha különben igazuk lenne is.

A helyzetet nem csupán az a körülmény súlyosbította, hogy sok kuriális zsellér nem is volt tisztában viszonyának jogi tartalmával, hanem az is, hogy egyes esetekben a kuriális zsellérek eredetileg valóban úrbéresek voltak s csak különféle mesterkedések következtében lettek kuriálisokká, telkeik birtokában és szolgálataikban azonban nem következett be változás. A tisztaabádiak azt állították, hogy falujukban 15 telek 1826-ban az uraságitisztek cselszövényei következtében lett majorságivá.⁶ A gecseiek Veszprémből azt adták elő az igazságügyminiszternek, hogy elődeik 1668 körül — az évszámban alighanem tévedtek — szerződés

¹ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 44.

² Munkások Újsága 1848. november 17., 15. sz., 63. l.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 274. c.; u. ott O. H. B. 1848. No 3226, 3234; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 302, 430.

⁴ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 266. Dorogháza — Heves m.; u. ott No 305. Alsódabas — Pest m.; u. ott No 401. Megyer — Nógrád m.; u. ott No 507. Alsószentiván — Fejér m.

⁵ Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 384. Jabrikova, Králik — Zólyom m.

⁶ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 103. Tiszaabád — Heves m.

mellett telepedtek le s bár az úrbérrendezés alkalmával úrbéresek lettek, 1818-ban udvartelkieknek irattak.¹ A sopronmegyei vágiak úgy tudták, hogy az úrbérrendezésig úrbéres jobbágyságok voltak, akkor mégis majorságiaknak írták őket, de ezt csak 1837-ben tudták meg, amikor a földesúr a legelőről kihajtotta marháikat.² Megtörténhetett azonban, hogy a vágiak az úrbérrendezéskor a földesúr biztatására vállalták el a majorsági minőséget, csábítva attól is, hogy mint majorságiak, nem tartoznak állami adót fizetni. A földesúr és jobbágyságai ilyen módon kijátszhatták annak idején a királyné hatóságát. Biharból valóban azt írták, hogy a 2000 lélekszámú községben csak 18 úrbéres telek van, csaknem annyi a hatoddézmások kezén örökös kontraktussal, mivel az urbárium behozatalakor akkori földesuruk azzal biztatta elődeiket: ne vállaljanak kendtek urbáriumos földet, adok én hatoddézsmára örökösen firól-fira, így adót sem kell fizetniük soha. Már 80 éve bírják földjeiket s ha most csak az úrbéres földek lesznek a jobbágyságoké, a község nagyobb része koldustarisznyát akaszthat a nyakába.³ A szárszóiakat az vitte a bajba, hogy a földesúr a szerződésben vállalta: földjeiket és rétjeiket nem engedi közadó alá, azonban a helység mégis úrbáriális volt, fizettek királyi adót is, most pedig elesnek a földtől.⁴ A jobbágyságból való felemelkedés, az úri terhek megváltása is elvezethetett a most felszabaduló úrbéres jobbágnál hátrányosabb helyzethez. Voltak, akik régen jobbágyként laktak, azonban a XVIII. században földesuruktól a terhek alól megváltották magukat, most már csak évi haszonbért fizettek a telekért, a haszonbér folytonos emelése miatt azonban ismét szolgálatra kényszerültek, panaszkodásaikra a földesúr kibecsültette őket, de néhány év múlva nyomorogva visszakérezkedtek, most már haszonbéri szerződés mellett⁵: ennyi változatok után most azt sem érhetik el, amit régi úrbéres jobbágytársaik. Megnemesített jobbágyságok is idejuthattak, mivel az urbáriumból éppen

¹ U. ott No 488. Gecse — Veszprém m.

² U. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. No. 281. b. Vági — Sopron m.

³ Munkások Újsága 1848 június 4., 10. sz., 158—159. l.

⁴ U. ott 1848 július 2., 14. sz., 217—218. l.

⁵ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. a. Apácászakállás — Komárom m.

nemességük miatt kihagyott telkeiket, melyen nemességük megszerzése után is megmaradtak, a földesúr kuriális haszonbérletnek nyilvánította.¹ Egyes helyeken az ú. n. taksalisták — földesúri tartozásaikat pénzzel, taksával lerovók — is éppen a taksafizetés címén kerültek most bajba, pedig taksafizető egyformán lehetett úrbéres és majorsági jobbágy.² Míg ilyen esetekben éppen az előbbre jutás ütötte el a jobbágyokat régi földjeiktől, mások azt keserülhették most, hogy pénzen vették házaik fundusait, külső földeket nem is szereztek, de a fundusvétellel úrbéres viszonyba — legalább is a földesúr szerint — nem léptek.³ Voltak akik azt panaszták, hogy a földesúr által elfoglalt telkeket mint haszonbéri majorsági földet bocsátotta vissza a földesúr, így azonban most nem részesülnek a törvény kedvezményében.⁴ Voltak azután egészen szegény zsellérek, putrilakók is, akik egy-egy helység határában történetesen nem a falu úrbéres, hanem a földesúr majorsági földjén ütötték fel sátraikat, így most házuk révén továbbra is szerződéses szolgáló felei maradtak volt földesuruknak.⁵

¹ U. ott No 202. b. Ács — Komárom m.; u. ott 711. a. Kamocsa — Komárom m. (4 család 9 zálogolt telken, elődeik 100 évvel előbb pénzen vették a telket, az úrbér behozataláig úrbéri telkek voltak, ekkor — mivel nemes elődeik laktak rajta — kihagyták az úrbérek közül, azóta szabados telekként bírták, most kéri a telken levő pénzeik megtérítését); u. ott No 687. Zámoly — Győr m. (14 kúria, árendás birtokosok, most is árendát és szakmányt követelnek tőlük); Munkások Újsága 1848. szeptember 24., 33. sz., 419. l. Terenye — Hont m. (léteznek oly árendás telkek, melyek régi dicális conscriptio szerint úrbéresek voltak, később nemes kézre jutottak, azért okkal-móddal curiás fajtájúakká lettek.)

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22, F. 2. A. No 1031. i. Kék, Demecser — Szabolcs m.; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 356. Szentágotta — Fejér m.; Pesti Hírlap 1848. április 8., 23. sz., 309. l.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy. Arch. Regn. Lad. XX22, F. 5. A. No 2. No 19. Arka, Boldogkövár, Újfalva — Abaúj m.

⁴ U. ott, ig. min. urb. o. 1848. No 398. Mlágó — Nógrád m.

⁵ U. ott No 507. Alsószentiván — Fejér m. (putrilakók 15, most 40 napi robottal, a teher megszüntetését kéri; az ig. min. válasza: nem lehet beleszólni, beavatkozás lenne a földesúr jogaiba, egyezkedjenek a földesúrral); u. ott 1848/49., o. gy., Lad. XX22, F. 2. A. No 370. c. Tolna mezőváros (129 család homokkupacokra házakat épített, évi bért fizetnek most is); u. ott No 190. l. Putnok mezőváros (maroknyi hely jutott kunyhóiknak, az ország megfeledezett róluk; allodiális zsellérek, robottal szolgálnak).

Ezek a példák eléggé szemléltetik, hogy az 1848. évi magyar jobbágyfelszabadításnak az »úrbér«-re való szorítása milyen változatos forrásokból fakadó sérelmeket hozott mindjárt a felszínre. A sérelmek végül is két síkon csoportosulnak: egy részről a szerződéses kuriális parasztok igazságtalannak érezték, hogy a törvény róluk nem gondoskodott s így változatlanul kiszolgáltatva hagyta őket, másrészről sokan úgy érezték, hogy nem sorolhatók a kuriális zsellérek közé, vagy ha igen, akkor is kijátszással, tudatlanságuk következtében vagy szerencsétlenül alakuló körülmények juttatták őket oda. Akik nem tartották magukat majorsági jobbágyoknak vagy megcsalatra érezték magukat, azok úrbéres jobbágyként való kezelésüket, tehát felszabadításukat kérték. Óhajtották volna ezt a valóban szerződéses majorsági jobbágyok is, azonban közöttük már voltak, akiknek vágyai nem is értek el idáig: csak azt óhajtották volna, hogy a maguk pénzén — tehát nem az állam megváltásával, mint az úrbéresek — földjeik-telkeik birtokát a földesúrtól megszerezhessék,¹ vagy legalább a robotteherből megszabaduljanak. A legtöbben azonban nem is voltak tisztában állapotukkal. A multban a megyék is hol kuriális, hol urbáriális zselléreknek tekintették őket² s voltak olyanok is, akiknek belső telkeik úrbéresek, földjeik majorságiak voltak, vagy megfordítva.³ Voltak, akiket egy ideig a földesúr is meghagyott abban a hitükben, hogy felszabadultak, az aratás után azonban előállt dézsmakövetelésével.⁴ Itt-ott meg a földesurak a Mária Terézia úrbérrendezésekor felvett jobbágykimutatást, az ú. n. úrbéri táblát vették elő s mindazokat, akiknek telkei-házai nem szerepeltek a kimutatásban, sommásan majorságiaknak óhajtották volna tekin-

¹ U. ott No 370. a. Újszóny, Komárom m. (ha nem jöhetnek a IX. t.-c. alá, hajlandók magukat megváltani, de a földesúr nem akar egyezkedni); u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 26. Újszász (készek lennének örökáron is megvenni földjeiket, de a földesúr csak árendába adja); u. ott No 302 Hont — Hont m. (földjeik után a tized megszüntetését kéri); u. ott No 428. Hajduslca — Torontál m. (földjeiket a miniszter által meghatározandó kulcs szerint örökvaltsággal megszerezni szeretnék).

² Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Lad. XX22. F. 2. A. No 370. a. Újszóny — Komárom m.;

³ Közlöny 1848. augusztus 2., 54. sz., 252—253. l.

⁴ Munkások Újsága 1848 augusztus 6., 19. sz., 301—302. l.

teni.¹ Azóta azonban nagy változások mentek végbe. Három abauji faluban most a zsellérek száma 213-ra rugott, viszont az úrbéri tabellákban csupán 31 zsellér volt, a földesúr tehát ennyit megszabadított a robottól, a többit pedig robotra parancsolta.² Más helyen maga a földesúr sem tudott a régi kimutatáson eligazodni.³ Az eligazodás egyáltalában bajos volt. A törvény valóban nem nyújtott segítséget: nem mondta meg, hogy kit kell kuriális, kit úrbéres jobbágnak tekinteni s éppen ez a bizonytalanság nyújtott módot mind a földesurak, mind a jobbágyok oldalán olyan igények emelésére, amelyeket a másik fél elfogadhatatlannak tartott. Budai Endre képviselő az országgyűlésben nem habozott kijelenteni, hogy amit kurialitásnak tartanak, annak négyötöde úrbériség.⁴ Csak részletes kutatások után fogunk képet alkothatni arról, hogy milyen tömegét alkották a magyar parasztságnak azok, akik egyelőre bérleti viszonyra utalva, nem vehették kezükbe földjeiket. Egyes helységekből egészen siralmas volt a helyzet.⁵ Amellett ideszámítottak azok a jobbadán szegény székelyek is, akik az idők folyamán más kékely birtokokra húzódtak jobbágykodásra, mivel — mint láttuk — a székely örökséget 1848-ban egészében majorsági birtoknak ismerték el.⁶

¹ Pesti Hírlap 1848 május 13., 55. sz., 431—432. l. vezércikkben: »a volt földesúr a Mária Terézia idejében készült úrbéri lajstrom felé hunyorít, itt egy telket, ott egy darab szőlőt, meg amott egy darabocskát földet igényel és kivon az úrbéri birtok értelméből».

² Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. Arka, Boldogkő-Váralja, Újfalva — Abaúj m.

³ U. ott No 256. Penc — Nógrád m.: a háztelek megszáporodott s maguk a földesurak is az úrbéri volt telkeket kijelölni nem képesek, tökéletesen kipuhatolni lehetetlen, elég az, hogy sem maguk, sem pedig a földesurak az úrbéri házhelyeket nem ismerjükk».

⁴ Szabó Ervin, 292. l.

⁵ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 248. a. Panyola — Szatmár m.: a faluban ezer lélek, de a Mária Terézia-féle urbáriumban csak 11 féltelkes, 24 negyedtelkes gazda beírva, 41 gazda pedig ki zsellérként van beírva, »ki pedig nincs is beírva«, pedig hasonló régi birtokosok; u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 26. Újszász: 1900 lélek, de csak kis része élvezi a törvény jótekonyságát, a többinek szerződéses földje van.

⁶ Kővári László: *Erdély története* (Pest, 1861) 63. l.: a székelységen egy sereg jobbágyot hagyának fenn a 6. §. által, a székely örökségek birtokosait, mi ezer viszályra ad alkalmat. Székelyföldi hírt.

A parasztkézen levő, de majorságinak számító földeknek volt azután egy harmadik csoportja, amelynél az úrbériség fogalmának merev kizáró alkalmazása a legvilágosabban csődöt kellett volna hogy mondjon: az ú. n. telepítvényes vagy szerződéses falvak, melyek nem vettek fel úrbéri jelleget, egészükben majorsági jellegűeknek számítottak, így az 1848. évi törvények rendelkezései alá nem estek. Egyébként azonban falu módjára alakult települések voltak. Eredetük a XVIII. századra megy vissza, de a XIX. század első felében is keletkeztek újabb szerződéses, főleg kertész- és dohány-kertészfalvak. A töröktől visszafoglalt területen néptelenül álló pusztán alakultak ki s a telepesek viszonyát szerződés szabályozta. A szerződések különfélék voltak, az ú. n. inkorporált vagy impopulált puszták egyenesen úrbéresként voltak kezelendők. Ellenben a majorsági jelleg fenntartásával s a puszta visszavonásának jogával kötött szerződésekben a jobbágyság súlyos feltételeket vállaltak.¹ Ezek a szegődvényes falvak nem is maradtak fenn hiánytalanul, nyomorúságos állapotuk miatt a XIX. század során több ilyen település feloszlott.² Keletkezésük és egész történetük még feltárára vár, itt csak azt keli megállapítanunk, hogy az 1848. évi jobbágyszabaduláson mit sem nyertek. A törvény nem is emlékezett meg róluk, szerződéseik tehát, melyek valójában munkabérszerződéseknek tekinthetők, érvényben maradtak, a föld visszavételének a lehetőségével. A szegődvényes falvak lakói csalatkozva kerestek most támogatást. Csongrád megyéből több mint 800 aláírással fordultak az

lapi tudósító úgy vélte, hogy a székely földön az úrbéresekre nézve nagy bajt fog okozni a székely örökség kitisztázása. Az erdélyi országgyűlést, amikor a székely örökségén lakó jobbágyságot nem mentette fel, az vezette, hogy a székely katonákat és adózókat (t. i. a székely örökségek birtokosait) ne idegenítse el az uniótól. De ahány ilyet elvesztett volna, sokkal több jobbágy rokonszenvét nyerte volna meg. A székelyföldi jobbágyság legtöbbször magyarok, a vármegyékben lakók románok s míg ezeket az ország megváltja, azokat szolgáknak hagyta. Kossuth Hírlapja 1848. július 13., 11. sz. 45. l.

¹ Pfahler C., I. 48—50. l.; Pauly C., 7—9. l.; Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye Magyarországon* I. k. (Buda, 1845) 381—382. l. V. ö. ifj. Náray Lajos: *Az alföldi munkáskérdés. Csanád megye telepesei*. Budapesti Szemle 1896. 86. k. 194—237. l.

² Galgóczy Károly: *A telepítés kérdése Magyarországon*. (Budapest, 1880).

országgyűléshez, »figyelmet« kérve helyzetükre.¹ A kevermesi, iratosi, dombegyházi szerződéses helységek előjárói — hivatkozva arra is, hogy ők is éppen annyi újoncot állítanak, mint a földek tulajdonosai — földjeik tulajdonába való helyezésüket kérték.² Más telepítvényes helységek nem mentek ily messze, csupán terhes szerződéseik mérsékeltetéséhez kérték a kormány segítségét.³ Ilyen önálló puszták egy-egy talu használatába is jutottak s természetesen e falvak törekvése is az volt, hogy megtarthassák pusztáikat.⁴

Ha a majorsági népek ügye körül a magyarországi részen is ennyi tisztázatlan kérdés, ennyi nehézség és viszály jelentkezett, mennyivel inkább fel kellett azoknak fakadozni az erdélyi részeken. Magyarországon legalább volt egyszer úrbérrendezés, mely az úrbériséget körülhatárolta, a jobbágyság birtokviszonyait — ha nem is tökéletesen — tisztázta s a jövőben is minden úrbéri ügynek alapot rakott le. Erdélyben azonban nem volt úrbérrendezés, annál nehezebb volt tehát eligazodni a felszabadulás nyomában itt is azonnal előlélő kérdésre nézve: mi tekintendő úrbéri és mi majorsági földnek. A hivatalos lap erdélyi tudósítói rámutattak, hogy a függő úrbéri kérdések elintézése itt sürgősebb, éppen azért, mivel úrbérrendezés nem volt, a majorsági és az úrbéri birtok kérdése körül teljes a zavar.⁵ Nehéz a szétválasztás,⁶ sok a surlódás s ezek nyomában a földesúri földek felosztásának kommunisztikus eszméje is tért hódolt. Egyébként sokan iratkoznak nemzetőröknek, — inkább csak a magyar falvakban — ugyanis abban reménykednek, hogy a nemzetőri szolgálattal kétségtelen tulajdont fognak szerezni a kezeikben lévő földre.⁷ Az új képviselőházban Bethlen János

¹ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 194. a.

² U. ott F. 5. A. No 8.

³ Orsz. Ltár, ig. min. urb. o. 1848. No 505. Döbrönte — Veszprém m.; u. ott O. H. B. 1849. No 5659. Felgyő — Csongrád m.; u. ott No 6137. Gyapoly-pusztá — Bihar m. (félegyháziak bérlik, jobbágyságokról költöztek oda).

⁴ U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 260. Szilágy — Pest m.; u. ott No 366. Békés m.; u. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. n. Villány — Baranya m.

⁵ Közlöny 1848 augusztus 5., 67. sz., 329. l. Alaó-Fehér m.

⁶ U. ott 1848 augusztus 18., 70. sz., 345. l. Belső-Szolnok m.

⁷ U. ott 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. l. Kraszna m. A tudósító szerint azért is iratkoznak a nemzetőri szolgálatra, mert azt

erdélyi képviselő sürgette a fennmaradt hűbéri viszonyok elintézését, különben azok elintézetlenül hagyása nagy reakciót szülhet.¹

A majorsági és úrbéres földek, illetőleg a majorsági és úrbéres jobbágyságok kérdése körül a törvény kihirdetése után mindenfelé nagy nyugtalanlás támadt. Ung megyéből azt írták, hogy a legnyugtalanítóbb a kúriális telken lakó néposztály állapota.² A nyugtalanyságot fokozta a bizonytalanság, amely e kérdések körül uralkodott. A Pesti Hírlap megállapítása szerint a nyugtalanlás sok része onnan ered, hogy az emberek nincsenek tisztában azzal, mi az úrbéri birtok. A kérdést a cikkíró szerint különböző időkben és különböző vidékeken különbözőleg értelmezték, szélesebben a dunai megyékben, uradalmakban, szűkkeblűen némely tiszai vidéken s kívált a birtokosságokban.³ Fejér megyéből azt írták, hogy »a jobbágytelkek honunkban oly zavart állapotban vannak, hogy ezeknek tisztába hozása a törvénykezés egyik és főteendője.«⁴ Jellemző a bizonytalanságra, hogy egyes falvak az országgyűlést kérdezték meg: tartoznak-e mint haszonbérlők kilencedet és tizedet fizetni.⁵ Megtörtént azután az is, hogy az egyik birtokos — mint Serényi gróf — megszüntette a majorsági zsellérek tartozásait, de a többi birtokos ugyanabban a faluban nem,⁶ ami a bizonytalanságot és nyugtalanyságot csak növelte. Innen is, onnan is hírek érkeztek, hogy a majorsági zsellérek-jobbágyságok megtagadták a földesurak által követelt szolgáltatásokat,⁷ amelyek haszonbér címén a

mondják; valakinek csak szolgálni kell, szolgálnak tehát a királynak s ezt igen természetesnek találják. Csak nem kívánhatjuk — mondják — hogy minden szolgálat nélkül bírjuk azt, miért addigelő még nagyapáink is annyit szolgáltak.

¹ Közlöny 1848 július 31., 52. sz., 244. l.

² U. ott 1848 június 14., 6. sz., 22. l.

³ Pesti Hírlap 1848 május 13., 55. sz., 431—432. l.; Ugocsa megyéből küldött tudósítás szerint is: a népnek nincs tiszta fogalma nyert szabadságáról. Közlöny 1848 június 9., 2. sz., 7. l.

⁴ U. ott 1848 július 20., 41. sz., 181. l.

⁵ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. 128. l. Mezőpetri s »több más helységek«.

⁶ Munkások Újsága 1848 május 21., 8. sz., 124—125. l.

⁷ Közlöny 1848 június 13., 5. sz., 17. l. Veszprém m.; u. ott 1848 június 14., 6. sz., 22. l., Ung. m.; u. ott 1848 június 29., 20. sz., 79. l. Abaúj m.; u. ott 1848 július 20., 41. sz., 181. l. Fejér m.; Kossuth Hírlapja 1848 július 14., 12. sz., 53. l. Belső-Szolnok m.

törvényes állapot szerint valóban megfizetendők voltak. Kezdeti megzavarodni a tulajdon eszméje,¹ egyes helyeken a vitás majorsági-úrbéri birtokon túl is igényeket támasztottak a földesúri földre. Az erdélyi kormányzók a tapasztalatokon okulva az úrbér eltörlésének már előzetes bejelentésekor óvta a népet attól »a balhiedelemtől, hogy miután a nagy ajándékot már megnyerték, joguk volna még többet s jelesen azt, ami másé, követelni vagy éppen erőszakosan foglalni és tulajdonítani, az eddigi földesuraknak majorságtelkeik, földjeik, erdeik s egyéb törvényes haszonvételeik, épp oly szent és sérthetetlen tulajdonaik maradtak, amilyen biztos tulajdona ezentúl az új szabad polgároknak a felszabadított úrbériség.«² Tudósítások szerint bujtogatók vagy éppen — az új választások előtt — »kövétté lenni vágyó népbárátok« is szították az elégedetlenséget.³ A társadalmi béke megzavarodása fenyegetett, ezért törvényes rendezést kívántak, »mert a nép csak a törvény előtt hajol meg szent félelemmel.«⁴

A sok zavart és elégedetlenséget látva, amely az 1848. évi törvények nyomában az úrbéri és majorsági földek, különösen is a kúriális zsellérség körül országszerte felsarjadott, önként támad a kérdés, hogy vajjon a jobbágy felszabadítás törvényeit megalkotó 1847/48. évi országgyűlés tárgyalásaiban előkerült-e ez a kérdés, a törvény alkotói ismerték-e a kérdés súlyát? A kúriális zsellérektől az országgyűlésnek több szakaszában is szó esett. Még a párisi forradalom előtt, december hónapban Bónis Sámuel szabolicsmegyei képviselő, aki Kossuth hívei közé tartozott, indítványt terjesztett elő, hogy a megváltás ne csupán az úrbéres, hanem bármiféle impopuláns telekre vonatkozzék. A megváltás kérdésének megoldása ekkor még meglehetősen alaktalan volt s tényleges végrehajtása a jövő országgyűlésre látszott maradni. Bónis indítványát a kerületi gyűlés magáévá tette, az országos ülésen azonban többen a tulajdon elve nevében megtámadták s nem is került bele a főrendiházhoz átküldött javaslatba; pedig Bónis az országos ülésben azzal óhajtotta volna indítványa

¹ Kemény Zsigmond és Jósika Miklós cikkei. Pesti Hírlap 1848 július 11. és 16., 104. és 109. sz., 639, 659—660. l.

² Pap Dénes i. m. (*Okmánytár*) I. 175—176. l.

³ Közlöny 1848 július 20., 41. sz., 181. l.; Pesti Hírlap 1848 július 16., 109. sz. 659—660. l.

⁴ Közlöny 1848 június 9., 2. sz., 7. l.

útját egyengetni, hogy a csupán kúriális jobbágyságok belső telkeinek megváltásáról lenne szó, nem pedig a külső földtartozékokról is. A kérdés még szöbakerült néhányszor, most már az európai forradalmi mozgalmak hatása alatt tárgyaló országgyűlésben. A Kossuth-tól eredő kezdeményezések azonban most sem vezettek célhoz. Kossuth a rendeket bizonyára a politikai erőviszonyok mérlegelésével maga sem állította a vagy-vagy válaszútja elé, bár hangoztatta a módosításokkal kapcsolatban, hogy az idevonatkozó javaslatnak legnagyobb az értéke, mert »általában egy pár év alatt talán félmillió ember szabaddá lehetne«. A főrendiházban gróf Batthyány Kázmér az eddig kötött örökváltsági szerződések mellett a bérlő és haszonbérlő viszonyáról is szükségesnek látta volna a világos rendelkezést, hogy a perlekedések útja elzárassék. A rendek azonban a főkérdésben, az úrbéres jobbágyság szabaddá tételében áldozatukat meghozva, a mellékkérdésekben — sokszor történik ez — megmerevedtek végül is a kártalanítás s a már eddig magukat megváltott községek kérdéseivel és sokkal együtt a jövő országgyűlésnek látták jónak átadni. Ámde erről a törvényben nem esett szó, pedig — ha most nem vállalták megoldását — ez is enyhítette volna a nyugtalanságot. Érezve azonban a sok veszedelmet, ami az úrbériség és majorság tisztázatlansága miatt fenyegetett, szükségesnek látták elmagyarázni, hogy az olyan birtok tekintendő úrbérinek, amelyet a földesúr regulationális perrel, vagyis úrbéri törvények szerint nem vehetett el a jobbágytól. Azonban a magyarázat, mely a bizonytalanság megszüntetésére különben is elégtelen volt, nem került a törvénybe: valóban úgy nézett ki, mintha a rendek az úrbéri és a majorsági föld magyarázatának nehézségeiről és magukról a kúriális jobbagyokról nem tudnának.¹

Most azután a kormány itt állott szemben a kérelmek, panaszok, viszálykodások, önkényeskedések áradásával szemben. A törvény szó szerint való magyarázatának álláspontjára helyezkedve, a majorsági földre emelt igényeket nem ismerte el s a sokszor úrbéri szolgálatokkal azonos haszonbérnek tovább is kívánta a megfizetését. Az igazságügy-minisztérium tehát a kérvényeket, amelyekben a jobbágyság

¹ Szabó Ervin, 182—213. l.; Acsády Ignác, 506. l.; Pesti Hírlap 1848 március 28., 12. sz., 265. l.; április 13., 28. sz., 326. l.; április 22., 37. sz. 360. l.

a földjeiktől továbbra is kívánt földesúri szolgálmányok miatt panaszkodtak, a megyékhez küldte vizsgálat végett s ha a vizsgálat eredménye az lett, hogy a kérvényezők kezén majorsági, tehát haszonbéresnek tekintendő földek vannak, a panaszkodóknak azt válaszolta, hogy igényük törvénytelen, a föld tulajdona nem illeti meg őket, mert nem úrbéresnek, kérelmük tehát beavatkozás lenne a földesúr jogaiba, »volt földesuruknak magánbirtokát attól eltulajdonítani kívánják«. ¹ A panaszkodókat a földesúrral való egyezkedésre hívta fel. ² Ha pedig valamely faluból súlyosabb kihágásoknak — a bér megtagadásának, erőszakos fellépésének, majorsági föld megtámadásának — a híre érkezett, a falura katonaságot küldött. ³ Igyekeztek a nyugtalanságot a nép felvilágosításával, a majorsági és úrbéri földek természetének megmagyarázásával is csillapítani. A kormány által kiadott néplapban maga a szerkesztő, Vas Gereben írt cikket »Ide hallgassanak censualis és kontraktualista atyánkfiai« címen s igyekezett megvilágítani a jobbágy kezén lévő majorsági földek természetét, leszűrve, hogy a kontraktualista földnek az uraság a tulajdonosa, tehát »ne bánts, ami a másé«. ⁴ Táncsics Mihály is szorgalommal magyarázta a lapjában, hogy csak a robotszolgálat mellett bírt földek lettek kinek-kiknek tulajdonává, »ne higyenek kendtek tehát azon ámtítóknak, kik avval igyekeznek kendteket ámtítani, hogy a földesúrnak még azon földi is ingyen kiosztassanak, melyek úrhér alatt nem voltak«, a »tulajdon szent és sérthetetlen, azt sérteni semmi szint alatt nem szabad.« ⁵ Azonban ugyanakkor Táncsics — mint Vas Gereben is —

¹ Orsz. Ltár., ig. min. urb. o. 1848. No 233, 266, 356, 370, 404, 429, 527. stb.

² U. ott No 527. Egyezkedések indultak is meg, de kevés sikerrel. Közlöny 1848 június 14., 6. sz., 22. l.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 128. a.; Közlöny 1848 június 29., 20. sz., 79. l.; Pesti Hírlap 1848 május 11., 53. sz., 424. l.; május 17., 58. sz., 444. l.; május 19., 60. sz., 452. l.; Nemzeti Hírlap 1848 július 4., 46. sz., 178. l. Kolos megyében az udvari és majorsági természetű földek használóit »tisztí erővel« szorítják a szolgálatra. Közlöny 1848 júl. 29., 50. sz., 234. l.

⁴ Nép barátja 1848 június 25., 4. sz., 53—60. l.

⁵ Munkások Újsága 1848 április 23., 4. sz., 51—54. l.; hatodézsmai és egyéb majorsági vagy bármi más szerződés mellett bírt földeket is fel kell szabadítani, csak a nagy sietség miatt maradt el, nem készakarva feledkeztek meg róla. U. ott 1848 június 4., 10. sz., 153—154. l.

azzal bíztatták olvasóikat, hogy az összeülő új országgyűlés rendezni fogja ügyeiket s különösen Táncsics buzdította őket, hogy kérvényeikkel álljanak az országgyűlés elé.

Az úrbéri és majorsági birtokok, zsellérek kérdésének szabályozása az 1848 nyarán összehívott országgyűlésre várt, azonban egyes megyék a zűrzavarból kiutat keresve, addig is kíséreltek a maguk részére irányelveket megállapítani. Az 1847/48. évi országgyűlésen, mint láttuk, úrbérinek azt a birtokot magyarázták, amit úrbéri törvények szerint — rendezési perrel vagy kibecsültetés útján — nem lehetett a jobbágytól elvenni. Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a földesúri kárpótláshoz szükséges felbecslés végett kiadott rendeletében — az elvesztett úrbériségek felbecslését előírva, azt is meg kellett mondania, hogy e célból mit kell úrbériségnek tekinteni — az országgyűlés említett határozatának elvi alapjára helyezkedett; de azon túl is megállapította, hogy (mint a földesúr tulajdonát) nem kell felbecsülni az ideiglenes szerződés alapján haszonvétele kiadott majorsági házakat és földeket.¹ Abaúj megye még ezt megelőzőleg azt kívánta úrbéri földnek tekinteni, amit befoglaltak a Mária Terézia-féle urbáriumba s az úrbériség fogalma alá vette az örökös szerződés mellett telepített, adó alá eső helységeket is.² Az adófizetés a jobbágyságnak valóban fontos jegye volt.³ de éppen nem segített az ál-majorsági, nem adózó jobbágyok esetében. Belső Szolnok megye viszont attól tartott, hogy az adó csupán úrbériség mellett bizonyít, de ellene nem, ezért az adó mellett bizonyító eszközként óhajtott alkalmazni az okleveleket és a köztudatot is,⁴ amivel azonban éppen nem sokat érhetett el, hiszen a jobbágy a maga mineműségéről írást nemigen tudott felmutatni.⁵ Ezek

¹ Közlöny 1848 július 3., 24. sz., 93. l.

² U. ott 1848 június 29., 20. sz., 79. l.

³ Közép-Szolnok megyéből azt írták, hogy a volt úrbéres birtokok visszaszerzésére különféle kísérletek történnek azon az alapon, hogy ami adóalap nem volt, az mind majorsági föld. «Vagy szolgál sz a nemes telekért, vagy utcára dobátol.» Közlöny 1848 április 29., 92. l., 339. l. Viszont láttuk, hogy az adó alól földesúr és jobbágy együttesen is igyekezett kivonni az úrbéres telket s így is alakultak majorsági zsellértelkek.

⁴ Közlöny 1848 augusztus 2., 54. sz., 252—253. l.

⁵ Amikor az 1851-ben felállított Reichsrat az 1853 március 2.-i nyílt parancsot előkészítve ezeket a kérdéseket tárgyalta, gróf Zichy Ferenc előadó a majorsági zsellérek kötelességévé tette volna

a magyarázat-kísérletek azonban nem érintették a kúriálisnak minősülő zsellérek problémáját. Ez a kérdés az 1848. évi jobbágytörvények sok egyéb megoldatlan kérdéseivel az 1848 július 2-ikára Pestre hirdetett új országgyűlésre nézett. A már fegyverzajban összeülő országgyűlésen a kúriális jobbágypöldek és kúriális zsellérek ügye a többi elintézetlen jobbágyügyekkel, elsősorban Nyáry Pál és Madarász László indítványával került elő. A különböző kérdésekben előterjesztett indítványok készítették a közben Béccsel súlyos helyzetbe bonyolódott kormányt arra, hogy az igazságügyminiszterrel, Deák Ferenczel elkészíttesse javaslatát az 1848.-i törvények kiegészítésére. A törvényjavaslatban szó volt a kúriális zsellérekrol, a majorsági jobbágypöldekröl és a telepítvényes — a javaslatban dohánykertész-községeknek nevezett — községekröl is.¹ Majorsági zselléreknek a javaslat szerint azok voltak tekintendők, akiket a földesúr szóbeli vagy írásbeli szerződéssel majorsági birtokára telepített, ezektöl házhelyeiket elvenni nem lehet, de tartozásaikat fizetni tartoznak, amíg magukat meg nem váltják, megváltásukat pedig a felbecsült úri tartozások húszszoros összegének egyszerre vagy 20 évi részletben való megfizetésével érhetnék el. A törvényjavaslat tehát a majorsági zselléreket biztosította birtokaikban s megnyitotta előttük földjeik tulajdonának megszerzését, azonban a megváltást maguknak kellett volna fizetni. A javaslat szerint jobbágy kezén lévő majorsági földeket sem lehet a jobbágyoktól elvenni: ha a jobbágyok földeket örökös szerződéssel szereztek, szintén megválthatják, ha pedig a volt földesúr nem tudná bizonyítani, hogy a földek majorsági birtokából valók, azok az 1848: IX. t. c. alá esnek, vagyis úrbéreseknek tekintetnek. A telepítvényes községekre nézve a javaslat állandó örök alkút igyekszik létrehozni miniszteri biztosokkal, ha azonban alkú nem jönne létre, a telepítvényesek belső telkeiket megtartják s azokat a legelővel együtt az évi bér 5%-os

annak bizonyítását, hogy a telkek, amelyek megválthatók lesznek, «egyszermindenkorra» adattak át nekik, Krauss báró azonban azt vetette ellen, hogy tisztán a véletlennek múlik, igazolhatók-e a birtokjogok eredete okmányilag, szívesebben adna inkább a földesúrnak kártérítést (t. i. az állam a megváltakozó majorsági zsellér helyett), mint hogy a lakosság tekintélyes részének birtokjogi helyzete vitássá tévenék. Bernát Gyula: *Ar abszolutizmus földtelehermentesítése Magyarországon* (Budapest, 1935) 110—111. l.

¹ Szövege Közlöny 1848 szeptember 21., 104. sz., 528. l.

tőkéjének megfizetésével megválthatják. Deák Ferenc javaslata kiegyeztető megoldást keresett a két fél szélső igényei között s azt, amit az érdekelt parasztok egy része kívánt: a szerződéses föld örökös megtartását és tulajdonul való megszerzését, biztosította is, azonban számukra az úrbéres jobbágyokéhoz képest kétségtelenül érzékenyen hátrányosabb állapotot készített elő. A képviselőház 1848 szeptemberében megkezdte a törvényjavaslat tárgyalását s a majorsági zsellérekre vonatkozólag 152 szavazattal 105 ellenében olyan határozatot fogadott el, hogy házaikat és házhelyeiket elvenni nem lehet s azok is, mint az úrbéresek ingatlanai, az állam által megváltandók, ha azonban a zsellér nem maga építette a házát a földesúr majorsági földjére, hanem a földesúr, akkor az a földesúr tulajdona marad s megváltás tárgya nem lehet. Amikor azonban a javaslatot az országgyűlés tárgyalta, Jellachich már Dunántúl földjén állott s így az befejezéshez nem jutott; többé a javaslat tárgyalására a nagy fegyveres küzdelemben az országgyűlés már nem tért vissza.¹ A kérdés rendezésének a feladata a többi függő job-

¹ A kormány 1849-ben Debrecenben mégis újból szembekerült a kérdéssel. Szatmár megyéből ugyanis naponta érkeztek panaszok, hogy a földesurak robottal és más úrbéri terhekkel zaklatják a föld népét. Kossuth a parancsok elintézésére teljes hatalommal kormánybiztosnak küldte ki Nagy József képviselőt, hangoztatva a veszélyt e részben románoklakta vidéken. Nagy József terjedelmes jelentésben számolt be azután, hogy a bajok főképpen az úrbéri és majorsági telkek összecszeréldéséből származnak. Az igazságügyminisztérium, mely éppen Nagy József kiküldetésekor, de attól függetlenül a majorsági népek naponként szaporodó panaszai miatt előterjesztést tett a kérdés rendeleti úton való ideiglenes rendezésére, Nagy József megállapításait helyeseknek találta. A panaszok «mindenütt ugyanezen kútforrásból erednek», jeléül annak, hogy a törvényhatóságok az úrbériségnek 1836. évi törvények következtében tett kinyomozása s megállapítása alkalmával nem a törvények értelmében jártak el s hogy az új törvény a földesúr és jobbágy között minden lekötöttségnek a feloldására magyaráztatott. A minisztérium előterjesztései alapján a honvédelmi bizottmány rendeletet készített s ebben megállapítva a majorsági zsellérek kötelezettségét tartozásaik fizetésére, megállapította, hogy majorságiaknak a földesúr magánbirtokából vagy a közös birtokból (a földesúr és a jobbágyok között közös legelőből) származó vagy kimondottan a viaszadás kötelezettségével birtokolt házak vagy telkek tekintendők. Orsz. Ltár, O. H. B. 1849. No 2037, 2227, 2583, 3023, 3229, 4075, 5194.

bágykérdéssel együtt a következő időkre maradt s csaknem félszázad telt el, míg a kúriális zsellérek ügye nyugvópontra jutott.¹

III.

A majorsági parasztföld és a majorsági parasztnép sok és nehéz problémája mellett — sőt talán még meg is előzve — a parasztok legelője volt az, ami körül az 1848. évi jobbágy-törvények nyomában a legtöbb kérdés és a leghevesebb izgalmak törtek elő. A jelenségek és jobbágysérelmek sok tekintetben hasonlóak voltak azokhoz, amelyeket az úrbéres (itt tehát nem a majorsági-paraszi) földekkel kapcsolatban megfigyelhettünk. Tulajdonképpen a jobbagyokat megillető legelő is úrbéres föld volt, azonban a legelőföldnek — egyúttal legtöbbször az erdőföldnek — a jobbagyok kezén mégis másként formálódtak meg a problémái, mivel az úrbéres szántó-rét és a legelő-erdő használatának más volt a módja: a szántó- és rétföld egyénileg meghatározott és elkülönített táblákkal foglaltak helyet a telek állományában, a legelőt és az erdőt azonban osztatlanul közösen használták. Nem csupán egy-egy faluközösség jobbagyai között volt megosztatlanul közös a legelő, hanem a földesúr és jobbagyai között is. A földesúr a föld tulajdonával, a jobbagy a telek birtokával szerezte meg azt a jogot, hogy a falubeli legelőt használhassa. Ez a használati jog szervesen hozzátartozott a telekállományhoz, a közös legelő eszmei része a használati joggal volt képviselve a »constitutivum sessionis«-ban, mivel

¹ Az úrbériség kérdése végül az 1853. évi nyílt parancs 3. 5. és az 1871: 53. t.-c. 1. §-ában nyert tisztázást. A majorsági zsellérek ügyét a nyílt parancs 19—20. §-ai és az 1896: 25. t.-c. rendezte. A telepítvényes községekről az 1873: 22. t.-c. rendelkezett. Nem tartozik feladatunkhoz e törvények ismertetése, csupán azt jegyezzük meg, hogy alapelveik Deák Ferenc említett 1848. évi törvényjavaslatán nyugszanak, némely lényeges kiegészítéssel, illetőleg eltéréssel, így azzal, hogy 1896-ban már a majorsági parasztföld fogalma alá utaltak minden majorsági földet, amely 1848 január 1-e előtt került parasztkézre, tehát megváltás alá került minden majorsági föld, azonban legelő és erdőilletmény nélkül, s a megváltást maguknak a majorsági parasztnak kellett viselni, továbbá, az 1873. évi törvény szerint a telepítvényes falvakban nemcsak a belső telek, hanem a külső földek is a telepítvényesek tulajdonába mentek át megváltással, amit a telepítvényeseknek kellett fizetni.

másként nem foglalhatott helyet benne. A jobbágy-legelőnek ez a meghatározatlan telki illetőség-jellege a XIX. század 1830-as éveiben már meglehetősen elenyészett. Jellemző, hogy egy jobbágyviszonyokat magyarázó, egyébként jóindulatú kézikönyvben a jobbágylegelő a »földbeli illetőség«-en felül az egyéb »haszonvétel«-ek sorában szerepel az erdővel, de a borméréssel, pálinkafőzéssel is együtt¹. Deák Ferenc pedig az 1835. évi országgyűlés vitáiban a szűkkeblű legelőjavaslattal szemben érvelve hangoztatta, hogy vannak, akik »azt veszik alapul, hogy a legelő nem telki állomány (constitutivum), hanem csak beneficium, a legelőt ajándékhoz hasonlították, melyet megadni vagy megtagadni szabad tetszéstől függ«. Deák Ferenc szerint a legelőt, ahol van, a jobbágytól megtagadni nem lehet s a legelő a telek osztályozásának és így a jobbágy adózásának is egyik nevezetesebb alapja volt².

A jobbágylegelőről alkotott szemlélet eltorzulása mögött ugyanannak a gazdasági fejlődésnek a tényezői működtek, amelynek hatásait az úrbéres föld elszűkülése kapcsán már megfigyelhettük: a földesúri majorsági gazdálkodásnak, az allodizálásnak a kiterjeszkedése. Amíg a földesúrnak a falvak határában nem voltak gazdaságai, vagy csak csekély méretűek voltak, a legelővel sem volt baj, legtöbbször volt bőven, a földesúr nem volt veszélyes versenytársa a jobbágyoknak a közöttük közös legelő igénybevétele tekintetében. A XVIII. század második felében a földesúri majorságok gyarapodásával, saját gazdálkodásuk térnyerésével és földigényük növekedésével a földesúr a közös legelőt a jobbágyoktól kezdte elszorítani, sőt egyes legelődarabokat el is szakított a közös használatból egyéni használatára. Hovatovább földesúri majorok épültek a legelőkön³ s a legelőben szűkölködő jobbágyfalvak sokszor árendába voltak kénytelenek venni olyan legelőket, melyeket a közös legelőből húzott el a földesúr. A Mária Terézia által bevezetett urbárium éppen az akkor már kibontakozó legelőfogyatkozás miatt írta elő, hogy a jobbágyok állatainak legeltetésére,

¹ Sárváry Ferenc: *Földesúr és jobbágy kézikönyve törvényi tekintetben* (Debrecen, 1842) 46—48. l.

² Kónyi Manó, I. k. 123. l.

³ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 646. Sztánfalva, Zavidfalva — Bereg m.

amennyire a helység fekvése megengedi, elegendő legelőt kell rendelni, s ebből a jobbágyok igavonó jóságai számára megfelelő részt kijelölve, más jóságokra nézve tilalom alá is vethetik, azonban a földesúr igavonó — nem nyájbeli — jóságai ezt is használhatják. Ha pedig valahol már kevés a legelő, abból felszántani nem lehet. Királyi rendeletek írták elő, hogy a földesúri tisztek, cselédek, papok, jegyzők és tanítók hány jóságot legeltethetnek a közös legelőn s hogy a legelőre kereskedésre tartott marhákat a jobbágyok nem hajthatnak¹. A jobbágyoknak kijáró legelő mennyiségéről egységes előírást a falvaknak nagyon is eltérő földviszonyai miatt nem lehetett kiadni, viszont így az előírások még kevésbé akadályozhatták meg a közös falusi legelőterületek megrövidítését, mely az éppen ezután növekvő majorsági földszükséglet nyomása alatt megállás nélkül folyt. A Mária Terézia urbáriumának kiadása óta végrehajtott határfelmérések és új rendezési perek csak további alkalmat nyújtottak a földesuraknak egy-egy legelődarab elvonására. A legelő miatt a földesúr és jobbágysai között annyira elmergesedett a helyzet, hogy végül is meg kellett nyitni a lehetőséget az ú. n. legelőelkülönítésre, az addig közös legelőnek a földesúr és jobbágysai között való megosztására. Az 1836. évi törvények előírták tehát, hogy ahol a földesúr vagy a telkes jobbágyok nagyobb része kívánja, a legelőelkülönítést végre kell hajtani s hogy a legelőt a jobbágyoknak nem hasznavehetetlen területen kell kiadni; a földesurat azon a címen, hogy eddig a faluban nem használta² a legelőt vagy hogy a legelő kevés, kizárni nem lehet³; a telkek után pedig a helyi viszonyok szerint 4—22 hold legelőt kell a jobbágyokra számítani. Meg is indultak nagy irammal az elkülönítések, azonban az úriszék szerepénél fogva sok visszaéléssel. Deák Ferenc már a törvény alsó táblai vitájában kijelentette, hogy

¹ Pfahler C., I. k. 74—83. l.; Pauly C., I. k. 53—71. l.

² Pl. uradalma olyan távolabbi falujában, ahol nem volt majorsága.

³ Kizárható, ha a legelő használatából az úrbér behozatala vagy későbbi rendezés alkalmával kirekesztetett vagy arról önként lemondott, ahol a földesúrnak az úrbériségen kívül más birtoka nincs s a legelő jogával eddig sem élt, viszont a legelő oly csekély, hogy nem elég azoknak az igavonó állatoknak az eltartására sem, melyek a jobbágyoknak úrbéres földjei megművelésére s az úri szolgálatokra (igás robot) szükségesek.

»a földesúri jogok mindenkori emlegetésénél igaz ama közmondás: a summum jus gyakran summa injuria¹«. A legelő valóban hovatovább égető keserősége kezdett lenni a parasztságnak. Sok helyen a legelő valóban sorskérdése volt a jobbágnak. Mint 1848-ban az egyik megrövidített falu, melynek meghagyott legelőjén a legtermékenyebb esztendőben sem lakhatik jól száz marha, az országgyűlés előtt panaszolta: jobbágyot barom nélkül képzelni alig lehet².

Amikor azután 1848 tavaszán beköszöntött a szabadság s a jobbágy kilépett a földesúri kötelékből, özönével törtek fel a panaszaik. Az 1848. évi törvények kimondották, hogy olyan helyeken, ahol eddig nem történt meg a legelőelkülönítés, a legeltetésre nézve az eddigi gyakorlat tovább is megtartatik. Ahol pedig a legelőelkülönítést akár úrbéri per, akár egyezség útján végrehajtották, az elkülönítés felbontathatatlan. Ez is, az is elégedetlenséget szült. A jobbágyok, akik szántó- és rétföldjeiket most már tulajdonuknak mondhatták, szerették volna mindjárt felszámolni a legelő tekintetében fennmaradó közösséget is. Az »eddigi gyakorlat« fenntartásának meg éppen nem örültek. Keserűen magyarázgatták, hogy miként jött létre a mai gyakorlat, hogy szorították el őket a legelőben földesuraik s hogyan foglaltak el mind többet és többet maguknak. Viszló pontosan elsorolta az országgyűléshez intézett kérvényében, hogy földesuruk 1824 óta hat alkalommal összesen végül is 280 holdat foglalt el magának, részben szántóföldnek³. Nemcsak itt történt meg, hogy az elfoglalt legelőből árendás legelő lett: a falubeli jobbágyság a szükségtől hajtva kénytelen volt a tőle elfoglalt legelőt bérbe venni⁴. Volt úgy, hogy az elfoglalt legelőt a földesúr »pusztává« tette,⁵ más falvakban pedig abba nem tudtak belenyugodni, hogy a földesúr a legelőjükből szomszéd falubeli jobbágyság számára foglalt vagy éppen más uraságnak adott el kisebb-nagyobb darabot⁶. Általános volt

¹ Kónyi Manó, I. k. 125. l.

² Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. tt. Pócsa — Baranya m.

³ U. ott No 157. l.

⁴ U. ott No 157. c., k. o. tt. zz. Kisharsány, Kistótfalu, Haraszti, Pócsa, Torjanc — Baranya m.

⁵ U. ott No 157. p. Old — Baranya m.

⁶ U. ott No 157. p., v, aa, jj, tt; Old, Drávaszentmárton, Matty, Gordisa, Piskó, Németpalkonya, Pócsa — Baranya m.;

az is, hogy a földesúr a közös legelő javát foglalta el s a jobbágyoknak a rossz, a »vízállásos, folyásos, posványos, békalakásos, pókhálós és csöpétés« vagy olyan maradt, amelyen »semmiféle fű nem nő«¹. Ha éppen egyetlen jó legelőrészt volt is a határban, a földesúr azt sem hagyta meg². Panaszolták a felmérés után kiadott legelőknak elfoglalását is, más helyen pedig az elfoglalt legelő szőlősítését vagy erdősítését.³ Egyik-másik helyen arról is tudtak, hogy felméréskor tehenet kapott a mérnök a földesúrtól⁴, más helyen a falu bírái továbbra is szabadon legeltethettek az elfoglalt legelőn⁵. A foglalás arányaira jellemző, hogy a drávapalkonyiaknak emlékezetük szerint 1700 holdnyi volt a legelőjük, a foglalások után azonban csak 237 maradt, az is rossz földön, úgyhogy most bérelt legelőért évente 1000 forintot fizetnek⁶. Másik faluban 16 jobbágytelekre végül is 140 hold legelő maradt.⁷ Az is megtörtént, hogy a legelőföld cserjés-bokros volt s mikor erdővé fejlődött, az erdőt a jobbágyok számára tilalmassá tették.⁸ A falu csekély szegényes legelőjére azután a falun kívül eső majorból is elhajtotta a földesúr legelni nyájait⁹. Ha pedig a földesúri legelő közé esett a jobbágyoké, megközelíteni is nehéz volt: a földesúr emberei örködtek s ha átcsapott a jószág, jött a büntetés¹⁰.

u. ott ig. min. urb. o. 1848. No 277. Péterhida — Somogy m.; Munkások Újsága 1848 július 2., 14. sz., 218—219. l. Kölked — Baranya m.

¹ U. ott ig. min. urb. o. 1848. No 303. Gyóró — Sopron m.; u. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. mm. Pécel.

² U. ott No 157. pp. Bisse — Baranya m.

³ U. ott No 157. s, rr, tt, nn; Munkások Újsága 1848 július 2., 14. sz., 219. l. Gyüd, Magyarboly, Pócsa, Nagyfalva, Ipacsfa — Baranya m.

⁴ U. ott 157. p. Old — Baranya m.

⁵ Munkások Újsága 1848 május 7., 6. sz., 92—93. l. Izsák — Pest m.

⁶ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. sz. Drávapalkonya — Baranya m.

⁷ Munkások Újsága 1848. július 2., 14. sz., 216—217. l. Szőke-dence — Somogy m.

⁸ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 492. a. Apc — Heves m.

⁹ U. ott No 202. a. Hidegkút — Pozsony m.

¹⁰ Munkások Újsága 1848. július 2., 14. sz., 216—217. l. Sávoly — Somogy m.

Azonban nem csupán azokból a falvakból hoztak elő sérelmeket, amelyekben a jobbágyok legelője a legelő elkülönítése nélkül a földesúr egyoldalú foglalásából vagy a határ regulációja alkalmával fogyadozott meg, hanem azokból is, amelyekben a földesurak és a jobbágyok között megtörtént már a legelőnek az elkülönítése. Az elkülönítés az 1836. évi törvények szerint perbeli eljárással, vagyis perbeli ítélettel vagy egyezséggel ment végbe. Most azután a jobbágyok panaszolgatták, hogy az elkülönítés nem történt »igazságosan«¹, nem volt arányos a földesúrnak és a jobbágnak kiadott legelő², az eljárással károsodás vagy éppen »elfelejtetetlen«³ sérelmek érték.³ A törvény előírta, hogy a legelő mennyiségéhez képest egy-egy egész jobbágytelekre 4—22 hold legelőt kell kiadni. Tehát már a törvény szerint is sokféle módon lehetett kiadni a jobbágyok legelőjét, de egyébként is a földesurak úgy magyarázták, hogy »annyi telik, amennyi nekik tetszik átengedni.«⁴ A somogymegyei nagymártonyiai és szentiaiai országgyűlés elé terjesztett kérvényükben⁵ az »igen szép és üdvös« 1836. évi legelő-törvények meghiusulását a következő okokkal magyarázták meg: a jobbágyokkal nem ismertették meg a megindított elkülönítési pereket, a bírói szemlét végzők részrehajlók voltak, a legelőt a törvény rendelkezésével szemben szétszórta adták ki⁶ a földesúrra nézve »célirányosan«, a térképre a mérnökök nem vettek fel minden közlegelőt. Nem is nyugodtak meg mindenütt az elkülönítésben, viszont akkor katonaságot vittek a falura s bíráik »kemény tömlöcöztetéseket szenvedtek«⁷. Az egyik falura 375 katona szállott s 3 paraszt egy év börtönt és 48

¹ U. ott 1848. június 25., 13. sz., 206—207. l. Bihar m.

² Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. F. 329. Látvány — Somogy m.

³ U. ott F. 6. Énying — Veszprém m.; F. 260. Szilágy — Pest m.; F. 322. Tarany — Somogy m.

⁴ U. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Ld. XX. 22. F. 2. A. No 157 ff. Kórós — Baranya m.; Pécel panaszában: »először szép szóval próbáltak bennünket eltéríteni, de nem sikerülvén, később keményen fordultak hozzánk és azt mondták, hogy akár tetszik, akár nem, a másik — s általunk jelenleg is birt — részt kell választanunk s vele megelégednünk. U. ott No 157. mm.

⁵ U. ott No 164. a.

⁶ Pl. Csehi község a 150—160 holdnyi legelőjét 15 helyen, Drávaszabolcs pedig halászható vizes helyeken 9 tagban kapta ki. U. ott No 157. t., gg.

⁷ U. ott No 157. t. Drávaszabolcs — Baranya m.

pálcát, 25 pedig 12 pálcát kapott¹. A kis Ráád falura meg, ahol 8 holdat adtak egy telekre, de az is »tüsök, bokor és posgáta« volt, 1843-ban éppen 660 katona szállott, »azon túl a helység bíráját a vármegye börtönében le tette fél évig és kapott 48 botot« — miként »leíró Geri János és az egész kössék« panaszkolta az országgyűlésnek 1848-ban². Így azután más falvak okultak a peren, mellyel »még kevesebbet« nyertek³ s inkább megegyeztek a földesúrral, félelemből, mert »előttük volt néhány borzasztóan exequált helység példája«⁴. Az elkülönítés után, mint a földesúri foglaltsokat elszenvető falvakban, a jobbágyság gyakran a földesúri legelő bérbe vételére szorultak, annál inkább, mert a jobbágyságnak elkülönített legelő nemcsak kevés, hanem rossz is volt⁵, viszont ezzel olyan — földművelésre kevésbé alkalmas — falvak, melyek elsősorban marhatenyésztésből éltek, nem elégedhettek meg.⁶ Az elkülönítési sérelmekhez járult még, hogy földesúri legelőfoglalások történtek az elkülönítés után is⁷. Deák Ferenc a legelőelkülönítési törvényjavaslat vitájában 1835-ben nem habozott megmondani, hogy a rendek a legelőelkülönítési törvénnyel nem arról óhajtottak gondoskodni, hogy a jobbágyságnak kiszabják azt, ami őket igazság, méltányosság és politikai fontos tekintetek szerint megilleti, hanem minden figyelmöket annak meghatározására intézték: mennyi adassék a földesúrnak, szóval nem a jobbágyról, hanem a földesurakról gondoskodtak«⁸.

A legelősértelemek leginkább el tudták hevíteni a falu népének a szenvedélyét. Békés megyében már a márciusi

¹ U. ott No 157. ff. Kőrös — Baranya m.

² U. ott No 157. dd. Ráád.

³ U. ott No 157. nn. Cun — Baranya m. A törvényszéki ítéletet itt is erővel hajtották végre, a bíró 32 botot és negyedévi tömlőcöt kapott.

⁴ U. ott No 157. bb. Szaporca, Tésénfa — Baranya m.; u. ott No 157. ee. Szerdahely — Baranya m.; u. ott No 157. gg. Csehi.

⁵ U. ott No 157. j. Kovácsbuda — Baranya m.

⁶ U. ott No 157. bb. Szaporca, Tésénfa — Baranya m.; u. ott No 157. oo. Hegyszenthárom — Baranya m. (itt is katonai karhatalommal fogadtatták el a telkenként 8 holdban kiadott posványos legelőt); u. ott No 157. ff. Kőrös — Baranya m. (az elkülönítés óta 20.000 frt-ot fizettek legelőbérben).

⁷ U. ott No 157. j. Kovácsbuda — Baranya m.; u. ott No 157. m. Nagyharsány — Baranya m.

⁸ Kónyi Manó, II. 122. l.

forradalom előtt felzúdult a nép. Békés községben a legelő-megosztás egyezségét felbontani kívánta s az uradalomnak elkülönített legelőből egyes részeket elfoglalt s az elkülönítésre vonatkozó iratokat erőszakkal meg akarta semmisíteni. A mozgalom 1848-ban a megyének más községein is áthullámozott, a nép a legelőelkülönítések megváltoztatását követelte s itt is-ott is rátörtek az elfoglalt uradalmi földekre. Még az év utolsó heteiben is parázslott a békésmegyei mozgalom, melyet az 1848. évi parasztmozgolódások között a legtöbb szenvedély fűtött, rögtönítélő bíróságok itt néhány halálos ítéletet is hoztak¹. Az izgalom a legelők miatt másfelé is nagy volt. Míg egyes helyeken — mint láttuk — úrbéres földek megrövidítésében, addig más helyeken a legelőelkülönítésekben jelölték meg a legfőbb sérelmet, a nyugtalanság főokát.² Itt is-ott is megtörtént, hogy a jobbágyok a földesúri legelőről elhajtották a földesúri nyájakat s maguk vették birtokukba a legelőt³. A rend legtöbbször gyorsan helyreállott, felvilágosítva a törvény rendelkezéseiről,⁴ elismerték, hogy félreértésből cselekedtek⁵, sőt a pestmegyei tasiak hírlapban kérték bocsánatot a legelőelkülönítés »nem-megfelelő sürgetése« miatt⁶. Néhány

¹ Oláh György, 88—107., 452—380. l. A miniszterelnök a minisztertanács 1848. április 24.-i üléséből közölte herceg Esterházy Pál külügyminiszterrel, hogy Szatmár megyében az évekkel előbb befejezett összesítések következtében a kisebb birtokosok (a volt jobbágyok?) a nagyobb birtokosok ellen, Békésben a volt jobbágyok a legelőelkülönítés miatt, mely a lakosokat már régen forrongásban tartotta, nyugtalanító mozgalmakat indítottak. Orsz. Ltár., O. H. B. 1848. No 69.

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX. 22. F. 2. A. No 157. ff. és gg. Kórós, Csehi — Baranya m. Munkások Ujsága 1848. június 25., 13. sz., 206—207. Bihar m.

³ Közlöny, 1848. június 13., 5. sz., 17. l. Somogy m. Nemzeti Hírlap, 1848. május 4., 2. sz., 7. l. Heves m.

⁴ Közlöny, 1848. június 11., 4. sz., 19. l. Bars m.; Pesti Hírlap, 1848 május 12., 54. sz., 428. l. Baranya m.

⁵ Pesti Hírlap, 1848 május 28., 68. sz., 488. l. Jankovác — Bács megye.

⁶ Pesti Hírlap, 1848 április 30. 43. sz., 385. l. A nyilatkozatban Tas helysége előljárói és közönsége tudatják többi földművelő testvéreikkel, hogy hibásan fogták fel többen közülük az egyenlőség elvét, amennyiben a legelőelkülönítést nem az úton sürgették, amit a törvény rendel s vágy gerjelt bennük a földesúr magánbirtokai elfoglalására is. Azonban felvilágosíttatván jelenleg arról, hogy az egyenlőség alatt csak a jog és nem is egyszersmind a birtokegyenlőség is értetik,

helyre azonban a legelők miatt is katonaságot kellett küldeni.¹

A kormány és az országgyűlés elé juttatott kérelmek legtöbbször a földesúr által önkényesen elfoglalt legelők visszaadására, a legelőelkülönítések megsemmisítésére és új igazságos megosztásra, kifejezetten is a helyzetet mai állapotában megrögzítő 1848. évi X. törvénycikk helyett új törvény kibocsátására irányultak. Azt is kérték, hogy olyan helyen, ahol kevés a legelő, vagy ahol a földesúrnak nincs majorsága, az egész falubeli legelő a falué legyen². A kormányt az elvégzett legelőelkülönítésekre nézve kötötte a törvény rendelkezése: nem bonthatók fel. A panaszokra tehát ilyen értelemben adott választ s Kossuth Lajos, már mint a honvédelmi bizottmány elnöke, 1848 decemberében a legelőkérdés miatt forrongó békésmegyei parasztoknak — önérzetesen hivatkozva a nép javáért végzett munkálkodására és a nép javára megvalósított vívmányokra — azt írta, hogy »habár imitt-amott oka volna is a legelő elkülönítésével meg nem elégedni, rabláshoz, erőszakhoz, foglalásokhoz nyúlni nem szabad, hanem törvény útján kell panaszának orvoslását keresnie, ahol legelőelkülönítés történt, vagy egyezség, vagy bírói ítélet által történt, mind a kettőnek szentnek kell lenni, mindaddig, míg bírói ítélet által meg nem változtatik³. A törvény alapján állott, de megváltoztatására törekedett Tancsics Mihály is: újságjában azt kérdezte a kölke di panaszosoktól: van-e annyi a legelőjük, hogy telkenként kitelik a 22 hold? Ha van — válaszolta — nincs okuk a panaszra, ha pedig nincs annyi, akkor forduljanak az igazságügyminiszterhez vagy az országgyűléshez⁴. A jobbágyigények sokszor

az általuk földesuruk irányában okozott kedvetlenségekért bocsánatot kérnek. Intik végre többi földművelő testvéreiket, hogy az ő példájukon okulva, a törvényeket helyesen érteni s azokat tiszteletben tartani iparkodjanak.

¹ Pesti Hírlap, 1848 május 9., 51. sz., 417. l. Ravazd Győr m.; Nemzeti Hírlap, 1848 május 4., 2. sz., 7. l. Tarján — Heves m.; Oláh György, 96. l.

² A legelőügyekre nézve eddig idézett forrásokon kívül még: Orsz. Ltár, O. H. B. 1848. No 2676. Okány — Bihar m.; u. ott ig. min. úrb. o. 1848. No 364. Andócs — Somogy m.; u. ott 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. y. Hirics — Baranya m.; u. ott, No 157. b. Csarnota — Baranya m.

³ Oláh György, l. k. 477. l.

⁴ Munkások Újsága, 1848 július 2., 14. sz. 215—219. l.

nem vették tekintetbe a közös legelőnek a földesúr javára is szóló közösségét, éppen ezért Deák Ferenc igazságügyminiszter a függő jobbágycégek rendezésére 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslata tárgyalása során rámutatott, hogy »ha például valamely határban két-háromezernyi közlegelő volt s oda például 10 jobbágyot telepített a földesúr, nem kötelezhette őt sem a törvény, sem a természetes igazság arra, hogy az egész két-háromezer holdnyi legelőnek használatát közöttük annyira átengedje, hogy a maga hasznára abból semmit sem tarthatott meg«¹. A multbeli legelősérelem kapcsán más alkalommal hangsúlyozta Deák, hogy a »törvényhozás 1848-ban előrelátással volt s azért rendelte a már megtörtént elkülönítésnek felbonthatatlanságát, mert különben a pereknek vége-hossza nem lenne«, de különben is akkor, amikor a legelőelkülönítés történt, a jobbágyoknak földesúri szolgálatot kellett teljesíteni, most pedig ingyen kapták meg a sessiót, tehát »azt gondolta a törvényhozás hogy midőn ingyen kapták a sessiót, megelégedhetnek vele, habár kevesebbet is kaptak vagy rosszabbat, mint kapniok kellett volna«². A kormány törvényjavaslata nem is nyújtott a multban szenvedett sérelmek orvoslására módot, fenntartotta az eddigi gyakorlatot, de végleges megoldásul kimondta a még közös legelők elkülönítését. Ez a közösség már eddig is bajos volt, most pedig, amikor a földesúr és jobbágy egymástól független birtoktulajdonosok lettek, korcs és sok helyen elviselhetetlen állapot lett volna ezután is közösködni a legelőn. A kormány javaslata a jobbágyok legelőilletményére továbbra is kifejezetten fenntartotta az 1836. évi törvények által 4—22 holdban megállapított mértéket³. Az országgyűlés elé még a Deák-javaslat betérjesztése előtt egyes képviselők is nyújtottak be törvényjavaslatot. Táncsics Mihály az 1848. X. tc. 1. §-ának eltörlésével kimondatni óhajtott volna, hogy azokban a községekben, ahol a legelőelkülönítés erőltetéssel, hatalommal történt, új igazságos elkülönítést kell végrehajtani, visszamenőleg Mária Terézia úrbérrendezéséig⁴. Varga Sándor a legelőelkülönítések siettetésére ter-

¹ Kónyi Manó, II. k. 132. l.

² I. m. II. k. 110. l.

³ Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528. l.

⁴ Orsz. Ltár, 1848/49., o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. Táncsics jószándékú javaslatának gyakorlati kivitele alig

jesztett be javaslatot¹, Omaszta Zsigmond pedig 22 pontból álló javaslatában — csak a jövőre nézve — részletesen szabályozta volna az elkülönítés módját, a jobbágyságok legelőilletményére nézve a kaszáló-illetményhez és a legelő mennyiségéhez mérten állítva fel fokozatokat². A legelőkérdés az évek múlva elkövetkezett végleges rendezés alkalmával sem tért el az 1836. évi törvény alapjairól, azonban a legelőnek a volt földesúr és volt jobbágyságai között való — valóban mindenképpen kívánatos — megosztását erőteljesen hajtotta keresztül³.

V.

Az 1848. évi törvények az elkülönítetlen közös legelőkön kívül az elvált földesúr és jobbágybirtokos között bizonyos közösséget az erdőkre nézve is fenntartottak. Kimondották ugyanis, hogy a faizásra nézve az eddigi gyakorlat marad életben, egyébként azonban olyan helyeken, ahol a jobbágyság a földesúr erdejében faizást, makkoltatást, gubacsszedést vagy más javadalmat élveznek, ezek elkülönítetlen való gyakorlása végett akár a földesúr, akár a jobbágyságok pert indíthatnak. A faizás joga szólhatott tűzfára és épületfára. A jobbágyságok erdei javadalma eredetére nézve hasonló volt a legelőföldön élvezett jobbágyjoghoz. Jóllehet már a XVII. században találkozunk a jobbágytelkekhez egyénileg kiosztott erdőbirtokkal,⁴ mégis a falubeli erdőket gyakorlati célból legtöbb-

képzelhető el, Vas Gereben meg is támadta a kérelmeknek Mária Teréziáig való »felmelengetés«-éért s agitációjáért, azzal vádolva, hogy Baranya megye nagy része és Somogy Táncsics nevével »iszonyú lármát« kezdett s csak Jellachich betörése akadályozta meg a következményeket. Kossuth Hírlapja 1848 december 28., 154. sz., 665—666. l. A tanulmányban idézett baranya- és somogymegyei országgyűlési kérvények nagy részét valóban Táncsics nyújtotta be az országgyűlésnek most említett törvényjavaslatával, azok egy része személy szerint is hozzá, a baranyamegyei siklósi kerület képviselőjéhez szólt s nem kétséges, hogy e panaszok-kérvények valóban Táncsics biztatására indultak útnak, lapjában is sürgette a parasztokat, hogy panaszukat hozzák az országgyűlés elé.

¹ Közlöny, 1848 augusztus 2., 54. sz., 252. l.

² Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 666. g.

³ Az 1853 március 2.-i nyílt parancs 16. §-a, az 1871: 53. t. c. 38—42. §-ai.

⁴ Szabó István i. m. (*A jobbágy birtoklása*) 20 l.

szőr megosztatlanul kezelték, a falu népe a közös erdőből látta el magát tűzifával és építkezéseihez épületfával, amelyet közösen használtak fel az erdőt legeltetésre és makkoltatásra is. Azonban már a középkorban is voltak a hegyvidéki nagy uradalmakban olyan nagy hegyi erdők, ú. n. havasok vagy alpesek, amelyek mintegy kívül esvén az egyes falvak gazdasági övezetén, az uradalom faluközi saját földjének számított s a földesúr falvainak jobbágynépei az ilyen nagy havasokra csupán meghatározott külön díj — pénzbeli illeték vagy disznó-juhdezma — ellenében hajthatta állatait legelőre vagy makkoltatásra. A XVI. században azután általánosan megindult a falubeli kisebb-nagyobb erdőknek a földesúr használatába a jobbágyok kitiltásával való elvonása. Voltak már »usuális« és »tilalmas« erdők: az előbbiek a jobbágyok használatában voltak, az utóbbiaktól a jobbágyok el voltak tiltva. A jobbágyok a tilalmasokba csak büntetéssel tehették be lábukat. E fejlemény megértéséhez ismét a XVI—XVII. századi nagybirtok gazdasági rendszerére kell gondolnunk: a nagybirtok megindult a kapitalista termelő üzem kifejlődésének az útján, de hamar megrekedt a kezdeteknél s az uradalom saját gazdasági üzemének kifejlesztése helyett nagyobb részben továbbra is a jobbágyok szolgáltatásaira támaszkodott, így bontakozott ki a földesurak kezében a különféle monopolisztikus jövedelmek rendszere s ezekkel együtt hatalmasodott el az a szokás, hogy a földesurak kivonva az erdőket a jobbágyok kezéből, a megengedett erdők használatát külön megfizettették a jobbágyokkal. A falu erdőin az úrbériségnek bizonyos mértékben eszmei igénye nyugodott, ez azonban most már lassanként elenyészett. A »domaniális« erdő már majorsági jellegű földnek tekinthető, amelyen a jobbágy nem a jobbágytelek eszmei tartozékaként, hanem földesúri »beneficiumként-javadalomként« élvezte a faizás jogát s e javadalom ellenében külön szolgáltatás terhelte: a földesúr számára fa vágása és beszállítása. Az erdőnek a jobbágyok előtt való ilyen elszűkülését elsősorban a nagybirtok jövedelmyarapító törekvései hozták magukkal, de része volt benne az erdőgazdálkodás újkori fejlődésének, a racionális erdőkezelésnek is, amely a fennálló gazdasági szerkezetben az uradalomra hárult. Az erdőknek a földesúr-jobbágyi viszony szempontjából végül is három fajtája alakult ki: voltak urasági erdők elzárva a jobbágyok használatától, voltak urasági

erdők a jobbágyság faizási jogával és voltak végül — valószínűleg nem nagy arányban — jobbágyerdők, amelyeket a földesurak egy-egy jobbágyközösség kezén hagytak s ilyenkor a földesúr más érdeiben faizási jogot nem gyakorolhattak.

Mária Terézia urbáriuma biztosította a jobbágyság számára a faizást a földesúrnak a falu határában, sőt szükség szerint más helyen fekvő erdejében is, pontosan meghatározva, hogy a jobbágy milyen célra, milyen módon és mértékben, milyen ellenszolgáltatással használhatja az erdőt, ha nem lenne a falunak a maga használatára kimért erdeje. A faizáshoz azonban nem tartozott a makkoltatás, ezt az urasági erdőben csak külön díj megfizetésével érhették el saját határukban is a jobbágyság, olcsóbban mégis, mint más falubeliek ugyanott. Az 1836. évi jobbágytörvények hasonló módon biztosították a jobbágyság tüzi- és épület-faizási, valamint makkoltatási haszonvételeit, mit sem szólva még az erdőknek a földesúr és a jobbágy között való elkülönítéséről.¹

Amikor azután 1848-ban a jobbágytelekhez járó szántó-föld és rét a jobbágy egyéni tulajdonává lett, előállott a kérdés: miként kelljen a jobbágynek faizási-makkoltatási haszonvételeit megadni? A legtermészetesebb megoldás az erdőnek arányos megosztása lett volna a földesúr és jobbágy között, hiszen az erdő használatához való jog — ha utóbb »beneficium»-nak nevezték is — elvileg a telek tartozéka, vagyis az erdő megfelelő eszmei része, a telek szerves része volt. Az erdőmegosztás kétségtelenül nehéz és időrabló feladat lett volna s a nehéz részletek elől érthetően kitérő utolsó rendi országgyűlés az erdőkérdést is megoldatlanul adta át örökül a következő országgyűlésnek: fennmaradt tehát a faizás-makkoltatás eddigi gyakorlata, de megnyitották a lehetőséget az elkülönítésre. A földesúr és jobbágyság viszonya tehát ezen a ponton is felszámolatlan maradt, pedig a viszony az erdő használatának tekintetében a multban sem volt surlódástalan, annál kevésbé lehetett az ezután, amikor mindkét félnek csak az volt a törekvése, hogy szétfutó érdekeiket biztosítsák. Az erdőkérdés mégsem idézett fel annyi nyugtalan-ságot, mint a legelőkérdés: általában nem volt a falvak népének annyira égető létkérdése s a kapitalizálódó nagybirtok sem tudta úgy üzemében értékesíteni, mint a legelőt. Voltak mégis hegyvidéki erdős falvak, melyeknek az erdő a lét-

¹ Pfahler C., I. 83—103. l.; Pauly C. I. 32—35., 190—204. l.

alapját jelentette. A gömörmegyei Pelsőc azt kérte az országgyűléstől, hogy az erdőt is osszák fel arányosan a házakhoz, mert annyira nélkülözhetetlen, mint »a harapás kenyér«. ¹ Tíz nógrádmegyei község ² pedig azt adta elő az országgyűléshez benyújtott kérvényében, hogy földjeik szükségése miatt iparüzés által — faedények, házcserépek készítésével — segítettek magukon s »míg szabadok, legalább szabadabbak voltak az erdők, olcsó fa mellett mesterségünkben helyreütők a mostoha földek szülte hiányt«. De évek óta mindinkább kiszorították őket az erdőből s mi kilátásuk van a jövőre? Ha nem változik jobbra a helyzet, sovány földek mellett be kell várni »a szomorú éhhalál«-t. ³ Kérvények panaszolták, hogy az erdőből nem kaphatnak elég fát tüzelőre, hogy a földesuraság még a szél által letört ágakat sem engedi elhordani, hogy »úri kegyeletből« ritkán élvezhetik a faizás jogát, hogy 12 kocsi ⁴ 4 kocsi csökkentették a fát, hogy csak pénzért vagy napszámmunkáért kapnak az erdőből fát. ⁴ Sőt azt is, hogy teljesen kiszorultak a faizás jogából. ⁵ Már pedig az erdőnek a jobbágyok elől való elzárása azt jelentette, hogy a parasztnak, ha úgy tetszett az úrnak, meg kellett fagyni. ⁶ Amellett az erdő egyes vidékeken egyben a legelő is volt, annál nyomorúságosabb viszonyok közé került az erdőtől legelőtől egyszerre eleső falu népe. ⁷ Nem lepődhetünk tehát

¹ Orsz. Ltár, 1848/49., o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 548. a.

² Csehbrezó, Poltár, Zelene, Szinobánya, Ozgyin, Bysztricska, Málnapatak, Hragyistye, Korna, Uhorszka. U. ott No 248. c.

³ Tyerehova s más öt község is azt adta elő, hogy hegyes vidékükön a legelőből és erdőből pótolták keresményüket, de Mária Terézia úrbérendezésekor az összefrászból kihagyták földjüket s haszonbérre szorítva nyomorognak. Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 253. b.

⁴ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. f, n, u, bb; Viszló — Borsod m., Villány, Harkány, Szaporca, Tésenfa — Baranya m.; u. ott No 439. Réde — Veszprém m.

⁵ Orsz. Ltár, ig. min. úrb. o. 1848. No 254. Kőröshegy — Somogy m.; u. ott, No 320. Csonkapapi — Bereg m.; u. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. g. Piskó — Baranya m.; u. ott, No 157. p. Old — Baranya m.

⁶ Steier Lajos: *Benicsky Lajos visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról* (Budapest, 1924). 439. l.

⁷ Orsz. Ltár, 1848/49 o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 253. a.; Munkások Ujsága 1848 szeptember 24, 33 sz., 419. l. Tergenye — Bars m.

meg, ha itt-ott az erdők miatt is támadtak nyugtalanságok s előfordultak erőszakos erdőfoglalások is.¹

A parasztok a faizásban való megtartásukat,² ott pedig, ahol kevés volt az erdő, az egész erdőben való faizás megengedését kérték. A végső cél mégis az volt, hogy az erdő birtokának földesúr és jobbágysai között meghagyott közösége felbontassék s a jobbágysok megkapják a maguk részét tulajdonukul.³ A kérdés rendezésére azonban pontos és egyetemes előírást nem lehetett készíteni, hiszen más volt az erdőben szegény vagy gazdag, az erdőt elsősorban tüzelésre vagy makkoltatásra használó, a sík- és hegyvidéki s az erdőt legelőül is értékesítő falvak helyzete. Ebben a tekintetben jóformán minden faluban más volt a probléma. Deák Ferenc igazságügyminiszternek az országgyűlés elé terjesztett összefoglaló javaslata az erdőkérdést úgy óhajtotta volna rendezni, hogy a jobbágysokat ott, ahol eddig őket a faizás jogosan megillette a földesúri erdőben, az eddigi gyakorlat és a jog továbbra is megillessen, de joga legyen mind a volt földesúrnak, mind a volt jobbágysoknak, hogy meghatározhassák a jobbágysoknak kiszolgáltatandó fát, vagy hogy megfelelő erdőrészt hasíttassanak ki maguknak külön tulajdonul. A jobbágyszerdő kulcsa az eddigi házi szükségletre elhasznált fa mennyisége lett volna s az így elkülönítendő erdőkben a makkoltatás és gubacsszedés is a jobbágysoké, viszont az erdő másik részében többé nem lesz mit keresniök.⁴ A törvényjavaslat nem rendelkezett sem a jobbágysokat megillető erdő kiszámításának módjáról, sem a kiszabandó erdőmennyiségről, rugalmas kezelést engedett volna a kérdésnek. A végső rendezés a törvényjavaslat elveinek megfelelően, de a volt jobbágyszerdek után járó erdőegységnek a kulcsát is — a helyi viszonyok szerint telkenként 2—8 holdban — meghatározva ment végbe.⁵

¹ Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. l. Bars m.; u. ott 1848 június 19., 11. sz., 41. l. Borsod m.; Nemzeti Hírlap 1848 május 28., június 1., 17., 19. sz., 65., 71. l. Közép-Szolnok m.

² U. ott, No 157. b., e. Csarnota, Kisharsány — Baranya m.: Csepel.

³ U. ott, No 248. b.; Munkások Ujsága 1848 augusztus 13., 21. sz., 313—316. l. Siklósi kerület — Baranya m.

⁴ Közlöny 1848 szeptember 21., 104. sz., 529. l.

⁵ 1853 március 2.-i nyílt parancs 16. §.; 1871: 53. t. c. 23—33. §.

VI.

A különféle jobbágyföldek és parasztbirtokok sorában jogi állapotra nézve régtől fogva különleges helyet foglalt el a szőlőföld. Jóllehet voltak úrbéres földön telepített, úrbéri állományba vett szőlők is, amelyek helyzete a jobbágytelekhez tartozó más egyéni földekével, a szántó- és rétföldekével volt azonos, a szőlőket mégis legtöbbször az úrbéres földeken kívül telepítették. Szőlőtermelésre nem minden föld volt alkalmas, egy-egy híresebb és kedvező fekvésű szőlőhegyen — promontoriumon — azután nemcsak a falubeliek, hanem idegenek is szereztek maguknak szőlőt. A földesúri birtokon létesített szőlőskertek viszont nem tartoztak a jobbágytelek állományába; nem úrbéres földön, hanem a földesúr majorsági földjén, vagy a földesurak és jobbágyok között közösen használt erdős vagy gyepes-füves helyen keletkezettek úgy, hogy a szőlőtelepítő jobbágy termésre alkalmassá munkálta a földet s szőlőt »épített« bele. Mivel az ilyen szőlőtelepítések — az ú. n. irtásokkal együtt — a jobbágy szorgalmának, iparkodásának voltak az eredményei, ezeket egyformán nevezték »szorgalmi« vagy »indusztriális« földnek, megkülönböztetésül a jobbágytelekhez tartozó úrbéres vagy a jobbágy által zálogolt vagy bérelt zálogos-árendás földektől. A szőlősgazda a szőlőskert földesurának kilencedet vagy általában »hegyvám«-ot fizetett, azonban annak a valósággal teremtő munkának, amelyet a jobbágy a szőlő megépítésével végzett s annak az állandó gondozó tevékenységnek, melyet ezután is a szőlőre kellett fordítani, kifejezésre kellett jutnia a jobbágy és szőlőföldje viszonyában, a szőlőföld felett gyakorolt rendelkezési jog tágabb mértékében is. A sokszor egyébire alig is használható szirtes vagy homokos földnek az értékét a reátelepített szőlő megsokszorozta, a befektetett munka és berendezés értékéhez képest csekély volt magának a földnek az értéke, viszont a földesurat csak az utóbbi illette meg, a szőlő a telepítő gazdának a javára esett. A szőlőföld birtokjogi helyzete ezeknek megfelelően is alakult. A földesurat ugyan a szőlőhegy felett nyugvó legfőbb birtokjog alapján a szőlő elhanyagolása esetén kibecsültetési jog illette meg a szőlő gazdájával szemben, azonban a jobbágyföldekkel szemben fizetendő alacsony közbecsűtlől eltérőleg szőlőnek elbecsültetése esetén a földesúrnak — már Werbőczy Hármaskönyve

szerint is — teljes becsűt, a beépített szőlő és befektetett munka teljes értékét meg kellett fizetni. A földesúr vámszedési és korlátozott kibecsültetési jogán túl a szőlőföld gazdái igen nagy rendelkezési szabadsággal élhettek: a szőlőt adták-vették s Werbőczy Hármaskönyvének XVIII. századi magyarázója szerint — az irtásfölddel együtt — »majdnem nemesek módjára történt örökösödésük«, azokban »limitata proprietas«-uk volt, ami felért a »perennalitas«-sal, mert a jobbágysok azokat levelekkel szokták eladni és pedig úgy, hogy azokat soha senki sem veheti el, ha nem prejudikál a földesúrnak. A jobbágysbirtokok között a szőlőhegyen szerzett birtok volt a legtágabb jogú, a legönállóbb s önállóságát a kötelmek részletes tisztázása nem csökkentette Mária Terézia úrbérrendezésében és az 1836. évi új törvényekben sem. A szőlőbirtok sajátos önállóságát csak előmozdította, hogy egy-egy földesúr promontoriumán jobbágysokon kívül polgárok, nemesek, sőt főnemesek is szereztek szőlőt, fizetve utána a dézsmát és együtt alkotva a »hegyközség«-et, meglehetősen terjedelmes, bár a földesúri birtokokjon elismerésén alapuló autonómiával. A hegyközségek autonómiájában az egyes hegyközségek között részleteiben eltérő, de alapján azonos szokásjog-rendszer alakult ki, minden törvényes előírás nélkül régtől fogva törvénytől erősebb szabályokkal, melyeknek egyformán alá kellett vetni magát minden szőlősgazdának, jobbágynak, polgárnak, nemesnek. A rendi világban itt egyenlítődték ki leginkább a rendi kategóriák.¹

Az 1847/48. évi országgyűlésen alkotott jobbágys törvények nyomában azután éppen a jobbágys szőlők terén állt elő a legvisszasabb helyzet. A törvények az úrbéri terheket törölték el, vagyis az úrbéres földet szabadították fel, viszont a szőlőföldek — mint láttuk — legnagyobb részükben nem-úrbéres területen voltak. Külön a szőlőkről a törvénycikkekben egy szó sem esett. Azt jelentette ez, hogy a szőlők is régi állapotukban maradtak: a földesúr megtartotta tulajdonjogát a szőlők felett, változatlanul megillette tehát a kibecsültetés és — ez volt a súlyosabb — a szőlődezma vagy hegyvám. Nem becsülhetjük alá a szőlőföld társadalmi jelentőségét: a nagy hírv promontóriumokon kívül minden falunak — ahol csak hely volt rá — megvolt a maga szőlőskertje.

¹ Szabó István i. m. (*A jobbágys birtoklása*) 22—23., 46—53., 62—63. l.

Román Ferenc képviselő az új képviselőházban a kérdés tárgyalásának során 1,600.000 holdra tette az ország szőlőföldjeinek összterületét.¹ Ez a nagy földterület tehát megmaradt továbbra is feudális kötöttségében, holott eddig a jobbágyok kezén éppen a szőlőföld volt a legszabadabb birtok. Érezni kellett a helyzet fonákságát, de különösen érezték azok, akiknek továbbra is dézsmát kellett a földesúr számára fizetni. Ezek között is főleg azokat sujtotta le a szőlődezsma, akiknek a szőlőföld telki földjeiknek nem valami járulékos dolga volt, mivel házaikon kívül más földjük nem is igen, vagy egyáltalában nem volt. Ez volt tehát megélhetésük forrása.² A jelesebb szőlőtermő vidékeken pedig sokan voltak ilyenek, egész társadalmi réteget alkottak. A Hegyalján a szőlőföldek egyenesen telkekre voltak osztva.³ Borsod megyéből is panaszolták, hogy rá vannak utalva szőlőjükre, őseik »vasszorgalommal« telepítették azt a szirtre s most is fizetik a »vastag dézsmát« utána.⁴ Veszprém megyében Teszér határában 4—5 évvel előbb még hasznavehetetlen szélhordta pusztaság állott, a teszériek betelepítették, az uraság tisztje pedig követeli a dézsmát.⁵ De felvetődött a szőlőföld terén a »majorsági vagy úrbéri« nehéz kérdése is. A jobbágyok vitatták, hogy úrbéri földre ültették szőlőiket,⁶ a vizsgálat azonban ilyen esetekben is legtöbbször azt mutatta volna ki, hogy a szőlőt legelőföldön, esetleg még elkülönítetlen közös legelő-

¹ Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 534. l. Az adat egyeztethető Fényes Elekével, aki az ország szőlőterületét, a katonai végvidékek kivételével 1,399.836 holdban jelölte meg. *Magyarország leírása* I. k. (Pest, 1847) 56. l.

² Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 235. b. Hegyaljai szőlősgazdak kérvénye; Munkások Ujsága 1848 június 4., 10. sz., 159—160. l. Neszmély; U. ott 1848 július 2., 14. sz., 222—224. l. Dunapentele. A képviselőházban Budai Endre képviselő is kijelentette, hogy vannak hegyaljai községek, melyekben egy talpalatnyi szántó sincs. Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz. 530., l.

³ U. ott, 1848 június 24., 15. sz., 59. l.

⁴ Orsz. Ltár, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. b. Vadna, Barca, Bánhorvát, Bánfalu — Borsod m.

⁵ Munkások Ujsága, 1848 november 7., 12. sz., 51. l. A tudósító szerint a teszériek meg is üzenték az urasági tisztnek, hogy előbb jó lesz meggyónnia, azonban a lap november 28.-i számában (17. sz., 71. l.) a lakosoktól helyreigazítást közölt, hogy a gyónásról nem volt szó.

⁶ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. X. Virágos — Baranya m.

földön telepítették,¹ viszont ilyen esetben a dézsmakötelezettséget jogi alapon valamennyire meg lehetett volna állapítani. Az őszyői szőlősgazdák úgy tudták, hogy szőlőik részben árenda, tehát teljesen majorsági jellegű szőlőföld bérlete, részben jobbágyi járandóság címén vannak a kezükön.² Margitta mezőváros lakói meg éppen maguk ellen érveltek, mondva, hogy szőlőik nincsenek úrbéri állományban, mindig szabadon adták-vették a földesúr jóváhagyása mellett, nem lehet tehát majorsági földnek sem tekinteni.³ Az ónodiak azt írták, hogy mivel úrbérinek kell számítani mindazt, ami után adóztak, szőlőiket is úrbérinek — vagyis felszabadulás alá esőnek kell tekinteni — mivel adóztak utána.⁴ Az ilyen zavart és tarthatatlan jogi érvekkel azonban aligha lehetett volna a kérdést előbb vinni. Az első zavarokra jellemző, hogy Békés megye az igazságügyminisztériumnál tudakozódott, meg kell-e fizetni a jövőben a szőlőkilencedet, a szőlő úrbéri jövedelem-e vagy nem?⁵

Ilyen problémáktól és zavaroktól kísérve kezdett növekedni a nyugtalanság és elégedetlenség a szőlő- vagy bordézsmával szemben, mely »eddig is a legtöbb keserűségre adott okot«.⁶ A dézsma fenntartása magában a parasztság társadalmában is hasadást idézett elő. »A legnagyobb igazságtalanság — írták a penciék —, hogy a jómódú 3 vagy 4 helyes jobbágy tartozmányaitól felmentetett, a szegény, ínségben nyavalygó zsellér pedig szülejétől továbbra is úrbért fizetni tartozzék, a szerént nem a szegény adózó népen lőn segítve, nem hogy a hűbéri viszonyok megszüntettek volna, hanem egyedül a módosabb adózók juttanak az igerett földére, mi pedig oda kárhoztatánk, hogy ínség nyomorban tönkre jussunk s magunk társaink sorskedvezését irigyeljük«.⁷ Valóban az volt a helyzet, hogy a szőlővidékeken sok embernek —

¹ U. ott, No 134. Gyöngyöspata — Heves m.; u. ott, ig. min. úrb. o. 1848 No 241. e. Szilágy — Pest m.; u. ott, No 492. a. Apc — Heves m.

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. d. Ószony — Győr m.

³ U. ott, No 372. a. Margitta — Bihar m.

⁴ U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 465.

⁵ U. ott, No 334.

⁶ U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. bb. Szaporca, Tésénfa — Baranya m.

⁷ U. ott, No 256. Penc — Nógrád m.

egész falvak népének — nem lévén egyéb földje a szőlőnél vagy csak kevéske úrbéres földje, zsellérnek számított s még most a tehetősebb jobbágygazdák is ingyen nyerték el földjeik tulajdonát, e szőlőművelő zsellérnép — általában is mindenki, akinek nem telki állományt jelentő szőlője volt — továbbra is dézsmafizetője maradt földesurának. Kossuth Hírlapjában is azt írta Szokolay István »Bordézsmá« című cikkében, hogy azok, akik dézsma alá esnek, határtalan gyűlölséggel viseltetnek azok irányában, akik ingyen jutottak a szabad földhöz.¹ Hevesy Bertalan képviselő 1848 szeptemberében a szőlőváltás vitájában, amikor arról volt szó, hogy a váltásot az úrbéres birtok példájára a szőlő után is az állam fizesse-e vagy maga a szőlősgazda, az állami megváltás mellett foglalt állást, hangoztatva, hogy a szőlősgazdára hárítandó megváltás meghasonlást támasztana a parasztok között, sőt máris mutatkoznak ennek jelei; a felszabadult úrbéres lenézi a dézsmást és leányát sem adja hozzá.²

A helyzet valóban tarthatatlan volt. Zúdultak a kérvények az országgyűléshez és a kormányhoz, hogy nyomja őket a dézsma, nehezíti vállalkat s kérték megszüntetését, illetőleg a szőlők tulajdonukba való átengedését³. »A bordézsmátöröltessék el, — írták a kovácshidaiak — hogy még csak emléke is töröltessék el a szomorú szolgaságnak«⁴. A hegyaljai szőlősgazdák Erdőbényén tanácskozásukból az országgyűléshez fordultak s bejelentették, hogy a dézsma fizetését megtagadják⁵ s a szüretig tiszta világos törvényt kérnek. A margittaiak az igazságügyminiszternek írták, hogy a dézsmafizetést nem tartják magukra kötelezőnek⁶. Perczel Mór a képviselőházban szeptember 13-án a Jellasich-támadás izgalmai között a szőlődézsma és a fennmaradt más úrbéri kötöttségek megszüntetését sürgette, bejelentette, hogy Baranya megyéből 12 faluból küldöttek érkeztek a szőlődézmának rajtuk erősza-

¹ Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 5., 31. sz., 138. l.

² Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 535. l.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o., gy. Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. b. Csarnota — Baranya m.; u. ott, No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m.; u. ott, No 157. e. Csepel; u. ott, No 157. g. Piskó — Baranya m.; Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 5., 31. sz., 138. l.

⁴ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. 157. j. Kovácshida — Baranya m.

⁵ U. ott, No 235. b.

⁶ U. ott, No 372. a.

kos behajtása miatt, melynek során már több emberhalál is esett¹. A képviselőház előtt ekkor már Nyáry Páltól és Táncsics Mihálytól külön törvényjavaslatok feküdtek a bordézsma eltörléséről², melyeket a képviselőház a Deák Ferenc igazságügyminiszter által az összes függő úrbéri kérdések rendezésére benyújtandó kormányjavaslat tárgyalásakor óhajtott elővenni. Mielőtt azonban erre sor került volna, a képviselőház 1848. szeptember 15-én egyhangúlag elvi határozatot hozott, hogy a szőlődézsma-t eltörli³. A kérdés fontosabb része ezzel ugyan el volt intézve, de dönteni kellett majd még arról is, hogy a dézsma-tól eleső földesurak miként fognak kárpótoltatni. Az igazságügyminiszternek a függő kérdéseket összefogó, szeptember 19-én benyújtott törvényjavaslata visszalépést jelentett a szeptember 15-i elvi határozathoz képest, mert nem általános és egyszerre kötelező megváltást javasolt, hanem csupán a lehetőséget óhajtotta biztosítani a megváltásra s a szőlősgazdának magának kellett volna szőlőbirtokát megváltania⁴. A szőlődézsma kérdése egyébként annyira érett és égető volt, hogy ez a kérdés került a javaslatban az első helyre s az általános vita után elsőnek került részletes tárgyalás alá is. A felszólalások az általános vitában is elsősorban a szőlőkérdés körül forogtak. Miközben Jellachich a Dunántúlon a főváros felé nyomult előre, a pesti képviselőházban kimerítő és alapos vita folyt le. A szőlődézsma megszüntetésének kimondása után az volt az alapkérdés, hogy a miniszteri javaslat szerint permisszív legyen-e a megváltás és így a váltáságos zég fizetésére a szőlősgazda legyen-e kötelezve, vagy — miként az úrbéri terhek eltörléséért — a szőlődézsma veszteseit kárpótolja az állam. Az elv azt kívánta volna, hogy ne legyenek különbségek úrbéres és szőlőműves parasztok között, tehát viselje a szőlőváltáság terhet is az állam. Viszont joggal lehetett rámutatni, hogy a dézsmafizető szőlősgazdák között nem csupán szegény emberek, maguk keze munkájából élő parasztok, hanem vagyonos polgár- és nemes emberek, sőt dúsgazdag főurak is vannak.

¹ Pap Dénes i. m. (*A nemzetgyűlés*) II. k. 210—211. l.

² Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 317.; Szüüllő György törvényjavaslata u. ott, No 459. a.

³ Közlöny, 1848 szeptember 17., 100. sz. 509. l. L. még u. ott, szeptember 18., 101. sz., 512. l.

⁴ U. ott, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529. l.

Kossuth már a szőlődézsma eltörlésekor rámutatott, hogy a somlyai vagy a tokaji hegyen az ország leggazdagabb emberei bírnak dézsmás szőlőket s kijelentette, hogy arra nem volna kapható, hogy az ország kármentesítse p. o. herceg Breczenheimot azért a dézsmáért, amelyet neki herceg Esterházy fizet. Ha az állam fizeti a szőlődézsma váltságot, csak arra a népre legyen érthető, mely maga kezével műveli a szőlőt.¹ Deák törvényjavaslatának vitájában sokan szólaltak fel a Kossuth-féle elgondolás, egyébként a permisszív javaslat s a teljes állami kártalanítás mellett is. Nyáry kijelentette, hogy Deák javaslata megjárta volna 1830-ban, de elkésett 1848-ban. Viszont a képviselőház néhány parasztképviselőjének egyike, Szivák Péter — az általános vitában — azt hangoztatta, hogy az úrbér ügyei azok, amelyek az ország népét lecsendesítik vagy felháborítják s azt kívánta, hogy a szőlőt az állam váltsa meg, de csak a szegényekét. Kazinczy Gábor is csak a »saját kézzel művelt« szőlőért javasolta a váltság fizetését, gúnyosan, de mégis becsületesen indulva ki abból, hogy a Hegyalján a szőlők háromnegyedrésze »magaforma kaputos emberek« birtokában van. A másik jelentékeny kérdés az volt, hogy mi legyen a kárpótlás alapja: a jövedelem vagy maga a föld értéke a rája telepített szőlő nélkül. Többen joggal mutattak rá, hogy a földesúr csupán a földet adta a szőlőhöz, maga a szőlő már a telepítő munkálkodásának az eredménye volt, melyért a földesúr kárpótlásra nem tarthat igényt. Végül is a földérték mellett döntöttek s 172 szavazattal 82 ellenében kimondták, hogy a megváltás terhére az állam viseli, de nem minden különbség nélkül mindenkiét.²

¹ U. ott, 1848 szeptember 17., 100. sz., 509 l

² A vita és a határozat u. ott, 1848 szeptember 21., 22., 104—105. sz., 530—538. l. A javaslat tárgyalását az országgyűlés nem fejezte be, így a szőlőföldek kérdését az 1853 március 2.-i nyílt parancs 17—18. §-ai és az 1868 : 29. t. c. rendezte. A nyílt parancs csupán az úrbéres földre telepített szőlők váltságát hárította az államra, más szőlőt — ez volt tulajdonképpen a kérdés — a birtokosnak kellett megváltani s a megváltásig a dézsmát fizetni kellett. A nyílt parancs tehát nem vette át az állami kártalanítás elvét az 1848/49. évi országgyűlés határozatából. Az 1868. évi törvény is fenntartotta a birtokosok megváltási kötelezettségeit, egyébként azonban általánosan kötelezővé tette a megváltást, a volt földesúrnak biztosítva a visszaváltás jogát is.

VII.

A jobbágyság felszabadítását végrehajtó 1848. évi törvények a szorgalmi földek másik csoportját, az ú. n. irtásföldeket, irtványokat-ortványokat is említés nélkül hagyták. Ez azt jelentette, hogy az ilyen földek változatlanul megmaradtak eddigi jogi állapotukban. Viszont ennek az állapotnak már eddig is súlyos következményei voltak a parasztság rovására ; így érintetlen fenntartásuk legkevesebbé sem lehetett megnyugtató a parasztok számára, akik az irtásföldekkel eddig elszenvedett bántalmaikat sem feledhették el.

Az irtásföld kérdése parasztságunk újabbkori történetében sokkal nagyobb jelentőségű, mint első tekintetre ma már gyanítani lehetne. Az irtásföldet a jobbágy a földesúr birtokán erdőből, bozótosból, gazos gyepből vagy mocsaraslápos területből a maga munkájával tette termővé. Az így keletkezett parasztbirtok nem tartozott a jobbágytelek úrbéres földjei közé, bár az idők folyamán sok irtott föld észrevétlenül az úrbéres földek közé sorolódott, elvesztette irtásjellegét és a telki állományban foglalt helyet. Egyébként azonban az irtás nemesi majorsági föld maradt s mint ilyen, állami adót nem kellett utána fizetni. Minthogy nem tartozott a telek kötelékébe, a jobbágyok a szőlőföldhöz hasonlóan — bár nem olyan nagy szabadsággal — egymás között adták-vették s a szőlőfölddel együtt, Werbőczy említett magyarázója szerint, »csaknem nemesek módjára örökölték«. Jelentőségük főként az volt, hogy az irtással az iparkodó jobbágy meg tudta növelni telki földjeit, a jobbágytelki földek elszűkülése korában a jobbágycsaládok ágazása-osztódása nyomában pedig a lehetőséget nyújtotta arra, hogy a szaporodó családok földhöz jutva, megmenekedjenek a földtelenség nehéz sorsától. Az irtásföld megszerzésének a lehetősége nyitva állott az úrbéres töredék-földek birtokában levő vagy sokszor teljesen földnélküli zselléreknek is. Keletkeztek azután egész irtásos települések vagy településrészek is, melyekben legfeljebb a belső fundusok számítottak úrbéres jellegűnek, a lakosok kezén lévő földek egészben vagy nagyobb részben irtásföldek voltak s így maguknak a jobbágyoknak a jogi állapota földjeik mellett is zselléri volt, aminek azután később súlyos következményeit kellett elviselniök. Az irtások már a XVII. században is mindenfelé előfordultak, igen

terjedelmesek is voltak, sokszor vetekedtek a jobbágyság kezén levő úrbéres földdel¹. Később még inkább kiterjeszkedett. Sopron megyében 1867. év előtt az irtásföldek területe — amennyire vissza lehetett vezetni a földek eredetét — elérte a 30.000 kat. holdat s itt az irtás üteme az 1760—1790 évek közé eső időszakban volt a legerősebb. Itt általában 100 hold úrbéres földre 50 hold irtásföld esett². A beregmegyei sztánfalviak és závidfalviak a Schönborn-uradalomban 1848-ban — miként az országgyűlésnek előadták — irtogattak szorgalmasan, amint szaporodtak s most már irtásföldjük »sokszorososan« meghaladta a kezükön levő úrbéres földet³. Az arány helyenként változott, különösen nagyra szökkent egyes hegyvidéki falvakban. 1848-ban a következő trencsénmegyei falvakban a falu lakosainak állítása szerint ilyen volt az arány:⁴

Alsó Szucsá	670 hold úrbéres föld	3029 hold irtvány				
Felső Szucsá	360 „ „ „	4582 „ „				
Hrabovka	nincs „ „ „	378 „ „				
Nagy Kubra	384 „ „ „	768 „ „				

Pedig ebben az időben a jobbágyság az országban irtásföldjeik jó részét már elveszítették. Az 1848-i törvényekkel pedig — úgy látszott — többé-kevésbé elvesztik a még meglevőt is.

A földesúr és a jobbágy viszonyában az irtásföldre nézve ugyanis az volt a helyzet, hogy a jobbágyot csupán a munkájának az értéke illette meg, amelyet a föld termővé való átalakítására fordított s maga a föld változatlanul állami adót nem viselő majorsági föld maradt. Amíg a föld termővé való átalakításának nagy munkája folyt, a jobbágy a földért nem adózott földesurának, a föld termelés alá fogásától kezdve azonban a telkiszolgáltatásuktól függetlenül kellett természetben vagy pénzben leróni évente a földesúrnak járó szolgáltatást. A földesurat megilleti továbbá az a jog is, hogy az irtással művelhetővé tett földet a közbecsű lefizetésével kivehesse a jobbágy kezéből. Ez a kibecsültetési-visszaváltási jog lett

¹ Szabó István i. m. (*A jobbágy birtoklása*) 21—22., 41—45., 63. l.

² Soós Imre, 29. s. köv. 11.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 646.

⁴ U. ott, ig. min. úrb. o. 1848, No 492.

a parasztirtások végzetévé. A XVI—XVII. században még nem sok baj volt vele, ekkor még arra sem igen volt szükség, hogy a jobbágy engedélyt kérjen a földesurától valamely földdarab irtására és használatára. Csak a XVII., még inkább a XVIII. században kezdték arra kötelezni a jobbágyot, hogy irtás előtt kérjen földesúri engedélyt. Amíg bőven volt föld, örültek, ha az addig hasznavetetlen földet a jobbágy termőképpé tette. A földesúri visszaváltási jog komolyabb alkalmazására is sor került még a XVIII. században, amikor a földszűke összetalálkozott a földesúr nagyobb földszükségletével, ami a földesúri majorsági üzem kiterjesztése nyomában jelentkezett. A visszaváltási árra nézve helyenként különbözően alakult a gyakorlat, azonban a visszaváltás nagyobb megerőltetést nem jelentett a földesúr számára, sőt egyes helyeken a földesúr, miután a jobbágy meghatározott ideig ingyen használhatta irtásföldjét, térítés nélkül is elvehette az irtást¹. Mária Terézia úrbérrendezésében egységes szabályozást nyert az irtásoknak eddig különféleképpen kezelt ügye, de egyben a jobbágyvirtványok sorsát is közelebb segítette a beteljesedéshez: új irtást a jövőben csak engedéllyel lehetett csinálni s erre nézve a földesúr és a jobbágy — a nemesi majorsági föld elvének alapján — szabadon egyezkedhettek, az eddigi irtásokért nyújtott szolgáltatás feljebb nem volt emelhető, viszont a földesúr mindazt az irtást, amely nem alakult át rendes jobbágytelki állománnyá, a jobbágy munkája árának letételével visszavethette². A XVIII. század végén, az allodizálás elhatalmasodásával és a földesúri majorsági föld mindenáron való növelésével párhuzamosan, meg is indult nagy mértékben az irtások földesúri visszaváltása, nagy keserűségére a jobbágyságnak, olykor éppen lázadásszerű mozgalmaktól kísérvé³. A királyné urbáriumának helyére lépő 1836. évi jobbágytörvények lényegében az addigi helyzetet tartották fenn, sőt annak kimondásával, hogy a földesúr engedélye nélkül készített irtásokat térítés nélkül is visszaválthatja a földesúr, súlyosbította is, hiszen a jobbágy — különösen a régi irtásokra nézve — írásbeli engedélyt nem igen mutathatott fel.⁴

¹ Szabó István i. m. (*A jobbágy birtoklása*) 43. l.

² Pfahler C., 244—263. l.; Pauly C., 72—94. l.

³ Soós Imre, 37. l.

⁴ 1836: V. t.-c. 3. §., VI, t.-c. 1. §.

Az irtások földesúri visszaváltásának, allodizálásának az igazi korszaka Mária Terézia úrbérrendezése után főleg a XIX. század első felében érkezett el. Deák Ferenc az 1832—36. évi országgyűlésen az irtások vitájában két ízben is felszólalt. Felszólalásai világosan szemléltetik a kérdés társadalmi jelentőségét. Deák is visszaválthatóknak ismerte el a jobbágytelek állományába nem tartozó irtásokat, de a visszaváltás jogának a korlátozását tartotta szükségesnek. Hangsúlyozta, hogy az irtások kérdése »a jobbágyok nem csekély részének boldogságába mélyen belevág«. Sok ezer háznép egyedül irtásokból veszi élelmét, vannak vidékek, melyeken az irtáson kívül a jobbágyoknak úgyszólván semmi birtoka nincs s ha a javaslatot elfogadják, »földönfutókká lesznek«. Deák az irtásokat részben a jobbágyok kezén kívánta tartani, sőt a zselléreknek is legalább egy hold szántóföldet adott volna, majd 1835-ben ismét hangoztatta, hogy az irtások általános visszaváltása »sok ezer háznépet élelmének egyetlen forrásától megfosztva, az inség örvényébe taszítana«. Sok helységben Mária Terézia úrbérrendezésekor csak 3—4 telek volt s most ezekben a helységekben »csupán irtásokon több, gyakran egy pár száz szorgalmatos háznép találja élelmét«. Azzal óhajtotta volna kiegészíteni a javaslatot, hogy az irtáson keletkezett helységekkel s olyan jobbágyokkal szemben, akiknek nincs úrbéres földjük, a földesúr ne élhessen a visszaváltás jogával.¹ A törvény azonban nem egészült ki ezekkel a meg gondolt jártásokkal s szabadon folytathatt tovább az irtások visszavétele.

Az 1848. évi törvények kihirdetése után nyilvánvaló lett, hogy az irtásföldek továbbra is a földesúr tetszésére vannak bízva. Amikor a majorsági és úrbéri föld elszakadt egymástól, számolni kellett azzal is, hogy az irtások sem maradhatnak sokáig felemás helyzetükben s a földesurak még inkább törekedni fognak a még visszaváltatlan irtások megszerzésére. Ha az 1848. évi jobbágypanaszokat olvasgatjuk, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy az irtás kérdése a felszabadítás nyomában nem vert fel olyan erős hullámokat, mint akár a legelőföld, akár a szőlődézsma kérdése. Minthogy az irtások visszaváltásának folyamatát részleteiben nem ismerjük még eléggé, csak következtetnünk lehet arra, hogy 1848-ra a

¹ Kónyi Manó, I. k. 23—26., 85—87. l.

visszaváltási folyamat már túl juthatott a csúcán s a jobbágyok is túl voltak már első heves keserőségeiken. Voltak, akik a multban elszedett irtásföldrüket kérték vissza¹. Panaszták, hogy kaszálónak irtottak egy darab földet »külön egyezség« mellett, de »csak szóval történt, mert mi oly együgyűek voltunk a pusztá szőban is bízni« s a földesúr, mikor a kaszálót már ki is tisztították, anélkül, hogy a ráfordított időt és erőt megfizette volna, visszavette². Az erdő elszorítása miatt panaszkodó említett tíz nógrádmegyei helység panaszt emelt a földesúrnak az irtások után fizetett szolgáltatmányok miatt is³. Ezek a szolgáltatmányok sokszor az úrbéresnek robotjával és dézmájával voltak azonosak, most azt követelték a földbirtokokosok, hogy fizessék továbbra is ezeket a valósággal »úri szolgálatok«-at⁴. A fizetni vonakodókat perbe idézték⁵, sőt mindjárt el is vették tőlük irtásföldjeiket⁶. De a földesúrnak és a jobbágyoknak ezerféleképpen szövődött viszonyában nem is lehetett mindig tisztán felismerni az irtás jelleget viselő földet sem. Ha a közös legelőn irtottak a jobbágyok, ez éppen úgy számíthatott volna úrbéres — tehát most felszabaduló — mint majorsági földnek, az ilyen irtásföld gazdái is igyekeztek volna a földesúri szolgálatot lerázní⁷. Az említett trencsénmegyei helységek is felmentést kértek az irtás földjeik után követelt »úrbéri« tartozások alól. Más helyen a jobbágyok olyan földet követeltek most maguknak, amelyet őik mentettek meg a vízáradáástól, de amelyet a tisztartó az uraságnak vitat⁸. A pozsonymegyei hidegkútiak százados irtások ügyét vitték az országgyűlés elé: a földek

¹ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 214. e. Gyöngyöspata — Heves m.

² U. ott, No 157. d. Kísszentmárton — Baranya m.; 1. még u. ott, No 646. Sztánfalva, Závidfalva — Bereg m.; u. ott, ig. min. úrb. o. 1848, No 386. Berekbőszörmény — Bihar m.

³ U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 248.

⁴ U. ott, ig. min. úrb. o. 1848 No 371. Loc, Csíkava — Bars m.; u. ott, No 156.; Forgáchfalva, Gyabakó, Drábszko — Gómörm.; Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. l. Bars m.

⁵ Szabó Ervin, 285. l.

⁶ Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1848, No 346. Hasznoshuta — Heves m.

⁷ U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 253. a. Nedeca stb. — m.

⁸ Munkások Ujsága, 1848 április 23., 4. sz., 51—54. l.

után királyi adót fizetnek, ezek tehát már úrbéres földek, a földesúr mégis robotot és kilencedet követel tőlük, mint a nem úrbéres irtásoktól.¹ A hivatalos lap bars megyei tudósítója az irtványviszonyokról egyenesen a megye békéjét látta fenyegetettnek: több helység mit sem nyert az úrbér megszüntetésével, úri munka fizetésére kényszerítik őket.²

A jobbágyok panaszai tehát részben a szerintük jogtalanul elvett régi irtások visszaadására, részben az irtások után követelt szolgálatok alól való felmentésre irányultak. Az előbbi azonban bírósági kérdés volt s a törvény szem előtt tartásával a kormány az utóbbiaknak sem tudott mást válaszolni, mint hogy a tartozást fizetni kell, ha az irtásföld nincs úrbéri állományban.³ Deák Ferenc igazságügyminiszternek a függő úrbéri kérdések rendezésére szánt törvényjavaslata egyeztető megoldást keresett. A tulajdon szabadságának elve alapján állva, nem vette el az elvileg majorságinak tekintendő irtásföldeket a földbirtokostól, de módot adott a jobbágyoknak az irtványok egy részének megszerzésére: az 1816. év előtt keletkezett, valamint a jobbágyoknak az úrbéri perben könnyebb megélhetés céljából átadott — azaz úrbéri jellegű — földekre a IX. t.-c. alkalmazandó, vagyis ezek a földek a jobbágy tulajdonába mennek át s a megváltás terhét az állam viseli; az 1816. év után keletkezett irtványokat a föld tulajdonosa visszaválthatja, ha az irtásról szóló szerződésben a visszaváltásról nem mondott le.⁴ A kérdés rendezése az abszolutizmus kormánya és az 1871. évi országgyűlés által végül is hasonló elvek alapján, de mégis megszorításokkal ment végbe.⁵ Az 1853. évi nyílt parancs csak az úrbéri állományba foglalt irtásokat engedte át állami megváltással a jobbágy kezébe, az eredetileg s egyedül életfenntartás végett átadott irtások az irtásos-telepes községek s az örök időkre átengedett földek szintén a jobbágyok birtokában maradtak, de a megváltást ezekben az esetekben maguknak a jobbágyoknak kellett megfizetni; minden más irtást a földbirtokos visszaválthatott, azonban

¹ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 202. a.

² Közlöny, 1848 június 11., 4. sz., 19. l. Bars m.

³ Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1949. No 492. Alsós—Szucsá stb. — Trencsén m.; u. ott, F. 574. Szokolya — Hont m.

⁴ Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. n., 528. l.

⁵ 1853. évi nyílt parancs 9. §.; 1871: 54. t. c.

1853-tól vagy a szerződés lejártától számított 3 éven belül vissza is kellett váltania, különben a visszaváltás joga elenyészett. Az irtásföldnek a parasztság történetében végzetes szerepe előttünk áll Sopron megyében : az irtáseredetű szántóknak az Esterházyak 72, a Széchenyiek 98, a győri püspökség 13, egyéb földesurak 60%-át váltották vissza a parasztoktól az 1771-től 1867-ig terjedő, mintegy száz év alatt. Az Esterházyak 17.200 kat. holdnyi szántóföldjéből nem kevesebb, mint 8.000 kat. hold, vagyis 47% parasztok kezéről visszakerült irtásföld volt.¹ Az irtásföld végzetének annál nagyobb volt a társadalmi hatása, mert a visszaváltások a parasztföldnek egyébként is fokozatosan és véstesen növekedő elszűkülése idején folytak le s így annál inkább gyakran megeshetett, hogy a fiak és unokák napszámos bér munkásként vagy béres cselédként dolgoztak azon a földön, melyet apáik és nagyapáik az erdőtől, mocsártól és bozótól izzadságos munkával hódítottak el ekéik alá.

VIII.

A nemesi birtokokon az ú. n. kisebb királyi haszonvételek (regalia minora) a tulajdonost illették meg. Ilyen haszonvételek voltak : a borkorcsma, a ser- és pálinkakimérés, a húsmérés (vágatás vagy mészárszék), a malomtartás, a vám-, rév-szedés és a piac-vásártartás joga. Ide lehet sorolni még a vadászat, madarászat és halászat jogát is. Ezek a haszonvételek századokon keresztül a földesúr által gyakoroltattak, a jobbágyoknak nem volt közük hozzá, kivéve a borkorcsmálást, amelyet helyenként az év egy meghatározott szakában a jobbágyok is élvezhettek. A nemesi birtok jóvedelmében ezek a hovatovább »földesúri jog»-oknak nevezett kisebb királyi haszonvételek igen nagy szerepet játszottak, a borkorcsmálás egymaga is egyik főtétele volt a nagybirtok bevételeinek. A jobbágyság felszabadítása idején — főleg a jogok kérdését újabban 1836-ban szabályozó törvények alapján — a következő volt a szóbanforgó haszonvételek terén a helyzet : az önálló jobbágyközségekben Szent Mihály napjától Karácsonyig — ha saját szőlőhegyük volt : Szent

¹ Soós Imre, 47., 49. l.

György-napig — a jobbágyok, máskor egyedül a földesúr mérhetett bort, a tilalmas idő alatt a földesúr elkobozhatta a jobbágyok kimérés céljából csap alatt talált borát s a földesúr a jobbágyoknak a megengedett idő alatt is fenntarthatta a korcsmáját; a ser- és pálinkakimérés a földesurat illette meg, a jobbágyok is főzhetek pálinkát a maguk szükségére vagy akónkénti eladásra, üstönként azonban két forint díjat kellett érte a földesúrnak fizetni; a húskimérés joga osztatlanul a földesúré volt s a jobbágyoknak csak akkor volt megengedve, ha a földesúr nem vágatna a lakosoknak elég húst s ha marhájukat baleset érte; a malom szintén földesúri jog volt s a földesúrnak joga volt a jobbágyok által épített malmot magának elbecsültetni; vám-, rév-, piac- és vásárjogot a jobbágyok csak királyi privilégiummal gyakorolhattak, a vadászat, halászat és madarászat teljesen földesúri jog volt. A valóságban azután előfordult, hogy egyes haszonvételeket — mint a mézárszéket, malmot — a jobbágyok bérbe vették földesuraiktól.¹

Az 1848. évi felszabadító törvényekben nem volt szó ezekről a földesúri haszonvételekről, ami azt jelentette, hogy továbbra is a nemesi birtok jogainak maradnak. Az igazságügyminisztérium a törvényes magyarázathoz tartva magát, nem felelhetett mást a haszonvételekért folyamodóknak, mint hogy a helyzet ezen a téren az 1848. törvények után sem változott meg, kérelmeik nem teljesíthetők.² Nyilvánvaló volt pedig, hogy a nemesi és jobbágybirtok egyenlő állapotba helyezése után, ami lényegében mégis megtörtént 1848-ban, ezek a feudális földesúri előjogok nem tarthatók fenn. A jobbágyoknak régi rossz emlékei fűződtek ez »úri juss»-okhoz.³ »Fáj az is, — írták — hogy bár a forradalom kimondta a jogegyenlőséget, mégis a regálék s úri jussok

¹ Pfahler C., I. k. 103—128. l.; Pauly C. I., k. 163—190; Frank Ignác, I. k. 406—415. l.; Sárváry Ferenc i. m. 53—57. l.; 1836: VI. t. c. 2., 6., 7., 8. §.

² Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 324. Ecsed — Szatmár m.; u. ott, No 302. Hont m.; u. ott, No 461. Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és keresk. miniszternek 1848 július 2-án a földesúri kárpótlás becsléséről kibocsátott rendelete szerint a kisebb királyi haszonvételeket nem kellett felbecsülni, vagyis ezek a földesúr birtokában maradván, kárpótlás sem járt érte az úrbériséget elvesztő földesúrnak. Közöny, 1848 július 3., 24. sz., 93. s köv. ll.

³ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. d. Kisszentmárton — Baranya m.

mindezeideig is fennállanak».¹ »Uzsoráskodónak és szegényítő«-nek bélyegezték most meg² s a Kossuth nevét viselő hírlapban külön cikkben támadták a regálékát, mint amelyek a »hűbéri szolgaságot« tartják fenn, gazdaságpolitikai szempontból sem jók s nélkülük a nép nem volna önálló.³ A cikkíró a regalék kötelező állami megváltását, az országgyűléshez özőnlő kérvények lényegében ugyanazt: megszüntetésüket kívánták.⁴ Panaszolták, hogy a regalék erősen nyomják őket⁵ s hangoztatták: akié a föld, azé a haszonvétel is. Régi jobbágykeserőségek szólaltak meg, amikor elpanaszolták, hogy az úri korcsmában drága pénzen rossz bort kell inniök, 10 kr-t fizetnek a rossz borért, pedig — ha regalé nem volna — 5—6 kr-ért ihatnának jó bort.⁶ »Drága pénzünkért sem kaphatunk egy csepp jó bort, egy falat jó húst, a fennálló jus regalé miatt, másunnan magának jobbat és olcsóbbat szerezni szabad nem lévén, vagy a legjobb bortermést, minthogy azt apródonként eladni és kimérni nem szabad, kéntelen a szegény gazda olcsó és csak a vevő által határozott szégyenáron elvesztegetni«.⁷ A 2500 lelket számláló Gyöngyöspata azt panaszolta, hogy az egyetlen földesúri mészárszékben a földesurak pártolása mellett a legrosszabb székhússal nyomorgatják őket.⁸ Az egriek már a maguk kezébe is vették a mészárszéket.⁹ A pentelei molnárok a malom után járó földesúri illetménytől vonakodnak: »mienk a malom, karó és a hely, a víz pedig úgy is elfolyyna, ha rajta malom nem volna is, tehát

¹ U. ott, No 157. aa, bb. Piskó, Szaporca, Tésenfa — Baranya m.

² U. ott, No 741. b. Árvai uradalmi jobbágyok.

³ Szokolay István »Regalék« c. cikke. Kossuth Hírlapja, 1848 augusztus 10., 35. sz., 157. l.

⁴ A Táncsics Mihály által egyszerre benyújtott s tanulmányunkban gyakran idézett, nagyobb részben baranya- és somogy-megyei 49 kérvény majdnem mindegyike kívánatai közé foglalta a regalék megszüntetését, nyilvánvalóan Táncsicsból irányítva.

⁵ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. b., h., 630. Csarnóta, Márfa, Kopács — Baranya m.

⁶ Munkások Ujsága, 1848 július 2., 14. sz., 222—224. l. Duna-pentele — Fejér m.

⁷ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 202. a. Hidegkút — Pozsony m. Beniczky Lajos emlékiratában is: kénytelen a felszabadult jobbágy drága pénzen rossz bort inni. Steier Lajos, 439. l.

⁸ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 134. e.

⁹ Pesti Hírlap, 1848 május 16., 57. sz., 440. l.

miért fizessünk?»¹ Megtörtént azután, hogy a parasztok a regálék birtokába helyezték magukat,² viszont Biharból azt írták, hogy »a kétséges és függőben levő regále-félékről, ha csak őszinte szót mer is a szegény földműves ejteni, mindjárt börtönnel fenyegetik.«³

A tarthatatlan regálé-előjogot valóban csupán függőben levőnek kellett tartani. Nyáry Pál, Madarász László, Nozdroviczky Gyula, Szacs vay Imre, Tán csics Mihály külön javaslatokat nyújtottak be az országgyűlésnek megszüntetésük végett⁴ s Deák Ferencnek 1848 szeptember 19-én benyújtott javaslata is rendezni óhajtotta volna a kérdést, mégsem olyan gyökeresen, miként sokan kívánták: a korcsma-, mészár-szék-, ser-, pálinkakimérési, kávéház- és vendéglőtartási jogot a község kárpótlás fizetése ellenében becsül tethette volna el magának a földesúrtól s ahol a község erre nem óhaj tana vállalkozni, az eddigi gyakorlat maradt volna fenn; a maga birtokán azonban mindenki foglalkozhatott volna ser- és pálinkafőzéssel, mint bármely iparággal, a vízimalmok a jelenlegi birtokosok tulajdonába kerültek volna, a vadászatot-madarászatot a maga birtokán mindenki szabadon űzhette volna, a halászatot és vásárszabadalmakat a községek kisajátíthatták volna s a jövőben vásárszabadalmakat csak egész községek nyerhetnének el.⁵ A regále-jogokat az abszolutizmus kormánya csak fokozatosan vonta el a nemesi birtoktól,

¹ Munkások Ujsága, 1848 július 2., 14. sz., 222—224. l. A malmokról is sokasultak a panaszok. Drávaszentmárton, Matty, Gordisa — Baranya m.: pénzen vett fával telkeiken olajütő száraz malmokat építettek s mégis terhes árendát fizetnek érte, mint drávai vízimalmaiktól is. Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. v. Virágos — Baranya m.: úrbéri földre épített hatkerekű malmukat, miután ezt a területet »kicsípték« úrbériségükből, az uradalom több ezer forintért eladta a molnárnak. U. ott, No 157. X. Apc — Heves m.: régi malmukat a földesúr elrontotta s a fa- és vas-eszközöket a maga malmaiba hordatta. U. ott, No 492. a. Kőröshegy — Somogy m.: három malmukat elfoglalták. U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 254. Látvány — Somogy m.: általuk épített négy vízimalom elbecsül tette. U. ott, No 329.

² Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 41. l.

³ Munkások Ujsága, 1848 június 25., 13. sz., 206—207. l.

⁴ Közlöny, 1848 augusztus 5., 6., 13., 57., 58—65. sz., 267, 273—320. l.; Szabó Ervin, 261. l.; Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 195. a, i.: Pap Dénes i. m. (Nemzetgyűlés) II. 262.

⁵ Közlöny, 1848 szeptember 21., 104. sz., 528—529. l.

részben a szabad joggyakorlat, részben az új állami adórendszer és ipari közigazgatás követelményeit követve.¹

IX.

A majorsági parasztnépnek, a parasztkézen lévő majorsági földnek, a legelőnek, szőlőnek, irtványnak, a földesúri regáléknek az 1848. évi törvényekben elintézetlenül vagy tisztázatlanul hagyott kérdései a parasztföld szabaddá tételének nyomában szervesen és szükségszerűen léptek elő s a parasztság általános kérdései voltak. Azonban ezekkel még nem merül ki azoknak a problémáknak a sora, amelyek a felszabaduló jobbágyságot érintették és nyugtalanították.

Elintézetlenül maradt azoknak a parasztközösségeknek és egyes parasztoknak az ügye, akik az elmúlt évtizedekben — főleg az önkéntes örökváltságnak 1840-ben történt törvénybe iktatása óta — uraikkal megállapodva jobbágyságukból megváltották magukat. Az 1848. évi XII. t.-c. az ilyenekre vonatkozólag csak annyit állapított meg, hogy róluk »a körülményekhez képest a minisztérium fog igazság és méltányosság szerint intézkedni«. Ez határozatlan és elodázó állásfoglalás volt, a kérdés azonban az 1848. évi rendi országgyűlésnek napok alatt nagy törvényeket szövegező rohanatában sem maradt figyelmen kívül. Nyilvánvaló volt, hogy az örökváltságra szerződött jobbágyszékök most érzékenyen hátrányosabb helyzetbe kerülnek, mint a jobbágyság többi része, s gróf Batthyány Kázmér arra is jogosan mutatott rá, hogy ha a megváltakozásra szerződött jobbágyság fizetni valója — a még le nem törlesztett váltságteher — tovább is fenntartatnék, éppen a »legiparosabb (t. i. legiparkodóbb) és legszorgalmasabb« jobbágyság lennének büntetve.² Erkölcsileg azt sem lehetett volna indokolni, hogy elveszítsék azt az összeget, amit felszabadulásukért eddig földesuraikkal megfizettek, amikor más jobbágytársaik az állami megváltással

¹ Tóth Lajos, 228—254. l.

² Pesti Hírlap, 1848 április 2., 17. sz. 286. l. A kerületi ülésben Babarczy Antal és Tomcsányi József képviselők sürgették a kérdés rendezését, a hátralévő váltságösszegek elengedésével, Kossuth viszont nem tartotta célszerűnek a részletekbe bocsátkozást. U. ott, 1848 április 2., 17. sz., 286. l.

ingyen jutottak felszabadulásukhoz. A helyzetet talán legvilágosabban a baranyamegyei Csehi világította meg, az országgyűléshez benyújtott kérvényében: »2—3 évvel ezelőtt az úrbéri nehéz járom alól menekülni akarva, magunkat megváltottuk, természetesen ez által roppant adósságot vetünk magunkra; ha már ez adósságot magunknak kell megfizetni, úgy mi nem csak nem nyertünk, de inkább veszítettünk, mert a többi váltságokat az ország fizetvén, mi a magunkét is fizetjük s mint az országnak habár parányi része is, a többiek megváltásába is befolyunk.«¹ A sárospatakiak helyzete még súlyosabb volt, mert itt a lakosoknak csupán egy része váltakozott meg s a váltságot részben a megváltott földesúri jövedelmekre felvett kölcsönből fizették, viszont ezek a javadalmak most (bordézsmá) megszűntek s így ők sem tudnák terhüket fizetni.² Előálltak olyan zsellérek is, akik éppen földet adtak el váltságuk megfizetésére s most azután földeiket kérték vissza.³ A szentesiek már 1836-ban megváltották magukat a Károlyiaktól s eddig le is fizettek egy millió forintot, de most már nem akarták a váltságot fizetni, mire a Károlyiak perbe idézték őket.⁴ Az 1848. évi jobbágyfelszabadulás az örökváltságra elkötelezett városokban, falvakban és parasztok között természetesen csak izgalmat szült. 1848 szeptemberében az úrbéri kármentesítés vitájában az az álláspont látszott kialakulni, hogy a megváltakozottak — amellet, hogy további fizetség nem terheli őket — a már megfizetett váltságért megkapják államkötvényekben azt az összeget, amelyet most földesuraik kapnának az államtól, ha nem történt volna örökváltság.⁵ A kérdés elodázása végül is nagyon hosszú várakozásra ítélte a magukat joggal megcsalt-nak érző váltságosokat: a már megfizetett váltságaiknak az országos földtehermentesítési alaphól való megtérítéséről csak az 1868: 33. t.-c. intézkedett.⁶

¹ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. gg. Hasonló panaszokkal: Csarnota — Baranya m., u. ott, No 157. b.; Szerdahely — Baranya m., u. ott, No 157. ee. (»iparkodásunk veszedelmünkre vált, úgy a márciusi napok nekünk nem hasznot, de kárt tettek«); Czun — Baranya m., u. ott, No 157. nn.

² U. ott F. 5. A N° 3.

³ Adamy Mihály s más békéscsabai zsellérek. Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 3585.

⁴ Munkások Ujsága, 1848 szeptember 24., 33. sz., 417. l.

⁵ Közlöny, 1848 szeptember 12, 102. l., 517—519. l.

⁶ Tóth Lajos, 53—58. l.

Az 1848. évi törvények alkotói — nyilván feledékenységből — érintetlenül hagyták a felszabadult jobbágybirtok egész tulajdonjogi helyzetét is. Még azt sem mondták ki, hogy a jobbágytelek a jobbágy tulajdona lett. Az erdélyi kormányzók a később alkotott törvények kihirdetésekor már tudatta azt is a jobbágyokkal, hogy úrbéri földjeiknek olyan tulajdonosaivá lettek, mint a földesúr majorsági földjeinek, most már használhatják földjeiket úgy, ahogy tetszik, s eladhatják annak, akinek tetszik¹. Az új tulajdoni viszonynak azonban sok egyéb ága-boga is volt, hiszen a jobbágyság egész vagyoni jogi és örökösödési rendszerére rányomta a földesúri viszonylat a bélyegét. Békés megye hamarosan kérdést is tett az igazságügyminiszterhez, hogy miután a jobbágyok szabad polgárokká lettek, a jobbágy megszakadása esetén végrendelet nélkül kit illet meg a hagyaték,² amire a minisztérium csak azt tudta válaszolni, hogy a törvény határozottan nem rendelkezik, a kérdést a törvényhozás elé viszik, addig a törvény szellemében a bíró dolga megítélni³. Viszont az örökösödés körül más zavarok is voltak. A most már tulajdonul eső jobbágytelekért előkerültek igényeikkel a rokonok, akiknek valakije egykor a telken lakott⁴. Tisztázásra szorult volna azoknak a jobbágytelkeknek a helyzete is, amelyek a jobbágyutód kiskorúsága miatt magának a földesúrnak vagy másnak a használatában voltak ideiglenesen s így találta a felszabadítás pillanata⁵. A szabad jobbágy-

¹ Pap Dénes i. m. (*Okmánytár*) I. k., 219. l.

² Eddig a földesurat illette meg. Szabó István i. m. (*A jobbágy birtoklása*) 12. l.

³ Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o., 1848. No 334. V. ö. Közlöny, 1848 június 20., 12. sz., 47. l.; a tudósító azt a magától értődő javaslatot teszi, hogy a volt jobbágyok után is az állam örököljön.

⁴ Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. l. Kraszna m. Zemplén megyéből is azt írták, hogy a volt jobbágyok között számtalan újabb s régebbi örökösödési és egyéb igény jelentkezik a telkek körül, eligazításukra a szolgabírókat küldték ki békebíróként. U. ott, 1848 június 30., 21. sz., 82. l.

⁵ Két endrédi (Somogy m.) lakos az igazságügyminisztériumtól kérte vissza a kiskorúság idejére a földesúr által magához vett örökséget. A minisztérium a megye útján vizsgálatot rendelt el. Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 234. Szálc Antal képviselő 1848-ban a képviselőházhoz törvényjavaslatot nyújtott be, hogy a tulajdonjog azt illesse meg, aki a felszabadulás időpontjában birtokban volt, kivéve az árváktól elvett s ideiglenesen másnak adott földeket, ha csak ideiglenesen adták neki, kivéve továbbá a jogtalanul elmozdítottakat s a

birtok tulajdonjogi viszonyainak rendezését csak az 1853. március 2-i nyílt parancs kezdte meg, megadva a szabad rendelkezési jogot, de fenntartva a jobbágy örökösödési rendet.¹

A felszabaduló jobbágybirtoknak az 1848. évi törvények által elintézetlenül vagy legalább is világos elrendezés nélkül hagyott problémáin túl a nagy átalakulás sodrában megfigyelhetünk végül olyan törekvéseket is, amelyeket az úrbéres javaiktól eleső földesurak határozottan a törvények rendelkezéseivel szemben s olyan földigényeket, amelyeket a parasztok a jobbágyfelszabadítás egész tartalmát meghaladóan támasztottak. Az ilyen törekvésekről és igényekről szóló hírek azonban legtöbbször nagyon könnyen félrevezethetnek bennünket. A földesurak részéről ugyanis ezek a törekvések a robot és a többi úri szolgáltatás fenntartásában nyilvánultak meg, rendszerint azonban nem a törvényt tagadva, hanem a »majorsági föld« jogcímén. Láttuk, hogy a majorsági földön is voltak jobbágykodó-zsellérkedő parasztok. Ezeket az 1848. évi törvények értelmében bérlőknek kellett tekinteni, így — sokszor robot- és dézsmaszerű — bérleti szolgáltatásaikat továbbra is teljesíteniök kellett. Amikor a jobbágypanaszokban arról olvasunk, hogy földesurak továbbra is robot- és dézsma- szolgálatra kényszerítenek jobbágyokat, legtöbbször meg lehet állapítanunk, hogy a parasztok birtokában olyan föld volt, amelyet a földesúr majorsági földnek vitatott s az úrbériség pontos meghatározásának hiányában sokszor nem is indokolatlanul. Az ilyen robot- és dézsma-követelések mellett — főleg eleinte — itt-ott hasonló jogcím nélkül jelentkező földesúri követelések is felbukkantak. Pest megye még a törvény szentesítése előtt, április 6-án, sebesfutárt küldött Pozsonyba, mivel az úrbéri törvényt máris különféleképpen magyarázzák s a dézsmatörlést sokan csupán a papi dézsmára akarják érteni, a szőlőre nem. Valójában — mint láttuk — itt is a majorsági föld problémája lép elő.² Tisztábbnak látszik már a cecei házasság zsellérének az a panasza, hogy a törvény a helységben úgy hirdettetett ki, hogy csak a telkes jobbágyok mentettek fel az úri szolgál-

telekről osztályozás nélkül eltávozott fiútestvért vagy örökösét. U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 300.

¹ 1853. évi nyílt parancs 2., 4. §.

² Pesti Hírlap, 1848 április 8., 23. sz., 309. l.

latok alól, a zsellérek nem s a szolgálatukat tőlük azóta is követelik.¹ Viszont, újból ismét valószínűleg a majorsági és az úrbéri föld vitassága magyarázhatja meg a szelényiek panaszát: a járási tisztviselők előbb felmentették a szolgálatok alól, utóbb azonban megint kötelezték azokra.² Ugyanilyen jelenség állhat a vértessiek panasza mögött: telkeik elvesztésével kényszerítik őket úrbéri szolgálatra.³ Erdélyben viszont sok nyugtalanságot az idézett fel, hogy az itt csak június 18-án felszabadított jobbágyoknak eddig a napig hátrálékos robotbeli és egyéb tartozásaikat meg kellett fizetni s a földesurak a hátrálékot még katonai segédlettel is behajtották.⁴ A földesurak robot- és dézsmatörékvéseihez mindenesetre hitelesnek fogadhatjuk el a Pesti Hírlap szepesmegyei tudósítójának a közlését: a robot megszüntetése miatt nagy a zavar a birtokosok között, vannak, akik eddig robottal dolgoztatták földeiket, marhájuk és szántóvasuk sincs, a vetés már kezdetét veszi, az igásmarha ára felszökött, hitelt nem adnak a birtokosnak, mert a kármentesítést ámtásnak tekintik.⁵ Zemplénből meg azt írták, hogy vannak a Krajnán birtokok, melyek a jobbágyi munkaerővel a tulajdonos számára egyelőre elvesztek.⁶ Mégis, a földesúri robot- és dézsmakövetelések, ha nem hivatkozhattak a majorsági föld jogcímére, amire pedig, mint láttuk, sok lehetőség volt, hamar megbénultak. A gyorsan növekvő paraszttudat éppen úgy útjában állott, mint a kormány is. Csányi László országos kormánybiztos Erdélyben 1849-ben a kármentesítésre irányuló egyezkedésekben megtiltotta, hogy a földesurak és a jobbágyok munkaszolgáltatásban állapodjanak meg, mivel — robotszaga van. Mint-hogy a kármentesítés az állam terhe volt, alighanem majorságiféle váltakozókról van szó, de Csányi a robottörékvést mélyebbre ülteti: »sok élnetetlen ember van, szeretne némely ismét robotoltatni.«⁷

¹ Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No. 99, Cece — Fejér m.

² U. ott, No 417. Alsó-, Felsőszelény — Hont m.

³ U. ott, No 450. Vértess — Bihar m.; v. ö. Munkások Ujsága, 1848 április 23., 4. sz., 51—54.

⁴ Közlöny, 1848 július 29., 56. sz., 234. l. Kolos m.; u. ott, 1848 augusztus 2., 54. sz., 252—253. l.; Köváry László, 66. l.

⁵ Pesti Hírlap, 1848 április 11., 26. sz., 318. l.

⁶ Közlöny, 1848 június 24., 15. sz., 59. l.

⁷ Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 6468.

Hasonló helyzetben vagyunk a másik oldalon, a parasztság részéről a földesúri majorsági földdel szemben támasztott igényekkel is, amelyek gyakran földfoglalásokig, sőt, itt-ott az elfoglalt földek felosztásáig is eljutott. Szemere Bertalan belügyminiszter 1848 május 2.-i körlevelében a volt földesurak és a volt jobbágyok viszonyának harmónikus jelenségeit hirdetve, kemény szavakkal fordult olyanok ellen, akik »részint a más vagyona utáni bűnös szomjúságnak, részint nemtelen bujtogatásoknak engedvén, még azt is el akarták, el merészelték foglalni, ami a földesúré maradt«. ¹ A hírlapok helyi tudósításai és a hivatalos iratok is gyakran adnak számot földfoglalásokról s ezeknek olyan híre volt, hogy a zemplénmegyei tudósító szükségesnek tartotta megállapítani, hogy megyéjében a földfelosztást »sehol sem pengették«. ² Viszont Debrecenben Könyves Tóth Mihály, a szabadságharc híres tábori papja, már március 26-án a szószékről támadt az olyan tudatlan és bűnös emberek ellen, akik »ez igéknek : egyenlőség, szabadság, testvériség«, nem az igazi keresztyén értelmet tulajdonítják, de szánandó tudatlanságból vagy megbocsáthatatlan bűnös szándokból elámítják magukat és az éretleneket, hogy a most minden ajkon zengő szabad földbirtok a közös felosztással egy jelentésű volna. ³ Májusban a Pesti Hírlap vezércikke is hasonló jelenségre utal : a parasztok nem csupán a kezükön lévő majorsági földet akarják magukévá tenni, hanem a »szellér és a résztelkes az allodiumnak s ahol ez nem létezik, a nagyobb telkek constitutivumának felosztásáról és egyformásításáról ábrándozik«. ⁴ A helyi tudósításokban is olvashatunk az urak tábláinak egyenlősítésére irányuló óhajokról, ⁵ a »foglalásiöszton«-ról, ⁶ Jósika Miklós pedig az erdélyi viszonyokból szűrte le, hogy sokan nincsenek tisztában, hogy mi az övék, mi a miénk : alighanem minden a »miénk«, semmi sem az »övék«. ⁷ Az erőszakos földfoglalások közül a leghevesebbek a békésmegyeiek voltak, előfordultak azonban másfelé is s ezeket a kormány rendszerint katonai karhatalom alkal-

¹ Pap Dénes i. m. (*Okmánytár*) I. k., 69. l.

² Közlöny, 1848 június 24., 15. sz., 59. l.

³ Debr. Koll. Könyvtár, 1848/49. gyűjt. F. 8. b.

⁴ Pesti Hírlap, 1848 május 13., 55. sz., 431—432. l.

⁵ Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. l.

⁶ U. ott, 1848 június 9., 2. sz., 7. l.

⁷ Pesti Hírlap, 1848 július 16., 109., 659—660. l.

mazásával számolta fel.¹ Az ilyen foglalási szándékokban és kísérletekben a köztudat a kommunizmus jelentkezését látta. Azt szeretnék, ha neki mehetnének az uraság földjének s azt maguk között »aequali cum divisione« felosztanák, húst, bort mérnének, szóval communismusban keresnék a szabadságot s vége annak, ki akaratjuk elébe a törvényt veti korlátul, kivált, ha a gátul álló tisztviselőjük volt, már annak készítik az ebrudat — írták már 1849-ben Békés megyéből.² A békési foglalásokat — mint láttuk — valójában a sérelmes legelő-elkülönítések mozgatták s más esetekben is meg lehet állapítani, hogy a parasztok olyan földekre támadtak s olyanokat ragadtak kezükbe, amelyekhez úrbéres föld címén jogot formáltak, a magukénak vitattak. A mozgalom azután esetleg túl is haladt a jogcím határain s nem tett már különbséget a majorsági földek között, sőt, az urasági gazdaságok rombolásában is megnyilatkoztak. A földfoglalási-osztási szándékok és kísérletek mögött így állapíthatunk meg végül is eltérő mozgató rugókat. Egyrészről: a parasztok olyan földeket törekedtek kezükbe venni, amelyeket szerintük a multban jogtalanul vontak el vagy igyekeznek elvonni tőlük s ilyen összeütközések — mint láttuk — valóban sokszor és különféle módon keletkezhettek. Más részről: életjelt ad magáról az a törekvés is, hogy jusson a földből azoknak is, akiknek nincs, nem tekintve a majorsági föld mineműségét. Sűrűbben és nagyobb erővel inkább az előbbieket léptek fel, az utóbbiak — a jobbágyfelszabadítás szerves problémakörébe nem is tartozva — bizonytalanul s néhány — inkább a sérelmek által szított mozgalmaktól lendített — esetet nem tekintve, a jobbágy-szabadság nagy napjaiban és izgalmaiban meglehetősen halk hangon jelentkeztek. Zsellérek álltak szerény instanciákkal

¹ Pesti Hírlap, 1848 május 9., 51. sz., 416. l. Szegvár — Csongrád m.; u. ott, 1848 május 11., 53. sz., 424. l. Szatmár m.; u. ott, 1848 május 17., 58. sz., 444. l. Beczkó — Trencsén m.; u. ott, 1848 május 19., 60. sz., 452. l. Verőce; Nemzeti Hírlap, 1848 október 8., 128. sz., 509—520. l.

² Közlöny, 1849 március 15., 53. sz., 187 l.; innen korábbi tudósítás is szól a »communisztikus eszmék«-ről, melyek a szabadság első napjaiban egy-két főben megfordultak... Kossuth Hírlapja, 1848 július 30., 26. sz., 116. l.; Kraszna megyéből is azt írták, hogy számosan vannak a békétlenek s ezek között fejlik ki a communismus eszméjét. Közlöny, 1848 augusztus 20., 72. sz., 359. l.

a kormány elé, innen vagy onnan egy kis földet kérve maguknak. A solti »zsellérpolgárok« a remanenciális földekből csupán egy-egy nyolcadtelket,¹ az andócsiak minden »vetőre« egy-egy holdat,² a villányiak a 120 »kisházasnak« szintén nyolcadtelket kértek volna »abból, ami úrbéri illetményünk-ből elesett«³ s a németpalkonyaiak is szerettek volna kisházasaiknak nyolcadtelket juttatni szántóval, kaszálóval.⁴ A foksabadiak a fertálytelkes jobbág্যokat féltelkesekké szerették volna javítani,⁵ a kökényesi zsellérek a megejtendő tagosítás alkalmával szerettek volna földhöz jutni,⁶ a csökmőiek az elkülönítési per alkalmával — nyilván tehát a legelőföldből — szerettek volna földet kapni.⁷ Földet kértek a dunavecsei, endrődi, zamárdi, ősi zsellérek is,⁸ Szegvárról pedig 320 házatlan zsellér házhelyet kért.⁹ Fogaras vidékéről, Sárkányfalvából pedig 70 »könyörgő szegény oláh« paraszt panaszkodott, hogy 50-nek közülük az egész sárkányi határon csupán 3 köblös szántója és 2 szekerecske szénaréte van, az is rossz helyen, 20-nak pedig csupán »házikójuk«, »a szász lakosoknak ellenben egy határ fordulóba 20-köblös szántójuk és 10 szekér szénakaszálójuk vagyona«, más határban kénytelenek földet bérelni, »alázatos főhajtással, de megkeseredett szívvel-lélekkel« instálták tehát az országgyűlést, hogy rendeltessen nekik annyi földet, »hogy mi is a természet joga szerint subsistálhassunk«.¹⁰ Az ilyen kérelmekre azonban csak azt felelhetette a minisztérium, amit a dunavecsei zselléreknek írt: a kérelmük csak úgy volna teljesíthető, »ha másnak birtoka vétetne el, ez pedig a tulajdoni jognak és törvénynek sértése nélkül meg nem történhetik«.¹¹ A kormány állás-

¹ Orsz. Ltár., ig. min. úrb. o. 1848. No 47. Solt — Pest m.

² U. ott, No 364. Andócs — Somogy m.

³ U. ott, 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 157. n. Villány — Baranya m.

⁴ U. ott, No 157. jj. Németpalkonya — Baranya m.

⁵ U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 129. Foksabadi — Veszprém m.

⁶ U. ott, No 361. Kökényes — Nógrád m.

⁷ U. ott, No 429. Csökmő — Bihar m.

⁸ U. ott, No 321. Dunavecse — Pest m.; No 233. Endrőd, Zamárd — Somogy m.; No 231. Ősi — Veszprém m.

⁹ Orsz. Ltár., 1848/49. o. gy., Arch. Regn. Lad. XX22. F. 2. A. No 233. Szegvár — Csongrád m.

¹⁰ U. ott, No 241. c.

¹¹ U. ott, ig. min. úrb. o. 1848. No 321.

pontja mögött állt Táncsics Mihálytól¹ kezdve az egész magyar közvélemény és politikai élet: ilyen kérdésnek a kor síkján még sem nálunk, sem máshol nem jött el az ideje, a kor feladata a jobbágy-felszabadítás, a szabad birtok megteremtése volt s hogy ez is éppen elég problémát adott fel, arról az elmondottak tanuskodhatnak.

X.

A magyar jobbágyság felszabadítását végrehajtó 1848. évi törvények nyomában a száz és száz elrendezetlen kérdés felsejkedését, a sok nehézség előlépését s a sok viszály lehetőségét és megjelenését látva, szinte az az érzésünk támadhatna, hogy a magyar jobbágyfelszabadítás nem intézett el semmit s csak bajt szült. Mi sem volna igazságtalanabb és a történeti gondolkozás hiányára jellemzőbb, mint így ítélkezni a magyar jobbágyszabadság művéről. Ez a tanulmány a problémákat kereste, amelyeket a felszabadítás felvetett, így, természetesen, elsősorban a hiányokat, nehézségeket és viszályokat világította meg, akaratlanul is árnyékban hagyva magát az alaptényt: a felszabadítást. A végső eredmény mégis az volt, hogy a magyar parasztság zöme, a telkes jobbágyság és az úrbéres zsellérség levetette a földesúri függőség kötelékeit; szabad emberré lett, a kezében levő úrbéres föld pedig szabad birtokává, korlátlan tulajdonává vált s vállaira nem raktak kártérítési terhet. Ezek a végső tények a magyar jobbágyfelszabadítást, minden hiányossága mellett is, elébe helyezik a legtöbb európai jobbágyfelszabadításnak. A hiányok és nehézségek nem is csupán a magyar rendezés sajátosságai voltak. A felszabadítás más országokban is a kérdések özönét kavarta fel s ezek nálunk nagyobb áldozatkészség és a rendelkezések gondosabb megszövegezése esetén sem maradhattak volna el hiánytalanul, ha egyébként a hibaforrások száma lényegesen csökkent volna is. Olyan sokszázados társadalmi rendszer lebontásáról volt szó, amely a mindennapi életben a földesúr és a jobbágy, a jobbágy és a jobbágy s a jobbágy és az állam viszonylatainak szinte rendszerezhetetlen sokféleségét teremtette

¹ L. 349. l.

meg s amelyben amellet adottak voltak a földesúr és jobbágy ellentétei.

Az ellentétek a személyes viszony vonalában vagy kölcsönös érdekektől szorítva eddig is fel tudtak oldódni s most is számos jele volt az ilyen feloldódásnak; de éppen úgy számos jele volt az ellentétek most talán még érdekesebb ütközésének. Nem csodálkozhatunk rajta: a földesúr és jobbágy birtokközössége szétszakadt; igyekezett tehát a birtokból mindkét fél minél többet magával vinni. Helyesen látta a hivatalos lap tudósítója: az egyik oldalon a tulajdon féltése és az önzés, a másik oldalon »a túlságokra terjedő követelés« teszi kényesebbé a helyzetet.¹ A szabad birtok korszakába léptünk, éppen a szabad föld volt elfoglalandó a jobbágyvilág kötött és kötő rögének a helyét, viszont birtokrendjéhez hozzátartozott a tulajdonnak nagyon is hangsúlyozott elismerése. Az összeütközés elkerülhetetlen volt: a tulajdon nevében emelt igények ütköztek a tulajdon elvével. Kemény Zsigmond a földesúr és a jobbágy ütköző ellentéteinek rendezését elvileg így kísérelte meg: a hűbériség maradványai kártékonyak, ezért meg kell azokat szüntetni, de ezt a »tulajdon rablása« nélkül kell megtenni.² Azonban magában az elvben is ellentmondás volt, követése pedig annál nehezebb volt, mivel a földbirtokosok közül sokan továbbra is szívesen marasztották volna a »hűbériség«-nek az 1848. évi törvényeken átszűrődött maradványait. Sokakat gazdasági érdekeik egyenesen szorítottak is erre: a nemesség nagyobb része kisbirtokos volt, sokszor szegényes viszonyok között s most csekély úrbérisége elvesztésével még nehezebb anyagi helyzetbe jutott. Ezeknek szemléletét tükrözi egy szatmári birtokosnak Kossuthhoz intézett levele: »miként nézhetne el ily hideg vérrrel a tulajdonos osztály az ő földig leverettetését és már-már éhel-halálra juttatását.«³ Viszont, a forradalmi lendületben a földesuraival szemben bizalmatlan jobbágyok — éppen a felszabadult birtokos jobbágyok⁴ — szívesen növesztgették igényeiket a szélső

¹ Közlöny, 1848 június 9., 2. sz., 7. l.

² Pesti Hírlap, 1848 július 11., 104. sz., 639. l.

³ Orsz. Ltár., O. H. B. 1849. No 34. 76.

⁴ Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 42. l. Torna m.; némely telkes jobbágy elégedetlen azzal, amit nyert, a zsellérek, akik többnyire majorságiak, sokkal nyugodtabbak.

mértékig, sőt, esetleg azon túl is. Deák Ferenc igazságügy-miniszter a képviselőházban 1848. augusztus 10.-én a legelő-elkülönítésekről szólva elmondta: egy előtte keservesen panaszkodó falusi küldöttség végül is azt felelte a kérdéseire, hogy »hisz eddig csak megvoltunk, uram, de azt hisszük, hogy mivel most revolutio van, mindent visszakupunk«; egy másik keserű könnyeket hullató küldöttségről meg az derült ki, hogy felszabadult telkes jobbágyok s tulajdonképpen azért panaszkodnak, mert a szomszéd uraságtól bérelt pusztától nem akarják elengedni nekik az árendát.¹ A jobbágyokat mégis joggal nyugtalanították az 1848. évi törvények sok útvesztőt rejtegető hiányai s ezek annál ártalmasabbá váltak, mert a magyar kormány ellen támadó nemzetiségek jobbágyságának harcbavitelére is használható eszközül szolgáltak.²

Az 1848 július 2.-ára összehívott országgyűlés választott képviselőinek nagyobb része tudatában volt annak, hogy az 1848. évi törvényeket sürgősen ki kell egészíteni. Mindjárt júliustól kezdve egymásután nyújtották be maguk-szövegezte törvényjavaslataikat a jobbágyrendszer maradványainak eltakarítására. Különösen Nyári Pál, Madarász László és Táncsics Mihály szorgalmazatoskodtak. Amikor azután szeptember havában a kormány is benyújtotta javaslatát, a képviselőház több lényeges kérdésben túlment a kormány javaslatán: megszavazta a majorsági zsellérek állami megváltását, eltörölte a szőlődézszmát, az állam ter-

¹ Kónyi Mano, II. k., 109—110. l.

² A Felvidéken márciusban — még a törvény szentesítése előtt — tót agitátorok dolgoztak a vagyon-, birtok- és erdőfelosztás jelszavával. Steier, 29. l. Kolozsvárról azt írták, hogy Rosenfeld szász gróf és az unióellenes szász komité a román parasztokat bujtogatja, a magyarok és székelvek földjét ígérve nekik. Pesti Hírlap, 1848 május 21., 62. sz., 463. l. Torna megyében a régi kormány embereiben gyanították a bujtogatókat. Közlöny, 1848 június 19., 11. sz., 42. l. Nagy-kikindán azt híresztelték, hogy csak szerb zászló alatt érik el a föld felosztását (nagykikindai lakosoknak szerződéssel bérbe adott kincstári majorsági földekről van szó). Pesti Hírlap, 1848 április 28., 41. sz., 377. l., 1848 május 2., 45. sz., 390. l.; 1848 május 6., 44. sz., 406. l. Jellachich felől is az a hír járta, hogy a földesúr javait felosztja, Közlöny, 1848 augusztus 16., 68. sz., 333. l., 1848 szeptember 5., 88. sz., 453. l. Csongrádról is azt írták, hogy »schwarzgelb« urak a proletárius-ságot tűzték ki terveik céljául. Kossuth Hírlapja, 1848 október 7., 85. sz., 385. l., Nemzeti Hírlap, 1848 október 8., 128. sz., 509—510. l.

hére elvállalta a szegényebb szőlőbirtokosok szőlőjének megváltását s kárpótolni óhajtotta az örökváltságos helységeket és jobbágyokat. A magyar parasztság ügyének is súlyos végzetévé lett, hogy Jellachich támadása s a drámai gyorsasággal kibontakozó szabadságharc miatt a törvényjavaslat tárgyalása már az elején abbamaradt s többé nem is került újra elő. Az 1848. évi jobbágytörvények kiegészítése ezután évtizedeken keresztül folyt; császári parancsok és alkotmányos törvények mellett bírói ítéletek szinte napjainkig igazították a jobbágyvilág multból ittmaradt kérdéseit, miközben a süllyedő jobbágykérdések mellé egyre növekvő feszültséggel nyomult fel a magyar parasztságnak a jobbágyfelszabadítás mellett másik sorskérdése: a föld egészségtelen megoszlása. Utóbb már a kormánypolitika nem kerülhette el, hogy szembenézzen azzal a kérdéssel, gyökeres rendezésre azonban nem tudta magát elszánni. A földkérdés megoldására parasztságunknak 1945 tavaszáig kellett várnia, amikor — az elmúlt és eljövendő magyar történelem egyik legnagyobb tényeként — végbement a magyar föld új felosztása is: a parasztság kezébe vette az ország földjét, melyet nehéz századokon keresztül hol vérrel, hol verejtékkel, de mindkettővel bőségesen megöntözött.

HELY-, NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

ÖSSZEÁLLITOTTA:
BOROSSY ANDRÁS

Rövidítések: *l. m.* lásd még; *k. g.* község; *m.* megye; *v.* város.

- A**baúj m. 104, 122, 123, 140,
169, 258, 275, 280, 283, 296,
302, 304, 305, 308, 341, 343,
346, 350
Acsády Ignác 19, 93, 109,
115, 134, 147, 151, 154, 168,
169, 196, 280, 284, 285, 286,
321, 348
Acsády a jobbágyságra gyer-
mekeinek anyjuktól való el-
szakításáról 152
Adamy Mihály 386
Adójegyzékek 14
Adómentesség 14, 27
Adorjánvár; kg. 141, 142
Adószérmek 38
Adószedés 87
Adóztató és termelő nagybirtok
összetétele 176
Adóztató nagybirtok (l. m.:
Gutsherrschaft) 57, 161
Adriai tenger 174
Agrárkrízis a harmincéves há-
ború után 184
Agrártörténetírás fejlődése 166
Ajándékok 43
Ajnácskő kg. 200
Akó-adó 43.
Alacsony terméshezam 180
Alaghy Menyhért 134
Alföldi parasztfalu a török
alatt 310
Alispán 80, 81, 83, 85, 92, 106,
107, 108, 111
Alispán a megyei bíróság elnöke
107
»Allodium« 25, 163
Alparét 43
Alsódabas kg. 339
Alsó-Fehér m. 43, 48, 345
Alsó László 268, 281
Alsólendva kg. 189, 199
Alsólendvai uradalom 15, 16,
17, 18, 23, 25, 28, 168, 288,
305
Alsópapság 38
Alsószelény kg. 389
Alsószentiván kg. 339, 341
Alsó Szucsá kg. 376, 380
Alsó tábla 86, 87
Alvinczi Péter 230, 242
Andócs kg. 361, 392
Angol parasztfelkelés (1381) 62,
75
Angol társadalom 34
Angyal Dávid 227, 250
Apácaszakállas kg. 241, 340
Apáti kg. 45
Apc kg. 327, 357, 371, 384
Approbata Constitutiók 277
Arad v. 50
Arad m. 178
Aranybulla 48, 97
Arka kg. 341

- Asztalos András 227
 Augsburgi béke (1555) 206, 210, 217
 Ausztria 164, 175, 316, 319
 Ausztriai tartományok 94
 Ács kg. 341
 Agostai hitvallás 206
 Állatkivitel 30, 181
 Államháztartás 95
 »Árendás« földek 336
 Árpádkori szolgáló népek 42
 Árva m. 168, 291, 300, 305, 308, 383
 Árva jobbágyfiúk 141
 Átmeneti nagybirtoktípus 191, 323
 Áttérés a termelő üzemre 170
Babarczy Antal 385
 Babocsa kg. 328
 Babos Pál 152
 Bajmóc kg. 190
 Bajmóci uradalom 177, 178
 Bajor jobbágy-ság felszabadulása 316
 Bajorország 316
 Bakács István János 166, 196
 Bakócz Tamás 51
 Balassa András 128
 Balassa Ferenc 128
 Balásfi Tamás boszniai püspök 230, 240, 241
 Balmazújváros kg. 276
 Balogh István 59
 Baranya m. 319, 320, 325, 328, 329, 331, 333, 336, 345, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 366, 367, 370, 371, 372, 379, 382, 383, 384, 386, 392
 Barcza kg. 370
 Baromfitenyésztés 190
 Bars m. 129, 138, 169, 296, 299, 308, 360, 366, 367, 379, 380
 Bars megye előírása 1630: 110
 Barta István 220
 Barta László 268, 281
 Batarcs kg. 132, 152
 Batár kg. 153
 Batthyány Kázmér gróf 348, 385
 »Bauernlegen« 164, 197
 Bábolnahegyi tábor 47
 Bács-Bodrog m. 307, 360
 Bánfalu kg. 370
 Bánffy Gábor 135, 153
 Bánhorvát kg. 370
 Bányavárosokba telepítendő katolikus munkások 221
 Becsű (I. m.: közbecsű) 89
 Beczkó kg. 391
 Bedeg kg. 331
 Belgiojoso kassai főkapitány 223
 Belitzky János 174, 175
 Below G. 13, 39
 Belső-Szolnok m. 345, 346, 359
 Belső szükséglet fedezése 181
 Beniczky Lajos 383
 Berecz Mihály jobbágy 148
 Bereg m. 303, 306, 354, 366, 376, 379
 Beregszász v. 147
 Berekbőszörmény kg. 379
 Beremend kg. 328
 Bereznai Illés jobbágy: 134
 Berlász Jenő 126, 166, 167, 169, 176, 177, 178, 184, 185, 187, 192, 196, 197
 Bernát Gyula 321, 351
 Besztercebánya v. 187, 261
 Bethlen Gábor 226, 230, 242, 248, 250, 252, 255, 260, 261
 Bethlen János 345
 Bethlen Miklós 137, 187
 Bezerédy István 325
 Bezold F. 10
 Bécs v. 174, 212, 213
 Bécsi-béke (1606) 209, 210, 211, 212, 232, 244, 246, 261
 Békási István jobbágy 134
 Békés kg. 360
 Békés m. 299, 321, 336, 345, 359, 360, 371, 387, 390, 391
 Békéscsaba v. 386
 Békésmegyei parasztmozgalom 321
 Béla IV. 1267-i oklevele 48
 Béla szlavóniai herceg 48
 Béresek 28
 Bérletek 21, 25, 36

- Bémunka, mezőgazdasági 20,
 21, 24
 Bémunkarendszer 182
 Bihar m. 50, 141, 142, 143, 146,
 281, 282, 289, 304, 328, 329,
 340, 345, 358, 360, 361, 371,
 379, 389, 392
 Bíraskodási jog 53
 Bíró a földesúr majorságában
 293
 Bíró- és esküdtválasztás 301—
 310
 Bíró Gáspár debreceni polgár
 182
 Bírói állás terhes volta 306, 307
 Bírói hatalom kialakulása 271
 Birtokfoglalások 96, 106
 Birtokos jobbágyság elhelyez-
 kedése a nagybirtokon 169
 Birtokosok szerint megoszló
 falusi bíróság 302, 307
 Birtokos törekvése a jobbágý
 megtartására 132
 Birtokok egységesítése 162
 Bisse kg. 357
 Biztosok az erdélyi fejedelem-
 nél aszökött jobbágýok ügyé-
 ben 130
 Bocskay István 209, 211, 213,
 214, 223, 224, 226, 227, 228,
 233, 242, 252
 Bocskó kg. 153
 Bocskor vagy szekernye vise-
 lése 111
 Bodrogkeresztur kg. 251
 Bojt Lajos 167, 323
 Boldogkőváralja kg. 341 343
 Boldog Pál jobbágý 135, 153
 Bónis Sámuel 347
 Borárulás 185—188
 »Borfoglalás« 188
 Borkivitel 186, 187
 Bormérés 58
 Bornemissza János 253
 Bornemissza Péter 226
 Borovszky Sámuel 126
 Borod-gömöri artikulusok 224,
 278, 279
 Borod m. 122, 169, 366, 367,
 370
 Borodmegyei jobbágýok 129
 Bosszúállás, 1514. évi 109
 Botos János jobbágý 153
 Bő kg. 235
 Börvej kg. 177
 Brezenheim herceg 374
 Brodnitz G. 39
 Bubulci 61
 Budai Endre 343, 370
 Bücher K. 39
 Búd kg. 276
 Bysztricska kg. 366
 Castaldo 129
 Cato 58
 Cavriani Octavian magyaróvári
 főkapitány 232
 Cece kg. 389
 Cenzus 43, 45, 115, 122, 123
 »Communismus« 391
 Compatronusi viszony 255
 Csanádi káptalan 126
 Csanád m. 126, 129
 Csapody Csaba 166, 293, 303
 305
 Csarusta kg. 361, 367, 372, 383,
 386
 Csáky család 141
 Csányi László 389
 Császár Péter-féle mozgalom
 111, 116
 Csedrek kg. 153
 Csehbrezó kg. 366,
 Csehi kg. 358, 359, 360, 386
 Cseh jobbágýság 156, 158
 Cseh-morva földesurak hivatal-
 nokai 165
 Cseh-morva jobbágýság 151
 Cseh-morvaország 165, 191
 Cseh-morva terület 175
 Csehország 115, 116, 133, 137,
 154, 155, 260, 261
 Csejtei uradalom 273, 281, 282,
 283, 285, 290, 300, 302
 Csejtei uradalmi rendtartás 133
 Cselédek 27
 Cselédkényszerszolgálat 156,
 164
 Csepel kg. 367, 372
 Csicsvai uradalom 186, 199
 Csikava kg. 379

Csizmaszár viselésének tilalma
III

Csoma József 134

Csongrád m. 338, 344, 345, 391,
392, 395

Csonkapapi kg. 366

Csőkmő kg. 392

Csurgói uradalom 177

»Cuius regio, eius religio«. 217,
221, 222

Czobor Bálint 196

Czobor-Vay birtokrész 141

Czun kg. 359, 386

Dab kg. 328

Deák Ferenc 326, 329, 330, 351,
352, 353, 354, 355, 359, 362,
367, 373, 374, 378, 380, 384

Debrecen v. 145, 156, 352, 390,
395

Deér József 58

Defensorok 261

Degré Alajos 154

Dely András jobbágy 152

Demecser kg. 341

Deserta telkek (1 m.: elhagyott
telkek, pusztatelkek) 15, 21,
25, 26, 332

Desznai jobbágyok 128

Dékány István 8.

Dénár 14

Dés v. 45

Dévaványa kg. 327

Dézsa (1. m.: tized) 44, 46

Dézsmaszedő 43

Diákság 27, 38, 60, 61

Dicator és falusi bírák 295, 296

Dicatorok 108

Disznó- és méhtized 43

Disznóhízlalás 189, 190

Dobronoky György 218, 232,
237, 239, 240, 241

Dohányszívás eltiltása III

Dolha kg. 153

Dolhay György 153

»Domaniális« erdő 364

Domanovszky Sándor 166, 167,
174, 184, 185

Dombegyháza kg. 345

Donáttornyai jobbágyok áttelepítése Rudnára (Temes m.) 843

Dorogháza kg. 339

Dózsa György 51, 60, 61

Drábszko kg. 379

Döbrönte kg. 345

Drávaszentmárton kg. 336, 356,
384

Dravapalkonya 356

Drávaszabolcs kg. 358

Dunapentele kg. 370, 383

Dunavecse 392

Eckhardt Sándor 73, 74

Ecsed vára 147

Ecsedi uradalom 167, 177, 178
192

Ecsedi urbárium 197

»Educillatio« 187

Efraim zsidó 189

Eger v. 383

Egervári uradalom 18

Egri uradalom 177, 185

Egri vár jobbágyságai 116, 142

Egyenlőség a faluközösség tagjai közt 9

Egyházi átok 51

Egyházi fenyték 42

Egyházi ügyek a falusi önkormányzatban 79, 278

Egytelkes kisnemesek 201

Ekés jobbágyok 94

Elba folyó 165

Elhagyott telek (1. m.: deserta telek, pusztatelekek) 120

Ellenreformáció sikerei 259

»Elment« jobbágyok 141

Elvek rugalmas értelmezése és elvi következetesség hiánya a vallási vitákban 257—259

Ember Győző 268, 297

Embervadászat 137

Endréd kg. 387

Endrőd kg. 392

Engelmann 77, 96, 133, 151,
154, 155, 157, 317

Enyhítő rendelkezések 91

Enying kg. 328, 358

Eödfnyf jóságok 136

Eötvös József 325

Erdélyi jobbágyság 149

Erdélyi országgyűlés, 1552. 207

Erdélyi püspök 46

Erdélyi vallásszabadság 207, 208

Erdőbénye kg. 372

Erdőgazdálkodás újkori fejlődése 364

Erdőirtás 38, 194

»Erdőkérdés« 363—67

Erkölcsei bomlás 59

Esküdtek 40, 281—86

Esküdt-nemes 86, 88

»Esküdt-polgárok« 280

Esztergom m. 299

Esztergomi érsek 227, 228

Esztergomi primási uradalom 282, 286, 289

Esterházyak 381

Esterházy Mária 287

Esterházy Miklós nádor 110, 171, 172, 173, 174, 178, 182, 186, 187, 188, 190, 195, 216, 218, 240, 242, 255, 260

Esterházy Miklós vallásügyi elaborátuma 260

Esterházy Pál hg. 360

Európai parasztfelkelések 52

Exemptus jobbágyságok 28, 29

Észak- és Közép-Franciaország 11

Fabó András 225

Faizás 363

Falu életének törvényszerűségei 288

»Falugyűlés« 280, 286

»Falukönyv« 273

»Faluközösség« 274

Faluönkormányzat és földesúri munkáltató szervezet 286

Falusi bírák hiánya 308

Falusi bíró 121, 281—286

Falusi előjárás, mint a földesúr gazdasági kiszolgálója 291—294

Falusi ipar és kereskedelem 7

Falusi közvédelem földesúri ellenőrzése 289, 290

Falusi önkormányzat elhanyagolása 309, 310

Faluszervezet és közigazgatás 294—301

Familiárisok 106

Familiáris parasztszok 28—30

Fehérhegyi csata 261

Fehr H.: 8

Fehér m. 15, 115, 298, 339, 341, 346, 383, 389

Feketeardó kg. 152, 281

Fekete halál 97

Felgyő kg. 345

Felsőszelény kg. 389

Felső-Szucsá kg. 376

Felső-Tiszántúl 42

Felsővadász kg. 181

Felsővadász uradalom 182

Ferdinánd I. magyar kir. 78—80, 88, 89, 93, 94, 101, 114, 116, 119, 129

Ferdinánd II. magyar kir. 215, 221

Ferdinánd II. parancsa Győr megyéhez 1633-ban 117

Ferdinánd III. magyar kir. 215

Félig-meddig elszakadt jobbágyság 125

Félnemes »agilisek« 156

Félnemes-félszabadság réteg 155

Fémkivitel 40

Fényes Elek 327, 370

Fiáth Ferenc 335

Fodor Ferenc 131

Fogarás 50, 392

Fogarasi uradalom 281, 292

Fokszabadság kg. 336, 392

Forgáchfalva kg. 379

Forgách Ferenc bíbornok-érsek 231

Forgách Miklós kassai főkapitány 109

Forgách Miklós nádor 245

Forint 30, 80

Forró kg. 273, 280, 282, 285, 287, 296, 306

Föglein Antal 105

Főispán 106—108

Földbirtok termelési üzeme 162

Földbirtokos »zsarnokoskodása« 85

Földbirtok a török alóli felszabadulás után 199

Földesúr által tett bírák 309

Földesúr bírói és közigazgatási szerepe 162

- Földesúr kárpótlása 315
 Földesúr kibecsültetési joga 376—381
 Földesúr utasításai jószágai vezetőinek 170
 Földesúr utasítása udvarbírájának 132
 Földesúri bírói hatalom 38, 158
 Földesúri borvásárlás 187, 188
 Földesúri jogtalan dézsma és robotkövetelések 388—89
 Földesúri exemptionális v. manumissionális levél 155
 Földesúri hatalom a jobbágyság faluszervezete fölött 287
 Földesúri kivonványok 192
 Földesúri immunitás 270
 Földesúri jobbágyvédelem 198
 Földesúri jogok kereskedelmi jellegű kihasználása 185, 191
 Földesúri népek 7, 8
 Földesúri papság függő helyzete 220
 Földesúri sérülés 188, 189
 Földjárulék 12
 »Földkönyvek« 273
 Földközösség 270
 Földközösség bomlása 277, 278
 Főpapok, mint jobbágyszóktetők 70
 Főrendek és követek küzdelme 255
 Főúr tisztje, mint jobbágyszóktető 70
 Fraknoi Vilmos 68, 74, 82, 220
 Francia jobbágyság felszabadulása 315—16
 Francia-, német-, magyar-, lengyel-államöv 206
 Franciaország 105, 207, 272, 315
 Francia parasztfelkelés (1358) 62
 Francia parasztkommuniák 36
 Francia parasztság 11, 22, 34
 Frank Ignác 344, 382
 Franz G. 39, 166, 184
 Fráter György 93, 129
 Fráter György levele Castaldóhoz 129
 Fül Illés jobbágy 153
 Fűrészmalmok 190
 Gabonakereskedelem 175
 Gabonakunjunktúra 163, 174
 Gabonatized bérlete 190
 Galgóc kg. 171, 173
 Galgóczi uradalom 177, 178
 Galgóczy Károly 344
 Garamvezekény kg. 339
 Garbóc kg. 258
 Gazdasági személyzet csökkentése 172
 Gálszécs kg. 223
 Gecse kg. 339, 340
 Geizkoffler Zakariás birodalmi fizetőmester 175
 »Gemeinfrei« parasztok 11
 Gerendás Ernő 166, 323
 Geri János 359
 Glotz 39
 Gombos Ferenc Albin 21, 42
 Gordisa kg. 336, 356, 384
 Gödöllő v. 324
 Gömör megye 156, 199, 282—84, 290, 299, 302, 304, 306, 328, 338, 366, 379
 Görögkeleti rítus 208
 Grassalkovich uradalmak 324
 Groh, Adalbertus 220
 »Grundherrschaft« (adóztató uradalom) 161
 »Grundhörige« és »Zinsleute« 11
 Grünberg K. 77, 94, 115, 116, 133, 137, 151, 155, 156, 166, 189, 317
 Gubacszedés 367
 »Gutsherrschaft« (termelő uradalom) 163
 Gyalu kg. 178
 Gyalui uradalom 182, 183
 Gyalui uradalom urbáriumai 143
 Gyalui vártartomány 178
 Gyapoly-pusztá 345
 Gybakó kg. 379
 Gyórá kg. 329, 357
 Gyöngyös város 252
 Gyöngyöspata kg. 371, 379, 383
 Győr város 227, 229
 Győr m. 282, 284, 297, 300, 305, 306, 308, 341, 364
 371

György Vilmos brandenburgi
választófejedelem 250
Gyujtogatók 106
Gyula kg. 153
Gyulafehérvár v. 143, 187, 191,
199, 293
Gyüd kg. 357
Gyűrberény kg. 142

Habsburgok országai 314
Hadiadó 58, 89, 92
Hadseregszállítók 174
Hadszervezet átalakulása 173
Hajduk letelepítése 131
Hajdúság 60, 131, 227
Hajdúságba szökött jobbágy
131, 139
Hajdusica kg. 342
Hajdutelek jobbágysorba ta-
szítása 139
Hajduvárosok 139
Hajnal István 216, 219, 221,
242, 246, 255, 260
Halas kg. 55
Halphen-Sagnac 207
Hanócz kg. 180
Hanuy Ferenc 221, 253
Haraszi kg. 331, 356
Harkány kg. 328, 366
»Harmados« földiek 336
Harmincad 40
Harmincéves háború 76, 164
Hasadás a jobbágyok társadal-
mában 148
Hasznoshuta kg. 379
Hatfaludy család 135
Hatvan v. 324
Hatvani Mihály 242
Hazai Okmánytár 27
Hármaskönyv 68, 73, 74, 109,
119, 240, 243, 248, 319, 368,
369
Háromfa kg. 329
Három országrész 129
Három országrész érintkezési
területei 145
Három rendi nemzet uniója 49,
50
Három vallás egyetemes sza-
badása 210
Hegyi erdők 364

Hegyközségek autonómiaja 369
Hegyszentmárton kg. 359
»Hegyvám« 368
Hencelóc kg. 197
Henrik IV. francia király 207
Heves m. 324, 329, 331, 339,
357, 360, 361, 371, 379, 384
Hevesy Bertalan 372
Hévigyörk kg. 323
Hídvég kg. 361
Hidegkút kg. 357, 379, 383
Hirics kg. 319, 329
Hírvivők 44
Hódolt területre szökött job-
bágy visszaperelése 129
Holics 252
Holstein 165
Holub József 15
Hóman Bálint 8
Homonna kg. 171—173, 188, 199
Homonnai uradalom 187
Homonnay árvák 171
Homonnay György 180, 183
Homonnayné Esterházy Mária
189, 195
Hon-Firnberg II, 22
Hont kg. 342
Hont m. 115, 124, 125, 129,
138, 284, 308, 341, 342, 380,
382, 389
Horváth Mihály 82, 321
Horvát-Szlavonország 208
Hrabove kg. 333
Hrabovka kg. 376
Hragyistye kg. 366
Huizinga 39
Hunyad 50
Huszita parasztsereg 48
Huszitizmus 48
Hűbériség II, 34

Ila Bálint 13, 19, 20, 21, 134,
141, 144, 157, 166, 167, 185,
199, 224, 233, 237, 240, 260,
282, 299
Illésházy István nádor 128, 174,
212
Ilonokujfalu kg. 152
Inkaszentgyörgy kg. 336
Inkorporált (impopolált) falvak
344

Inquilinus l. zsellér
 Ipacsfa kg. 328, 357
 Iratos kg. 345
 Irástudók 26
 Irtásföldek ügye 375—81
 Irtott föld 83, 89
 Ispán 80, 84
 István ifjabb király 48
 Ivány kg. 180
 Iványi Fekete László 200
 Iványi Grünwald Béla 326
 Izsák kg. 357
 Izsép kg. 180

Jabrikova kg. 339
Jacquerie (1358) 75
Jakó Zsigmond 143, 178, 183,
 192, 196, 197, 282, 284,
 306
Jankovác kg. 360
János király (Szapolyai) 96
János Zsigmond 145
Járadékfizetett uradalmak 165
Jármay Edit 166
Járványok 36, 195
Jászkúnok 10, 131
Jászkúnokhoz szökött jobbág
 139
Jászkún terület 168
Jászok 70
Jászág 131
Jedlicska Pál 181, 186, 187, 190,
 191
Jellechich 352, 363, 372, 373,
 395, 396
Jobbág bérlővé önálló kisbir-
 tokossá alakulása 163
 — birtok 63, 73
 — birtok felszabadulása 165
 — birtokképtelensége 238 —
 240
 — birtokok közt a szőlőhegyen
 szerzett a legtagabb jogú
 369
 — birtok örökölhetősége 36
 — birtok problémái 313—396
 1848—49-ben
 — birtok tulajdonjogi helyzete
 387—88.
 — bormérési tilalma 187
 — bortermésének kibérlete 186

Jobbágyelidegenítése, földjétől
 elválasztva 150
 — elnyomása 86, 93
 — elragadása 54, 70
 — emigráció 100, 101
 — és földesúr patriarchális vi-
 szonya 154
 — falu kialakulása 269
 — falvak száma 53
 — fejlődés emelkedésének vál-
 sága 37
 — fellebbezése 84
 — felesége által kért licencia
 124
 — fellebbezése 89, 91
 — felszabadítás lényege : a feu-
 dális kötöttségek feloldása 315
 — felszabadítás Európa orszá-
 gaiban 315—17
 — fiai 136, 141
 — fiút az iskolából a földesúr
 nem viheti haza 136
 — föld elszűkülése 323, 325
 — föld elvonása 164, 324—26
 — föld tulajdonba adása 314
 — -gyal szemben kívülről tá-
 masztott magán- és bünt-
 tetőjogi igények 158
 — -gyal való kiegyezés 147
 — háza 83, 89, 122, 123
 — házasságkötése 153, 154
 — házasságkötése Oroszország-
 ban 154
 — házasságra kényszerítése 154
 — helyettes állítása 115
 — homagiama 116
 — javai 92
 — jóság 115
 — jobbágytelken kívüli földje
 123
 — jogképesége 150
 — katonaság 36, 46
 — kezesek az örökös jobbágy-
 ért 134
 — kiadása 85, 90
 — kitétele telkéről 332—33
 — költözés 78, 79, 80—96,
 98—105, 108, 109, 113—120,
 170
 — költözés felfüggesztése 84—
 85

Jobbágyleányok férjhezmenése 155
 — legelőről alkotott szemlélet eltorzulása 354—56
 — »libertas« 79, 84
 — licencálás 83, 84, 92, 99, 114, 117, 120, 122
 — licencálás virágkora 125
 — migráció szóródási sugara 142
 — munkaszolgáltatása 35, 162, 270
 — nemesítés 71, 118, 120, 155
 — olaja 115
 — özvegye 46
 — pereit 83, 91
 — pénzkölcsöne a földesúrnak 115
 Jobbágyság »dimissiója« 117, 119
 — engedetlensége 84
 — erőszakos visszatartása 42
 — és a király 116
 — és városok közti jogi különbség 223
 — fejenkinti harcászallása 94
 — fegyverképtelensége 36
 — féltelkesek 94
 — gyermekei 156
 — kényszermunkája 180
 — kérelmei a kormányhoz és országgyűléshez 361—63
 — kitiltása az erdőből 364
 — külföldre költözése 88, 90, 94
 — lajstromba vétele 136
 — lelkipásztorai 113
 — marháinak elhajtása 129
 — okozta károk 90
 — öntudata 37
 — panaszai az allodializálás miatt 327—29
 — serfözése 189
 — szabad borkimérése 43
 — szabad, szabados és szolgai eredetűek 7, 9
 — számaránya 216
 — szökése 127—140
 — vándorlása az országrészek közt 129
 — végbeli katonának állása 130
 Jobbágyot visszatartó úr 84

Jobbágy perllőképessége 121
 Jobbágyporták 58
 (l. még telkek s. i. v.)
 Jobbágyság a XIV—XV. sz.-ban 7, 8
 Jobbágyság állandó mozgása 144
 — belső rétegei 9—12, 19, 21, 27, 30
 — cseh-morva 63
 — egységesülése 112
 — és a hűbéri-rendi 313
 társadalomszerkezet
 — és köznemesség 74
 — felszabadítása Európában 314
 — felszabadulásának mozzanatai 314—15
 — helyzetének javulása 36
 Jobbágyság horvátszlavonországi 79
 — hullámozása 157
 — itáliai 70
 — keletnémet 63
 — kialakulása 9
 — kontinuitása elzárt fekvésű falvakban 144
 — közös tudata 42
 — lengyel 63
 — letaszítottága 109
 — magyar átmeneti helyzete 76—77.
 Jobbágyság merev lezárása 154
 — mint társadalmi osztály 7—9
 — mint rend 8
 — német 76
 — orosz 63, 76
 — -ot megelőző társadalmi szerkezet 8
 — spanyol 75, 76
 — szabaddá tétele meghiusul 149
 — társadalmi egységesülése 35
 — társadalmi emelkedése 46, 48
 — társadalmi hanyatlása 57
 Jobbágyság társadalmi helyzete 1437-ben nem változik 49
 — társadalmi öntudata 40, 47

Jobbágytelkes 10—30
 — új terhei 68, 69
 — városba igyekvése 54
 — sorsának romlása 108
 — szántója és szőlője idegen úr földjén 43
 — személyében való kiárúsítása 152
 — személyi kötöttségének feloldása 314
 — személyisége 150
 — személyiségének elenyészése Oroszországban 151
 — szolgaság 76, 151
 — szolgalmányai 35—37, 57, 84, 85, 89, 94, 96, 101, 117, 123, 161
 — szökése 92, 118, 120, s. i. t.
 — szökése hódolt területre 138
 — szökésének megakadályozása 132
 — szöktetés (elragadás) 69, 70, 72, 81, 83—87, 90, 96—98
 — tartozásai 41, 79, 86, 89
 — telek (porta, sessio) 10—21, 58, 69, 74, 89, 104, 120
 — telkek, osztatlan közös telkek 116
 — terhek 13, 38, 86
 — törvények 1848. 317—20
 — »univerzitás« 47
 — vagyona 44
 — vallásügye 205—263
 Jobbágyvédelem 193
 — végrendelete 44
 — visszaszerzése 132
 Jósika Miklós 347, 390
 »Journalier«-ek 11
 József, II. 149, 153, 263, 314
 József II. 1785. évi rendelete 314
 Juhász Lajos 14, 19, 26, 295
 Júliusi forradalom 1830. 314, 316
 »jus contrareformandi« 219
 »jus fundatoris« 219
 »jus fundi« 219
 »jus patronatus« 219, 224, 230, 234, 247, 249
 »jus praesentandi« 219, 220, 224
 »jus reformandi« 217, 219, 221

Kalász Elek 116
 Kamocsa kg. 341
 Kanizsa v. 171, 198
 Kanizsai uradalom 15—18, 23, 185
 Kanizsai vár 167
 Kanizsayak 19
 Kanizsay György 15, 17
 Kanizsay László 15, 18
 Kanizsay Orsolya 133, 171, 173, 183
 Kapitalisztikus vonások a gazdaságkodásban 163
 Kaprinay 242, 246, 247
 Kapuvári uradalom 29, 167
 Kapy Zsigmond 293
 Karmazsin v. kordován csizma tilalma 111
 Kassa v. 142, 172, 190, 212
 Kassa város jobbágyfalvai 132
 Kassa város utasítása 1563. 42
 Kassai főkapitány 240
 Kassai országgyűlés 212, 213, 250, 252
 Katalin II. cárnő 151
 Katolikus álláspont 110
 Katolikus és protestáns rendek aránya 254, 255
 Katolikusok számaránya a XVII. sz. elején 209
 Katonaállitás 87
 Katona István 231, 252
 Katonai zsoldba állás 30
 Katonaság ellátása 46
 Katonaság zsoldolásai 42, 101, 128
 Kaurinsky János 222
 Kaza kg. 180
 Kazinczy Gábor 374
 Kállai vár őrsége 140
 Kállay Vitéz János 140
 Kálmán Miksa 88, 112
 Kánoni megintés 42
 Kápolnai unió 44, 45
 Károly főherceg 101
 Károlyiak 30, 386
 Károlyi Árpád 209, 212, 227, 233, 254, 321
 Károlyi Mihályné 142, 153
 Károlyi oklevéltár 21, 30, 167, 177, 178, 188, 192, 197

Károly Róbert magyar kir. 271
 Kártérítés 88
 Kegyúri jog 110, 219, 233
 Kegyúri jog és ellenreformáció
 228, 229
 Kegyúri jog és földesúri jog
 235, 237, 243
 Keleteurópai parasztság 63
 Keletnémet jobbágság 151,
 154, 156, 158
 Kelet-Németország 191
 Keletnémet társadalom 34
 Keletnémet terület 175
 Kelet-Poroszország 165
 Kemény Zsigmond 347, 394
 Kenderfonás és fehérités 156
 Kereskedelmi gondolkodás 162
 Keresztshadjárat hirdetése 51
 Keresztzeg kg. 329
 Kertészek 28, 190, 191
 Kertész és dohánkertészfalvak
 344, 351
 Kevermes kg. 345
 »Keszítés« 135
 Kék kg. 341
 Kényszerű bíróság 308
 Kérészy Zoltán 268
 Két király 78
 Kilenced 8, 40, 46, 57, 97
 Király és jobbágság viszonya
 95
 Királyi adó 89, 92, 108
 — adókedvezmény (1566) 130
 — birtokra szökött jobbágy
 140
 — biztosok 82
 — contributio 122
 — előterjesztés 86, 90, 92, 93,
 98.
 — hatalom és jobbágysza-
 badság 100
 — hatalom és nemesség 117
 — hatalom és vármegye 108
 — kamara 100, 101
 — kamara és egyházi tized 297,
 298
 — kuria 83, 89, 91
 — Magyarország 168
 — Magyarország, a magyar
 állam törzsterülete 149
 — nagybirtok 102

Királyi személynök 87
 — tanácsosok 88, 101
 Királyi városok német eredetű
 polgársága 131
 — városkereszt 168
 Király Jakab rakaczai jobbágy
 130
 Király kapitányai 90
 Király katonái 88
 Kisbirtokos nemesség 168,
 201
 Kisbirtokosok jobbágyállo-
 mánya 57
 Kiscsüttörtök kg. 275
 Kisebb birtokok fokozottabb
 majorsági gazdálkodása 200
 Kisebb királyi haszonvételek
 (bormérés, húsmérés, malom-
 tartás, vadászat, halászat
 stb.) 320, 381—85
 1. még regálé jogok.
 Kis-ekés jobbágy 45
 Kisharkány kg. 329
 Kisharkány kg. 325, 331, 356,
 367
 Kis Péterné jobbágyasszony
 152
 Kissarló kg. 24
 Kiss Áron 225, 279
 Kiss Balázs 146
 Kis Szentmárton kg. 319, 328,
 372, 379, 382
 Kistarna kg. 134, 135
 Kistótfalu kg. 356
 Kisvárdai uradalom 23, 29
 Klauzál Gábor 350, 382
 Kliutschewskij W. 77, 96, 115,
 151, 157
 Knapp G. F. 77, 151, 156, 165
 317
 Kocsisok 28
 Kocsmatartás 187, 188
 Kollányi Ferenc 220
 Kolosvári Sándor 274
 Kolosvári Sándor—Óvári Ke-
 lemen 104
 Kolozs m. 48, 143, 349, 389
 Kolozsmonostori egyezés
 45—50
 Kolozsmonostori konvent 43
 Kolozsvár v. 45, 395

- Kolozsvári jobbágyeredetű magyar polgárok 45
 Kolozsvárstatútuma (1603) 109
 Komárom m. 308, 336, 340, 341, 342
 Komárom v. 227, 229
 Komáromy András 173
 Komját község 136
 Komlós kg 153
 Komlós kg. 336
 Komoróczy György 166, 167, 171, 173, 174, 177, 180, 186, 292, 305, 307
 Kontraktalista jobbágyok felvilágosítása 348—50
 Konzervatív jellegű parasztfelkelések 62
 Kónyi Manó 326, 354, 356, 359, 362, 378, 395
 Kopács kg. 383
 Kopcsa Miklós jobbágy 152
 Korakapitalizmus 57
 Korna kg. 366
 Kőrös kg. 358, 359, 360
 Korpona v. 211
 Korponai gyűlés 211, 212
 Kossuth Lajos 335, 344, 346, 347, 348, 352, 369, 363, 372, 374, 383, 385, 391, 394, 395
 Kovacsóczy Farkas 200
 Kovachich 89, 214, 231, 245
 Kovácsida kg. 359, 372
 Kovács János jobbágy 153
 Kowalewski M. 39
 Kökényesd kg. 152, 392
 Kölked kg. 357
 Költözési szabadság (l. m. szabad költözés, libera migratio) 7, 36, 38
 Könyves Tóth Mihály 390
 Kőpcseny kg. 252
 Kőröshegy kg. 359, 366, 384
 Kötzschke R. 10, 18, 22, 39, 165
 Kővári László 343, 389
 Kővári uradalom 133
 Köveskúti zsinat 224
 Közadók kezelése 295
 Közbecsű (l. m. becsű) 90, 123, 138
 Közbiztonság és falusi önkormányzat 299, 300
 Középbirtok 168
 Közép-Európa 323
 Középkori jobbágyság 120
 Középkori szolga-paraszság 75
 Középkori társadalom 34.
 Középkorvégi parasztfelkelések 75
 Közép-Szolnok megye 350, 367
 Közhatalom bomlása 96
 Közlöny 326, 330, 336, 342, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 360, 362, 363, 367, 370, 372, 373, 379, 380, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 394, 395
 Közmunka ellenőrzése 296, 297
 Köznemesség és kegyúri jog 255, 256
 Köznemesség politikai hatalmának kibontakozása 8
 Köznemesség táblája 98
 Közös adózás 53
 Központi hatalom gyengesége 38, 58, 108
 Község szerepe a reformációban 25
 Közterhek 95
 Közvetlen fogyasztás 161
 Krajna 389
 Krassó 50
 Králik kg. 339
 Kraszna m. 328, 345, 387, 394
 Kring Miklós 268
 Kubinyi Ferenc 78
 Kulischer G. 11, 39, 77, 154, 165, 317
 Kúnok 70
 Külföldi szolgálatba állás tilalma 130
 Kúterjes földművelés 181
 Lakosság megfogyása 97
 Lajos, I. Nagy magyar kir. 40
 Landesherrek vallásszabadsága 206
 Lavissee E. 207
 Ládháza kg. 283, 284, 287
 László János jobbágy 146
 Látrány kg. 358, 384
 Láz kg. 125
 Lednicei jószág 172
 Lednicei urbárium 189

Legelőelkülönítés 355—63
Legelő és erdő körüli viszályok
320, 353—367

»Legelőkérdés« 353—63
Lecoczy Tivadar 133, 147, 154,
196

»Leibeigene«-parasztok 11, 150,
153

Lendva kg. 289

Lengyel jobbágyság 76, 156, 158

Lengyelország 165, 186, 187,
207

Lengyel társadalom 34

Lent kg. 189, 199

Lenti uradalom 288

Lébén kg. 235

Lékai uradalom 14, 284, 286

Lékai vár 167

Lépes György püspök 44

Libera migratio (l. m. : szabad
költözés, költözés s. i. t.) 90,
93, 101

Liberek 15, 24, 28, 29

Licencia perek 124

Licenciátus jobbágyok robotja
a fellebbezés alatt 125

Licenciátus jobbágyot vissza-
tartó földesúr 124

Linzi béke 230, 253, 261, 262

Linzi békemű sorsa 263

Lipót, I. 218, 263

Liptó m. 304, 305

Literátus István notárius 281

Litvánia 155, 165

Loc kg. 379

Locsmándi uradalom 273, 281,
282, 284, 285, 287—294, 306,
307

Lorántffy Zauzsanna 173, 190

Losonczy István 280

Lósy Imre 218

Lóza mezőváros 147

Lócsa v. 86

Lucrum camerae 13

Lukács Zsófia 337

Luther M. 205, 224

Madarászás 28

Madarász László 351, 384, 395

Magánháborúk 96, 128

Magánjogi egyezség 106

Magyarboly kg. 357

Magyar János 136

Magyar jobbágyszabadtatás
értékelése 393—96

Magyar jobbágyság a XV. sz.-
ban 46

Magyar jobbágyság átmeneti
helyzete 63

Magyar jobbágyság felszaba-
dulása 317—21

Magyar jobbágyság enyhébb
sorsa 176

Magyar jobbágyság pusztulása
144

Magyarországiak az erdélyi feje-
delem seregébe iratkozhatnak
130

Magyaróvári uradalom 280, 282,
283, 285, 287—290, 300

Majorosok 28

Majorság építményei 183

Majorsági és úrbéres föld vég-
leges elválása 322

Majorsági földek kérdése 333—
53, 388

Majorsági gabonatermelés és
dézsmagabona 179

Majorsági gazdálkodás 21, 27,
28, 35, 37, 47, 120, 322—24,
354—56

Majorsági jobbágyok 320

Majorsági jobbágyok Erdély-
ben 345—46

Majorságiszántóterület 177, 178
179

Majorsági szőlőtermelés 186

Majorsági zsellérség 26

Majtény község 177

Majthényi János 134

Makkoltatás 365—67

Makkoltatás tizedre 190

Malomtartás 189, 190

Mansio (l. m. jobbágytelek,
sessió, porta) 9.

Margitta v. 371, 372

Marosvásárhely v. 143

Maróthy jószág 29

Marton kg. 130

Matty kg. 336, 356, 384

Mavor J. 317

Málnapatak 366

Mályusz Elemér 108, 145, 173
 Mándok kg. 280, 284, 285
 Máramaros m. 50, 197, 280, 283
 303, 304
 Máramarossziget v. 142
 Márfa kg. 383
 Mária Terézia 26, 281, 363, 365
 Mária Terézia-féle urbér rendezés 268, 317, 324, 335, 137—38, 342, 354—55, 365—66, 369, 377—78
 Márka 55, 80
 Márki Sándor 52, 128
 Máshitű jobbágyság 144
 Mátyás, I. magyar kir. 13, 14, 25, 55, 56, 59, 106, 271
 Mátyás főherceg 213, 214, 217
 Mátyás főherceg magyarázó oklevele 244, 245
 Mecklenburg 165
 Meghiúsult országgyűlés (1642) 218
 Megtorlás (1514) 67
 Megyaszó kg. 142
 Megyei adó 108
 Megyei bíróság 85, 92, 106, 107, 114
 Megyei esküdt 82—92, 114
 Megyei hatóság 107, 120
 Megyei jegyzőkönyvek 105
 Megyei jogszabály, mint partikuláris jogforrás 109
 Megyei közgyűlés 106
 Megyei nemesség 87
 Megyei önkormányzat 56, 107, 108
 Megyei törvényszékek teljesítőképessége 127
 Megyei nemesi közönsége 107
 Megyer kg. 339
 Megyericsi uradalom 29
 Megyesi uradalom 23, 167
 Megyesy Ferenc 136
 Mezőberény v. 327
 Mezőpetri kg. 346
 Mezőség 135
 Mezősi Károly 305
 Mezőváros (oppidum) 10, 26, 27, 30, 36, 40, 41, 53, 54, 57, 60, 61, 70, 71, 145
 Mezővárosi parasztpolgárság 60

Mezővárosok és falvak szabad vallásgyakorlata 208, 209
 Mezővárosok pusztái 181, 182
 Mezővárosok vallásszabadsága 210
 Mérey Mihály 87
 Mészárszéktartás 189
 Mihalovics Ede 220, 228
 Mihályháza kg. 273
 Miklós Ödön 22, 223, 225, 273
 Mikó Imre 229
 Miksa, I. császár 206
 Minőségi többtermelés hiánya 179
 Miskolc v. 274, 283, 287
 Mlágó kg. 341
 Mohácsi vész 94, 96
 Mokus Gyula 225, 279
 Monyorókeréki uradalom 177
 Moson statútuma (1670) 111
 Munkaerőhiány 164
 Munkács város 147, 171, 183, 189
 Munkácsi uradalom 133, 185, 186, 188, 195
 Munkácsi uradalom urbáriuma 154
 Munkások Ujsága 326, 327, 328, 329, 333, 336, 339, 340, 341, 342, 346, 348, 354, 360, 361, 366, 367, 370, 379, 383, 384, 386, 389
 Murány kg. 172
 Murányi evangélikus zsinat (1603) 224
 Murányi jószág 141, 293
 Nagybirtok kapitalisztikus fejlődése 57
 Nagybirtok jövedelmének súlyponteltolódása 176
 Nagybirtok katonai feladatai megszűnnek 184
 Nagybirtokon élő jobbágyság számaránya 169
 Nagybirtokosok és nemesek érdekösszeütközése a jobbágyság költözés dolgában 96—100, 116, 117
 Nagybirtok új terhei 175
 Nagy-ekés jobbágyság 45

- Nagyfalú kg. 331., 357
 Nagy halál (1347—49) 36
 Nagyharsány kg. 331, 359
 Nagyiván kg. 328
 Nagy József 352
 Nagykikinda v. 395
 Nagy-Kubra kg. 376
 Nagytéte kg. 328
 Nagymagyar kg. 236, 255
 Nagymagyar templomper 236
 Nagymárton kg. 358
 Nagyszénás kg. 336
 Nagyszombat v. 82, 85, 227, 248, 252
 Nagyszombati egyetem 218, 237
 Nagyszőlős v. 135
 Nagyszőlősi Perényi uradalom 141
 Nagytarna kg. 195
 Nagyvárad v. 143
 Nantesi edictum 207
 Nádasdy birtok 307
 Nádasdy Ferenc 287
 Nádasdy Tamás 82, 133, 171, 173, 174, 177—179, 188, 292
 Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya 198
 Nádori «generalis congregatio» 107
 Návay Lajos 344
 Nedeca kg. 379
 Nemesek a jobbágyfaluban 274, 275
 Nemesek rendjének kialakulása 7.
 Nemesi kisbirtok 168
 — középbirtok 168, 200
 — közfelfogás 110
 — megye önkormányzata 106
 — országgyűlések 48
 — szabadság és egyenlőség 97
 Nemeskeresztúr kg. 126
 Nemesség kiváltságos helyzete 109
 Nemesség rendi keretei 8
 — vallási megoszlása 255
 Nemzeti Hírlap 349, 360, 361, 367, 391, 395
 Nemzetiégi örökösödés 97
 Neszmély kg. 370
 Némethy 223
 Német jobbágyság 11, 22
 Németország 18, 34
 Németország, keleti-északkeleti része 165
 Németország nyugati része 165
 Németmárok kg. 329
 Németpalkonya kg. 356, 392
 Német parasztfelkelés (1525) 61, 62, 76
 Nép barátja 349
 Nikolsburgi béke 261
 Nógrád m. 125, 131, 140, 283, 299, 304, 305, 306, 308, 338, 339, 341, 343, 366, 371, 392
 Nógrádi evangélikus egyházmegye 279
 Nomád szállásváltás 269
 Nozdoviczky Gyula 384
 Nyáry Pál 326, 351, 373, 374, 384, 395
 Nyerészkedési szellem 37
 Nyilasosztás 193
 Nyírbátor kg. 177
 Nyírbátort jobbágyok kiadására kötelezik 131
 Nyíregyháza kg. 197
 Nyírség 45
 Nyitra m. 114, 115, 124, 126, 169, 284, 296, 299, 300, 305, 308, 328
 Nyitra-Hont és Pozsony m. 1609-es statútuma 116
 Nyomásos rendszer 179
 Nyugateurópai társadalomfejlődés 34
 Nyugateurópai parasztság (italiai, angol, francia, nyugatnémet) (53, 62, 75)
 Nyugatnémetországi jobbágyok 34, 316
 Nyugtalanlás a majorsági és úrbéres jobbágyok kérdése körül 346—47
 »Obrok« 155
 Officiális 30, 79, 84, 92,
 Okány kg. 361
 Oklevelek, XIV. sz-i 8,
 Oláh György 321, 331, 360, 361
 Old kg. 336, 356, 357, 366

- Olgyay család 236, 256
 Omaszta Zsigmond 363,
 Ó-moravica kg. 327
 Ond kg. 273
 Orosz földesúr szökött job-
 bágyaira való joga elévül-
 hetetlen 157
 Orosz István »jüvevény« 132
 Orosz jobbágyság 150, 156,
 158, 316—17
 — jobbágyság felszabadulása
 316—17
 Orszország 96, 115, 133, 150,
 151, 153, 154, 155, 157, 165
 Orosz paraszt eltávozása ura
 birtokáról 155
 Orosz társadalom 34
 Országgyűlés 1405-ös 41
 — 1514-es 56, 67
 — 1526-os rákosi 94
 — 1530-as budai 78
 — 1536-os nagyvárad 78
 — 1537-es szlavón, kőrösi 79
 — -ek 1540—1550. 56
 — 1543-as gyulai, részleges 96
 — 1544-es sajószentpéteri rész-
 leges 94
 — 1545-ös debreceni, részleges
 94
 — 1546-os 80, 98
 — 1547-es 82
 — 1547—1556. 119
 — 1548-as 84
 — 1550-es 85, 86, 99
 — 1553-as 88
 — 1556-os 88
 — 1566-os 129
 — 1572-es 102, 103
 — 1604-es 211
 — 1608-as' 99, 208, 214
 — 1613-as 229, 233, 258
 — 1618-as 229, 233
 — 1618—19-es. 230, 237, 251,
 257, 260, 262
 — 1619-es 229, 234, 235, 245,
 248, 249, 258
 — 1619—1620-as 255
 — 1637-es 237, 254
 — 1637—38-as 218, 242, 250
 — 1638-as 131
 — 1642-es 240
 Országgyűlés 1646—47-es 230,
 261
 — 1681-es 263
 — 1832—36-os 326, 354
 — 1839—40-es 317
 — 1847—48-as 317, 347, 369
 — 1848-as 350, 351
 — 1871-es 380
 Országos főkapitányok 108
 — törvények tekintélye 109
 Oslay Ferenc 79
 Osváth Gyula 108
 Őszóny kg. 371
 Osztatlan jobbágytelken élő
 testvérek 139
 Osztrák jobbágyság felszaba-
 dítása 316
 Osztrák tartományok 186
 Óvári Kelemen 104, 274
 Ozgyin kg. 366
 Ozorai uradalom 115
 Őlyved kg. 235
 Őnkéntes örökváltság 317, 385
 —86
 Őnkormányzat fogalma 267
 Őnkormányzati tevékenység
 területei 275, 276
 Öregvisi kg. 336
 »Örök hűtlenség« 73
 »Örökös«-jobbágy 71, 79, 80,
 115, 134, 148
 Örökös jobbágyság rendszeré-
 nek befejezetlensége 149
 Örökös tartományok 90
 Ősi kg. 392
 Pallosjog (szabad ispánság) 97,
 158
 Pallosjogos urak 40
 Panyola kg. 343
 Pap alkalmazásának földesúri
 joga 225
 Pap Dénes 319, 347, 373, 384,
 387, 390
 Papi proletariátus 61
 Papkeresztur kg. 126
 Papválasztás joga 224
 Parasztekvándorlás 36
 Parasztfalu önkormányzatának
 váltsága az újkorban 267—310

- Paraszt-gyalogtábor 43
 — felkelés, 1437-es 33, 34, 42—
 51, 52, 62, 272
 — felkelés, 1514-es 49—63, 67,
 272
 — felkelések a középkor végén
 32—63
 — -i élet lenézése 38
 — -i és nemesi föld aránya
 326—27
 — -i önkormányzat 72
 Paraszttjobbágy-ság felszabadu-
 lása 316
 — kisüzemek 58
 — kommunikiák 272
 — lázadásban bűnös nemesek
 71
 — mozgolódások 359—61
 — erőszakos földfoglalásai
 390—93
 — fegyverei 11
 — fegyverviselése és vadászata
 110, 111
 — fokozódó igénye 46
 — követői 43
 — rendi igényei 47
 — úri-as ruhavisellete 111
 Parasztparlament 48
 Parasztpolgárok 27, 30, 36, 52,
 53, 57, 145
 Parasztproletariátus 38
 Parasztság társadalmi öntuda-
 tosulása 36
 Parasztság társadalmi rétegei
 a középkor végén 7—30
 »Parasztszabadság« kérdése 86
 Parasztszarmazású protestáns
 papság 227
 »Parlamentum regni publicum«
 48
 Patronusi és községi jog egyez-
 tetése 225
 Pauly, Carolus 332, 344, 355,
 365, 377, 382
 Pálffy Miklós 171
 Pálinkamérés 189
 Pápai legátus 51
 Pásztorok 28
 Pázmány Péter 144, 221, 228,
 230, 234, 238, 239, 240,
 241, 242, 243, 245, 253
 Pecorarii 61
 Pelsőc kg 366
 Penc kg. 338, 343, 371
 Perczel Mór 372
 Perepatits 80
 Peres és békés licenciák aránya
 127
 Perényiek 169
 Perényi Ádám 135, 153
 Perényi Ferenc 152, 153
 Perényi Gábor 152, 153
 Perényi György 152
 Perényi Imre 132, 148, 152,
 153
 Perényi Imréné 134
 Perényi István 24, 134
 Perényi Mária 152
 Pest m. 328, 339, 345, 357,
 358, 360, 371, 388, 392
 Pest város 51, 60, 351
 Pesti Hírlap 319, 338, 341, 343,
 346, 347, 348, 349, 360, 361,
 383, 385, 388, 389, 390, 391,
 394, 395
 Pestis járványok 54
 Pest-Pilis-Solt m. 290
 Petárda kg. 328
 Petrovics Péter 128
 Pécel kg. 329, 358
 Pécsi püspök 56
 Péli jobbágyok 128
 Pénz, jó és rossz 46
 — adó 36, 54, 58, 83
 — büntetés 83
 — forgalom 40
 — gazdaság 35, 37, 46
 — szolgáltatás 35
 — teaurálása 183
 — -tőke hiánya 164
 Péter I. Nagy cár 151
 Péterhida kg. 357
 Pfahler, Carolus 324, 325, 332,
 344, 355, 365, 377, 382
 Pfister F. J. 220
 Piacra termelés 161, 162, 163
 Pilis m. 15
 Pirenne-Cohen-Focillon 39
 Piskó kg. 319, 328, 356, 366,
 372, 383
 Pleidell Ambrus 270
 Ploskál Tempis Rudolf 220

- Pócsa kg. 356, 357
 Pokoly József 268
 »Polgári szék« 282
 Polgári taksa 146
 Poltár kg. 366
 Pomeránia 165
 Pompéry Aurél 232, 237
 Poroszország 164, 316
 Porta (l. jobbágytelek, sessio, mansio)
 Portális katonaság 42
 Posztóköntös tilalma 111
 Pozsony m. 115, 126, 167, 236, 248, 255, 275, 282, 299, 300, 307, 357, 379, 383, 388
 Pozsony v. 85, 227, 252
 Pozsonyi klarisszák 256
 »Privata constitutio« 113
 Procurátor 172
 Propyläen Weltgeschichte 207
 Protestánsok és a jobbágyérdek 257
 Protestánsok védekező magatartása 256
 Protestáns »patrónus«-ok 22, 223
 Protestáns rendek 110
 Puritánizmus 262
 Pusztá, telkek benépesítése (l. m. deserta telek) 133
 Pusztatelek bérbeadása 196
 Puszták bérbeadása 197
 Pusztásodás 57, 58
 Putnok v. 314
- Querela Hungariae...« 236
- Racionális termelés 173, 176
 Rakaca kg. 130
 Ravaszd kg. 361
 Rácok 129
 Rádd kg. 359
 Rákócziak 196
 Rákóczi Ferenc, II. 263
 Rákóczi György, I. 133, 145, 172, 173, 178, 180, 181, 187, 188, 190, 191, 199, 259, 261, 293
 Rákóczi György, I. utasítása udvarbírájának 133
 Rákóczi György, II. 146
- Rákóczi Zsigmond 134, 145
 Rásaköntös és fátýol tilalma 111
 Regálé jogok 320, 381—85
 Reizner János 78
 Remanenciális földek 324, 330—31
 Rendelet 1536-os, János királytól 93
 Rendi és vallási szabadság összefüggése 265
 Rendi fejlődés kezdetei 39
 Rendi felterjesztés 102
 — jogok rendszerezése 74
 Rendiség kialakulása 34, 36, 40
 Reneszánsz 37, 57—59
 Repetitio a végvárakból 139
 Repetitiós dírói eljárás 140
 Repetitiós eljárás Debrecenben 145, 146
 Repetitiós kiküldetés veszélyessége 138
 Repetitiós per 137
 — per nehéz volta 142
 Reszege kg. 328
 Réde kg. 329, 366
 Révész Imre 208, 222, 224, 250
 Ribini Joannes 231
 Rihnói uradalom 178
 Robot 35, 36, 38, 43, 45, 47, 156
 Róma 227
 Római nagybirtokrendszer 34
 Román Ferenc 370
 Románok 23, 135
 Román parasztság 50
 Román történetírás 50
 Rosenfeld szász gróf 395
 Rozgony kg. 181, 182
 Rozgonyi jószág 171
 Rozgonyi uradalom 181
 Röghözkötöttség (örökös) 67—158
 Röghözkötés Csehországban 76
 Röghözkötés felfüggesztése 1530-ban 78
 Röghözkötöttség és rabszolgaság 150
 Röghözkötöttség fellazulása 154
 Rudna kg. 128

Rutének 208
 Rutének térnyerése 144
 Rutkowski J. 22, 77
 Ruzsás Lajos 116, 142, 167,
 177, 185

Salm Miklós 82
 Sárkányfalva kg. 392
 Sáros m. 140
 Sárospatak v. 386
 Sárospataki uradalom 178—
 180
 Sárvár kg. 190
 Sárvári uradalom 179—181, 184
 —186, 194, 195
 Sárvári-kapuvári uradalom 15
 —18, 23, 177
 Sárváry Ferenc 354, 382
 Sávoly kg. 357
 Scholze W. 39
 »Schöffnenbar« parasztok 11
 Schönborn uradalom 376
 Schröder 11, 39
 Schulek Tibor 226
 Sedes iudiciaria 124, 126
 Sellye kg. 227
 Selmezbánya v. 187
 Semptei uradalom 23, 167, 172,
 185, 186
 Sentz A. 321
 Sepsi Lackó Máté 229, 246
 Serédy István 144
 Serényi gróf 346
 »Serncevelőház« 188
 Servientes regis 48
 Sessio (l. jobbágytelek, porta,
 mansio)
 Sée H. 11, 22, 39, 77, 166
 Sérelmek a kegyúri jog gyakor-
 lása körül 233
 Siklósi kerület 367
 Sinkovics István 12, 24, 27,
 74, 166, 167, 271, 272
 Skandinávia 267
 Sókereskedés 190
 Solt kg. 392
 Sombart W. 166
 Somlóvásárhely mezőváros
 280
 Somlóvásárhelyi uradalom 279
 Somlóvásárhelyi apácák 292

Somogy m. 15, 284, 305, 309,
 328, 333, 336, 357, 358, 360,
 361, 363, 366, 384, 387, 392
 Somogyi kg. 253
 Somorja kg. 227
 Sonkoly Máté jobbágy 153
 Soós Imre 167, 323, 376, 377,
 381
 Sopron m. 117, 167, 284, 296,
 306, 308, 329, 340, 357, 376,
 381
 Sopron v. 235, 252, 285
 Sónvári uradalom 306
 Spanyol parasztság 34
 Spencer Herbert 10
 Steier Lajos 366, 383, 395
 Subsidium 122
 Sugenheim S. 317
 Svájc 267
 Svájci parasztság 76

Szabadállapotú parasztok 41
 Szabad bérlok 52, 53, 57
 Szabad bormérés 46
 Szabad falvak 40, 41
 Szabad költözés 41, 44, 45, 46,
 49, 52, 54, 55, 56, 57, 63,
 69, 72
 »Szabadmenetelő« jobbágy 115,
 148
 Szabadosok 28, 29
 Szabó Dezső 309
 Szabó Ervin 321, 343, 348, 379,
 384
 Szabó István 18, 19, 27, 40,
 52, 72, 73, 95, 97, 118, 131,
 141, 144, 145, 152, 155, 156,
 169, 189, 194, 196, 197, 273,
 282, 290, 303, 332, 363, 369,
 376, 377, 387
 S. Szabó József 22
 Szabolcs m. 135, 138, 140, 167,
 175, 275, 281, 283, 299,
 303—306, 308, 309, 341
 Szabolcs m. statutuma (1611)
 138
 Szabolcs m. statutuma (1669)
 111
 Szacsvay Imre 384
 Szakadék a nemesség és job-
 bágyság közt 109

- Szokolca kg. 252
 Szapolyai István 168
 Szapolyai János (l. m. János király) 61, 78, 79, 92, 119, 126
 Szaporca kg. 320, 333, 359, 366, 371, 383
 Szatmár m. 43, 167, 177, 283, 299, 302, 304, 308, 328, 343, 352, 360, 383 391
 Szatmárnémeti v. 143
 Szatmárnémeti zsinat (1649) 250, 251
 Szatmár-nyírség 48
 Szále Antal 387
 Számadás az uradalom kiadásairól és bevételeiről 173
 Szárszó kg. 340
 Szászfalu kg. 152
 Szászföld 43
 Szászok 43, 44, 45, 49, 392
 Szeged v. 78
 Szegedi Kis István 225
 Szegényebb kismesség 60
 Szegvár kg. 391, 392
 Szekfű Gyula 28, 166, 213, 217, 226, 243, 250, 259, 260
 Szemere Bertalan 319, 390
 Személyes szolgálat 28, 36
 Szenci Molnár Albert 227
 Szend kg. 336
 Szendrői uradalom 136, 293
 Szentágota kg. 341
 Szentes v. 386
 Szentgotthárdi apát 116
 Szentgotthárdi jobbágyság 116
 Szentgyörgyi és bazini grófok 20
 Szentgyörgyi uradalom 181
 Szent István 269, 270, 281
 Szentistváni privilégium 47
 Szent-Jakab kg. 277
 »Szent Korona« 47
 Szent László 269
 Szentmiklós kg. 328
 Szepes m. 299, 300, 304, 306, 308
 Szepesi kamara 190
 Szepesremete mezőváros 224
 Szepesvári uradalom 176, 177
 Szerdahely kg. 320, 359, 386
 Szeremlei Sámuel 321
 Szerződéses majorsági föld 334
 —35
 Széchenyi István 326
 Szécsi kerület 303
 Székelyek 44, 49
 Székely György (Dózsa György) 73
 Székely örökség ügye 344
 Székelyudvarhely v. 143
 Székesfehérvári törvénytörvények 48
 Szikszó v. 24, 26
 Szilágy kg. 345, 358, 371
 Szilézia 94
 Szinna kg. 182
 Szinó kg. 366
 Szivák Péter 374
 Szlavónia 102, 119
 Szlavóniai menekült jobbágyságok 102
 Szlavón rendek 79, 84, 90
 Szokolay István 372, 383
 Szokolay kg. 380
 Szolgák 27
 Szolgabíró 55, 56, 79, 80, 81, 83, 86, 88, 89, 92, 106, 110, 114, 121, 122
 Szolgabíró és esküdt repetitíós kiküldetése 137
 — bizonyáglevele a repetitio eredménytelen megkísérléséről 138
 Szolgalmánymentesség a pusztatelekre szálló zselléreknek 137
 Szolgáló személyzet 192
 Szolnok-Doboka m. 43, 48
 »Szorgalmi« v. »indusztriális« föld 368
 Szökedencs kg. 328, 357
 Szökevények figyeltetése 135
 Szökevénylisták 143
 Szökött jobbágyság erőszakos visszaragadása 136, 137
 Szökött jobbágyság életformaváltása 142
 Szökött jobbágyság »felkerestetése« 135, 136
 Szökött jobbágyság javai Csehországban 133

Szökött jobbágyság aránya 141
 — — listái 141, 142
 — — új otthona 142
 — — Oroszországban 133
 Szökött jobbágyot ki nem adó földesúr 138
 Szökött jobbágy tartózkodási helye 135
 — — vagyonának elkobzása 133
 — — visszaszerzése 104, 134, 136
 Szőlő- és irtványföldek 320
 Szőlőföldek kérdése 368—374
 Szőlőtermelés 25, 185—187
 Szőlő- vagy bordézsma 371—74
 Sztánfalva kg. 354, 376, 379
 Sztánya kg. 339
 Sztáray Oklevéltár 25
 Sztencsnyák kg. 171, 198
 Szűcs István 182
 Szüllő György 373

Tagányi Károly 193, 270, 277
 Takáts Sándor 174, 191, 193, 199, 276, 280
 Taksa 29, 341
 Taksalisták 341
 Tarany kg. 358
 Tarján kg. 361
 Tarpa kg. 147
 Tass kg. 308, 360
 Táborhegyi parasztkommuniák 48
 Tancsics Mihály 326, 333, 349, 350, 361, 362, 363, 373, 383, 384, 393, 395
 Tehencsiek 28
 Tekeháza kg. 152, 281
 Telegdy Miklós 223
 Telek aprózódása 141
 Telekállomány új felmérése 324—25
 Telek átadása 123
 Telek összeforrása a jobbágy- gyal 151—153, 198
 Telepe jobbágy 120
 Teleptések 36
 Teleptvényes (szerződéses) fal- vak 344—45, 351

»Teljes és örök parasztság« 73
 Temes m. 128
 Temesvár v. 60, 61, 128
 Temető- és haranghasználat 235
 Temetvényi uradalom 177, 178
 Templom és pap hiánya 221
 Templomi szabadság és a ren- diség 253, 254
 Templomhoz való jog 216
 Teoreok Joannes 197
 Teplice kg. 258
 Tergénye kg. 341, 366
 Termelési költség csekély volta 182
 Termelő gazdálkodás 2—29
 Termelő uradalom (Gutsherr- schaft) 28, 57, 163, 175, 291, 293, 323, 364
 Terménygazdaság 35, 37
 Természetbeni szolgáltatások 35, 37
 Terragium 43, 73, 78, 79, 89, 121
 Teszer kg. 370
 Tésenfa kg. 320, 333, 359, 366, 371, 383
 Tholt Judit 166, 167, 177, 179—181, 184—186, 192, 194, 195, 197
 Thököly Imre 135, 136, 138, 171, 182, 186, 187, 188—190, 199, 293
 Thököly Imre utasítása udvar- bírjának 133
 Thurzó birtokok 126, 177
 Thurzó György nádor 212, 233, 236, 250
 Thurzó Imre 258
 Thurzó Szaniszló 190
 Tiba kg. 195
 Tihanyi vár 181
 Timon Ákos 217, 232, 237, 239, 243
 Tiszaabád kg. 331, 339
 Tiszafüred kg. 329
 Tiszalök kg. 276
 Tiszapolgár kg. 329
 Tized (l. m. dézsma) 42, 43
 Tized behajtása 297, 298
 Tizenöt éves háború 175

- Tokaj v. 188
 Toldy Ferenc 93
 Tolna m. 15, 281, 326, 331,
 341
 Tomcsányi József 385
 Torna m. 104, 140, 274, 297,
 299, 304, 307, 308, 394,
 395
 Tornallya kg. 328
 Torockó kg. 319
 Torontál m. 342
 Tóth György martoni jobbágy
 130
 Tóth Lajos 321, 385, 386
 Tóth Lőrinc 321
 Többségi elv (major pars) 252,
 253
 Többtermelésre törekvés
 Tökegyűjtés 58
 Tőkésgazdálkodás (l. m. kapi-
 talizmus) 176
 Török elől menekülő földesúr
 128
 Törökök a parasztoknak »im-
 munitást« ígérnek 129
 Törvény 1298-as. 41
 — 1351-es. 39, 40
 — 1405-ös. 71
 — 1411-es. 13
 — 1467-es. 25
 — 1478-as. 25
 — 1504-es. 79
 — 1514-es. 68, 72, 73, 80, 94,
 98, 112, 119, 240
 — 1530-as. 78
 — 1545-ös. 107, 108
 — 1550-es. 37, 105
 — 1556-os. 100—105, 113, 120,
 124, 137
 — 1596-os. 102
 — 1608-as. 99, 103, 104, 105,
 113, 116, 119, 209
 — 1832—36-os 331
 — 1836-os. 325
 Törvénycikk 1866 : 33, 386
 Törvényes rendelkezések 1435 :
 42
 Törvényjavaslat 1848-as a ku-
 riális jobbágysokról s i. t.
 351—52
 Tóttós László 271
- »Traductio colonorum« enge-
 délyezése 79
 Transmigratio 104
 Trencsén m. 258, 300, 379, 380,
 391
 Tributum fisci regii 13
 Turterebes kg. 135, 136, 148,
 153, 281, 303
 Tyerehova kg. 366
- Udvarnokok 8, 9
 Udvartelki zsellérek 337—41
 (kuriális zsellérek)
 (kontraktuális zsellérek)
 Ugocsa m. 132, 134, 135, 141,
 142, 144, 148, 152, 169, 201,
 281, 284, 296, 299, 302, 303,
 305, 306, 307, 346
 Uhorszka kg. 366
 Újfalu kg. 341, 343
 Új fogyasztók : városi lakosság
 és zsoldos katonaság 174
 Újhelyi Borbála 136
 Új jobbágy szolgálmánymen-
 tessége 133
 Újkori földesúr : gazdasági
 ember 174
 Újkori gazdasági fejlődés 63
 Újkori örökös jobbágyrendszer
 75
 Újonnan irtott föld 123
 Újszász kg. 342, 343
 Újszőny kg. 342
 Új telepések több évi szolgál-
 mánymentessége 132
 Új területek megművelése 194
 Ulászló, II. magyar kir. 224,
 246, 262, 271
 »Una cum templis« 230, 246,
 247
 Ungern-Sternberg báró 151, 154
 Ung m. 104, 124, 137, 195, 197,
 300, 305, 306
 Ung m. adóajztroma 125, 134,
 346
 Ungvár város 132, 189, 196
 Upor kg. 180
 Uradalmi gazdálkodás és job-
 bágybirtok a XVI—XVII.
 sz.-ban 161—201
 Uradalmi pénztőke kezelése 183

- Uradalmi termelőgazdálkodás 156
 Uradalom gazdasági központja 168
 Urasági és jobbágyerdők 364—65
 Urbáriumok 14, 15, 18—20, 22, 23, 25, 135, 141, 148, 157
 Urbéres földek kérdése 321—33
 Urbéri birtok 320
 Urbéri és majorsági földek ügye az 1847—48-as országgyűlésen 347—48
 Urbéri reform 16
 Urbérpótló szerződés 337
 Urbérrendezés felbonthatatlansága 330
 Űr és jobbágy templomhasználatának összeütközése 238
 Űri és jobbágyi viszony 44
 Űriszék 158
 Űriszék és falusi bírók 245
 »Usuális« és »tilalmas« erdők 364
 Űtből kitérés a nemes előtt 111
 Űres jobbágytelkek 194
 Űzemesítés visszaesése a tizenötéves háború folytán 184
 Űzemi tőke 182
 Űzem racionalizálása 172
 Űzeti szellem 170
 Vadna kg. 180, 370
 Vajdahunyadi uradalom urbárium 154
 Vanyó Tihamér 209
 Vargasaru viselése 111
 Varga Sándor 362
 Vargha Ferenc jobbágy 153
 Vaskereskedés 190
 Vas m. 282—285, 291, 307
 Vas Gereben 349, 363
 Vas megyericei uradalom 30
 Vági kg. 340
 Vágújhely kg. 258
 Válság az állam életében 58
 Vámszedés 58, 190
 Várday Miklós 55
 Várday Pál 93
 »Várföld« 25
 Várkatonaság 28
 Vármegye és falusi önkormányzat viszonya 300
 Vármegyei hatalom önállósulása 109
 Várnagy 28, 30
 Várnépek 8
 Városba költöző (szökő) jobbágy 41, 139, 131
 Városi kiváltságos levelek 54
 Városi követgyűlés 1405, 39—41
 Városok és végbeliek vallásszabadsága 215
 Várszolgák 28
 Váruradalom (vártartomány) 167—169
 Vásárok 58, 135
 Vejti kg. 331
 Velencei követ 221
 Verancsics Antal 83
 Veréce község 152
 Verőce kg. 391
 Veszprémi püspöki uradalom 15—18, 23, 28
 Veszprém m. 15, 281, 283, 291, 297, 328, 329, 336, 339, 340, 345, 346, 358, 366, 370, 392
 Vetéssy Mihály 153
 Végbeli katonaságvallásszabadsága 210
 »Végbeli vitézi rend« 130
 Végekre menekülő jobbágyság 138, 139
 »Végszükség« 243
 Végvári szervezet 130, 177
 Vértés kg. 389
 Vésztő kg. 331
 Viczay Ádám 147
 Világosi uradalom 15—18, 23, 28
 Világos vár 168
 Villány kg. 328, 345, 366, 392
 Villicus 79
 Virágos kg. 328, 370, 384
 Viszló kg. 356, 366
 Vlach-jogú pásztornépek 11
 Vöröskői uradalom 181, 186, 187, 192

Wagner C. 58
 Weber, Max 9, 39
 Wellmann Imre 166, 167, 178,
 179, 277, 323, 325
 Wenzel Gusztáv 280, 292
 Werbőczy István 68, 73, 107,
 109, 110, 113, 119, 240, 241,
 243, 244, 248, 319, 322, 368,
 369, 375
 Wesselényi Ferenc 173, 199
 Wesselényi Miklós 332

Zala m. 15, 103, 167, 168, 328
 Zamárdi kg. 392
 Zaránd-arad m. 15
 Závadfalva 354, 376, 379
 Zágráb m. 271
 Zámoly kg. 341
 Zbugya kg. 195
 Zelene kg. 366
 Zeliz kg. 339
 Zemplén m. 276, 280, 283, 284,
 299, 304, 305, 307, 387, 388
 Zemplén m. 1617 évi követi
 utasítása 131

Zempléni ref. diocæsis
 251
 Zichy Ferenc gróf 359
 Zichy Okmánytár 23, 55,
 56
 Zoltai Lajos 157
 Zólyom megye 169, 339
 Zombor város 276
 Zoványi Jenő 222
 Zrínyiek 174

Zseliz kg. 24
 Zsellérek 21—30
 Zsellér jószágállománya 26
 — telekreülése 24—26, 196
 Zsidó kg. 328
 Zsidó korcsmabérlok 189
 Zsigmond magyar király 13, 14,
 39—42, 47, 58, 271
 Zsigmond lengyel király 242
 Zsilinszky Mihály 136, 218, 229,
 232, 240, 241, 242, 243, 250,
 250—252, 254, 259, 261
 Zsoldosseregek 163
 Zsolna v. 235

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén	5
A középkorvégi parasztlázadások. 1437—1514.	31
Az örökös röghőzkötöttség rendszere	65
Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII században	159
A jobbágy vallásügye. 1608—1647.	203
A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban	265
A jobbágybirtok problémái 1848—49-ben ..	311
Hely-, név- és tárgymutató	397

A MAGYAR PARASZTSÁG TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL

A szerzőnek eddig a következő munkái jelentek meg :

Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. évf. 10—59. l.

Az 1351. évi 18. törvénycikk. Szentpétery Imre — Emlékkönyv.
Budapest, 1938. 419—439. l.

A magyar parasztság története. Kincsestár 8. sz. Budapest, 1940.

A jobbágy megnevesítése. Turul, 1941. évf. 11—21. l.

Nemesség és parasztság Werbőczy után. Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk. : Eckhardt Sándor. Budapest, 1941. 44—80. l.

A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Ért. a történeti tudományok köréből. Magyar Tud. Akadémia II. oszt. Budapest. 1947.

204.034

Szabó István

Tanulmányok
a magyar
parasztság
történetéből

MTA